تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

مراد حەکیم محەمەد

ناکامە کۆمەڵایەتییەکانی سیاسەتی ڕاگواستنی کورد لە عیراق لەسەردەمی بەعس دا

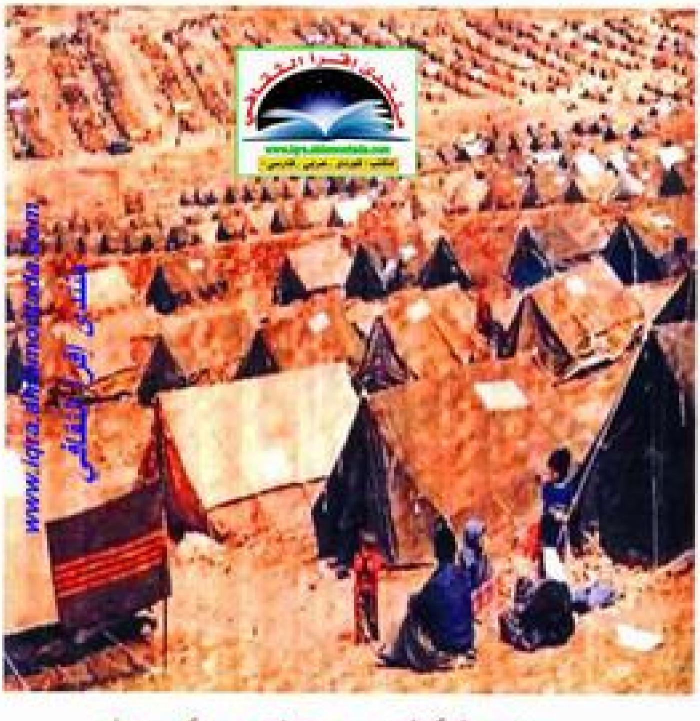

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان

مراد حه‌كیم محه‌مه‌د

ئاكامه كۆمه‌ڵایه‌تییه‌كانی سیاسه‌تی راگواستنی كورد له‌عیراق له‌سه‌رده‌می به‌عس دا

سه‌نته‌ری لێكۆڵینه‌وه‌ی ستراتیجی‌ی كوردستان
سلیمانی ٢٠٠٤

- مراد حەکیم محەمەد.
- ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی راگواستنی کورد لەعیراق لەسەردەمی بەعس دا.
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان.
- سلێمانی ٢٠٠٤.
- تیراژ: ٢٠٠٠ دانە.
- ژمارەی سپاردن: (٤٣٠)ی ساڵی ٢٠٠٤.
- ژمارەی سپاردن بەکتێبخانەی سەنتەر: ٤/٢٥/٧.

پێشـــەكی

هەڵبژاردنی هەر بابەتێك بـــۆ نووســین، وێـڕای چــەند هۆكـارێكی بابەتی زۆرجار پێویســت دەكـات پەیوەندیـەك لـە نێـوان بابەتەكـە و نووسەرەكەدا هەبێت. كەم وا ڕێدەكەوێ توێژەر بابەتێك هەڵبژێرێت بـۆ توێژینەوە، هیچ پەیوەندیەكی بەخۆیەوە نەبێت. ئــەو بابەتــەی ئێمــەش (ڕاگواستن) هەڵمانبژاردووە، لەم ڕێسایە بەدەر نییە. ڕاگواستن بابەتێك نییە تەنیا لەبەر ئەوە هەڵمانبژاردبێت كە زانســتە كۆمەڵایەتییــەكان بایەخ بە بابەتــەكانی كـۆچ و ڕاگواســتن دەدەن، یـاخود كـۆچ ئـەمڕۆ باسێكی گەرمی نێوەنــدە توێژینــەوەیی و زانســتیەكانە لـە جیــهاندا، هەروەها تەنیا لەبەرئەوەش نییە كە ڕاگواستن ستەمێكی دیكەیــە لــە كورد كراوە، هەروەكو هۆیەكــە تـەنیا ئـەوەش نییــە تـا لـە ڕێگـەی ڕاگواستنەوە زێتر ستراكتوور و پێكهاتەی بەعس بناسین و ســتەمەكانی بەرجەستە بكەین. جگە لەم هۆكارانەی لەسەرەوە ریزكران، ئەو گۆڕانە كۆمەڵایەتییەی لە ئــەنجامی ڕاگواســتنی ســەرتاپاگیر و درێژخایــەنی كوردەكان لە كۆمەڵگای كوردیدا دروســت بـوو هۆكـارێكی دیكـەی هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بوو. سەرباری ئەو هۆكارە بابەتیانەی لەســەرەوە ناویان هات، هۆكاری زاتیش ڕۆڵێكی بــەرچاوی لـەم نێـوەدا هــەبوو- ئەویش كورت دەبێتەوە لەو پەیوەندییــەی تـوێژەر لەگـەڵ ڕاگواســتندا هەیەتی. توێژەر تەمەنی تەنیا سێ ســاڵان بـوو كـاتێك لـە لادێیــەكی (ستۆپێ) سەر سنووری نێوان توركیا - عێراق ڕاگوێزرا، جگە لە وردە بیرەوەریەكی زۆر كەمی ژیانی گوند تا تەمەنی بە ١٦ ساڵان گەیشــت

نەیتوانی زێدەکەی ببینێتەوە ـ ئەو شوێنەی دایك و باوکی ١٣ ساڵ بەحەسرەتەوە چاوەڕێیان کرد تاکو دووبارە رەز و باغ و کانیاو و کێوەکانیان ببیننەوە. توێژەر لە دێیەکەوە راگوێزرا کە زستانان چەند مەتر بەفری لێ دەباری، بۆ شوێنێك کە بەدەگمەن لە ساردترین رۆژەکانی ساڵدا پڕوشکە بەفر ببینێت، هەروەها لە جەنگەڵستانێکەوە بۆ دەشتێکی رووتەن، وێڕای جیاوازی نێوان شێوەزار و دابونەریت و رێورەسمە کۆمەڵایەتییەکان. هەموو ئەمانە بوون بەهۆی ئەوەی وەك رەسووڵ هەمزاتۆڤ دەڵێت: نە تەنیا تەپلە ببێتە شەبقە، بەڵکو مێشکی ژێر سەرپۆشی لاوانیش بگۆڕێت و گۆڕی کوڕەکانیش لە گوندی باوکانیان دوور دوور بکەونەوە.

ئەو گۆڕانەی روویدا ئەو جیاوازیەی نێوان نەوەی خۆی و باوکی و لێکچوونی دوو نەوەی باوك و باپیری پاڵنەرێکی بەهێزی هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بوو.

لێرەدا پێویست دەکات ئاماژە بەوە بکەین کە لە توانای ئەم توێژینەوەیەدا نییە وەکو پێویست باس لە سروشتی ئەو دوو جۆر ژیانە (ژیانی پێش راگواستن و ژیانی دوای راگواستن) بکات، یاخود پرۆسەی گۆڕانەکە و میکانیزمەکانی روونبکاتەوە و راڤەیەکی وردی ئەو ئاکامانەش بکات کە لە راگواستنی کوردەکان کەوتوونەتەوە. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ: کەمی سەرچاوە و ئامارەکان، فرەوانی بابەتەکە، کەمی ماوە، نائارامی و پەشێوی بارودۆخی عێراق، گیروگرفتی دارایی و هاتووچوو، لە هەمووشی گرنگتر زۆربەی جاران نووسین لە گێڕانەوەی ئەزموونداکورت دەهێنێت، چونکە ئەم توێژینەوەیە هەرچەندەش زانستی بێت، دواجار لە ئەزموونێك دەکۆڵێتەوە، ئەزموونی ژیانی ئەوانەی بەبێ ویستی خۆیان راپێچی ناوچەی دیکە کران و فێرە شێوازی ژیانی دیکە بوون.

به چاوپێداخشـــاندنێكی سـەرپێیانە بـە ناوونیشـانی تۆژینەوەكـە (ئاكامـە كۆمـەڵایەتییەكانی سیاسەتی راگواستنی كورد لە عێراق لــە سەردەمی بەعسدا) جۆرێك ناتەبایی‌ی لە ناوونیشانەكەدا تێدا بەرچاو دەكەوێت چونكە لەماوەی ساڵانی ۱۹٦۳ـ۲۰۰۳ تەنیا رژێمی بـــەعس فەرمانڕەوایی عێراقی نەكردووە، بەڵكو دوو برا (عەبدولسەلام عــارف و عەبدولرەحمان عارف) كە لە ســاڵانی نێـوان ۱۹٦۳ـ۱۹٦۸ ســەرۆك كۆماری عێراق بوون بەعسی نەبوون، كــەچی لــە مــاوەی ئــەم پێنــج ساڵەشدا راگواستنی كوردان لە عێراقدا هــەر هــەبووە. بۆیــە دەكــرێ ئەوە چاوەڕێ بكرێت كە لە جیــاتی ئــەوەی لــە ناوونیشــانەكەدا نــاوی رژێمی بــەعس بێــت، نــاوی رژێمــەكانی عــێراق هاتبــا، بــەڵام ئێمــە پێمانوایە ئەوەی یەكەم راســـترە، واتــە سیاســەتی راگواســتنی كــورد لەلایەن رژێمی بەعسەوە چونكە تەنیا بەعسیەكان وەكـــو سیاســەتێك راگواستنیان پیادە كردووە، نەك رژێمەكانی عێراق.

تۆژینەوەكەمان بۆ حەوت بەش دابەش دەبێت. لە بەشــی یەكــەمدا (میتۆد و رەهــەندەكانی تۆژینــەوە) هــەوڵدراوە ئــەو میتۆدانــەی لــە تۆژینەوەكەدا پەیرەو كراون، هــەروەها ئامــانج و پــرس و گرفتــەكانی تۆژینەوەكە وێــڕای چــەند مەســەلەیەكی دیكــە كــە پــەیوەندیان بــە شێوازەكانی لێكۆڵینەوەوە هەیە، بخرێنەڕوو.

لە بەشـــی دووەمــدا: چــوار چــەمك، كــە چەمكــە ســەرەكیەكانی تۆژینەوەكــەن راڤــەكراون. ئــەو چەمكانــەش بریتــین لــە: راگواســـتن، ئاكامی كۆمـەڵایەتی، گۆڕانی كۆمەڵایەتی و بەعسیزم. لە راڤەی هــەر یەكێك لە چەمكەكاندا تۆژدر مەبەستی بووە ئــەوە روون بكاتــەوە كــە ئەم چەمكانە لــەم تۆژینەوەیــەدا چ دەلالــەتێكیان هەیــە و مەبەســت چییە لێیان.

بەشی سێیەمی تۆژینەوەکە تایبەتە بە رەوشی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردی بەر لە ساڵی ١٩٧٠، زێتریش جەخت کراوەتە سەر ئەو ماوەیەی لە ماوەی زەمەنی تۆژینەوەکەمانەوە نزیکە، واتە پەنجا و شەستەکانی سەدەی رابردوو. ئەم بەشە بەسەر دوو باسدا دابەشکراوە، یەکێکیان لادێی کوردی و ئەویتر شاری کوردی. لە هەر یەکێك لەم دوو باسەدا چەند بابەتێك کە بە پێویست زانراون باسیان کراوە. مەبەست لەم بەشە ئەوەیە تیشکێك بخرێتە سەر کۆمەڵگای کوردی لەو کاتەی کە هێشتا زۆر سادە بوو. بۆ ئەوەی کاتێك لە بەشەکانی دواتردا باس لە کاریگەری راگواستن لەسەر کۆمەڵگای کوردی دەکەین، باشتر هەست بەو ئاکامانە بکرێت کە لە سیاسەتی راگواستن کەوتوونەتەوە.

بەشی چوارەمی تۆژینەوەکەمان تایبەتە بە راگواستن و قۆناغەکانی راگواستنی کورد لە عێراقدا. ئەم بەشەش دیسان بەسەر چەند باسێکدا دابەشکراوە. باسی سێیەمی ئەم بەشە تایبەتە بە سێ قۆناغی راگواستن: ١٩٦٣_١٩٧٤، ١٩٧٥_١٩٩٠ و ١٩٩١_٢٠٠٣. ئەم باسە لە دوو باسەکەی دیکە درێژترە و بەپشت بەستن بەو داتا و ئامارانەی دەستمان کەوتوون (وێڕای ئەوەی کەموکوڕیان زۆرە) بەپەیڕەوکردنی خرۆنۆلۆگیا راگواستنی لادێنشین و شارنشینە کوردەکان روونکراوەتەوە.

بەشی پێنجەم، یەکەم بەشی لایەنی مەیدانی تۆژینەوەکەیە، ناونیشانەکەی بریتیە لە: ((دوای راگواستن: ئوردووگای زۆرەملێ، شار و لادێ))، سەرەتا لەم بەشەدا هەوڵمانداوە بەکورتی چەند ئاکامێك دەستنیشان بکەین کە زۆر گشتین و نەدەکرا لە یەکێك لەو سێ باسانەدا جێگەیان بکەینەوە کە ئەم بەشەیان لێ پێکدێت. دواتر لە باسی یەکەمدا باس لە ژیانی نێو ئوردووگا کراوە. ئۆردووگاکان

فۆرمێکی نوێی نیشتەجێبوونن لە کوردستانی خوارووە. لە باسی دووەمدا بەمەبەستی دەستنیشانکردنی کاریگەری راگواستن لەسەر شارەکانی کوردستانی خواروو کارکراوە. لە دوا باسیشدا تیشکێك خراوەتە سەر گوندی سەر لە نوێ ئاوەدانکراوە.

درێژترین بەش لە تۆژینەوەکەدا، بەشی شەشەمە. لە دوو باس پێکهاتووە. لە باسی یەکەمدا خەسڵەتە گشتیەکانی نموونەی تۆژینەوەکەمان خراونەتەڕوو، لە باسی دووەمیشدا هەوڵدراوە خەسڵەتە تایبەتییەکانی نموونەی تۆژینەوەکە راڤە بکرێن. دوابەشی باسەکەشمان خستنەڕووی ئەنجامەکانی تۆژینەوە و راسپاردە پێشنیارەکانن.

لەکۆتاییشدا هیوادارین ئەم تۆژینەوەیە توانیبێتی کەلێنیکی بچووك لە کایەی لێکۆڵینەوە لە کوردستانی خوارووا پڕ بکاتەوە.

دانەر

دەروازەی یەکەم

لایەنی تیۆری

بەشی یەکەم

میتۆد و ڕەهەندەکانی تۆژینەوە

باسی یەکەم: پرس و ئامانج و گریمانەکانی تۆژینەوە

١- پرسی تۆژینەوە

کوردستانی خواروو لەدوای نسکۆی ساڵی ١٩٧٥ بەشێوەیەکی بەرفرەوانتر و سیستماتیکتر لە جاران لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە ڕووبەڕووی سیاسەتی ڕاگواستن بووەوە. ڕاگواستن وێڕای سیاسەتەکانی دیکە (بەعەرەبکردن، پاکتاویی ڕەگەزی، کیمیاباران و ئەنفال) کردەیەکی دوژمنکارانە بوو و لە میانەیدا دانیشتووانی کوردستان لەڕووی دەروونییەوە شۆکی گەورەیان بەرکەوت و لەڕووی کۆمەڵایەتیشەوە دووچاری زۆر دەردی کۆمەڵایەتی هاتن. هەروەها لەڕووی کولتووری و ئابووریشەوە زیانێکی زۆریان پێکەوت. زۆرترین ژمارەی کوردەکان لە سەر ئاستی وڵاتی عێراق جێگۆڕکێیان پێکرا، بەشێکیان بەرەو باشوری عێراق و بەشێکی دیکە بەرەو ناوەڕاست بەلای سنووری ڕۆژئاوادا و بەشێکی زۆریشیان هەر لە کوردستانی باشور نیشتەجێکرانەوە. وێڕای ئەوەی بەشێکی بەرچاوی کوردەکانیش بەرەو سنوورەکانی تورکیا و ئێران ڕاپێچ کران یاخود ناچارکران بەرەو ئەو دوو وڵاتە کۆچ بکەن. بەکورتی زۆربەی دانیشتووانی کوردستانی باشور ڕاگواستنیان بەجۆرێك لە جۆرەکان ئەزموون کردووە.

جێگۆڕکێی دانیشتووان لە جیهاندا پێشینەیەکی مێژوویی هەیە، هەروەها لەمێژیشە سەرنجی تــۆژەر و باسکارانی راکێشاوە، چونکە تەنیا بە گۆڕانی شوێنی نیشتەجێبوون ناوەستێت، بەڵکو تاکە راگوێزراوەکان رووبەڕووی گۆڕانکاری گەورە دێن لە بوارەکانی کۆمەڵایەتی، کولتووری، دەروونی، ئابووری و... هتد.

پرسی ئەم باسە لەو ئاکامە کۆمەڵایەتییە جیاجیایانەدا کورت دەبێتەوە کە لە ئەنجامی راگواستنی کوردەکان لە عێراقدا لەلایەن رژێمی بەعس لە چل ساڵی رابردوودا سەریان هەڵداوە. چونکە هەموو شوێنگۆڕکێیەکی دانیشتووان چ بەویستی خۆیان بێت یاخود بە زۆرەملێ ئاکامگەلێکی کۆمەڵایەتی لێدەکەوێتەوە. ئەم تۆژینەوەیە دەیەوێت تیشك بخاتە سەر ئەو ئاکامانە و بەشێوەیەکی روون و شەفافتر بیانخاتەڕوو، چونکە هێندەی ئێمە ئاگادارین بەشێوەیەکی زانستی لێیان نەکۆڵراوەتەوە و هیچ هەوڵێکی شێلگیر نەدراوە بۆ ئەوەی ئەو ئاکامانە بە وردی دەستنیشان بکرێن.

٢ـ ئامانجی تۆژینەوە

هەموو باسێکی کۆمەڵایەتی ئامانجی تایبەت بەخۆی هەیە، تۆژەری کۆمەڵایەتی هەوڵدەدات بیهێنێتەدی. ئەم تۆژینەوەیەی ئێمەش چەند ئامانجێکی هەیە کە دەکرێ لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورتیان بکەینەوە:

١ـ دەستنیشانکردنی بەشێکی گرنگ و بەرچاوی ئەو ئاکامە کۆمەڵایەتیانەی لە سیاسەتی راگواستنی کوردان کەوتوونەتەوە. ئەویش بەسەرنجدان لە بونیادی کۆمەڵگا و شێوەی گوند و شارەکان و ستراکتووری خێڵی کوردی و بەپشت بەستن بە چاودێریکردنی رەفتار و هەڵسوکەوتی تاکەکان. هەروەها لەمیانەی ئەو داتایانەی لە رێگەی پرسیارنامەکە دێنەدەست و بەشێوەی ژمارە ئاکامە کۆمەڵایەتییەکانی سیاسەتی راگواستن روونەکەنەوە.

٢- بەپشتبەستن بەو ئامار و زانیاری و سەرچاوانەی لەبارەی راگواستنەوە هەن، دەمانەوێ قۆناغەکانی راگواستنی کوردان لەلایەك و جۆرەکانی راگواستن لەلایەکی دیکەوە روونبکەینەوە، وێڕای هەوڵدان بۆ دەستنیشانکردنی میکانیزمەکانی ئەو سیاسەتە و هەوڵدان بۆ خستنەڕووی زانیاریی ورد لەبارەی ژمارەی گوندە خاپورکراوەکان و راگوێزراوان.

٣- دەمانەوێ لە کۆتایی تۆژینەوەکەدا بگەینە چەند ئامانجێك و لەمیانەیدا زۆرتر روونده‌بێتەوە راگواستن چ گۆڕانکارییەکی لە کوردستانی باشوردا دروست کردووە و هەوڵدەدرێت ئەو دیاردە و ئاکامە نێگەتیڤانەی بەهۆی راگواستنەوە دروست بوون دەستنیشانیان بکەین و لە رێی پێشنیار و راسپاردەی تایبەتەوە هەوڵبدرێت بۆ کەمکردنەوەی کێشە و گرفتەکانی راگوێزراوان.

٤- زێتر تیشك خستنە سەر بابەتی راگواستنی کوردەکان و راکێشانی سەرنجی باسکار و تۆژەرە کورد و بیانییەکان بۆ لێکۆڵینەوە لە لایەنە جیاجیاکانی راگواستنی کوردان، بەوەی بابەتێکە ئەوە دەهێنێت لەلایەنی زانستیەوە بایەخی پێبدرێت.

٣- گریمانەکانی تۆژینەوە

گریمانەکان بەشێوەیەك لە شێوەکان ئەو پرسیارانەن کە لە سەرەتای هەر باسێکدا لەلای تۆژەری کۆمەڵایەتی گەڵاڵە دەبن. دارشتنی گریمانە لە ناوەندەکانی باس و تۆژینەوەدا بایەخێکی تایبەتیان پێدەدرێت، چونکە تۆژەر سوود لە گریمانەکان وەردەگرێت بۆ دەستنیشانکردنی ئەو تۆژینەوەیەی ئەنجامی دەدات. گریمانەکان تۆژەری کۆمەڵایەتی ئاراستە دەکەن بۆ ئەو راستیانەی کە پێویست دەکات لێیان بکۆڵێتەوە، هەروەها یارمەتی تۆژەر دەدەن بۆ دەستنیشانکردنی

ئەو پەیوەندیانەی لەنێوان دیاردەکاندا دروست دەبن.[1]

دەکرێ گریمانەکانی ئەم تۆژینەوەیەش لەم چەند خاڵانەی خـــوارەوەدا ریز بکەین:

١ـ لە کوردستانی باشور لە ئەنجامی راگواستنی کوردانــدا رێـژەی لادێنشینەکان زۆر کەم بووەوە، لە بەرامبەریشدا بەشێوەیەکی بــەرچاو رێژەی شارنشینان زێدە بوو.

٢ـ لە ئەنجامی راگواستندا خەڵکی ناوچە جیاجیاکانی کوردستانی باشــور زۆرتــر تێکـــەڵاوی یـــەکتر بـــوون و بۆچوونیـــان ســـەبارەت بەیەکتر گۆڕا.

٣ـ لـەدوای راگواســتن بــەها کۆمـەڵایەتییــەکان، داب و نــەریت و رەفتارو هەڵسوکەوتی کۆمـەڵایەتی لە کۆمـەڵگای کوردیدا گۆڕانیـــان بەسەردا هاتووە.

٤ـ بە شوێنگۆڕکێی رێژەیەکی زۆری خەڵك و دوورخستنەوەیان لـــە شــــوێنی نیشــــتەجێبوونیان و تێکـــــەڵاوبوونیان لەگــــەڵ یـــــەکتر دابونەریتەکانیشیان رووبەڕووی گۆڕان هاتن.

٥ـ لە کۆمـــەڵگای کوردیــدا کێشــە و گرفتــە کۆمەڵایەتییــەکان لەدوای راگواستن پەرەیان سەند.

٦ـ کەسایەتیی تاکە راگوێزراوەکان هەمان کەسایەتی جاران نییە.

٧ـ لەگەڵ راگواستن و خاپوورکردنی گوندەکان ئابووری کوردستانی باشور رووبەڕووی تەنگژەیــەکی گــەورە هــات و ژێرخانــە ئابوریەکــەی لەبەریەك هەڵوەشایەوە.

---

1 عبدالباسط محمد حسن، اصول البحث الاجتمـاعي، مكتبـة الانجلـو المصريـة، الطبعـة الثالثة، القاهرة، ١٩٧١، ص٣٧.

باسی دووەم: میتۆدی تۆژینەوە

زاناکانی کۆمەڵناسی هەر لە سەرەتای دەرکەوتنی کۆمەڵناسی وەك زانستێك، داوایان لە توژەر و باسکاران کردووە لە باسە کۆمەلایەتییەکاندا میتۆدە زانستیەکان بەکاربهێنن.[2] میتۆدەکانی لێکۆڵینەوە، تەکنیکە راستەقینەکانی تۆژینەوەن کە بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیانی کۆمەلایەتی بەکار دەهێنرێن.[3] گرتنەبەری میتۆدێکی زانستی یان زێتر، بەپێی پێویستی تۆژینەوەکە دەبێت. دەشێ لە میتۆدێك زێتر لە لێکۆڵینەوەی بابەتێکدا بەکاربهێنرێت، ئەویش بەپێی ئەو پرەنسیپەی داوادەکات لە لێکۆڵینەوەی هەر دیاردەیەك یاخود گرفتێکدا تەنیا پشت بە تاك میتۆدی نەبەسترێت.[4]

پێمانوایە تۆژینەوە لە ((ئاکامە کۆمەلایەتییەکانی سیاسەتی راگواستنی کورد لە عێراق لە سەردەمی بەعسدا)) پێویست دەکات لەسەرێکەوە بگەڕێینەوە بۆ پێش ئەو ماوەیەی دەستنیشانمان کردووە، هەم بۆ زانینی پێشینەکانی راگواستنی کوردان لە عێراقدا و لە سەرێکی دیکەشەوە بپرژێینە سەر چۆنییەتی پیادەکردنی سیاسەتی راگواستن و دیارخستنی ئەو گۆڕانە کۆمەلایەتییەی لەو ماوەیەدا روویداوە، وێڕای باسکردنی شێوە نیشتەجێییەکانی کۆمەڵگای کوردی و ئەو گەشەسەندنەی بەخۆیانەوە بینیویانە. بۆ ئەم مەبەستەش پێویست دەکات زێتر لە میتۆدێك لەم تۆژینەوەیەدا بگرینەبەر.

لەم باسەدا لەبەر ئەوەی هەولدەدەین ئاکامە کۆمەلایەتییەکانی

---

[2] لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: هەمان سەرچاوە، ل ٨٣ـ١١٣.

[3] انتونی گیدنز، جامعەشناسی، ت: منوچهر صبوری، نشر نی، تهران ١٣٧٣ (١٩٩٤)، ص ٧٠٩.

[4] د. غریب محمد سید احمد، تصمیم و تنفیذ البحث الاجتماعی، دار المعرفة الجامعیة، القاهرة، ١٩٨٩، ص ٩٥.

راگواستنی کوردان بخەینەڕوو، لەگەڵ دەستنیشانکردنی ئەو گۆڕانـــەی لە بونیادی کۆمەڵگای کوردی و شار و لادێدا دروست بووە، هـــەروەها چۆنییەتی تێکەڵاوبوونی خێڵەکان و ئەو ئاکامانەی لـــەم تێکـەڵاوی و شوێنگۆڕکێ جوگرافییە کەوتوونەتەوە، ئەوا دەبێت سوود لە میتۆدی وەســفی (Descriptive Method) وەرگریــن، چونکــە بەکارهــێنانی ئــەم میتۆدە لەو جۆرە باسانەدا کە پێویستیان بە زانیاری زۆر و فــرە هەیــە بەسـوود و گونجـاوە. لــەو لێکۆڵینەوانەشـدا کــە ئــەم جــۆرە میتــۆدە بەکاردێت هەوڵدەدرێت پەیوەندی نێوان گۆڕاوەکان بدۆزرێتەوە.

میتۆدێکی دیکە کە وادەخوازرا بەکاربێت، بەتایبــەتی لــە بەشــی ســـێیەم و چوارەمـــی توژینەوەکـــەدا میتــــۆدی مێژوویـــــە (Historical Method)، چونکــە ئــەو دوو بەشــە زێــتر پــەیوەندیان بـــە رابــردووی کۆمەڵگاکەمانــەوە هەیــە. تــوژەرە کۆمەڵایەتییــەکان بـــۆ لێکۆڵینەوە لە بزاڤ و گۆڕانکاری و شۆڕشەکان، لە رێی ئەم میتۆدەوە هەوڵدەدەن لە چۆنییەتی لایەنە جیاوازەکانی ژیان تێبگــەن و فاکتــەر، پەیوەندی، هــۆ و ئاکــامی ئــەو رووداوانــەی بوونەتــە هــۆی گۆڕانــی کۆمەڵگا درك بکەن.[5] لەم رووەوە سوود لە سەرچاوە یەکەمــەکانی وەك ئامارەکان و کتێبە مێژووییەکان لەلایەك و ســـەرچاوە دووەمینــەکانی وەك چاوپێکەوتنی تاکەکەسان لەلایەکی ترەوە وەرگیراوە.[6]

سێیەم میتۆد، میتۆدی بەراوردکاریـــە (Comparative Method). لـــە دوو بەشی سێیەم و پێنجەمدا سوود لەم میتۆدە وەرگیراوە. بەتایبـــەتی لـــە بـــەراوردی نێـــوان شـــار و لادێـــی کـــوردی لـــە دوو مـــاوەی زەمەنی جیاوازدا.

---

5 د. مهدی طالب، شیوهای عملی مطالعات اجتماعی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۰ (۲۰۰۱)، ص ۲۱.

6 پەروین سازگارا، ئاوردانەوەیەك لە کۆمەڵناسی، و: جەواد مستەفا ستۆپەیی، زنجیرەی هزر و کۆمەڵ، هەولێر ۲۰۰۳، ل ٦٣.

میتۆدی ئاماری (Statistical Method)، تەنیا لە لایەنی مەیدانیدا بەکارهاتووە. هەروەها میتۆدی رووپێوی کۆمەڵایەتی (Social Survey Method) ش هەر لەو لایەنەدا بەکار هاتووە. ئەم میتۆدەی دوایی بەیەکێك لە میتۆدە سەرەکیەکان دادەنرێت لە لێکۆڵینەوە وەسفیەکاندا.[7]

لەلایەنی مەیدانیدا تەنیا پشتمان بە زانیاری ناو خشتەکان (ئەو داتایانەی لەرێگەی پرسیارنامەوە بەدەست دێن) نەبەست، چونکە پێمانوایە شێوازی چەندێتی (Quantitative) بە داتا ئاماریەکانییەوە بەس نییە بۆ تێگەیشتن لە هەندێ دیاردەی کۆمەڵایەتی. بۆیەش رێچکەی ئەو توێژەرانەمان گرتەبەر کە پەنا دەبەنە بەر شێوازی چۆنییەتی (Qualitative) لەپال شێوازی چەندێتیدا.[8] شتێکی نوێ نییە کە توێژەران بەبەکارهێنانی شێوازی مەیدانی لە کۆمەڵگاکانیان بکۆڵنەوە. واتە توێژەر خۆی داتا و زانیاری کۆبکاتەوە بە گرتنەبەری تەکنیکی چاودێریکردن بەبەشداربوون (الملاحقه بالمشارکه)، ئەم بایەخدانی توێژەران بە کۆمەڵگاکانیان لە شەستەکانی سەدەی رابردوو گەشەی سەند.[9]

هەرچەندە ئەو پێشکەوتنانەی ئەمڕۆ لە شێوە جیاوازەکانی توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا روویانداوە، ئەگەری ئەوەیان رەخساندووە

---

7 عبدالباقی عبدالجبار الحیدري، الاثار الاجتماعیة و الدیموغرافیة للنمو الحضري فی العراق، اطروحة دکتوراه، کلیة العلوم الانسانیة والاجتماعیة، جامعة تونس، ۲۰۰۱-۲۰۰۲، ص ۱۹.

8 د. حسن الساعاتی، تصمیم البحوث الاجتماعیة، دار النهضة العربیة، بیروت ۱۹۸۲، ص ۱۹٦.

9 لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ:د. کامیلیا فوزی، الصلح والاخریات، في وطني ابحث- المرأة العربیة في میدان البحوث الاجتماعیة، ت: اسعد شریف، مرکز دراسات الوحدة العربیة، بیروت، ۱۹۹۳، ص ۱۸-۱۹.

زۆر لەو گۆڕاوانەی لــە ڕواڵـەتدا چۆنیـەتین، لـە شـێوەی چـەندێتیدا دەرکـەون و ئـەمڕۆ زۆرینـەی تۆژینـەوە کۆمەڵایەتییـەکان بەشـێوەی تۆژینەوە چەندێتییەکان دەخرێنەڕوو، بەڵام هێشتاش هـەندێك دیـاردە یاخود هەندێ لە لایەنـەکانیان ئەگـەری گۆڕانیـان بـۆ نەرەخسـاوە و ناکرێ بە ژمارە دەستنیشانبکرێن، وەك ئەو دیاردانەی ئەتنۆگرافیسـت و ئەنترۆپۆلۆجیستەکان بایەخیان پێدەدەن.[10] لە بیست ساڵی ڕابـردوودا جۆرێك لە پەرچە کردار لەدژی شێوازە چەندێتییەکان لــە تۆژینـەوەی ڕەفتاری مرۆییدا سەریهەڵدا، ئەم پەرچەکردارە تا ئێستاش لەدژی ئـەو بانگەشە گەورانەی بۆ ئەم شێوازانە دەکرێـن لـە ئارادایـە. لەلایـەکی دیکـەوە ئـەتنۆگرافیا کـە هەمیشـە شـێوازە چەندێتییـەکان کـەم لەبارەیەوە بەکارهێنراون، بووەتە مۆدێلێك و هەندێ لە کۆمـەڵناس و مێژوونووسان دەیانەوێ ئەو ڕێچکەیـە بگرنـە بـەر.[11] ئێمـە نـەك بـۆ پەیڕەوی کردن لە ئەتنۆگرافیا پشتمان بــە شـێوازی چۆنیـەتی لـەپاڵ شێوازی چەندێتیدا بەستووە، بەڵکو ئێمـە لـەو بڕوایـەداین لـە ڕێـی بەکارهێنانی دوو شێوازەکە بە ئەنجامی وردتر دەگەین.

---

10 لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: مهدی طالب، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣.

11 پیتر برك، تاریخ و نظریة اجتماعی، ت: دکتر غلامرضا جمشیدیها، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ١٣٨١ (٢٠٠٢)، ص ٤٨ـ٤٩.

بەشـــی دووەم

چـــەمکەکـــانی تـــۆژینەوە

باسی یەکەم: راگواستن

لە زمانی کوردیـــدا راگواســتن لـــە بەرامبـــەر زاراوەی ئینگلـــیزی ((Deportation)) دێـــت کـــە لـــە بنـــەڕەتدا لـــە زاراوەی ((Deportatio))ی ڕۆمـانی وەرگیراوە. ئەمـــەی دواییـــان شـــێوەیەکی ســـزادان بـــوو، جـــۆری سزایەکەش نەفیکردن یاخود تاراوگە (ســـرگوون) بـــوو، ئـــەو کەســـەی حوکمـــی Deportatioی بەســـەردا بدرایـــە مـــافی هـــاوولاتیبوونی لێ دەسەندرایەوە.[1]

لـــە ئینســـکلۆپیدیای بـــەریتانیدا ((Deportation)) بریتییـــە لـــە: دەرکردنی بێگانەیەك کە هەبوونی ئەو لە ولاتـــدا لەگـــەڵ بـــەرژەوەندی گشتی ڕێـــك نایەتـــەوە. راگواســـتن زۆربـــەی کـــات مانایـــەکی فرەوانـــتر دەبەخشێ و نەفیکردن و دوورخستنەوە و گواســـتنەوەی تاوانبـــاران بـــۆ مۆڵگەی سزادانیان دەگرێتەوە.[2] هەروەها ئەنیسکلۆپیدیای ئەمریکیش پێناسەیەکی وەك ئەمەی سەرەوە بـــۆ راگواســـتن دەکـــات. بـــەم پێیـــەش دەتوانـــین بڵێـــین راگواســـتن لـــە زۆر لـــە ناوچـــەکانی جیـــهان تـــەنیا

1 THE ENCYCLOPEDIA AMERICANA, Vol.. 5 , International Edition, 1975, p. 746.

2 ENCYCLOPEDIA BRITTANICA,Vol. 4, U.S.A,1979, p. 474.

دوورخستنەوەی تاوانباران، بێگانەکان و یاساشکێنان دەگرێتەوە، واتە راگواستن وەك سزا پیادەدەکرێت و هیچ سزایەکیش بێتاوانان ناگرێتەوە. بۆیە لە سەردەمی مۆدێرندا کە راگواستن بە بەرفرەوانی ئەنجام دەدرێت، جیاوازی لە نێوان تاوانبار و بێتاواندا ناکرێت. پێویستە پێناسەیەکی دیکە بۆ راگواستن بکرێت.

هەندێ توێژەر Deportation بە راگواستنی بێگانەکان پێناسەی دەکەن، واتە پرۆسەی راگواستنی کەسێکی بیانی لە ولاتێکەوە دوای ئەوەی فەرمانی دەرکردنی لە ولات دەردەچێت بەوەی کە کەسێکی نەویستراوە لە ولاتەدا.[٣] بەلام نووسەر و توێژەری دیکەش هەن کە وشەکانی ((Displacement or Expulsion)) لە جیاتی Deportation بەکاردەهێنن،[٤] کەچی لە پێناسەکردنی راگواستندا جەخت لەسەر گواستنەوەی تاکەکەس دەکەن لە ولاتێکەوە بۆ ولاتێکی دیکە.[٥]

ئەمڕۆ Deportation تەنیا بەمانای راگواستنی هاوولاتیان بۆ ولاتێکی دیکە نایەت، بەلکو Deportation دەکرێ لەناو چوارچێوەی سنووری ولاتێکیشدا بەفرەوانی ئەنجام بدرێت. بەعس لە کوردستانی خواروو لە هەردوو گەڕی گرتنە دەستی دەسەلات لە عێراقدا (١٩٦٣ و ١٩٦٨) بە هەردوو ماناکە پیادەی کردووە.

3د. عبد الوهاب الكيالي و كامل الزهيري، الموسوعة السياسية، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٧٤، ص ١٥٠.

4 عامر رشيد المبيض، موسوعة الثقافة السياسية الاجتماعية العسكرية، دار المعارف، دمشق، ١٩٩٩، ص ٣٤٧.

5 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە. هەروەها بگەڕێوە بۆ: عامر المبيض، معجم مصطلحات التنمية الاجتماعية والعلوم المتصلة بها، الامانة العامة لادارة العمل الاجتماعي، بلا، ١٩٨٣، ص ٤٩.

Deportation به کورتی واته راگواستنی زورەملێی دانیشتووان.[6] هەروەها دەشێ بڵێین راگواستن: ((گواستنەوەی جوگرافی یا شوێن گۆڕینی بەزۆر دەگەینێ لەڕێی بەکارهێنانی توقاندن و فشار خستنەسەر و هێز بەکارهێنانەوە، کە گۆڕینێکی هەمیشەیی لەجێی نیشتەجێبوون و ماڵی ئاسایی لە یەکەیەکی جوگرافی بۆ یەکەیەکی جوگرافی تر لەخۆ دەگرێت.))[7]

لەم باسەدا مەبەست لە راگواستن: راگواستن و کۆچپێکردنی دانیشتووانی کوردە بە دەستی رژێمی بەعس لەناو سنووری دەوڵەتی عێراقدا، بۆ ناوچەیەکی دیکە لە ناوەوەی عێراق یان دەرەوەی. بەم پێیە ئێمە لە کوردستانی خواروو زێدەتر لە جۆرێکی راگواستنمان هەیە. بۆ ئەوەی خوێنەر لە مەبەستی ئێمە باشتر ئاگادار بێت بە پێویست دەزانین ئاماژە بەم جۆرانەی خوارەوە بکەین:

١ـ حکومەت بە هۆیەکانی گواستنەوەی خۆی راگوێزراوەکان دەگوازێتەوە و رێگەیان پێدەدات کەلوپەلەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن، وەك ئەوانەی لە ساڵی ١٩٧٥ راگوێزران.

٢ـ حکومەت بە هۆیەکانی گواستنەوەی خۆی راگوێزراوەکان دەگوازێتەوە و جگە لەوەی رێگەیان پێدەدات هەموو کەلوپەلەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن، بەجۆرێك لە جۆرەکان قەرەبووشیان دەکاتەوە، خانووی نوێیان لە ئوردووگای نوێ دروست کراودا بۆ ئامادە دەکات، وەك ئەوانەی لە ساڵانی ١٩٧٧ـ ١٩٧٩ راگوێزران.

٣ـ حکومەت بە هۆیەکانی گواستنەوەی خۆی راگوێزراوەکان

---

6 مجدى وهبة و وجدى غالى، معجم العبارات السياسية الحديثة، الطبعة الثانية، مكتب لبنان، بيروت، ١٩٩٢، ص ٨٧.

7 سلێمان عەبدوڵڵا، راگواستنی گوندنشینەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، سەنتەری برایەتی ، ژمارە ١٢، هەولێر حوزەیرانی ١٩٩٩، ل ٤.

دەگوازێتەوە، بەڵام ڕێگەیان پێنادات کەلوپەلەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن. هەروەها ناچاریان دەکات خاکی عێراق بەجێ بهێڵن، وەك کوردە فەیلییەکان یاخود کەسوکاری پێشمەرگەکان لە ساڵانی ١٩٨٥، ١٩٨٧.

٤ـ حکومەت بە هۆیەکانی گواستنەوەی خۆی ڕاگوێزراوەکان دەگوازێتەوە بۆ شوێنێکی دیاریکراو و ڕێگەیان پێدەدات کەلوپەلەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن و بڕێك پارەشیان پێدەدات بۆ ئەوەی بۆ خۆیان خانوو دروست بکەن، وەك دانیشتووانی شارۆچکەی قەڵادزێ و دەوروبەری ساڵی ١٩٨٩، هەروەها دانیشتووانی ناوچەی مێرگەسوور ساڵی ١٩٩٠.

٥ـ حکومەت ڕاگوێزراوەکان ئاگادار دەکاتەوە کە دەبێت شوێنی نیشتەجێ بوونیان بەجێ بهێڵن و لەو شوێنانەشدا نیشتەجێ نەبن کە ئەو دیاریان دەکات و جگە لەوەی کە پێویستە بەرەو باکور یان بەرەو باشور کۆچ بکەن هیچ شوێنێکیان بەوردی بۆ دەستنیشان ناکات. لەم جۆرە ڕاگواستنەدا، ڕاگوێزراوان هەندێ کات بۆیان هەیە هەموو کەلوپەلەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بەرن، هەندێ کات هیچ کەلوپەلێك و هەندێ کاتی تر بەشێك لە کەلوپەلەکان، وەك ڕاگوێزراوەکانی شاری کەرکوك، مەخموور، مووسڵ و ...هتد لەساڵانی دوای ڕاپەڕینی ١٩٩١.

٦ـ ڕاگوێزراوەکان لە ئەنجامی ترس لە پەلاماری حکومەت زۆربەی زۆری کەلوپەلەکانیان بەجێدەهێڵن و ملی ڕێگا دەگرنەبەر بۆ ڕزگارکردنی گیانیان لە دوژمن، وەك ئەوەی لە نسکۆی ساڵی ١٩٧٥، ئەنفالەکان یان کۆڕەوی ساڵی ١٩٩١دا ڕوویدا.

٧ـ دوای ئەوەی خەڵکێکی زۆر لەلایەن سوپاوە دەگیرێن بەبێ ئەوەی ڕێگە بدەن هیچ کەلوپەلێکی خۆیان لەگەڵ خۆیاندا بهێنن لە شوێنێك بەند دەکرێن، هیچ شتێکیشیان پێ نابەخشن، نە پارە،

نەکەرەستەی خانووبەرە و نەهیچ شتێکی دیکە وەك ئەوانەی لە ئەنفالەکان دەستگیر کران و دواتر لە ئۆردووگاکانی بەرحوشتر، جیژنیکان لە پارێزگای هەولێر یان ئۆردووگاکانی گەرمیان نیشتەجێ کران سالّی ١٩٨٨.

ئێمە بۆ ئەوەی بزانین راگواستن چییە یان راگوێزراو کێیە، ئەم دوو مەرجەی خوارەوە رەچاو دەکەین:

١ـ راگواستن مەرجە کردەیەکی بە کۆمەڵ بێت، واتە راگواستن ناکرێ تاکەکەسی بێت، بەڵکو پێویستە کۆمەڵە کەسێك لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە راگوێزرا بن.

٢ـ حکومەت راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دەستی لە چۆڵکردنی شوێنێك یاخود راگواستنی کۆمەڵە کەسێکدا هەبێت. مەبەست لە وشەی ((راستەوخۆ)) واتە حکومەت بڕیاری راگواستنی راگوێزراوەکان بدات و پیادەی بکات. هەروەها مەبەست لە ((ناراستەوخۆ)) ئەوەیە کە راگوێزراوەکان لە ئەنجامی رەفتاری دوژمنکارانەی حکومەت یان ترس لە گرتن و مردن بڕیاری چۆڵکردنی ناوچەیەك دەدەن یاخود بە کۆمەڵ کۆچ دەکەن واتە "کۆچی ناچاری".

هەر لێرەدا پێویستە ئێمە جیاوازی لە نێوان دوو جۆر ((کۆچ))دا بکەین، کۆچی زۆرەملێ و کۆچی ناچاری. مەبەست لە کۆچی زۆرەملێ ئەو کۆچەیە کە کۆچەرەکان راپێچدەکرێن و دەگوازرێنەوە بۆ شوێنێکی دیکە. لەم جۆرە کۆچەدا لایەنێکی بڕیاردەر هەیە کە لەم سەردەمەی ئێمەدا حکومەت یان دەوڵەتە. حکومەت بە مەبەستێکی سیاسی، گەشەپێکردنی و... هتد بڕیاری گواستنەوەی کۆمەڵە خەڵکێك لە دەڤەرێکەوە بۆ دەڤەرێکی دیکە دەدات. کۆچپێکراوەکان هیچ ویستیان لەم کۆچەدا نییە، بەڵکو لە سەرووی ویستی ئەوانە. ئەوان جگە لە

ملکەچ کردن بۆ بڕیارەکە هیچ مافێکی دیکەیان نییە و پێویستە بۆ ئەو شوێنە بکەونەڕێ کە بۆیان دیاری کراوە.

لە بەندی ٩ی جاڕی گەردوونی مافی مرۆڤدا هاتووە: نابێ هیچ مرۆڤێك بە شێوەیەکی زۆردارانە دوور بخرێتەوە. لە بەندی ١٣ شدا هاتووە کەوا هەموو مرۆڤێك بۆی هەیە شوێنی نیشتەجێبوونی لەناو سنووری هەر دەوڵەتێکدا هەڵبژێرێت، هەروەها مافی جێهێشتنی هەر وڵاتێکی هەیە تەنانەت وڵاتی خۆی، وێڕای ئەوەی مافی گەڕانەوەشی هەیە بۆی.[٨]

ڕەنگە ڕاگواستنی لادێنشینانی کوردستان لە ساڵانی ١٩٧٥، ١٩٧٧ـ ١٩٧٩ دیارترین نموونەی ئەو کۆچە زۆرەملێیە بن لەناو سنووری وڵاتێکدا کە عێراقە. لە یەکێتی سۆڤیەت لە سەردەمی جۆزێف ستالین، ملیۆنان کەس دووچاری ڕاگواستن بوونەوە، هەر لە جووتیارەکانەوە بگرە تا زیندانییە سیاسییەکان، بەڵام زۆربەیان بێ تاوان بوون، لە کەمپەکانی دەست بەسەری سیبیریادا و بە لەڕولاوازی لە بارودۆخێکی ترسێنەردا ژیانیان دەبردەسەر. زۆر لەمانە هەرگیز نەگەڕانەوە. هەرچەند دوای مردنی ستالین کەمپەکان داخران، بەڵام سیبیریا* هەر وەك مەنفایەك بۆ زیندانییە سیاسییەکان مایەوە، بەڵام سەبارەت بە جێگۆڕکێی دانیشتووان لە نێوان دوو وڵات یان زیاتردا کە هەمان ئەو کۆچە زۆرەملێیەیە، ئەوا بەپێی ڕێکەوتنێك یان پەیمانێك کە لە نێوان دوو دەوڵەت یان زیاتر دەبەسترێت، بەئەنجام دەگات. بۆ نموونە لەدوای شەڕەکانی بەلقان (پەیمانی بۆخارست، ١٩١٣) و شەڕی

---

[٨] جاڕی گەردوونیی مافی مرۆڤ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چاپی دووەم، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ٨ و ٩.

* سیبیریا هەر لە سەردەمی قەیسەرەوە مەنفا بووە، واتە ستالین سیبیریای نەکردە مەنفا، بەڵام لە سەردەمی ستالیندا زۆرترین خەڵك بەرەو ئەوێ ڕاپێچ کران.

یونـان ـ تورکیـا (پـەیمانی لـۆزان، ١٩٢٣*) یـاخود لـەدوای چـەند پەیمانێکی تایبەتی لە ١٩٢٥، ١٩٣٦ لە نێوان تورکیـا، بۆلگاریـا و رۆمـانیا، ٢٧٠ هەزار بۆلغار، ٥٥٠ هەزار تورك و ٣\١ ملیۆن یونـانی ئیجە، ئەنادۆڵ و پۆنتی جێگۆڕکێیان پێکرا.[9]

ژمارەی پەناهەندەکان بۆ ئـەورووپا لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٩١٤ ـ ١٩٢٢، نزیکەی ٥ ملیۆن کەس مەزەند دەکرێن. لە ئەنجامی جـەنگی نـاوخۆیی ئیسپانیاشـدا نزیکـەی ٥٠٠ هـەزار کـەس ئـاوارەبوون و جێگۆڕکێیان پێکرا.[10]

بەدرێژایی جەنگی دووەمی جیهانی، ئەم شێوازە هەر بەردەوام بـوو: لە یەکـەم بزاڤـی لـەم جـۆرەدا، ٧٠٠ هـەزار ئـەڵمانیایی ئـەورووپای رۆژهەڵات لە ساڵانی ١٩٤٠ـ ١٩٤١ بۆ ئـەڵمانیا راگوێـزران، پاشـان نۆرە بە ٤٠٠ هەزار فنلەندی کارلی ـ کـە لـە ١٩٤١دا بـە سـۆڤیەت راسپێردرابوون ـ گەیشت، ئـەو کـات کـە گۆڕانکاریـەکانی پێکـەوە بەسـتنی نەمسـا لەگـەڵ ئـەلمانیا لـە سـاڵانی ١٩٣٩و ١٩٤١ کـە سـنوورەکانی بـەلقانی گۆڕیـن، ٢٣٠ هـەزار مەجـەری، ٣٢٠ هـەزار رۆمـانی، ٦٠ هەزار بۆلگار، ٣٠٠ هەزار سربی، ٧٠ هـەزار کرواتـی و ٩٠ هەزار یونانی جێگۆرکێیان پێ کرا.[11]

---

*هەرچەند ئەمانە لـە ئـەنجامی پـەیمانی نێـوان دوو دەوڵـەت یـان زیـاتردا شـێوەیان وەرگرت، بەڵام چونکە مـەرج نییـە بـە خواسـتی خەڵکەکـە بـێ، ئـەوا بـە ڕاگواسـتن لەقەڵەم دەدرێ.

9 رولان برتون، قـوم شناسـی سیاسـی، ت: نـاصر فکوهـی، نشـر نـی، تـهران ١٣٨٠ (٢٠٠١)، ص ١٩١

10 ایو میشو، خشونت دست اموز، ت: بابك سید حسـینی، مرکـز چـاپ و انتشـارات صحیفه وزارت امور خارجه، تهران ١٣٨١ (٢٠٠٢)، ص ٣٨.

11 رولان بارتون، هەمـان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

ئیۆڤ میشۆ پێی وایە جێگۆڕکێی دانیشتووان بە یەکێك لە دیارترین تایبەتمەندیەکانی توندوتیژی لە سەدەی بیستەمدا لەقەڵەم دەدرێت. پاکسازی نەتەوەیی و جێگۆڕکێی دانیشتووان کە لە ئەنجامی ئەم پاکسازیەوە دێتە پێش لە رەنگدانەوە بەرجەستەکانی ئەم جێگۆڕکێیانەن. ئەمە قەیرانێك نییە لە سەردەمی تەنگەژەی یۆگۆسلافیا یاخود تەڤکوژیەکانی روەندا دەستی پێ کردبێت. سەدەی بیست سەدەی راگواستنی دانیشتووان و گواستنەوەیان بووە بۆ ئوردووگاکان.[12]

لە کوردستانی خواروو جێگۆڕکێی دانیشتووان هەمیشە تەنیا بە گواستنەوە و چۆڵکردنی ناوچە کوردنشینەکان کۆتایی نەدەهات، بەڵکو شوێنەکەیان پڕدەکرایەوە بە هێنانی عەرەب بۆ شوێنی کوردەکان لەو ناوچە کوردنشینانەی کە هاوسنووری ناوچە عەرەبنشینەکانن یاخود هەردوو نەتەوەکە لێی نیشتەجێن. ئەمەش هاوشێوەی راگواستنی فەلەستینیەکان و نیشتەجێکردنی جوولەکە بوو لە شوێنیان لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابردوودا کاتێك ١,٣ ملیۆن فەلەستینی ئاوارەبوون.[13]

دووەم جۆری کۆچ کە ئێمە دیسان بە راگواستن لەقەڵەمی دەدەین، کۆچی ناچاریە، واتە ناچارکردنی تاکەکەسان لەلایەن دەسەڵاتی سیاسیەوە بۆ بەجێ هێشتنی شوێنی نیشتەجێ بوونیان بەمەبەستێکی سیاسی نەك بۆ مەبەستی گەشەسەندن و پەرەپێدان، یان لەبەر کارەساتێکی سروشتی وەك لافاو یان گڕکان. لە فەرهەنگی زانستە کۆمەڵایەتییەکاندا هاتووە: ئەم جۆرە کۆچکردنانە تایبەتن بەو

12 ایو میشو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥.
13 هەمان سەرچاوە، ل ٣٨.

کەسانەوە کە لە ڕێگەی کۆچکردنەکانەوە لە وڵاتەکانیان ڕاپێچ دەکرێن، یان کراون بە کۆیلە و گیرودەی گواستنەوە ناچاریەکانی دانیشتووان هاتوون؛ یاخود وابەستەیە بەو کەسانەوە کە لە ئەنجامی دژایەتی ئایینی و سیاسی ڕێگەی پەناهەندەییان گرتوتە بەر.[14] ئێمە تەنیا دوابڕگەی ئەم پێناسەیە بە ڕاست دەزانین سەبارەت بەم جۆرە ڕاگواستنە، بڕگەی یەکەمی پێناسەکە هەمان ڕاگواستنی زۆرەملێیەکە پێشتر ئاماژەمان پێکرد. ئەم جۆرە ڕاگواستنە (کۆچی ناچاری) لە فەلەستین[15]، لوبنان[16] و لە کوردستانی خواروودا بەباشی دەردەکەوێت کە بەزەبری هێز خەڵکەکە ناچار دەکرێن شوێنی نیشتەجێبوونی خۆیان بەجێ بهێڵن. لە کوردستانی خواروودا ئێمە چەندین حاڵەتی لەو شێوەیەمان هەیە وەك ڕژانی بە لێشاوی دانیشتووانی کوردستانی خواروو بۆ ناو سنووری ئێران لەدوای نسکۆی ساڵی ١٩٧٥، ئەو خەڵکانەی شار و لادێی کوردستان کە لە ساڵەکانی نێوان ١٩٨٠ـ ١٩٨٧دا ماڵ و حاڵیان بەجێ دەهێشت و ڕوویان دەکردە ناوچە قەدەغەکراوەکان (ئەو شوێنانەی بەدەست هێزی پێشمەرگەوە بوون) یاخود وڵاتی ئێران، کۆڕەوی بەهاری ساڵی ١٩٩١. ئەم نموونانە و چەند حاڵەتێکی دیکە لەم باسەدا بە ڕاگواستن لەقەڵەم دراون، چونکە ناڕاستەوخۆ دەستی حکومەتی عێراق لە ڕاگواستنیاندا

---

14 جولیوس گولد و ویلیام ل. کولب،.فرهنگ علوم اجتماعی، ت: باقر پرهام ودیگران، انتشارات مازیار، تهران، ١٣٧٦ (١٩٩٧)، ص ٢٢٦

15 لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ:د. منصور الراوی، دراسات فی السكان والعمالة والهجرة فی الوطن العربي، دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل ١٩٩١، ص ٢٧٢.

16 لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ: د. زهير الخطاب، الانعكاسات الاجتماعية والنفسية لمشكلة التهجير، دراسات عربية، العددان ٨ - ٩، السنة الثالثة عشر، حزيران و تموز، بيروت ١٩٧٧، ص ٧٤ ـ ٧٦.

هه‌یه‌؛ ئه‌وان به‌ناچاری کۆچیان کردووه‌.

ئێمه‌ به‌ر له‌وه‌ی هه‌وڵبده‌ین ژماره‌ی گونده‌ خاپوورکراوه‌کان و دانیشتووانی راگوێزراو بده‌ینه‌ ده‌ست، پێمانوایه‌ باشتره‌ ئاماژه‌یه‌ك به‌و هه‌وڵانه‌ بده‌ین که‌ له‌و پێناوه‌دا دراون. ده‌شێ بڵێین ئه‌و هه‌وڵانه‌ تا ئه‌مرۆ دوور نین له‌ که‌موکووڕی و نه‌یانتوانیوه‌ ژماره‌یه‌ك بده‌نه‌ده‌ست که‌ دوور بێت له‌ گومان. یه‌که‌م هه‌وڵ له‌م باره‌وه‌ کتێبی ((ئه‌منی ستراتیجی‌ی عێراق و سێکوچکه‌ی به‌عسیان: ته‌رحیل، ته‌عریب، ته‌بعیس))ه‌، نووسینی ((ئه‌مین قادر مینه‌))[17]. به‌شی دووه‌می ئه‌و کتێبه‌ (ل ١٣٧ـ ٢٢٥) تایبه‌ته‌ به‌ راگواستن، وێڕای ئه‌وه‌ش ناوی زۆربه‌ی گونده‌ راگوێزراوه‌کانی کوردستانی خواروو له‌دوای ساڵی ١٩٧٥ تاکو ساڵی ١٩٨٦ له‌خۆ ده‌گرێت. ئه‌م کتێبه‌ ئێستاش نرخی خۆی هه‌ر ماوه‌، ئه‌گه‌رچی هه‌ندێك که‌موکووڕیشی هه‌یه‌، له‌ دیارترین ئه‌و که‌موکوورِیانه‌ش: یه‌که‌م، له‌به‌ر ئه‌وه‌ی بۆ یه‌که‌م جار له‌ ساڵی ١٩٨٧ چاپ بووه‌، ته‌نیا ئاماره‌کانی راگواستنی نێوان ساڵه‌کانی ١٩٧٥- ١٩٨٦ له‌خۆ ده‌گرێت. دووه‌م، ژماره‌یه‌کی زۆری ناوی ئه‌و گوندانه‌ی له‌و ماوه‌یه‌دا راگوێزراون نه‌زانراوه‌ و تۆمار نه‌کراون. به‌داخه‌وه‌ له‌چاپی دووه‌میشدا ئه‌م که‌موکووڕیانه‌ چاره‌سه‌ر نه‌کراون، هه‌ر بۆیه‌ له‌ڕووی ئاماره‌وه‌ که‌موکووڕی هه‌یه‌.

دووه‌مین سه‌رچاوه‌ له‌م باره‌یه‌وه‌ کتێبی ((وێرانکردنی وڵاتێك)) له‌

---

17 ئه‌مین قادر مینه‌، ئه‌منی ستراتیجی‌ی عێراق و سێکوچکه‌ی به‌عسیان: ته‌رحیل ته‌بعیس ته‌عریب، چاپی دووه‌م، بڵاوکراوه‌کانی سه‌نته‌ری لێکۆڵینه‌وه‌ی ستراتیجی‌ی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٩. ئه‌م کتێبه‌ له‌ ساڵی ١٩٨٧ وه‌ك سێیه‌م کتێبی زنجیره‌ی لێکۆڵینه‌وه‌ی ده‌زگای رۆشنبیری کۆمه‌ڵه‌ی ره‌نجده‌رانی کوردستان بڵاوکرایه‌وه‌. هه‌روه‌ها دوای ١٢ ساڵ سه‌نته‌ری لێکۆڵینه‌وه‌ی ستراتیجیی کوردستان بۆ جاری دووه‌م به‌بێ ده‌سکاری له‌ چاپیدا.

نووسینی شۆڕش ڕەسوله[18]، ئەم کتێبە لە ساڵی ١٩٩٠ لە ئەمەریکا چاپ بووە. لەم کتێبەدا وەك نووسین و ڕاڤە لەمەڕ ڕاگواستن هیچ نەنووسراوە، بەڵکو تایبەتە بە خستنەڕووی ئامارەکانی گوند، بنکەی تەندروستی، قوتابخانە، مزگەوتە خاپوورکراوەکان لە کوردستانی خواروو لە نێوان ساڵەکانی ١٩٦٣ـ١٩٨٩، ئەم کتێبە بە زمانی ئینگلیزی نووسراوە و وەرنەگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی. هەروەها لە سەر ئاستی دەرەوەش باوەڕپێکراوە. ئەم سەرچاوەیە لەڕووی داتاکانەوە زۆر لە کتێبەکەی پێشتر دەوڵەمەندتر و وردترە، بەڵام دیسان ئامارەکانی ناو ئەم کتێبەش کەموکووڕیان هەیە و نووسەر تەنیا ناوی ٣٨٣٩ گوندی ژماردووە، لەکاتێکدا ژمارەی گوندە ڕاگوێزراوەکان لەوە زێترە. ئامارەکانی ئەم کتێبە لەبارەی ژمارەی گوندە خاپوورکراوەکان لە کوردستانی خواروو بووە بە یەکێك لە سەرچاوە باوەڕپێکراوەکان، تەنانەت هەندێ نووسەر و توێژەر بڕوای تەواویان پێ هەیە و وەك تاکە سەرچاوە لە خستنەڕووی زانیاریەکاندا پشتی پێ دەبەستن. لەوانەش بۆ نموونە نوری تاڵەبانی، خەلیل ئیسماعیل، هەروەها سلێمان عەبدوڵلا لە باسەکەیدا ((ڕاگواستنی گوندنشینەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا)) (سلێمان عەبدوڵلا، هەمان سەرچاوە) وەك تاکە سەرچاوە وەریگرتووە و لەم بارەیەوە دەڵێت: ڕەنگە گرنگترین لێکۆڵینەوە لەمەڕ ڕاگواستن ئەوەی ((شۆڕش ڕەسووڵ)) بێت لە بەیاناتی ژمارەیی لەبارەی گوندە خاپوورکراوەکان و... درێژەی پێدەدات و دەڵێت: ((ئێمەش لێرەدا لەبەر گرنگی و وردیی بەیاناتەکان پشت بەو زانیاریانەی کە لەخشتەکانی ئەو ئامارانەدا هاتوون دەبەستین، پاش ئەوەی لە ڕاستی هەندێ لەو زانیاریانەمان کۆڵیوەوە)). هەروەها لە

18 Shoorsh M. Resool. Statistics of Atrocities in Iraqi Kurdistan, U.S.A. 1990.

باسێکی دیکەشدا بە ناوی ((گۆڕانکاری چەندێتی جێنشینە دێهاتیەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراق)) (سەنتەری برایەتی، ژمارە ١٧، پایزی ٢٠٠٠، ل ١٥٩ ـ ١٨٣) لە خستنەڕووی داتاکان زۆرترین پشت بەم سەرچاوەیە دەبەستێت. بە پێی ئەم کتێبە بێت دانیشتووانی تەنیا ٤٠ گوند لە ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٨ لە پارێزگای دهۆك راگوێزراون. لەکاتێکدا ئێمە لە کتێبی ((ئەمین قادر مینە))دا دەخوێنینەوە کە لەو دوو ساڵەدا زیاتر لە ٢٠٧ گوند لە پارێزگای دهۆك خاپوورکران لە کاتێکدا ئەم ژمارەیەش ژمارەیەکی ورد نییە و گوندە خاپوورکراوەکان لەم ڕێژەیەش زیاترن. لە راستیدا دوای ئەوەی ئێمە لە زانیاریەکانی ناو ئەم کتێبەمان کۆڵیەوە، بۆمان دەرکەوت ئەو زانیاریانە لەبەر چەند هۆیەك لە هەندێك رووەوە کەموکووڕیان هەیە.* بۆیەش ناکرێت هیچ باسکارێك تەنیا پشت بەم کتێبە ببەستێت بەتایبەتیش ئەو بەشەی کە تایبەتە بە پارێزگای دهۆك و مووسڵ، هەروەها هەردوو ناوچەی مێرگەسوور و سیدەکان. لە هەموویشی خراپتر ئەوەیە کە ئەم تۆژەرانە گەیشتوونەتە ئەو راستیەی کە ئەم کتێبە زۆربەی هەرە زۆری گوندە راگوێزراوەکان لە خۆی دەگرێت، لە ئەنجامی ئەوەشدا خوێنەران و چاودێرانیش دەگەنە ئەو باوەڕە هەڵەیە.

پێمانوایە ئەو ژمارەیەی شۆڕش رەسووڵ تۆماری کردووە ژمارەیەکی کەمە بۆ گوندە خاپوورکراوەکانی کوردستان. میدل ئیست وۆچ ئاماژە بە ئامارێکی وەزارەتی ئاوەدانکردنەوەی** حکومەتی هەرێمی

---

*ئەم کتێبە سەرەڕای هەموو کەموکووڕیەکانی تا ئێستاش متمانەپێکراوترین و تەنانەت وردترین سەرچاوەیە.

** ئەو ئامارەمان دەست نەکەوت.

کوردستان کردووە، کە لەو ئامارەدا ناوی ٤٠٤٩ گوند تۆمار کراون.[١٩]
لە بەرامبەر ئەوەشدا ئەو ژمارەیەی کە دەسەلاتی کوردی زۆربەی جاران ئاماژەی پێدەکات بەبێ ئەوەی ئامارێکی رەسمیان هەبێت هێندەی ئێمە ئاگاداربین، واتە ٤٥٠٠ گوند، راسترە.
وەك ئامارێکی سەرەتایی دەتوانین هەندێك ئامار بخەینەڕوو بەم شێوەیەی خوارەوە:

- لە ساڵەکانی ١٩٧٥ـ ١٩٧٦ نزیکەی ٦٨٠ گوند خاپوورکران.
- لە ساڵەکانی ١٩٧٧ـ ١٩٧٩ نزیکەی ٩٠٠ گوند خاپوورکران.
- لە ساڵەکانی ١٩٨٠ـ ١٩٨٦ نزیکەی ٤٠٠ گوند خاپوورکران.
- لە ساڵی ١٩٨٧ نزیکەی ٨٤٠ گوند خاپوورکران.
- لە ساڵی ١٩٨٨ نزیکەی ١٦٧٠ گوند خاپوورکران.
- لە ساڵەکانی ١٩٨٩ـ ١٩٩٠ زێتر لە ٧٠ گوند خاپوورکران.*

کەواتە بەپێی ئەم ئامارە سەرەتایەی ئێمە نزیکەی ٤٥٦٠ گوند لەنێوان ساڵەکانی ١٩٧٥ـ١٩٩٠ خاپوورکراون،** جگە لەم حاڵەتانەی خوارەوە: یەکەم، ئەو گوندانەی لەنێوان ساڵەکانی ١٩٦٣ـ١٩٧٥دا خاپوورکراون. دووەم، شاروچکە راگوێزراوەکان، هەروەها ئەو ئوردووگایانەی کە دانیشتووانەکانیان بۆ جاری دووەم راگوێزران. سێیەم، دانیشتووانە راگوێزراوەکانی ناو شارەکان.

---

19 میدل ئیست وۆچ، جینۆساید لەعێراقدا و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، و: سیامەندی موفتی زادە، چاپ و پەخشی خاك، سلێمانی ١٩٩، ل ٥٣٠.

* بۆیە سەرچاوەکان ناخەینە ڕوو، چونکە یەکەم، سەرچاوەکان زۆرن جێگەیان نابێتەوە لێرەدا. دووەم، لە بەشی سێیەمدا هەوڵدەدەین بەدرێژی و وردی هەموو ژمارەکان و هەروەها سەرچاوەکان بخەینە ڕوو.

** تۆژەر ناوی نزیکەی ٤٢٥٠ گوندی هەیە.

هەڵبەت ئەم ئامارەی سەرەوە ئامارێکی ورد نییە و ئێمە پێمانوایە لە تواناداا نییە هیچ ئامارێکی ورد لەبارەی ڕاگواستنەوە لەم دۆخەی ئێستادا بکرێت، چونکە مەسەلەکە زۆر ئاڵۆزترە لەوەی کە بیری لێ دەکەینەوە، سیاسەتی ڕاگواستن زێتر لە ٣٥ ساڵ بەردەوام بوو، خەڵکی هەندێك ناوچە چەندین جار و بۆ چەندین شوێنی جیاواز ڕاگوێزراون...هتد. ئێمە لەو بڕوایەداین لە داهاتووشدا ئەگەری ئەوە زۆر کەمە ئامارێکی وردی ڕاگواستن بکرێت. ئەوەی ئەو ئامارە زەحمەت دەکات جگە لەو هۆیانەی لەسەرەوە باسکران، هۆی دیکەش هەن، لەوانەش: ئەو گوندانەی بۆ نموونە لە ساڵانی ١٩٧٥ یاخود کۆتایی حەفتاکان خاپوورکران، هەروەها هەمان ئەو گوندانە دووبارە لە ساڵانی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ خاپوورکرانەوە، ئێمە بە زۆری بە یەك گوند لەقەڵەمی دەدەین، بەبێ ئەوەی ڕەچاوی ئەوە بکەین بەزۆری ئەمەی دوایی هەمان ئەو خەڵکە نییە ئەو گوندەی ئاوەدانکردووتەوە، دەشێ تەنیا چەند خێزانێك بن دوای چەند ساڵێك ئەوییان ئاوەدان کردبێتەوە. هەروەها ئەو خەڵکە دوو جار زیانی بەرکەوتووە. هۆیەکی دیکە ئەوەیە بەدرێژایی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو ئێمە بۆ ئاماری گوندە خاپوورکراوەکان بەزۆری پەنا دەبەینە بەر نەخشە و ئامارە ڕەسمییەکان، لەکاتێکدا بەدرێژایی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو سەدان گوندی کوردی لە ناوچە *قەدەغەکراوەکان* ئاوەدانکرانەوە. بەشێکی زۆریان لە شوێنی جاران ئاوەدان نەکرانەوە لەترسی فڕۆکە جەنگییەکان و بۆمباباران، هەروەها زۆر لەم گوندانە ناوی نوێیان هەبوو. ناوی ئەم گوندانە لەهیچ ئامارێکدا تۆمار نەکراوە و لەسەر هیچ نەخشەیەکیش ئاماژە بەم گوندانە نەکراوە.

باسی دووەم: ئاکامە کۆمەڵایەتییەکان

ئاکام واتە ئەو ئەنجامەی لە کردە، پرۆسە، مامەڵە و هەڵسوکەوت، هەڵویست، رووداو، وتوویژ، بریار یاخود سیاسەتیك دەکەویتەوە. ئاکامە کۆمەڵایەتییەکان ئەو ئاکامانەن کە کۆمەڵایەتین یاخود رەهەندیکی کۆمەڵایەتیان هەیە.

پیمانوایە بۆ باسکردن لەو ئاکامە کۆمەڵایەتیانەی لەهەر باریك لەوانەی لەسەرەوەدا ناویان هات، پیویستە چەند خاڵیك لەبەرچاو بگرین:

١ـ مەرج نییە لەهەر یەکیك لەو بارانەی سەرەوە تەنیا ئاکامیك بکەویتەوە، بەڵکو بەزۆری لەهەر یەکیك لەو بارانە ئاکامگەلیکی کۆمەڵایەتی سەرهەڵدەدەن و ئەو ئاکامانە پەیوەندیان بەیەکەوە دەبیت.

٢ـ دەکریٚ لەسەرهەڵدانی هەر ئاکامیکدا زیتر لە فاکتەریك ئامادە بیت، یان فاکتەری دیکە لەپاڵ فاکتەری سەرەکیدا راستەوخۆ یاخود ناراستەوخۆ رۆڵی لە دەرکەوتنی ئاکامەکەدا هەبیت.

٣ـ مەرج نییە هەموو ئاکامەکان لەهەمان ماوەدا یاخود لەگەڵ بەکۆتاهاتنی ئەو بارەی ئاکامەکانی لیکەوتوونەتەوە دەرکەون. دەشیٚ هەندیٚ ئاکام لەسەرەتای بارەکەدا و هەندیکیان لەگەڵ بەکۆتاهاتنی و لەهەمان کاتدا هەندیکیان تاڕادەیەك درەنگتر سەرهەڵدەن. واتە مەرج نییە هەموو ئەو ئاکامانەی لەباریك دەکەونەوە هاوکات و پیکەوەبن.

٤ـ ئەو ئاکامانەی لەباریك دەکەونەوە مەرج نییە هەموویان نیگەتیف یاخود هەموویان پۆزەتیف بن، دەشیٚ زۆرتریان نیگەتیف و هەندیکیان پۆزەتیف بن یاخود بە پیچەوانەوە.

٥ـ هەروەها هەر یەکیك لە ئاکامە کۆمەڵایەتییەکان لە یەکیك

لەم بوارانەشدا کولتووری، دانیشتووانی، پـەروەردەیی، تەندروسـتی... جێگـەی دەبێتـەوە، واتـە ئێمـە ئاکامـە کولتـووری، دانیشـتووانی، ئابووری... یەکان بە ئاکامە کۆمەڵایەتییەکان لەقەڵەم دەدەین.

٦ـ دەشێ ئـەو فاکتـەرەی ئاکـامی کۆمەڵایـەتی لێ دەکەوێتـەوە، بارێکی سروشتی یاخود مرۆیی بێت.

٧ـ ئاکامـەکان لـەڕووی چـەندێتی و چۆنایەتیانـەوە پشـت بـە کۆمەڵێك فاکتەری وەك شوێن، کات، باری کۆمەڵایەتی دەبەستن.

لـەم باسـەدا مەبەسـت لـە ئاکامـە کۆمەڵایەتییـەکان، دەستنیشانکردن و ئاماژەکردنە بەو ئاکامانەی کـە کۆمەڵایـەتین یـان ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتیان هەیە و لە ئەنجامی پیـادەکردنی سیاسـەتی ڕاگواسـتنی کـوردان لـە عـێراقدا سـەریانهەڵداوە. ڕاگواسـتن وەك سیاسەتێك کە بەشێوەیەکی بەرفرەوان هەم لەڕووی دانیشتووان و هـەم لـەڕووی ڕووبـەری زەویـەوە وێـڕای درێـژی مـاوەی ئەنجامدانەکـەی، دەرهاوێشـتە، ئاکـام یـاخود ئەنجامگـەلێکی هەیـە. زۆربـەی ئـەو ئاکامانەش کۆمەڵایەتین یـاخود ڕەهـەندێکی کۆمەڵایـەتیان هەیـە... بەدەستەواژەیەکی دیکە: هەندێك لە دیاردەکان تەواو کۆمەڵایەتین، بۆ نموونە گۆڕینی شوێنی حەوانەوەی دانیشتووان، تێکـەڵکردنی خـەڵکی چەند گوندێك یان زێتر لە عەشرەتێك لە ئوردووگایەکدا و... بەشێکی تری ئاکامەکان بۆ نموونە زۆربوونی بێکاری یاخود گۆڕانـی پیشـە لـە مـەڕداری و جووتیاریـەوە بـۆ کارمـەندی کـەرتی گشـتی. هـەروەها دروستکردنی قوتابخانەی زۆر و هەوڵدان بۆ خوێندەوارکردنی زۆرتریـن ژمارەی ڕاگوێزراوان. وێـڕای ئـەوەی کـە بێکـاری و گۆڕانـی پیشـەی هاووڵاتیان دیاردەی کۆمەڵایـەتین و ئـەنجام و ئاکـامی کۆمەڵایـەتیان هەیە پەیوەندیەکی پتەویان هەیە بە کایەی ئابووریەوە و ئابووریناسان بە چاوێکی دیکەوە سەیری دەکـەن، بەهـەمان شـێوەش سـەبارەت بـە

بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و زۆربوونی قوتابخانەکان کە دیاردەی کۆمەڵایەتین، پەیوەندیەکی راستەوخۆ و توندوتۆڵیان بە بواری پەروەردەوە و فێرکردنەوە هەیە... لەهەمان ئەو سەروبەندەدا دەکرێ ئاماژە بە ئاکامی دیکەش بکەین وەك کەمبوونەوەی مردن بەتایبەتی مردنی منداڵان یاخود گۆڕانی باری دارایی راگوێزاوان. دیسان دەکرێ بڵێین راگواستنی دانیشتووان و تێکەڵبوونیان بە خەڵکی ناوچەکانی دیکە و هاتنی توخم و رەگەزی نوێ بۆ ناو ژیانیان ئاکامگەلێکی کولتووری خۆی هەبوو، لەوانە گۆڕانی دابونەریت، سەرهەڵدانی بەهای نوێ و لاوازبوونی بەهای دیکە...

ئێمە لەم باسەدا بەپێی توانا هەوڵدەدەین پەنجە بخەینە سەر ئەو ئاکامە کۆمەڵایەتیانەی لە ئەنجامی کردەی راگواستن لە کوردستانی خوارووەدا دەرکەوتن. بۆ نموونە کۆکردنەوەی خەڵکی لە چەند ئوردووگایەکی نزیکداو دوورخستنەوەیان لە گوندە دوورەدەستەکان و کەمبوونەوەی ئیش و کاری راگوێزراوەکان و بوونی قوتابخانە لە هەموو ئوردووگایەکدا دەشێ بڵێین ئەوەی لێ کەوتەوە کە زۆربەی زۆری منداڵەکان ئەگەر نەڵێین هەموویان دەرفەتی خوێندنیان بۆ بڕەخسێت. کەمبوونەوەی نەخوێندەواری لەنێوان مناڵاندا لە پشتێنەی سنووری راستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ ئاکامێکی سیاسەتی راگواستن بوو. هەروەها راگواستنی گوندنشینەکان و دوورخستنەوەیان لە زەوی و زاری خۆیان پیشەی زۆربەی راگوێزراوانی گۆڕی لە شوانکاری و داچاندنی زەویەوە بۆ کارمەندی یاخود کرێکاری و...هتد

بەکورتی لە رێی دەستنیشانکردن و پەنجەدانان لەسەر ئاکامەکان دەتوانین بسەلمێنین کە گۆڕانێك رووی داوە و ئەم گۆڕانە چەندە ریشەیی بووە.

باسی سێیەم: گۆڕانی کۆمەڵایەتی

چەمکی گۆڕانی کۆمەڵایەتی لەوانەیە یەکێك بێت لەو چەمکانەی زۆر بە فرەوانی لە زانستی کۆمەڵناسیدا بەکاردێت، بە رادەیەك کە رەنگە هیچ زانایەکی کۆمەڵناسی نەبێت بە جۆرێك لە جۆرەکان کاری لەسەر ئەم چەمکە نەکردبێت. هەر بۆیەشە دەبینین تیۆرگەلێکی زۆر لەبارەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی لەلایەن کۆمەڵناسە هەرە بەناوبانگەکانەوە دارێژراون.

کۆمەڵگا بە پێکهاتەکەیەوە هەروەها کایە جیاوازەکانی، پەیوەندیە کۆمەڵایەتییەکان، بەها و نۆرمەکان، دابونەریت... بەردەوام لە گۆڕان دایە. هیچ کۆمەڵگایەکی مرۆیی وەستاو و جێگیر نیە، تەنانەت بۆ ماوەیەکی کورتیش. رەنگە نەتوانین هیچ یاسایەك لەبارەی گۆڕانی کۆمەڵایەتییەوە بگشتێنین و جەختی لە سەر بکەینەوە، وەك ئەوەی کە گۆڕان خۆی پرۆسەیەکی بەردەوامە، بەڵام ئەوەی کە چەندە بەردەوامە، خێراییەکەی چەندە، بە چ ئاراستەیەکدا هەنگاو دەنێت، هۆیەکانی چین و کوسپ و تەگەرەکانی بەردەمی کامانەن، ئەو هۆکارانە چین کە گۆڕان دروست دەکەن و گۆڕانەکە چەندە بەرفرەوان و سەرتاپاگیرە ... هتد؟ ئەمانە هەموویان لەلای کۆمەڵناسێکەوە بۆ کۆمەڵناسێکی دیکە، لە کۆمەڵگایەکەوە بۆ کۆمەڵگایەکی تر، یاخود لەنێوان کایە جیاوازەکانی کۆمەڵگایەکدا بە جۆرێك لە جۆرەکان جیاوازن.

ئەمرۆ لە کۆمەڵگای کوردیدا دەبینین باوکان گلەیی لە کوڕەکانیان دەکەن بەوەی لەسەر رێچکەی ئەوان نارۆن و رەفتاریان لە رەفتاری ئەوان جیاوازە؛ خەڵکێکی بەتەمەنی زۆر دەبینین گازەندە لە زەمەن دەکەن و پێیانوایە زەمەنی ئەمرۆ لەگەڵ زەمەنی ئەوان جیاوازە؛ خوێندنەوەی رۆمانێك کە مێژووی رووداوەکانی لە سێ دەیە

زێدەتر نیە، یان بیرەوەری نووسەرێك یاخود مێژووی شۆڕشێکی کوردیی زوو، بینینی فیلمێکی عەلی ئەفەندی، سەیرکردنی ئەلبۆمێکی فۆتۆگرافی برادەرێك لە دەیەی حەفتاکان ـ هەموویان باس لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی دەکەن کە بەسەر کۆمەڵگای ئێمەدا هاتووە.

پێموایە باسکردن لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی وەك ئەوەی لە کۆمەڵگای کوردیدا روویداوە، لە قورسترین کارەکانە، لەبەر ئەوەی یەکەم، هیچ تۆژینەوەیەك کە شیاوی باس بێت لەبارەی گۆڕانی کۆمەڵایەتییەوە لە کۆمەڵگای کوردیدا نەکراوە، یاخود ئێمە لێی ئاگادار نین. دووەم، کتێبخانەی کوردی خاوەن سەرچاوەگەلێك نییە کە لە توانایان دابێت تیشك بخەنە سەر دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، رەفتار و هەڵسوکەوتی تاکەکان و پەیوەندیە کۆمەڵایەتییەکان بەر لەوەی دووچاری ئەو گۆڕانە بێنەوە کە ئێمە مەبەستمانە لێی بکۆڵینەوە. سێیەم، گۆڕانی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای کوردیدا ئەنجامی تاکە فاکتەرێك نیە، بەڵکو وەك هەموو گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکان چەند فاکتەرێك پێکەوە بەرێژەی جیاواز دەستیان لە دروست کردن یاخود خێراکردن و رەخساندنی بواری ئەو گۆڕانەدا هەبووە. لێرەشدا ئەرکی ئێمە زەحمەتتر دەکەوێت کاتێك دەمانەوێت بپەرژێینە سەر رۆڵی تەنیا هۆکارێك (راگواستن)، چونکە راگواستن لە کوردستانی خواروودا بە هیچ شێوەیەك تاقە هۆکاری ئەو هەموو گۆڕانە گەورانە نییە کە کۆمەڵگای کوردی بەخۆیەوەی بینیون. کۆمەڵگای کوردی دوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ گەلێ زێتر لە دەیەی هەشتاکانی سەدەی رابردوو گۆڕانکاری بەخۆیەوە بینیوە، کەچی راگواستن زێتر لەهەشتاکاندا پیادە کراو و رووبەرێکی زۆر زێتری گرتبووەوە. بۆیە دەستنیشاکردن و جیاکردنەوەی تەنیا ئەو دیاردەو ئاکامانەی کە بەرهەمی سیاسەتی راگواستنن کارێکی قورسە. دواجاریش ئەوەی

ئەرکی ئێمەی قورستر کردووە ئەوەیە کە ئەگەرچی کوردستانی خواروو تاکە خاڵێك نییە لە جوگرافیای جیهاندا راگواستنی تێدا ئەنجامدرابێت، بەڵام هیچ لێکۆڵینەوەیەکمان دەست نەکەوت کە شیاوی ئاماژە پێ کردن بێت لەبارەی رۆڵی راگواستن لە گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا لە کوردستانی خواروو.

دەکرێ بڵێین مەبەست لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی ئەو جیاوازییەیە کە لە بارەکانی پێشوتری پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، دامەزراوەکان، دابونەریت... کۆمەڵگایەکدا دەردەکەوێت تا شوێنێك کە ئەو گۆڕانکارییە یەکەم، ئەنجامی یاسادانان یاخود هەنگاوگەلێك بێت بۆ کۆنترۆڵ و رێنوێنی کردنی کۆمەڵگا؛ دووەم، ئەنجامی گۆڕان بێت لە کایەیەکی تایبەتی، یاخود بەشی زۆری کۆمەڵگا؛ یان لە سروشت یان ژینگەی کۆمەڵایەتی.[20] لەم پێناسەیەدا دەردەکەوێت کە مەرجی گۆڕانی کۆمەڵایەتیبوونی جیاوازییە لەنێوان بونیادی کۆمەڵایەتی، دامەزراوەکان، دابونەریت... لەنێوان دوو بار یان زیاتردا. دەکرێ بڵێین ئەم جیاوازییە لە ماوەیەکی زەمەنیدا دەردەکەوێت، هەروەها ئەم جیاوازییە ئەنجامی یەکێك لەم دوو هۆکارەیە: یاسادانان، ئەمە لەلایەن ئەو شوێنانەوە دەبێت کە دەسەڵاتی یاسادانانیان هەیە، بۆ نموونە کاتێك رژێمی ئەتاتورك یاساگەلێکی جیاواز بەسەر گەلی تورکیادا دەسەپێنێت. ئەویتر بوونی هەنگاوگەلێکە بەمەبەستی کۆنترۆڵکردن و رێنوێنی کردنی کۆمەڵگا، ئەم دوو حاڵەتە لە دەسەڵاتەوە هەڵدەقوڵێن، چونکە لە کۆمەڵگادا جگە لە دەسەڵات هیچ لایەنێك توانای بڕیاردان و کۆنترۆڵکردنی نیە. ئەویتر ئاکامی گۆڕانکارییە لە یەکێك لە کایەکاندا یان لە ژینگەی فیزیکی یان کۆمەڵایەتیدا. هەڵبەت گۆڕان لە هەر کایەیەك لە کایەکانی (سیاسی، کۆمەڵایەتی،

---

20 جولیوس گولد و ویلیام ل. کولب، سەرچاوەی پێشوو. ل ٢٢٦.

ئابووری...) کۆمەڵگادا رووبدات کار لە کایەکانی دیکەش دەکات بە پلەی جیاواز. ئیبن خەلدون پێی وایە هەر گۆڕانێك لە سروشتی ژینگە، شێوازی کار و بەرهەمهێناندا دەبێتە هۆی گۆڕان لە ئاکاری مرۆڤەکانیشدا، واتە دابونەریت، بەها و شێوازەکانی ژیان.[21] هەروەها مارکس لەم بارەیەوە وای بۆ دەچێت گۆڕان لە هێزەکانی بەرهەمهێنان، بەتایبەتی لە هۆکار و ئامرازەکانی بەرهەمهێناندا، گۆڕان لە سروشتی پەیوەندیە کۆمەڵایەتییە باوەکانی کۆمەڵگادا دروست دەکات چ دامەزراوە و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی بن یاخود کۆمەڵە چینایەتیەکان لە کۆمەڵگادا.[22]

ئەحمەد زەکی بەدەوی پێناسەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی دەکات بەوەی بریتیە: ((لە هەموو گۆڕانێك کە لە رێکخستنی کۆمەڵایەتیدا روودەدات، بونیادەکەی یاخود وەزیفەکەی لە میانەی ماوەیەکی زەمەنی دیاریکراودا. گۆڕانی کۆمەڵایەتی بەم پێیە بەسەر هەموو گۆڕانێکدا دەچەسپێت کە لە پێکهاتەی دانیشتووانی کۆمەڵگا یاخود بونیادی چینایەتی یان سستەمە کۆمەڵایەتییەکان یان شێوازەکانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتییەکان یاخود لەو بەها و پێودانگانەدا روودەدات کە کار لە رەفتاری تاکەکەسان دەکەن و رۆڵ و پێگەیان لەو رێکخراوانەدا دیاردەکەن کە سەر بەوانن)).[23]

ماکیڤەر و بیدچ وای بۆ دەچن کە گرنگی پێدانی کۆمەڵناسی لە گۆڕاندا، یاخود گۆڕان لەپەیوەندیە کۆمەڵایەتییەکاندا بەشێوەیەکی

---

21 ا. د. مجد الدين عمر خيرى خمش، علم الاجتماع بين الموضوع والمنهج، دار المجدلاوى للنشر، عمان، ١٩٩١، ص ١٩٣.

22 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

23 د. احمد زكى بدوى، معجم مصطلحات العلوم الاجتماعيـة، مكتبـة لبنـان، الطبعـة الثانية، بيروت، ١٩٨٢، ص ٣٨٢.

تایبەتی پێویست دەكات لە فرەیی هۆكارەكان بكۆڵینەوە. ئەم هۆكارانە خۆیان بەشێوەیەك لە شێوەكان كۆمەڵایەتی نین، بەڵام بە جۆرێك كاریگەری دەنوێنن كە گۆڕانی كۆمەڵایەتی دروست بكەن.[٢٤]

ئەگەر لە پێناسەی بەدەوی و ڕای دوو كۆمەڵناسان (ماكیڤەر و بیدچ) وردبینەوە، دەبینین ئەوانەی دوایی پێیان وایە تەنیا هۆكارێك نییە گۆڕان دروست دەكات، بەڵكو فرەهۆكارێكن كە پەیوەندیە كۆمەڵایەتییەكان دەگۆڕن. كەواتە ئەوان تاك هۆكاری ڕەتدەكەنەوە؛ زۆر لە ڕەخنەگرە نوێخوازەكان لەمەدا لەگەڵ ناوبراوان هاوڕان، لەوانەش ئایزیا بێرلین كە ڕەخنە لە تیۆرەكانی كونت، سبنسەر و ماركس لەمەڕ گۆڕان دەگرێت و پێی وایە تیۆری حەتمین و گۆڕان بە ئەنجامی تاكەهۆكارێك لەقەڵەم دەدەن. لەو ناوەدا ئەوەی زۆر بەوردی دیراسەی هۆكارە بەنێویەكداچووە جیاوازەكانی لە گۆڕانی كۆمەڵایەتیدا كردووە((سوروكین))ە.[٢٥] جێگەی خۆیەتی باس لەوەش بكەین كە كۆمەڵناسی فەرەنسی ((گی روشێ)) لە كتێبەكەیدا ((گۆڕانی كۆمەڵایەتی)) وای بۆ دەچێت كە كۆمەڵناسە كۆنەكان (*كونت، سبنسەر و ماركس* ...) باسیان لە وەرچەرخانی كۆمەڵایەتی Social Transfomation كردووە، كۆمەڵناسە هاوچەرخەكان زێتر پرژاونەتە سەر باسی گۆڕانی كۆمەڵایەتی Social Change لێرەشدا دەبینین دژایەتیەك لەنێوان ((گی روشێ)) و ((بۆتۆمۆر)) ،((ماكیڤەر)) ، ((بیدچ))دا هەیە لەبارەی پێناسەی گۆڕانی كۆمەڵایەتی و وەرچەرخانی كۆمەڵایەتی.[٢٦]

---

24 ا. م. ماكيڤەر و شارلز بيدچ ، المجتمع، الجزء الثالث، ت: د. سمير نعيم احمد، مكتبة النهضة المصرية، قاهرة، ١٩٧١، ص ١٠٩٠.

25 بوتومور، تمهيد في علم الاجتماع، ترجمة و تعليق د. محمد الجوهري و الاخرون، الطبعة الثانية، دار الكتب الجامعية، اسكندرية، ١٩٧٣، ص ٤٦٦.

26 گی روشه، تغيرات اجتماعى، ت: دكتر منصور وثوقى، چاپ هشتم، نشر نى، تهران، ١٣٧٧ (١٩٩٨)، ص ٢٦.

له پێناسەی ئەحمەد بەدەوی دا زۆر راشـــکاوانە بـاس لەماوەیـەکی زەمەنی دیاریکراو، کراوە. واتە ناوبراو بوونی ماوەیـەکی زەمـەنی کـە ناکرێ زۆر کورت بێت بەمەرجی دروستبوونی گۆڕانی کۆمەڵایەتی لـە یەکێك یان زیتر لەو توخمانەی کە ئەو ناوی بردن دەزانێت. هۆکارەکانی گۆڕان وەك تەکنەلۆجیا، شەڕ، وشـکە سـاڵیەکی تاڕادەیـەك درێـژ ... یەکسەر گۆڕان لە بونیادی کۆمەڵگادا دروست ناکـەن، بـەڵکو کـات پێویستە تا گۆڕانەکە هەست پێدەکرێت.

بونیـادی کۆمـەڵایـەتی دەگۆڕێـــت، گەشـــە دەســـەنێت و خـــۆی دەگونجێنێت لەگـــەڵ هـــەر هەڵوێـــستێکی گـــۆڕاو بەمـــەرجێك گـــۆڕان لەشـێوەکانی بیرکردنـــەوەی زۆر لەدەســـتەو گرووپـەکانی کۆمـــەڵگادا دروست بێت. گۆڕان و گەشەسەندنی کۆمەڵگا لـــە جەوهـــەری خۆیـــدا بریتیـــە لـــە پرۆســـەی خۆگونجـاندنی ئـــەقڵی لەلایـــەن تاکەکەســـانەوە لەئەنجامی گوشاری بارودۆخێکدا کە چیـــتر ئـــەو شـــێوازەی بیرکردنـــەوە پەسەند ناکـــات کـــە بـــەهۆی هەلومـــەرجێکی جیـــاواز لـــە رابـــردوودا شێوەیان وەرگرتبوو.[27] شێوازەکانی ژیـــان و رەفتـــارە کۆمـەڵایەتییـــەکان هەر لە خۆیانەوە ناگۆڕێن، وێڕای ئەوەی کە هۆکارە مادیەکان فەراهەم دەبـــن پێویســـتی بـــەبوونی کـــاتیش هەیـــە تـــا جـــۆری بیرکردنـــەوەی فۆرمولەبوو بەجۆرێك لە جۆرەکـــان گۆڕانـــی بەســـەردا دێـــت. هـــاتن و بڵاوبوونەوەی تەلەڤزیۆن لە کوردستانی خـــواروو یەکســـەر شـــەوچەرە و کۆبوونەوەی شەوانی لادێنشینەکانی نەخستە پەراوێزەوە، هەروەکو چۆن کۆچ لـــە لادێـــوە بـــۆ شـــار لەماوەیـــەکی کـــەمدا خەڵکەکـــەی نـــەکردە شارستانی، بەڵکو دوای مانەوەی ماوەیەکی درێژ لەشـــار تـــا ئێســـتاش ئاژەڵە شیردارەکان لەماڵەوە بەخێو دەکەن.

---

27 ا. م. ماکیڤەر و شارلز بیدچ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٩٠.

ئێمە لە باسەکەماندا جەخت لەو گۆڕانە کۆمەڵایەتییە دەکەینەوە کە لە ئەنجامی کۆچی زۆرەملێی کوردەکان لەلایەن رژێمی بەعسەوە، لەماوەی چل ساڵی رابردوودا روویدا. ئەم کۆچە زۆرەملێیە لە رووبەرێکی بەرفرەوان و دانیشتووانێکی زۆری لە ماوەیەکی تارادەیەك درێژدا گرتەخۆ، بەپێی هەموو ئەو مەرجانەی کە پێویستن بۆ گۆڕان دەبێ گۆڕان لە کۆمەڵگای کوردیدا روویدا بێت، و ئەمەش لە کایە جیاوازەکان، دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان، بەها، دابونەریت، شێوازەکانی بیرکردنەوە و رەفتارە کۆمەڵایەتییەکان و... بەرجەستە بووە. بە چ ئاراستەیەکە؟ خێراییەکەی چەندە؟ چەندە بونیادی کۆمەڵگای کوردی گۆڕیوە؟ کامانەن ئەو هۆکارانەی دیکە کە شان بەشانی راگواستن بەشداریان لە گۆڕاندا کردووە؟ سیاسەتی راگواستن چەندە بەسوودو چەندەش بەزیانی کوردەکان شکاوەتەوە؟ ئەمانەو دەیان پرسیاری دیکە کە نە ئەم لێکۆڵنەوەیە و چەند لێکۆڵینەوەی دیکەش دەتوانن وەڵامی هەموویان بدەنەوە، لەسەرەتای ئەم باسەماندا رووبەڕوومان دێن.

گی روشێ پێی وایە لەکاتی تۆژینەوەی گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا شەش پرسیار خۆیان دەسەپێنن:

١ـ یەکەم پرسیار ئەوەیە چ شتێك دەگۆڕێت؟ ئەوە گرنگە پیشان بدەین گۆڕان چ بەشێك دەگرێتەوە، ئایا لە توخمە بونیادیەکان یان لە کولتوور یاخود لە شێواز، بەها و ئایدۆلۆژیادا دروست دەبێت؟

٢ـ گۆڕان بە چ شێوەیەك بە ئەنجام دەگات، چ رێگایەك دەگرێتە بەر، ئایا بە رێگەی رێکخراو یاخود نارێکخراو و نابەردەوام شێوە وەردەگرێت؟ ئایا رووبەڕووی بەرەنگاربوونەوەیەکی توند دێتەوە؟

٣ـ پێویستە سەرنجی شێوازی گۆڕانەکە بدەین؟ ئایا ئارام و لەسەرخۆ و پەیتاپەیتایە یاخود گۆڕانێکی توند و خێرایە؟

٤ـ دوای ئەوەی چۆنایەتی گۆڕان دەردەکەوێت، دەست دەکەین بە راڤەی هۆکارەکانی گۆڕان و هەلومەرجە گونجاو و نەگونجاوەکانی.

٥ـ ئەوانەی گۆڕانیان دروست کردووە، خستوویانەتە گەڕ و هانیان داوە، هەروەها ئەوانەی کوسپ و تەگەرەیان بۆ دروست کردووە دەناسێنرێن.

٦ـ دوای هەموو ئەمانە پرسیارێك لە بەرامبەر کۆمەڵناسدا قوت دەبێتەوە ، ئایا دەشێ رەوتی داهاتووی رووداوەکان و ئەو رێگایانەی کە کۆمەڵگا دەتوانێت لە ئایندەیەکی دوور یان نزیکدا هەڵیانبژێرێت، پێشبینی بکرێن.[28]

دوای ئەوەی بە گشتی لەبارەی گۆڕانی کۆمەڵایەتییەوە شتێکمان باسکرد و پرسیارگەلێکمان وروژاند، پێویست دەکات پێناسەی خۆمان هەبێت بۆ ئەو گۆڕانە کۆمەڵایەتییەی کە مەبەستمانە لەم تۆژینەوەیەدا تیشکی بخەینە سەر؛ بۆ ئەوەش دەڵێین لەم باسەدا مەبەست لە گۆڕانی کۆمەڵایەتی: ئەو گۆڕانەیە کە راگواستن وەك سیاسەتێکی دوژمنکارانە لەلایەن رژێمی بەعسەوە لە بونیادی کۆمەڵگای کوردی: دامەزراوەکان، پەیوەندیە کۆمەڵایەتییەکان، دابونەریت، رەفتار و هەڵسوکوتی تاکەکەساندا و لە ئەنجامی گۆڕینی ژینگەی فیزیکی و کۆمەڵایەتیی بەشێکی زۆری دانیشتووان لە چل ساڵی کۆتایی سەدەی بیستەم لە کوردستانی خوارووودا دروست بوو.

باسی چوارەم: بەعسیزم

ئەگەرچی لەم باسەدا دەمانەوێ لە بەعسیزم بدوێین، بەلام لێکۆڵینەوەو باسکردنی بەعسیزم لێرەدا نەك باسێکی ناتەواو و پێنەگەیشتوو دەبێت، بەڵکو پێمانوایە بە هیچ شتێکمان ناگەینێت،

28 گی روشە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧.

جگە لەوە کە سەرەداوێك دەبێت بۆ تێگەیشتن لەو سستەمە سیاسییەی کە بێ بوونی ئەو بەم هەموو دەسەڵاتەیەوە لە عێراقدا، نەدەکرا ئەم هەموو خوێنە بڕژێت و میللەتانی عێراق ئەو هەموو ڕۆژە ڕەش و تاڵانە تاقیبکاتەوە. بە دەستەواژەیەکی تر، بەعسیزم بەوەی کە سستەمێکی زۆر ئاڵۆزە و، بەپێچەوانەی فاشیزم و ستالینیزم کەمترین لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە، ڕیژەیەکی زۆری نهێنییەکانی ناو ئەم سستەمە هێشتا شاراوەن، مومکین نییە ئێمە بتوانین وێنەیەکی بەرجەستەی بەعسیزم بەم نووسینە کورتە بخەینەڕوو. ئەم نووسینە لەمەڕ بەعس تەنیا پێویستییەکی ئەم تۆژینەوەیەی بەردەستمانەو، هەر بۆیەشە ناکرێت چاوەڕێی زێتری لێبکرێت.

بەعسیزم پێکهاتووە لە دوو بڕگەی ((بەعس)) کە مەبەست حزبی بەعسی عەرەبی سۆشیالیستە، هەروەها پاشگری ئیزم ((ism))، کە ئەگەر ئەم پاشگرە بخرێتە سەر هەر ناوێك ئەوا مانای ڕێباز، ئاراستە یاخود قوتابخانە دەگەیەنێت. کەواتە، کە ئەم پاشگرە بۆ حزبی بەعس زیاد دەکەین، ئەوا پێمانوایە بەعس چیتر تەنیا حزبێکی سیاسی نییە وەك زۆربەی حزبەکانی دیکە، بەڵکو ڕێباز یاخود قوتابخانەیەکە. سەرەڕای تەمەنی تاڕادەیەك درێژی، خەسڵەت و پرەنسیپگەلێکی تایبەت بە خۆی هەیە، کە هەم جیای دەکاتەوە لە سستەمەکانی دیکە و هەمیش سستەمێکە بەهرەمەند لە هەموو ئەو دیسپلین و دەکترینانەی کە پێویستە سستەمێك خاوەنیان بێت. ئەندام و پەیڕەوەکانی بەشێوەیەك وێنە دەکات کە جیاوازن لە خەڵکانی دیکە، یان پەیڕەو و ئەندامانی دەستەو گرووپەکانی تر. هەر ئەمەشە وای کردووە کۆمەڵە کەسێك لە کۆمەڵگادا بەهۆی بوونی هەندێك خەسڵەت و ڕەفتارەوە بە بەعسی ناوزەد بکرێن (بوونی جۆرێك لە

سمێڵ، ڕەفتاری تاکڕەوانە، تێخوڕین و فەرماندان لەجیاتی بانگ کـردن و قسـە لەگـەڵ کـردن...). واتـە بـەعس کولتوورێکـی تایبـەتی بەرهەمهێناوە، ئەم کولتوورەی بەعس کاریگەری لەسەر کولتوورەکانی ناو کۆمەڵگای ئێمە و پێکهاتەی فیکری و ڕۆشنبیری تاکەکان هەبووە. بوونی ئەو کولتوورەشە وای کردووە سەرەڕای نەمانی بەعس وەك ئیدارە لە کوردستانی خواروو، وەك ئەخلاقیات و سستەمی ڕەفتـار ئامـادەیی لەناو ئێمەدا هەبێت و، ڕەگەزەکانی کولتووری ئەو خۆیان پاراسـتبێت. تەقریر نووسین کە بایەخێکی تایبەتی هەیە لەلای بەعسـیەکان*، وەك ئـەوەی سـەمیر ئەلخـەلیل** باسـی دەکـات، یەکێکـە لـە چالاکیـە گرنگەکانی هەر ئەندامێکی حزبی بەعس، هەروەها دەڵێـت تەنانـەت ئەو شتانەی کە هاوڕێیەك یاخود هاوکارێك دەیانڵێت پێویستە بکرێنە تەقریر،[29] ئەمڕۆ بۆتە ئەرکێکی ئەندامەکانی حزبەکانمان و کارمـەندە ئیدارییـەکان. ئەمـە کاریگەرییـەکی کولتـووری بەعسـە لەسـەر کولتووری سیاسی ئێمە کە دواجار لە کایەی سیاسـی پەڕیوەتـەوە بـۆ کایەکانی دیکەو، پێویستە ئەم دیاردەیە بە دیدی دیکە بخوێنرێتەوە.

((حزبـی بـەعس حزبێکـی سیاسـی نەتـەوەیی سکۆلاریسـتی شۆڕشگێڕە، خاوەن تیژی هزری جیاجیایە کـە هـەندێ کـات زەحمەتـە پێکەوە کۆبکرێنەوە، چ جای ئەوەی بڕوایان پـێ بکرێـت...کـەلێنێکی فرەوان لەنێوان گوتەو کردەکانیدا بەر لە هاتنە سەر دەسەڵات و گوتـە

---

* بۆ زێتر درك کردنی بایەخی ڕاپۆرت نووسین لەلای حزبی بەعس بگەڕێوە بـۆ: المنهاج الثقافي المركزي، الكتاب الاول، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧، ص١١٣-١١٧.

** سەمیر ئەلخەلیل ناوی خوازراوی ((کەنعان مەکیە))یە.

29 سمير الخليل، جمهوری وحشت، سیاست عراق امروز، ت: احمد تدين، انتشـارات طـرح نو، تهران ١٣٧٠ (١٩٩١)، ص ١٠٨.

و کردەکانیدا دوای هاتنە سەر دەسەڵات، دەبینرێت.))[30] لە پێناسەی سەرەوەدا باس لەوە دەکرێت کە گوتە و کردەوەکانی بەعس زۆر لێك جیاوازن، واتە بەعس شتێك دەڵێت، لە پەیڕەو و پرۆگرامەکانیدا بڕیارێك دەردەکات، بەکردەوە پێچەوانەکەی ئەنجام دەدات. بەعس بە گوتە هەمیشە باسی پێکەوەژیانی کورد و عەرەبی کردووە، بەڵام بە کردەوە کوردی رادەگواست و جینۆساید دەکرد. باسی لە رزگارکردنی فەلەستین دەکرد وەك وڵاتێکی عەرەبی، بەڵام بەکردەوە وڵاتێکی عەرەبی دیکەی داگیر و تاڵان دەکرد.

ئاراس فەتاح پێی وایە ((بەعسیزم دەسەڵاتدارییەکی زۆر تایبەتی ناو زەمەنی پۆست کۆلۆنیالییە و قانگدراوە بە کولتووری شەڕانگێزی ناسیۆنالیستی ـ ئیسلامی عەرەبی.))[31]

وردبوونەوە لە واتای ناسیۆنالیزم لای کۆنسێپتی بەعسیزم رووبەڕووی لۆژیکی ناعەقلانیمان دەکاتەوە، بەر لەوەی وابەستەی ئەقڵ بێت، وابەستەیە بە کەینونیەتی مرۆڤی عەرەبییەوە. بەڕای عەفلەق تاکەکەس ناتوانێت خۆی لە نەتەوە رزگار بکات، پێی وایە عەرەبەکان بیانەوێت و نەیانەوێت هەموویان ناسیۆنالیستن. لێرەشدا چارەنووسی تاك بە چارەنووسی نەتەوە دەبەستێتەوە، تاك لای ئەو تاکێکی پاسیڤە.[32] سەبارەت بە ئیسلامیش، بەعسیزم ئیسلام بە بناغەی عەرەبێتی دادەنێت، واتە عەرەبێتی ئیسلام لەخۆ دەگرێت و بەشێکی

30 الندوة العالمية للشباب الاسلامی، الموسوعة الميسرة فی الاديان والمذاهب المعاصرة، الطبعة الثانية، رياض ١٩٨٩، ص ٨٢.

31 ئاراس فەتاح، هەشت قۆناغ لە سیستمێکی کوشتن و سێ بۆچوون، گۆڤاری رەهەند ، ژمارە ٧، سوید ١٩٩٩، ل ١٣٤.

32 کاکەڕەش، فاشیزم یان بەعسیزم؟ سەرەتایەك دەربارەی گیوگرفتی میتۆدی لێکۆڵینەوەی بەعسیزم، گۆڤاری یەکگرتن، ژمارە ١٤، دانمارك ١٩٩١، ل ٣٨.

دانەبڕاوێتی. هەڵوێستی بەعسیزم بەرامبەر بە ئیسلام وەك ئەوەی تەنێ کولتووری عەرەبان بێت، دەردەکەوێت. بەشداری نەتەوەکانی دیکە لە ئیسلامدا ڕەتدەکاتەوە.[33] لە هەمووشی سەیرتر ئەوەبوو کەدوای مردنی میشێل عەفلەق ناوی دەگۆڕن بۆ ئەحمەد و، بانگەشەی ئیسلامبوونی ئەو لە سەرەمەرگدا دەکەن.

سەبارەت بە نەتەوەی کورد و کیشەکەی، بەعس دیدێکی تایبەتی هەیە، دیدێك کە زۆر ڕەگەزپەرستانەیە و کورد وەك نەتەوەیەك نابێت داوای مافە نەتەوەییەکانی خۆی بکات. لە نووسینەکانی میشێل عەفلەقدا هاتووە کە نەتەوەکانی وەك کورد، بەربەر و قبتییەکانی میسر پێویستە خۆیان لەگەڵ ئامانجەکانی حزبی بەعس بگونجێنن و لە دژی دوژمنەکانی بەعس بجەنگن. ناوبراو ئەو نەتەوانە بە کەمینە ناودەبات و لە ڕوانگەی ئەوەوە تاکەکانی ئەو نەتەوانە هیچ جیاوازیەکیان لەگەڵ برا عەرەبەکانیان نییە، هەروەها لە نووسینەکانیدا لەوانەش لە کتێبی((خالّی سەرەتا))دا دەڵێت: بە درێژایی مێژوو هیچ جیاوازیەك لە نێوان کورد و عەرەباندا نەبووە.[34]ساڵی ١٩٧٤یش لە سمینارێکدا لە شاری کەرکوك هەمان گوتە دووبارە دەکاتەوە.[35] عەفلەق بەوەندە ناوەستێ بەڵکو لە شوێنێکدا کورد بە عەرەب لە قەڵەم دەدات و دەڵێت : کوردەکان بە درێژایی چەند سەدەیەك هاوڵاتی عەرەب بوون وەکو برا عەرەبە موسلمانەکانیان و هیچ جیاوازیەکیان لە نێواندا نییە.[36] ئەو پێی وایە ئەوەی لەسەرەتادا جیاوازی لە نێوان کورد و عەرەبدا دروست کرد یاخود ئەو جیاوازیەی

33 هەمان سەرچاوە، ل ٣٩.
34 میشیل عفلق ، نقطة البداية ـ احاديث بعد الخامس من حزيران ، دار الحرية للطباعة، بغداد ، ١٩٨٤، ص ١٠٥.
35 میشیل عفلق، البعث والعراق، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت،، ص ٧٤.
36 میشیل عفلق، نقطة البداية، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٧.

دۆزیەوە دەوڵەتە ڕۆژئاواییە داگیرکەرەکان بوون.[37] هەر لێرەشەوەیە کە بەعسیزم بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردی بە بزاڤێکی نارەوا لە قەڵەم دەدات و ئەم هەڵوێستەیان تا لەناوچوونی ڕژێمی بەعس نەگۆڕا. هەمیشە سەرکردە کوردەکانیان بە ئەلقە لەگوێی ئیمپریالیزم و زایونیزم ناوبردوون.

لە ڕوانگەی بەعسیزمەوە ئەو خەباتەی لە کوردستان لەدژی بەعس دەکرا، خەبات نەبوو بۆ ڕزگاری بەڵکو ئەمە دژایەتی شۆڕشی عەرەبی بوو، ئەو شۆڕشەی مۆژدە هێنەری ئاشتی جیهانی بوو و بەعس لەدژی ئیمپریالیزم هەڵگیرساندبوو، کوردیش بە نوێنەرایەتی ئیمپریالیزم لە کوردستان لەدژی ئەو شۆڕشە دەجەنگا.[38] عەفلەق بە سەرسوڕمانەوە دەڵێت: چۆن دەبێت بزاڤی نەتەوەیی میللەتێکی بچووك بکەوێتە دژایەتی لەگەڵ کاروانی شۆڕشی عەرەبی، ئەم بزاڤە هێشتا ئەو ڕاستیە ڕوونەی بۆ دەرنەکەوتووە کە نابێت لەگەڵ شۆڕشی دایك کە شۆڕشی عەرەبیە بکەوێتە دژایەتییەوە.[39]

لە دوای هەڵگیرسانەوەی شەڕ ساڵی ١٩٧٤ لە نێوان بەعس و بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردیدا، عەفلەق زۆر ڕاشکاوانە دەڵێت ئەمە شەڕی نێوان ئەقڵیەتێکی مرۆڤانەی هاوچەرخی کراوە کە ئەقڵیەتی بەعس و ئەقلیەتێکی ڕەگەزپەرەستی فیودالی پاشکەوتووی نائەخلاقیە کە هیچ ڕێز لە وەفا و ئازادی و سەربەخۆیی ناگرێت.[40] هەروەها دەڵێت: شەڕی کورد بەشێکە لە شەڕی ئیمپریالیزم و زایونیزم و لە

37 هەمان سەرچاوە، ل ١٠٨.
38 عطاب سالم الطاهر، معالجات في الطريق الخاص، دار الحرية للطباعة، بغداد ١٩٧٩، ص ٤٨ .
39 میشیل عفلق، البعث والعراق، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.
40 هەمان سەرچاوە، ل ٧٨.

دژی عەرەب.[41] ناوبراو وای بۆ دەچێت کە دەبێت بزاڤی نەتەوەیی کوردی بەشێکی رەسەنی شۆڕشی عەرەبی بێت لەدژی ئیمپریالیزم و زایونیزم و چەوساندنەوەی چینایەتی دواکەوتوویی و هەموو ئەوانەی دەیانەوێت ئەم بزاڤە بەلایەکی دیکەدا بەرن پێویستە پەنجەیان بۆ درێژ بکرێت و وەکو پیلانێك لەدژی شۆڕشی عەرەبی دیاربکرێت.[42] ئەمە تەنیا بۆچوونی عەفلەق نییە، بەڵکو ئایدیۆلۆژیای بەعسە. سەدام لەمبارەیەوە دەڵێت: پێویستە عێراق بکرێتە بنکەیەکی بەهێز لە هەموو بوارێکەوە تاکو خەباتی عەرەبی لە پێناو نەتەوەدا پشتی پێ ببەستێت ، ئەمە بەرپرسیاریەتی هەموو عێراقیەکە سەرەڕای جیاوازی ئینتیمای نەتەوەییان ، بۆ ئەوان باشترە نەتەوەی عەرەب بەهێز بێت و عێراقیش بەشێك بێت لە عەرەب.[43] هەروەها سەدام حوسێن لە رووبەڕووبوونەوەدا لەگەڵ دوژمنەکانی شۆڕشی عەرەبی کە بەعس ئاڵا هەڵگریەتی سێ خاڵ دیار دەکات، لە سێیەمین خاڵدا دەڵێت: راستە تاکە ئامانجێکمان هەیە، کە ئەویش سەرکەوتنی شۆڕەشە، بەڵام شێوازی رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ دوژمندا یەك شێواز نییە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی دیکە دەگۆڕێت بەپێی هەلومەرجە خودی و بابەتییەکان .[44] واتە سەدام و بەعس بەپێی بارودۆخی تایبەتی خۆیان رووبەڕووی دوژمنەکانیان دەبنەوە.

کەنعان مەکیە کە نوسەرێکی عێراقییە و دوژمنێکی سەرسەختی بەعسە، یەکەمین کتێبی خۆی لەبارەی بەعسەوە بە ((کۆماری ترس)) ناوناوە. ئەو لە کتێبەکەیدا کە لە ٤٠٠ لاپەڕەی

---

41 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەرە.
42 میشیل عفلق. نقطة البداية، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٨.
43 عطاب سالم الطاهر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨.
44 هەمان سەرچاوە، ل ٤٤.

قەبارە ناوەندی پێکهاتووە باس لە سیاسەتی بەعس دەکات، ئـەو پێـی وایە ئەوەی لەم وڵاتەدا باڵا دەستە ترسە. تـرس لـە بـەعس یـان ئـەو ترسەی بەعس بەهۆی دامودەزگـا ترسـێنەرەکانیەوە بـەناو میللـەتدا بڵاوی دەکاتەوە. ترسێك کە هەموو شوێنێکی تەنیوەتەوە و هیچ کون و کەلەبەرێکی نەهێشتووتەوە سەری پێدا نەکردبێت. بە کورتی کـەنعان مەکیە باس لە ترسی میللەت لە دەسەڵات دەکات، بـاس لـەو ترسـە دەکات کە دەسەڵات بەرهەمی دەهێنێت. بەڵام ئاراس فەتاح پێی وایـە کە بەعسیزم سستەمێکە هەموو گیانی بە ترس قانگدراوە، نەك تەنیا ترس لە کورد و شیعە، بەڵکو ترس لە خودی ئەندامەکانی خۆیشی.[٤٥] ڕەنگە هەر ئەم ترسەی دەسـەڵاتیش بێـت وای کردبێـت هەمیشـە بـۆ چارەسەرکردنی تەنانەت بچووکـترین و سـادەترین کێشـەش پـەنا بـۆ توندوتیـژی بـەرێت، و هەمیشـە بـە زمـانی هەڕەشـە ڕووبـەڕووی بەرامبەرەکانی ببێتەوە و لە هەوڵی توقاندنیاندا بێت. واتە تـرس لـە کۆماری ترسدا (عێراق) تەنیا ترسی هاووڵاتیان نییـە لـە دەسـەڵات، بەڵکو ترسی دەسەڵاتیشە لە هاووڵاتیان و تەنانەت لە دڵسۆزانی خۆی و نزیکترین کەسانیش لە سەرۆکەوە. بۆیـەش دەبینـین هـەر ماوەمـاوە کۆمەڵە کەسێکی دڵسۆزی بەعس بە بەهانەی خیانـەت و خۆفرۆشـی لە سێدارە دەدرێن. گەورەترین هەنگاوی سەدام حوسێن لەو نـاوەدا لـە ناوبردنی سەرۆك و هاوکارەکەی ئەحمەد حەسەن ئەلبەکر بوو، دواتریش نزیکەی بیست لە ئەندامەکانی سەرکردایەتی حزبە لە کـاتی گرتنـە دەستی دەسەڵات لە ١٩٧٩دا لە سێدارەدران.[٤٦]

هـەروەها زۆر کـەس پێیوایـە ئـەم بەسستەمکردنەی ترسـە بـوو بەعسی لە دەسەڵاتدا هێشتووتەوە، بـەڵام بێگومـان سـەرەڕای بوونـی

---

45 ئاراس فەتاح، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٧.

46 عبدالحميد العباسي، صفحات سوداء من بعث العراق، الجزء الاول، ط ٢، بدون مكان الطبع، ١٩٨٤، ص ٣٥.

هاوكێشه نێو نەتەوەیی و هەرێمیەكان كە دەستیان هەیە لە مانەوەی بەعس و لە هەموو ئەو ئۆپەراسیۆنانەی بەعسیش ئەنجامی دان، كە ئەمە هۆكاری دەرەكیە، هۆكاری ناوخۆییش هەن كە یارمەتی بەعسیان داوە لە مانەوەی و لە درێژەدان بە شەڕانگێزیەتی. گوتارەكەی دۆلابۆتی لە ناوەراستی سەدەی شانزەیەم دەتوانێت سوود بەخش بێت یاخود بەرچاو روونیەك بێت لەم بوارەدا. ئەو پێی وایە ئەوەی وا دەكات دەسەلاتێكی زۆردار و چەوسێنەر لە دەسەلاتدا بمێنێتەوە زێتر راهاتنی جەماوەرە لەسەر قبوولكردنی زۆرداری، واتە خووگرتنی تاكەكانی كۆمەلگایە بە زۆرداریەوە، زۆرداری چیتر شتێكی نامۆ نییە بۆ ئەوان.[47] ئەمەش لە عێراقی بەعسدا كە نزیكەی ٣٥ سالّ فەرمانڕەوایی كرد، جگە لە راهاتنی هاوولاتیان لەسەر توندوتیژی و درندەیی بەعس، چ شتێك بەردەوامی سەدام ـ ی لە دەسەلاتدا دەهێشتەوە؟ تەنیا ئەوەندە كەسەی لە هەر خولێكی شەڕی سەدامدا دەبنە قوربانی بەس بوون بۆ ئەوەی ببنە قوربانی بۆ لەناوبردنی سەدام و حزبەكەی لە دەسەلاتدا. لەبەر ئەوەی زۆربەی گەلی عێراق ئەوانەی لە خوار چل سالّیەوەن بۆ رۆژێكیش هەوای ئازادیان نەمژیوە و تەنیا چەوساندنەوەیان بینیوە، چەوساندنەوە لای ئەوان شتێكی سەیر و نامۆ نەبوو. دۆلابۆتی ستەمكاران بەسەر سێ دەستەدا دابەش دەكات، شوێنی بەعس لەناو گرووپی سێیەمدا دەبێتەوە، ئەوانەی بەزەبری چەك دەسەلات دەگرنە دەست. لابۆتی لە وەسفی ئەو دەستەیەدا دەلێت: ئەوانە وا رەفتار لەگەلّ هاوولاتیانیان دەكەن وەك

47 اتین دولابوتی، بردگی اختیاری، رساله درباره سیاست اطاعت، ت: علی معنوی، نشر نی، تهران، ١٣٧٨، ص ٨٨.

ئەوەی داگیر کەری بێگانە بن.[48]

لێکۆڵینەوەی بەختیار عەلی ((لە ئارەزووی کوشتنەوە بۆ ئـارەزووی فەرامۆشکردن))، گـەلێك خـاڵی گرنـگ لەمـەڕ بەعسـیزم لـە خـۆ دەگرێت. نووسەر لە باسکردن لە مەرگدۆستی بەعسیزم سـەرکەوتووە. ئەو پێی وایە، بەعس هیچ بەهانەیەك بۆ کوشـتن دانـاڕێژێت، چونکـە نایەوێت ئەو بەهانەیە ببێتە ڕێگر لـە بـەردەم کوشـتن و هـەڵبژاردنی قوربانیـانی دیکـەدا.[49] بـەعس کوردێـك بـە بەهانـەی کوردبوونـەوە ناکوژێت، هەر وەك چۆن بەهانەی کوشتنی شیعەیەك شیعە بوون نیـە، چونکە دیارکردنی ئەم بەهانانە، ڕێگەی لێ دەگرن عـەرەبێکی سـونی یـاخود دەسـتەیەك ئەفسـەری خـۆی بکاتـە قوربـانی... بـەعس سستەمێکی بە شەڕوشۆڕ و خوێن تینووە، بەبێ خوێـنڕێژی نـاتوانێت بەردەوام بێت.

هەروەها بەختیار عەلی لە لێکۆڵینەوەکەیدا لەمەڕ بەعس دەڵێت: ((بۆ تێگەیشتن لە بـەعس، دەبێـت لـە بەعسـەوە خـۆی دەسـت پـێ بکەین، نەك لە مۆدێلێکی تیۆریانەی دەرەوە. دەبێت لێگەڕێین بـەعس خـۆی وەك دیـاردە و سسـتەم چەمکـە تیۆریـەکانمان پێشـکەش بکات...))[50] ئێمە تا ئەوێ لەگەڵ نووسەردابین ئەگەر مەبەستی بێـت بەعسیزم نەکەینە هاوواتای ستالینیزم، فاشیزم و... یـاخود بـەعس و پێکهاتەی بەعس نەکرێنە تاکـە سـەرچاوەی تێگەیشـتن لـە بـەعس. پێمانوایە بۆ تێگەیشتن لە بەعس پێویستە پـەنا بەرینـە بـەر ڕاڤـەی سسـتەمە تۆتالیتارەکـان، بـۆ خوێندنـەوەی بـەعس و ڕاڤـەکردنی

48 هەمان سەرچاوە، ل ٦٤.
49 بەختیار عەلی، لە ئارەزووی کوشتنەوە بۆ ئارەزووی فەرامۆشکردن، گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە ٧، سوید ١٩٩٧، ل ١٨٣.
50 هەمان سەرچاوە، ل ١٧٣

بەعسیزم، پێویستە بزانین ستالینیزم چیە و فاشیزم لە ئەوروپا چۆن سەریهەڵدا، کەمالیزم لە تورکیا چۆن خۆی چەسپاند، چۆن مەیلی تاکڕەوی و پاوانکردنی دەسەڵات مۆسۆلینی و هیتلەری پەلکێش کردنە ناو خوێناویترین جەنگەکانەوە، بزانین تۆتالیتارەکان بە چ شێوەیەك هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەوانی دیکەدا دەکەن. وێڕای جیاوازییە زۆرەکانی بەعسیزم لەگەڵ ستەمە ناوبراوەکان. بەعس بەرهەمی هەر هەلومەرجێك بێت، دەردراوی ناخی چ کۆمەڵگایەك و لە چ قۆناغێکدا گەشەی سەندبێت، ستەمێکی تۆتالیتارە. تۆتالیتاریزمیش شتێك نییە نەگۆڕبێت، تۆتالیتاریزمی ئەمڕۆ تەواو جیاوازە لە تۆتالیتاریزمی کلاسیك. هەروەها لە کۆمەڵگایەکیشەوە بۆ کۆمەڵگایەکی دیکە بە هەندێك جیاوازییەوە دەردەکەوێت، بەڵام هەر تۆتالیتاریزمە. هەر بۆیەشە ئێمە لەگەڵ ئەوە داین کە بۆ نموونە، سەدام حوسێن بە سەرنجدان لە ئەزموون و پێشینەی فاشیزم و ستالینیزم لە ساڵەکانی نێوان هەر دوو جەنگی جیهانیدا، چاولێکەر بوو، نەك داهێنەر.[٥١]

هەموو خەسڵەتەکانی دیکتاتۆرە تۆتالیتارەکان هەر لە بوونی ئایدیۆلۆژیای ڕەسمی، دیکتاتۆری تاکڕەو، ستەمی کۆنترۆڵی پۆلیسی، پاوانکردنی هۆیەکانی پەیوەندی، پاوانکردنی هۆیەکانی بەرەنگاربوونەوەی چەکدارانە و کۆنترۆڵی تەواوی ئابووری،[٥٢] لە بەعسیزمدا بوونیان هەیە. هەروەها بەپێی دەستەواژەی بەناوبانگی *مۆسۆلینی* ئەرکی حزب وەك ئەرکی دەمارەکانە لە لەشدا، حزب نە

51 سمیرالخلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧.
52 گیلبرت الاردیس، جایگاه فاشیسم در تاریخ اروپا، ت: حشمت الله رضوی، مؤسسة کیهان، تهران ١٣٧١ (١٩٩٢)، ص١٢٣.

سەرەو نە دڵ، بەڵکو کارەکەی بە کاری دەمارەکانی لەش دەچێت...[53] ئەم وەسفەی حزب کە سەرکردەیەکی تۆتالیتار بۆ حزب کردوویەتی، کتومت مەسەلەی بەعس و سەدام بوو لە عێراقدا. نە حکوومەت و نە بەعس لەلای سەدام جگە لە دەزگایەکی راپەڕاندن شتێکی دیکە نەبوون. ئەو وتەیە زۆر ناسراوە کە دەڵێت: ((ئەگەر سەدام گوتی، عێراق گوتی.))

((هانا ئارێنت)) لە کتێبێکیدا بە ناوی ((هەلومەرجی مرۆیی))، لە سروشتی مۆدێرنیتەدا بە دوای رەگوڕیشەکانی گوتاری تۆتالیتاریزم دەگەڕێت.[54] هەروەها هەر سێ بیریار ((برینگتۆن مۆر))، ((ئێرنست نولتە)) و ((وێلفگانگ سور))، کە لە دەیەی شەستەکاندا لە فاشیزمیان کۆڵیەوە فاشیزمیان بە شۆڕشێك لەدژی مۆدێرنیزم ((MODERNISM REVLOT AGAINST)) ناساند.[55] ئەوان پێیان وایە فاشیزم لە پەیوەندیدایە لەگەڵ سەردەمی قەیران و تەنگژە لە پرۆسەی مۆدێرنیتەدا، بەڵام بەعس وەکو کەمالیزم موژدەهێنەری مۆدێرنەیە. ئەگەر فاشیزم لە ئەوروپا لە ئەنجامی شکستی مۆدێرنە لە بەدیهێنانی پێداویستیە مەعنەوییەکانی مرۆڤەوە سەریهەڵدابێت، و لەوێوە بکەوێتە جەمسەری بەرامبەر بە مۆدێرنە، ئەوا مۆدێرنە دیسان رەخسێنەری ئەو هەلومەرجەیە کە بەعس لێیەوە سەری دەردەهێنێت. بەڵام بەپێچەوانەی فاشیزم، بەعس ناکەوێتە جەمسەری دژی مۆدێرنە. ((مۆدێرنە بە هەموو هێزە گەورە و توانا بێ

---

53 هەمان سەرچاوە، ل ٣٧.
54 حسین بشیریە، دولت و جامعە مدنی، گفتمانهای جامعەشناسی سیاسی، کتاب نقد و نظر، تهران ١٣٧٨ (١٩٩٩)، ص ٩٢.
55 گیلبرت الاردیس، سەرچاوەی پێشو، ل ٢٢٥ـ ٢٥٥.

سنووره‌کانیه‌وه ده‌رگایه‌کی نائاسایی و گه‌وره له به‌رده‌م به‌عسدا ده‌خاته سه‌رپشت، ئه‌وه مۆدێرنه‌یه که هۆکانی بونیادنانی سوپایه‌کی گه‌وره و ده‌وڵه‌تێك ده‌داته به‌عس که هێزی سه‌ره‌کین بۆ رکێف کردنی شته‌کان و دروست کردنی رووداوی گه‌وره.))[56] به‌عس نه‌ك ته‌نیا له ناو مۆدێرنه‌دا له دایکبوو، به‌ڵکو ئه‌وه‌ی بووه هۆی مانه‌وه‌ی به‌عس و ئه‌وه‌ی توانای ئه‌و هه‌موو تاوانه گه‌ورانه و دروست کردنی کولتووری به‌عسیشی ره‌خساند مۆدێرنه بوو. کاتێك ئێمه باس له په‌یوه‌ندی مۆدێرنه و به‌عس ده‌که‌ین، مه‌به‌ستمان ره‌تکردنه‌وه‌ی پرۆژه‌ی مۆدێرنه نیه، به‌ڵکو وێڕای ئه‌وه‌ی که ده‌زانین ئه‌قلانیه‌ت، ئۆمانیزم، لیبڕالیزم، ئازادی ... هتد پێکهاته‌ی ناو هزری مۆدێرنه‌ن، ده‌بێت ئاگاداری ئه‌وه‌ش بین که له به‌رامبه‌ر ئه‌م چه‌مکانه‌ی له سه‌ره‌وه‌دا ناویان هات، مۆدێرنه ره‌خسێنه‌ری سه‌رهه‌ڵدانی چه‌ند دیارده‌یه‌کی دیکه‌ش بوو له کۆمه‌ڵگای مرۆڤایه‌تیدا وه‌ك نامۆبوون، به‌شتبوون و سستبوونی په‌یوه‌ندیه کۆمه‌ڵایه‌تییه‌کان، توندوتیژی... هتد. هه‌ر بۆیه‌شه باس له رووخساری ژینووسی مۆدێرنه ده‌کرێت. کاتێك باس له‌م دوو رووخساریه‌ی مۆدێرنه‌ش ده‌که‌ین وه‌ك حوسێنی به‌شیریێ ده‌ڵێت: مه‌به‌ست ئه‌وه نییه که له پرۆژه‌ی مۆدێرنه‌دا دژایه‌تیگه‌لێکی زاتی هه‌ن، به‌ڵکو ئه‌م دووانه‌ییه ئه‌نجامی گۆڕانی مێژوویی‌ی هزری مۆدێرنه و رووبه‌ڕووبوونه‌وه‌یه‌تی له‌گه‌ڵ چه‌ندین کوسپ و ته‌گه‌ره. له کۆتاییشدا ئه‌وه به بیر ده‌هێنینه‌وه که چه‌ندین ره‌خنه‌ی شێلگیرانه له پرۆژه‌ی مۆدێرنه گیراون، سه‌ره‌تا له‌لایه‌ن مارکس و ڤیبه‌ر و دواتریش له‌لایه‌ن قوتابخانه‌ی فرانکفۆرت، بونیادگه‌راکان، پۆست مۆدێرنیسته‌کان ...

---

56 به‌ختیار عه‌لی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ١٨٥.

هتد.[57] ئەم رەخنانە لە ئەنجامی ئەو کێشە و دیاردانەوە سەریان هەڵدا کە لە مۆدێرنە کەوتنەوە. لە کۆتایی ئەم باسەدا دەکرێ بڵێین سەدام ئەگەرچی زێدەتر پەیڕەوی لە ستالین دەکرد و ئەوی بەدڵ بوو وەك بۆ نموونە هیێتلەر، بەڵام چارەنووسی سەدام هەمان چارەنووسی هیتلەر و مۆسۆلینی بوو نەك ستالین.

57 لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ : حسین بشیریە، سەرچاوەی پێشو.

بەشی سێیەم

کۆمەڵگای کورد پێش ڕاگواستن

لەم بەشەی تێزەکەماندا هەوڵدەدین تیشـــك بخەینـە سـەر ڕەوشـی کۆمەڵگای کوردی پێش چارەگە سەدەیەك، یان وردتـر دەتوانـین بڵێـین پێش سـاڵی ١٩٧٥ ، چونکـە ئێمـە گریمـان دەکـەین لـەدوای سـاڵی ١٩٧٥ەوە کۆمەڵگای کوردی زۆر گۆڕاوە، لەبەر دوو هــۆ: یەکـەم کـە گشتیە و زۆربەی وڵاتانی ناوچەکە بەخۆیانەوە بینیانە، ئەویش جۆرێـك لە نوێبوونەوە و ڕووکردنە پیشەسازی بوو بە مەبەسـتی گەشەسـەندن لەدوای ڕزگاربوونیان لە کۆلۆنیالیزم. دووەم، تایبەتـە بـە کۆمـەڵگای کوردی، ئەویش کۆچی زۆرەملێ و ڕاگواستنە. هەڵبـەت پێـش سـاڵی ١٩٧٥یـش ڕاگواسـتن هـەبوو (لـە بەشـی چوارەمـدا بـەدرێژی لێـی دەدوێین)، بـەڵام لـەدوای ئـەو سـاڵە بـە شـێوەیەکی سەرسـوڕهێنەر پەرەیسەند، کە تارادەیەکی زۆر شێوەی کۆمەڵگای ئێمەی گـۆڕی. بـۆ سەلماندنی ئەوەش هەوڵماندا وە لە دوو بەشی جیاوازدا لــە کۆمـەڵگای کوردی بکۆڵینەوە: لە بەشی یەکەمدا پێـش ڕاگواسـتن (پێـش سـاڵی ١٩٧٥)، تیایدا هەوڵدەدەین زێتر کۆمەڵگای کوردی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا وەرگرین، وێڕای ئەوەی کـە بڕوامـان وایـە کۆمـەڵگای کوردی تا شەستەکانی سەدەی بیست زۆر لە سەرخۆ و بەشێوەیەك کـە هەست پێ نەکراوە، گۆڕانی بە سەردا هاتووە.

لە بەشەکەی تردا، دوای ئەوەی ڕاگواستن بە شێوەیەکی بەرفرەوان کۆمەڵگا دەگرێتەوە، ژمارەی گوندەکان بۆ کەمترین ڕێژە کەمدەبنەوە و فۆرمێکی نوێی گوندەکان بەناوی گوندە هاوچەرخەکان (گوندە شەترەنجیەکان) دروست دەبێت، دواتر هەندێ لەم گوندانە دەبن بە شارۆچکە، هەروەها زۆربەی شارەکانی کوردستانی باشور بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر گەورە دەبن و سیمایان دەگۆڕێت. دواجاریش لەدوای ڕاپەڕینی ساڵی ١٩٩١ بەشێکی زۆری گوندە کۆنەکان دووبارە ئاوەداندەکرێنەوە، هەوڵدەدەین بزانین لەو ماوەیەدا چ گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی لە کۆمەڵگای ئێمەدا ڕووی داوە.

باسی یەکەم: لادێی کوردەواری پێش ڕاگواستن

لەم باسەدا، کاتێ باسی لادێ دەکەین مەبەستمان لادێی کوردییە لە کوردستانی خواروو؛ وێڕای هەموو وێکچوونەکان لە نێوان گوندی هەموو پارچەکانی کوردستان. هەروەها نابێت ئەوەشمان لە بیر بچێت کە مەبەستمان لە دەستەواژەی (پێش ڕاگواستن) ماوە زەمەنییەکەیە، واتە پێش دەیەی ١٩٧٠ی سەدەی ڕابردوو ئەو کاتەی ڕاگواستن بە کردەوە نەببوو بە سیاسەتێکی سەرتاپاگیر، نەك هەموو لادێیەك پێش ڕاگواستن، چونکە هەموو گوندەکان پێکەوە ڕانەگوێزران و ژمارەیەکی بەرچاوی لادێیەکان ڕووبەڕووی ڕاگواستن و کاولکاری نەبوونەوە و تا ئەمرۆش ئاوەدانن.

لە خوارەوە هەوڵدەدەین هەندێك لەبارەی گوندەوە بدوێین تا باشتر بتوانین لادێ و دواتریش کۆمەڵگای خۆمان بناسین.

شوێن و شێوەی گوند

شوێنی گوند هەر لە خۆیەوە دیار ناکرێت، چەند هۆکارێك هەن کە ڕۆڵیان هەیە لە دەستنیشانکردنی شوێنی گونددا. ئەم هۆکارانەش

بەپێی ناوچە جیاوازەکان دەگۆڕێن. شاکر خەسباك چەند هۆکارێك بۆ دیارکردنی شوێنی گوندی کوردی ڕیز دەکات لەوانەش:

١ـ سەرچاوەی ئاو: مەبەست بوونی ئاوی ژێر زەوییە (کانی، بیر و کارێز)، چونکە باران بارین لە کوردستانی خوارووی وەرزییە، ناکرێ سوود لە ئاوی باران بەبەردەوامی وەربگیرێ، هەروەها چونکە ڕووبارەکان هەمیشە لە شوێنە نزمەکاندا دەڕژێن کەمتر سوودیان لێ وەردەگیرێت، ئەمە لەلایەك، لەلایەکی ترەوە هۆکاری ژمارەی دانیشتووان و توانای سەرچاوەی ئاوەکە، واتە ئاوی گوندەکە چەندە زۆربێت هێندە دەکرێت خەڵکی زێتر لە گوندەکە کۆببنەوە، بەڵام کاتێك ژمارەی دانیشتووان زۆر دەبێت و ئاوەکە بەشیان ناکات، ئەوا بەشێکی دانیشتووانی گوندەکە ناچار گوندێکی تر لەو نزیکانە دروست دەکەن.

٢ـ هۆکاری مێژوویی: لە ئەنجامی سستەمی خێڵایەتی و هەژاری لە کوردستاندا، هەمیشە ئەگەری ئەوە هەبوو دانیشتووانی گوند ڕووبەڕووی تاڵان و بڕۆی خێڵەکانی دیکە ببنەوە، بۆیە گوند لە شوێنێك دادەمەزرا کە لە توانای دابێت خۆی لە پەلاماری خێڵەکانی تر بپارێزێت.

٣ـ هۆکاری کومەڵایەتی: فاکتەری کۆمەڵایەتی هانی خەڵك دەدا پێکەوە لە شوێنێك کۆببنەوە، نەك هەر ماڵەو بە تەنیا.[1]

بەپێتی خاك هۆکارێکی دیکەی گرنگی دروست بوونی گوندی کوردی بووە، هەر بۆیە دەبینین ئەو ناوچانەی کە بە پیتن وەك دەشتەکان ژمارەی گوندەکان لەوێ زۆرترن وەك لە ناوچە شاخاوییەکان

1 د. شاكر خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص ١٤٦ـ١٥٠.

که بەروبومی کشتوکاڵیان کەمترە. لە لایەکی دیکەشەوە بەرزی و نزمی‌ی زەوی (تۆپۆگرافیا) رۆڵی هەبووە لە دروستبوونی گوند.

پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین کە چەمکی گوند لە کوردستاندا، هەم خانووەکانی گوندەکە و هەمیش ئەو زەوی و زارە کشتوکاڵیانەی دەورەی گوندەکەیان داوە، واتە ئاقاری گوندەکە دەگرێتەوە.[2]

بە گشتی دەکرێ گوندی کوردی بەسەر دوو جۆردا دابەش بکەین: *گوندی ناوچە دەشتاییەکان* و *گوندی ناوچە شاخاویەکان*. ئەم دوو جۆر گوندە لەبەر ئەوەی کەش و هەوا و تۆپۆگرافیایان جیاوازە، لە جۆری دابەشبوونی ماڵەکان و شێوەی گوندەکە و رووبەرەکەشیاندا جیاوازیان هەیە.

گوندی ناوچە دەشتاییەکان (بۆ نموونە دەشتی هەولێر و پارێزگای کەرکوك) بەگشتی پێکدەچن. ئەم گوندانە شێوەیەکی زێتر نارێکیان هەیە و مزگەوتی گوند، دیوەخانی ئاغا (ئەگەر هەبێت) و گۆڕەپانی گوند بەزۆری لە ناوەڕاستی گوند دان و هەموو خانووەکان بەدەوری ئەواندا و زۆربەی کوڵانە تەسك و نارێکەکانی ئەم گوندانە لەوێ یەکتر دەگرنەوە. لەم جۆرە گوندانەدا کە رووبەرێکی پان و بەرینیان بە بەرەوەیە خانووەکان هەمووی لە یەکترەوە نزیکن کە ئەمەش جێگەی تێڕامانە. بەزۆریش گوند لە شوێنێکی نزم ئاوا دەکرێت، چونکە پشت بە ئاوی بیرەکان دەبەستن.

خانوو لەم گوندەدا لە خشتی قوڕ دروست دەکرێت، سەریشی ئاخەبانە و پلیکانی لە قوڕ دروستکراویشیان هەیە، بۆیە وەك ژیگل دەڵێت:((گوندەکان کە بەشێوەی یەکنەوایی لە دەشتی پان و بەریندا داکشابوون ئەو هەستەیان دەبزواند کە هەموویان وەك یەك وان.

---

2 لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ: د.خصباك، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٧.

گوندەکان بەگشتی بێ دار و درەخت بـوون. لـە دیمـەنی یـەك تـەختی ڕەنگ قاوەیی پێدەشتدا دەتوانەوە.))[٣]

لە کوێستان گوند دەکەوێتە ناو دۆڵ، بـەڵام بـە دەگمـەن وا دەبـێ گوندەکە لە دامێنی دۆڵەکەدا بێ. گوند بە زۆری دەکەوێتـە قـەدپاڵی شـاخ، وا پەسـەندە لـە بنـاری شـاخان بـێ. خـەڵکی ئـەم گوندانــە بەپێچەوانەی دانیشتووانی دەشت کـە بایـەخێکی ئـەوتۆیان بـە دار و درەخت نەدەدا، بایەخێکی تایبەتیان بە دار و دەوەن دەدا.*

لەم گوندانەدا خانووەکان لە شێوەی ڕێچکۆلەی مەیلەو ئاسۆیی بە سەر دوو پارچەی سەرەوە و خوارەوەدا دابەش دەبـوون. هـەروەها لەبـەر ئەوەی بەزۆری ئەم گوندانە لـە بنـاری شـاخەکان بـوون یـاخود بڵێـین شوێنەکەیان ڕووەو لێژی بوو، خانووەکان بەسەر یەکدا دروست دەکران، بەجۆرێك کە دەتتوانی لە حەوشەی خـانووی سـەرەوە ڕاسـتەوخۆ بێیـە سەر بانی خانووی خوارەوەی. لەم جۆرە گوندانەشدا خانووەکـان نزیکـن لەیەکەوە، ئەمـەش زێتر لەبەر تەسکی ڕووبەری گوندەکـە و نزیکیانـە لە سەرچاوەی ئاوەکە.[٤]

سەبارەت بە نزیکی خانووەکانیش دەتوانین بڵێین لــە شـوێنێك کـە مـەترسی دوژمن هەبێ خانووەکان بەسەر یەکەوە دروست دەکرێن، بەڵام لە نێو هەندێ دۆڵ و گەلیی قووڵدا کـە ڕێگـەیان سـەخت بـێ، یـان

---

3 لیژەك ژیگل، گوند و شاروچکە کوردییەکانی عـێراقی ئێسـتا، و: عـەزیز گـەردی، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر ٢٠٠٢، ل ١٥. هەروەها هەر لەبارەی ئەم جـۆرە گوندانـەوە بگەڕێوە بۆ: د. خسباك، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٩.

* تەنانەت دوای ڕاگواستنیش ئەو چیانشینانەی بۆ ناوچە دەشـتاییەکان ڕاگوێـزراون، وەکو پێشـان بایـەخیان بـە دار و درەخـت داوە. لـە دووردوەرا دەزانرێـت خـەڵکی ئـەم ئوردووگایە پێشتر چیانشین بوونە یاخود لە پێدەشت ڕاگوێزراون.

4 لیژەك ژیگل، کۆمەڵی لادێیی کوردسـتانی هاوچـەرخی عـێراق بەرامبـەر بـە نـوێ بوونەوە، و: عەزیز گەردی، کتێبی سەنتەری برایەتی، کوردستان ١٩٩٩، ل ٨٧ـ٨٨.

سروشتی شوێنەکە وابێ کە دانیشتووانەکەی هەست بە هێمنایەتی بکەن و لە خۆیان دڵنیابن خانووەکان لێکجیا و هەندێ دوور لەیەکتر دروست کراون. هەروەها لە شوێنێك کە داهاتی زەویەکانیان زۆرە گوندەکان لێك نزیکن، لە کێو پارە و ناو دارستانەکانیش دێیەکان لێك دوورن.[5]

زۆربەی گوندەکان لە دەشت و لە شاخ دووربوون لە رێگا گشتییەکان، چونکە شەقامەکان ماوەیەکی کەم بوو لە ناوچەکەدا دروست کرابوون و گوندەکانیش بەزۆری مێژوویەکی کۆنیان هەیە، هەروەها حکوومەت تەنیا بایەخی بە پێکەوە بەستنی شارە سەرەکییەکان دەدا.

خانووی گوند

عەلائەدین سەجادی لە کتێبەکەیدا بەناوی ((کوردەواری، ١٩٧٤))، باسێکی تایبەت کردووە بە خانووی کوردی. لەو باسەیدا لە دوو جۆر خانوو دەدوێت، خانوی لادێ و خانووی شار. ناوبراو کە باسی خانووی لادێ دەکات، ئاماژە بە خانوویەك دەکات کە بە هیچ شێوەیەك خانووی چیانشینان نییە، بەڵکو ئەو خانووەیە کە لە گوندی پێدەشتدا هەیە و ئەو بەسەر لادێی کوردیدا گشتاندویەتی*. بە کورتی ئەو بەم جۆرە وەسفی خانووەی گوند دەکات: ژوورێك بۆ دانیشتن و خەوتن، ژوورێك بۆ دانەوێلە و کاسە و کەوچك، ژوورێکی گەورە بۆ گەوری مەڕ

5 واسیلی نیکیتین، کورد و کوردستان، و. خالید حوسامی (هێدی)، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٢٧٣.

*زۆر لە گەڕیدە رۆژهەڵاتناسانیش هەمان ئەم کارەیان کردووە، بەوەی دیاردەیەك، هەڵوێستێك یان دابونەریتێکیان لە ناوچەیەك بینیوە و بەسەر هەموو کوردستان یان بەسەر هەمو کورددا گشتاندووە.

و بزن، ژوورێکی تر بۆ گا و گۆلك، ژووری مەڕومالاّت دەکەوێتە پشت ژووری نووستنی خۆیانەوە، مەڕومالاّتەکە بە ناو ژووری نووستنی خۆیانەوە دەڕوا تا دەگاتە پشتیرەکە.[6] ئەمەش خانوویەکی بچووك نییە، بەتایبەتی لەو ناوچانەدا کە بەفرێکی زۆر دەباری بەدەگمەن خانووی بەم گەورەیەیان لیّ دەبینرا.

هانسن بەپێچەوانەوە پێی وایە سێ جۆر خانوو لە کوردستاندا هەیە، یەکێکیان دەگوازرێتەوە (رەشمال)، کەچی دووەکەی تر چەسپاون و جێگۆڕکێیان پیّ ناکرێت (کەپر، خانوو).[7] ئەو خانووەی *سەجادی* لە گوندی کوردیدا وەسفی کرد خانووێکی گەورە بوو، هەروەها یەك نهۆم، بەلاّم *هانسن* دەڵێت: لە گوندی کوردەواریدا خانووەکان بچووکن. دوو دیاردە لەم خانووەدا سەرنج رادەکێشن، یەکەم، هەندیّ جار هەیوانی دانیشتن دەکەوێتە نهۆمی سەرەوە و نهۆمی خواریّ دەکەنە پشتیر. دیاردەی دووەم ئەستوندی بەسەر کۆڵەکە لە قەدی وشك و سپی کراوی دارچنار دروست دەکرێن.[8]

ئێمە لەوەی سەرەوەدا رووبەرووی دوو گوتەی جیاواز بووینەوە، *سەجادی* وەسفی خانوویەکی گەورە دەکات لە کوردستان و *هانسن* پێی وایە خانووی کوردەکان بچووکن. هۆیەکەش رەنگە ئەوە بێت هەر یەکێکیان باسی خانووی ناوچەیەکی تایبەتی دەکەن، نەك خانووەکانی هەموو کوردستان. پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە ئەو خانووەی *سەجادی* باسی دەکات خانووی دەشتە. هەروەها بەپێی نووسینەکانی

---

6 عەلائەدین سجادی، کوردەواری، چاپخانەی مەعارف، بەغدا، ١٩٧٤، ل١٧٧.

7 هێنی هارۆڵ د هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، و: عەزیز گەردی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا ١٩٨٣، ل ٥٨.

8 هەمان سەرچاوە، ل ٦٨ـ٧٠.

هانسیش، ئەو تەنیا چەند خانوویەکی کەمی کوردستانی بینیوەو ئەو خانووانەش زێتر هی چیانشینەکان بوون.

خەسباك لە وەسفی گوندی شاخاویدا دەڵێت: خانوو لە ناوچە شاخاویەکان بەزۆری لاکێشەییە. دیواری دواوە تەنیا چەند پێیەك بەرزە، بانی خانووەکەش کەمێك سەرەو لێژە. ژووری نووستن و دانیشتن یەك ژوورە، و لەوانەیە ژوورێکی بچووك تایبەت بکرێت بە میوان. ژوورەکانی تر بۆ ئاژەڵ و کەلوپەلەکانن. کەم رێدەکەوێ رەشەولاخ لە هەمان ژووری لادێیەکاندا بژلن. خانوو یەك دەرگای هەیە، بەلام لە ژوورەوە دەرگای دیکە هەن. بەڵام خانوو لە دەشتی هەولێر و کەرکووك جیاوازە، شێوەکەی چوارگوشەییە و، بانێکی کەوانەیی هەیە. ژوورەکانیش بەیەکەوە نین و لەیەکتر جیاوازن.[9]

لێرەدا دەتوانین بۆچوونەکانی ((*ژیگل*))یش لە بارەی خانووی کوردییەوە زۆر بە کورتی بخەینەڕوو. ئەو دەڵێت خانوو لە گوندی کوردیدا یەك نهۆمە، بەڵام خانووە چیاییەکانی سەرسنوور دوو نهۆمن، نهۆمی خواریٔ بۆ ماڵات و ئازووقەیە.[10]

خانووی کوردی لە هەموو ناوچەکان تارادەیەك یەك جۆر نەخشەی هەیە، بەڵام خانوو لە ناوچە شاخاوییەکان، بەتایبەتی ئەو ناوچانەی زستانان بەفری زۆری لیٔ دەکەوێت، خانوویەکی تایبەتە کە دوو نهۆمە. ماڵی کوردی بەزۆری لە خانوویەکی سادە و پەرپوت پێکدێت کە هەموو خێزانەکە (تەنانەت ئەگەر خێزانێکی گەورەش بێت) لە تاکە ژوورەکە و بەر هەیوانەکەدا دەژین و دەشێ بەشێکی ئەو ژوورە گەورەیە

---

9 د. شاکر خصباك، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦١ـ١٦٢.

10 لیژەك ژیگل، کۆمەڵی لادێی کوردستانی عێراق بەرامبەر بە نوێ بوونەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٢.

ببڕنەوە بۆ کەلوپەل و ئازووقە، هەروەها کۆلیتێکی بچووکیش لە بن دیواری پێشەوە بەلای دەرەوەیدا هەیە، دەشێ خانوو سەرشۆکیشی هەبێت. خانوو لە دەشت دەکرێ دوو حەوشەی هەبێت یەك بۆماڵەوە و ئەویتر بۆ ماڵات ببڕێتەوە. تەنیا خانووی پێدەشت حەوشەی هەیە و لە ناوچە شاخاویەکاندا حەوشە نییە.[11]

جۆری دیکەی خانوو کە *کەپرە* و *هانسن* بە جۆرێکی خانوو لە کوردستاندا ناوی دەبات، ئەویش هەر تایبەتە بە لادێنشینەکان. ئەم جۆرە خانووە (کەپر) لە ناو باخەکان دروست دەکرێت و تایبەتە بە هاوین، واتە خانوویەکە لەپاڵ خانووی هەمیشەییدا (کە وشەی لەپاڵ بەکاردەهێنین مەبەستمان مانا فیزیکیەکە نییە). ئەم جۆرە هەم لە پێدەشت و هەم لە شاخیشدا هەیە. لە ناوچە شاخاوییەکان دانیشتووانی ئەو گوندانەی دەکەونە ناو گەلی و دۆڵەکان لەبەرئەوەی لە هاوین زۆر گەرم دەبێت، دەچنە شوێنێکی تر کە ئاوی هەیە پێی دەڵێن ((زۆم))، یان ((وار))، و لەوێ کەپر دروست دەکەن.[12]

هەروەك چون بینیمان نەخشەی خانوو لە پێدەشت و ناوچە شاخاوییەکان جیاوازە، ئەو کەرەستانەی لە دروست کردنی خانووشدا بە کاردەهێنرێن جیاوازن. کەرەستەی خانووبەرە لە ناوچە چیاییەکاندا لەگەڵ ژینگەی سروشتی دەگونجێت، بەرد لە دیواردا بەکاردێت هەروەها سوود لە قوڕیش بۆ یەکگرتنی بەردەکان وەردەگرن. لە ناوچەی هەورەماندا قوڕ بەکارناهێنرێت.[13] *ڤاسیلی نیکیتین* دەڵێت لە ناوچەی هۆرەمار (دەکەوێتە سەرسنووری نێوان عێراق و تورکیا)

11 بۆ زێتر زانیاری لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ: سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٤ـ٩٦.
12 واسیلی نیکیتین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٥.
13 د. شاکرخصباك، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٥.

خانوو بە بەرد و قسڵ دروست دەکرێن.[١٤] لە زۆر شوێنی دیکەشدا ئـەم جۆرە کەرەستەیە بەرچاو کەوتووە.

کەرەستەی خانووی پێدەشت بەتەواوی جیاوازە، لـە پێدەشـتدا ئـەو شوێنانەی کە بەفر نایانگرێتەوە و رادەی باران بارینیش کەمترە، بـەرد لە دیواردا بـەکارناهێنرێت، ئەمـەش زێـتر لەبـەر ئـەوەی بـەرد لـەو ناوچانەدا کەمە و ئەوەی کە هەشە دەسـت نـادات، لـە جیـاتی ئـەوە بەخشتی قوڕ دیوارەکان دەکرێـن و هـەر بـە قوڕیـش سـواق دەدرێـن. هەروەها لە نێوان چینەکانیشدا قوڕی بە قسڵ و کـا بـەکاردێت. ئـەم خشتانە بەزۆری لەبەر خـۆر وشـك دەکرێنـەوە و لـە هـەندێ شـوێنی کەمیش سوور دەکرێنەوە.*

هەروەها بانی خانووی کوردی تەخت و ئاخەبان بوو. بریتی بوو لـە حەسیری دارخورما[١٥] (لە ناوچە چیاییەکان گەڵای دار مازوو و بـەڕو) و هەراش و قوڕی بە کا و قسڵ (قۆرەپەستی پێ دەڵێن، ئەم شێوازەش لە هەموو شوێنێك پەیڕەو ناکرێت). ئەمانە هـەموویان دەکەوتنـە سـەر چەند کاریتەیـەکی سـپیندار کـە بـە گوێـرەی تـەوەری بیناکـە، بـە بەرینایی، یان بە درێژایی بەسەر دیوارەکان رادەنران... بانەکـەیان بـە چینە قوڕێك سواق دەدا و کە کزر دەبوو، باگوردانیان لەسەر دەگێڕا.[١٦] هەموو بانێکیش باگوردانێکی هەر لە سەر بووە.

---

14 واسیلی نیکیتین، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٧٣

* تەنانەت ئێستاش لە لادێکانی پێدەشتدا قوڕ لـە دروسـتکردنی خانویـەرە، گـەوڕی پەز، دوکان ... هتد بایەخی خۆی هەر ماوە.

15 هێنی هارۆڵد هانسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥.

16 لیژۆك ژیگل، گوندو شاروچکە کوردییەکانی عێراقی ئێستا، سەرچاوەی پێشـوو، ل ٢١ـ٢٢.

هەموو ئەو بیرورا جیاوازانەی لەبارەی خانووی کوردیەوە خرانەڕوو، وێڕای جیاوازی و ناکۆکیان لەگەڵ یەکتر دەشێ هەموویان ڕاست بن، بەڵام هەر یەکە و لەبارەی ناوچەیەکەوە نەك هەموو کوردستانی باشور.

پێویست دەکات ئەوەش بڵێین کە زۆربەی ئەو سەرچاوانەی کە تا ئێستا بەسەرمان کردوونەتەوە ئاماژە بە کەمی و سادەیی کەلوپەلی ناومالّی لادێنشینە کوردەکان دەکەن.[17] مالّی کۆچەرەکان بۆ نموونە هەر ئەوەندە بوو کە لە چوارپێییەکانیان بار دەکرد.

ڕەوشی خوێندەواری و تەندروستی

قوتابخانە لە کۆتایی پەنجاکان بەشێوەیەکی بەرچاوتر لە گوندەکانی کوردستاندا بلاوبووەوە، بەڵام دەتوانین بلێین هێشتا قورسایی (خوێندن) لە سەر مزگەوتەکان بوو. مزگەوت هەر لە کۆنەوە رۆڵی فێرکردنی لە کوردستاندا لە ئەستۆ گرتووە، بەڵام ئەوانەی لە مزگەوتیش دەیانخوێند (فەقێکان) بە گشتی ژمارەیان زۆر کەم بوو، کە ئەمەش چەند هۆکارێکی بابەتیی خۆی هەیە.

خەسباك لە کتێبەکەیدا بەناوی ((الکرد و المسأله الکردیه، ١٩٥٩))دا دەڵێت تەنیا گوندە گەورەکان قوتابخانەیان هەیە. قوتابخانەکانیش (لە شار و لە گوند) کێماسیان زۆرە هەم لەڕووی مامۆستا و هەم لەڕووی کەلوپەل و، دواجاریش لەڕووی پێویستەکانی دیکەی خوێندن.[18] پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین کە لە گوندەکاندا تەنیا کوڕان دەچوون بۆ قوتابخانە.[19]

---

17 د. شاکر خصباك، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٦ـ١٦٧.

18 د. شاکر خصباك، الکرد و المسالة الکردیة، منشورات الثقافة الجدیدة، مطبعة الرابطة، بغداد ١٩٥٩، ص ٦٤.

19 بۆ زێتر زانیاری لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: هێنی هارۆڵد هانسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٦.

هەندێ گوندی کوردی لە نیوەی دووەمـی سـەدەی رابـردوودا هیـچ خوێندەوارێکیان نەبوو. لە هەمان کاتیشدا لە هەندێ گوندیشدا تەنیا دوو یان سێ کەس توانای خوێندنەوە و نووسـینیان هـەبوو، و هـەندێ کات مەلای دێ تاکە خوێندەوار بـوو لـە گونـددا.[20] ئـەویش ئەگـەر گوندەکە مەلای هەبووبێت.

((*هانسن*))یش بۆمان دەگێڕێتەوە کە کتێب و دەفتەر شتی تـەواو نامۆ بوون لە ماڵ.[21] لەوەی لە سەرەوە باسکرا دەبینین گوندی کـوردی لەڕووی خوێندن و خوێندەوارییەوە لەوپەڕی خراپیدا بوو.

رەوشی تەندروستیش لە رەوشی پەروەردە و فێرکردن باشـتر نـەبوو، چونکە ئەگەر خوێندنگە لە پـەنجاکانی سـەدەی بیسـتەم گەیشـتبێتە هـەندێك گونـدي گـەورە لـە کوردسـتانی خـواروودا، ئـەوا هیـچ نەخوشخانەیەك لە هیـچ گوندێکـی ئـەم وڵاتـەماندا بوونـی نـەبووە. زۆربەی جاران نەخۆشەکان بۆ سەر مەزاری شـێخ و پیاوچاکـان یـاخود راستەوخۆ بۆ لای مەلا دەبران، ئەویش یان نووشتەی بـۆ دەکـردن یـان ئاموژگارییەکی دەکردن. هـەروەها پێویسـتە ئامـاژە بـەوەش بکـەین هەمیشە *حەکیمی کوردەواری* کە داو و دەرمانی لە گژوگیـا دروسـت دەکرد هەبووە، زۆربەی جار لەلای خـەڵکی لادێنشـین جێگـەی رێـز و متمانە بوون.

سەرەڕای نەبوونی دکتور و نەخوشخانە، چەند هۆکارێکی دیکـەش رۆڵیان هەبوو لە خراپیی رەوشی تەندروستیدا. لێکۆڵـەران گرنگـترین هۆکارەکانی بڵاوبوونەوەی نەخوشی دەگێڕنـەوە بـۆ نـەبوونی توالێتـی تەندروستی (هەندێ کاتیش نەبوونی توالێت، کە ئەم حاڵەتە لـە زۆر

---

20 بۆ زێتر زانیاری لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: د. شاکر خصباك، الکرد و المسـالة الکردیـة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

21 هێنی هارۆڵد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٨.

گوندی کوردستاندا هەبووە)، کەمی خۆشوشتن، بوونی تەویلە لەپاڵ خانوودا، بەخێوکردنی باڵندە لە ژوورەوە.[22]

هەروەها زۆربەی گوندنشینەکانی جیهان رووبەڕووی دوو کێشەی سەرەکی دەبنەوە ئەوانیش بریتین لە: کەم خوراکی و بەدخوراکی.[23] ئەم دوو حاڵەتەش بە زەقی لە کوردستاندا دیار بوون، بۆ نموونە لە گوندەکاندا سەوزە و گۆشت تەنیا لە بۆنەکاندا دەخۆران.[24]

خەسباك لە شوێنێکدا دەڵێت مردنی ئەو منداڵانەی کە تەمەنیان لە ساڵێك کەمترە رێژەیان لە هەموویان زیترە.[25] هەر ئەمەش وای لە خاتوو *هانسن* کردووە بڵێت لە کوردستانی خوارووی وەکو سەدەکانی ناڤین تەنیا منداڵی بەهێز و پتەو دەمێنێتەوە و پێڕادەگا.[26] کاتێکیش کە بەراوردی رێژەی زیادبوونی دانیشتووان بکەین پێش ساڵی ١٩٧٠ و دوای ساڵی ١٩٧٠، هەست بەوە دەکەین کە مردن لە کوردستاندا چەندە زۆر بووە.

پیشەی لادێنشینان

وشەی گوند سیما و جۆرێکی نوێی ژینگە بە خەیاڵماندا دەهێنێت، واتە رووبەرێکی زەوی کە داچێنراوە. چەند لایەنێکی بەرهەمهێنان: کێڵگەکان، باخ و بیستان و لەوەڕگاکان ئەو توخمانەن کە رووخساری گوند وێنە دەکەن.[27] هەروەها دەتوانین بە دەربڕینێکی

---

22 منوچهر محسنی، جامعه‌شناسی پزشکی، نشر طهوری، تهران١٣٨٠ (٢٠٠١)، ص ٩٠.

23 هەمان سەرچاوە، ل ٩٢.

24 د. شاکر خصباك، الاکراد، دراسة جغرافیة اثنوغرافیة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٠.

25 د. شاکر خصباك، الاکراد، دراسة جغرافیة اثنوغرافیة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٩.

26 هێنی هارۆڵد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٨.

27 منوچهر محسنی، جامعه‌شناسی عمومی، نشر طهوری، چاپ هفدهم، تهران ١٣٨٠ (٢٠٠١)، ص ١٩٥.

دیکە بڵێین گوند پێش هەر شتێك جۆرێکی تایبەت لە ژینگە دەردەبڕێت، واتە پارچە زەویەك کە لە لایەن مرۆڤەوە داچێنراوە، هەر بۆیە ئەو ناوچانەی دەست لێنەدراون و نەچێنراون بە گوند ناونانرێن.[٢٨] ئەمەی لە سەرەوە هات وەسفێکی گشتی گوندە لە هەموو جیهاندا، و سەبارەت بە گوندی کوردییش راستە.

ژیگل لە حەفتاکاندا وای بۆ دەچێت کە زۆربەی دانیشتووانی کوردستانی خواروو بە کشوکاڵەوە خەریکن، بەڵام شان بەشانی زەوی کێلان و داچاندنی دەغل و دان، مەڕوماڵاتیش بەخێودەکەن.[٢٩] هەڵبەت مەبەستی ناوبراو لادێنشینەکانە نەك دانیشتووانی شار، چونکە باسەکەی ئەو تایبەتە بە لادێنشین. ئەم پیشەیەی کشتوکاڵیش کە ئەو ئاماژەی پێدەکات لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە جیاواز بوو. لە کۆتایی شەستەکاندا تاکە بەروبومی دەشتی هەولێر گەنم و جۆ بوو.[٣٠] لە ناوچە چیانشینەکاندا بایەخێکی زۆر بە باغ و رەز دراوە. لە سلێمانی، هەروەك *خەسباك* لە کتێبەکانیدا باسی دەکات، بایەخێکی تایبەتی بە تووتن دراوە. جوتیاری کورد بە شێوەیەکی تێکڕایی یەك مانگا و دە دوانزدە سەر مەڕ و نزیکەی ئەوەندەش بزنیان راگرتووە. بەزۆری هەر کێلگەیەك کەرێکی هەبووە، هەندێ جار ئێسترێك و هەندێ مریشك و چەند عەلەشیشێك.[٣١]

---

28 مەنوچێهر موحسنی، دەروازەکانی کۆمەڵناسی، و. ڕێبوار سیوەیلی و ئەوانی دیکە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ٢٨٤.

29 لیژەك ژیگل، کۆمەڵی لادێی کوردستانی عێراق بەرامبەر بە نوێ بوونەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧.

30 هەمان سەرچاوە، ل ٥٠.

31 هەمان سەرچاوە، ل ٦٤.

وێڕای ئەوەی زۆربەی دانیشتووانی لادێنشین خەریکی داچاندن و بەخێوکردنی مەڕومالآت بوون، ئەمە تاکە پیشەیان نەبوو. *بڕۆدڵ* لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا بەناوی *((سەرمایەداری و ژیانی ماددی، ١٩٦٧))* دەڵێت: ئەگەرچی شار بە تەواوی بەرهەمهێنانی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و بەخێوکردنی مەڕومالآتی بە گوند نەسپارد، گوندیش بە هەمان شێوە هەموو چالاکییە پیشەسازییەکانی خۆی رانەگرت، بۆ بەرژەوەندی شارە نزیکەکان... هەرگیز لادێیەکان چۆڵ نەبوونە لە پیشەکاران.[٣٢] ئەمەی *بڕۆدڵ* باسی دەکات بەتەواوی بەسەر شارەکانی کوردستاندا دەچەسپێت. *خەسباك* ئاماژە بەوە دەکات کە هەر چەندە بەرهەمی پیشەسازی نوێ لە نیوەی دووەمی سەدەی رابردوو رێگای دۆزیوەتەوە بۆ ناو دوکانی گوند و گەورە شارەکان، بەڵام کەرەستەی پیشەسازیی گوندەکان هێشتا ئەولەویەتیان هەبوو. هەروەها درێژەی پێدەدات کە بەرهەمە پیشەسازییەکانی گوند تەنیا بۆ پێداویستی خێزان نین، بەڵکو بۆ مەبەستی بازرگانیش بەکاردێن.[٣٣] *هانسنیش* ئاماژەی بەم دیاردەیە کردووە کە دەڵێت تەنیا لە مەڵبەندی ساکاری لادێ پیشەسازی خۆماڵی هەیە ئەویش رستن و چنین و گلێنەکاری هەروەها تەون و جۆلایی...[٣٤] لە یادیشمان نەچێت لادێنشینانی سەرسنوورەکان هەمیشە بازرگانی زۆریان لە ناودا هەڵکەوتوون، واتە ئەوانەی کاری کڕین و فرۆشتن و گواستنەوەی شتومەك دەکەن و بە قاچاغچی ناودەبرێن.

---

32 فرنان برودل، سرمایەداری و حیات مادی، ت: بهزاد باشی، نشر نی، تهران، ١٣٧٨، ص ٥٠١.
33 د. شاكر خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ص ٣٣٥.
34 هێنی هارۆڵد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٢.

بونیادی کۆمەڵایەتیی خێزان لە گوندی کوردەواریدا

تەنانەت ئەمڕۆش تاڕادەیەك سروشتێکی باوکسالارانە* بەسەر خێزانی کوردی دا زاڵە، وێڕای سستبوونی ئەو سستەمە، چ جای پێش راگواستن، واتە لە دوو دەیەی پەنجا و شەستی سەدەی بیست. جۆری خێزان لە گوندی کوردیدا، خێزانی باوکسالاری (Patriarchal family) بوو. باوك گەورەی ماڵە، دوای ئەو کوڕە گەورەکان دێن ئینجا کچەکان. ئافرەت پلە دوو بوو.[٣٥] ئەمەش شتێکی سروشتییە لەو کۆمەڵگایانەدا کە سستەمی ئابووری پشت بە کشتوکاڵ و شوانکاری بەستێت. لەم جۆرە چالاکیانەدا باوك رۆڵی سەرەکی دەبینێت. دەکرێت بڵێین ژمارەیەك لە خێزانەکان لە جۆری لیپلای (Leplay)** یاخود خێزانی ستێم (Stem Family)ی بوون هەروەها هەندێ لە خێزانەکان لە جۆری ناوەکی بوون (Nuclear Family) کە لە دایك و باوك و

---

35 د. شاکر خصباك، الاکراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧١.

*لە راستیدا تاڕادەیەك ئێستا چەمکەکانی باوکسالاری، باوکسالارانە و باوکسالار لە فەرهەنگی وشەکانی زاناکانی زانستە کۆمەڵایەتیەکاندا نەماون. جاران ئەم زاراوانە لەبارەی ئەو خێزانانە بەکاردەبران کە پیاوێکی تاڕادەیەك بەتەمەن فەرمانڕەوا بوو بەسەریانەوە، ئەگەرچی ئەم زاراوانە بەکارهێنانی دیکەشیان هەیە. لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: جولیوس گولد و ویلیام ل. کولب، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٢.

**خێزانی لیپلای یاخود ستێمی جۆرە خێزانێکە دەکەوێتە نێوان خێزانی ناوەکی و خێزانی گەورە (کە سێ نەوە باوك و باپیر و نەوە لە ژێر بانێکدا دەژین) ، هەروەها دەکرێ بڵێین خێزانی ستێمی ئەو جۆرە خێزانەیە کە باوك و یەکێك لە کوڕەکانی لە خێزانی سەرەکیدا دەمێننەوە و منداڵەکانی دیکەش هەریەکە بۆ خۆی خێزانێکی سەربەخۆ پێکدێنێت، واتە جیا دەبنەوە لە ماڵی بابیان بەبێ ئەوەی پەیوەندی خۆیان بەماڵە سەرەکییەکەوە بپسێنن. لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: اك برن و نیم کوف، زمینە جامعەشناسی. اقتباس ا. ح. اریان پور، نشر سیزدهم، انتشارات گسترە و مؤسسە انتشارات نگاه، تهران ١٣٨٠ (٢٠٠١)، ص ٣٦٨ .

منداڵەکانیان پێکدێن. ڕێژەیەکی بەرچاویش لە خێزانەکان، کە ڕەنگە بتوانین بڵێین نزیکەی ٢٠٪ خێزانی گەورە (Extended family) بوون.

نیشتەجێبوونی خێزانی کوردی خەسڵەتێکی باوکانەی هەیە، بەو پێیەی کە ئافرەت دەگوازرێتەوە بۆ ئەو شوێنەی پیاوەکەی لێ نیشتەجێیە. لە خێزانی کوردیدا هانی خاوەندارێتی تاکەکەسی نەدەدرا، تەنانەت دروستبوونی خێزانی نوێش (بە هێنانی ژن بۆ کوڕەکان) بەزۆری نابێتە هۆی سەربەخۆیی کوڕ لەڕووی داراییەوە.[٣٦]

خێزان لە گونددا یەکەیەکی کۆمەڵایەتیی بەرهەمهێنانە، هەروەها کرۆك و ناوەندی چالاکییە ئابووری کۆمەڵایەتییەکان پێکدێنێت، پشت ئەستورە بە هاوکاری و دەروەستەیی (الـتزام)ی بەرامبەر و خۆشەویستی. لە لایەکی دیکەشەوە لەڕووی دەسەڵات و نەسەبەوە باوکسالارانەیە؛ دواجاریش شێوەیەکی هەرەمیانەی هەیە لەڕووی تەمەن و ڕەگەزەوە.[٣٧]

لەبەر ئەوەی خێزان باوکسالارانەیە ئەوا زەمینە و بوارێکی گونجاو دەرەخسێ بۆ سەرهەڵدانی باڵادەستیەکی دووانەیی. باڵادەستی باوك بەسەر دایك و هەموو خێزانەکە، هەروەها باڵادەستی ڕەگەزی نێر بەسەر ڕەگەزی مێدا، بەبێ ئەوەی حیسابێکی زۆر بۆ تەمەن بکرێت.[٣٨] تاکەکانی خێزان هەموویان کار دەکەن، هەر یەکە و بەپێی توانا و تاڕادەیەکیش کارەکان دابەش کراون. بڕیارەکان لەلایەن باوکەوە

---

36 هەمان سەرچاوە، ٤٥٣ـ٤٥٧.

37 د. حليم بركات، المجتمع العربي المعاصر، الطبعة السابعة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ٢٠٠١، ص ١٨٤.

38 لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: د. هشام شرابى، النظام الابوي و اشكالية التخلف في المجتمع العربى، الطبعة الثانية، مركز دراسات الوحدة العربية، ت: محمود شريح، بيروت، ١٩٩٣، ص ٤٩.

دەردەچن و بەرپرسیاریەتییەکانیش لە ئەستۆی ئەون، بەلاّم هەموو ئەندامەکانی خێزان لە هەموو شتێکدا هاوبەشن. کارێکی چاکە و پیاوانە کە هەریەکێکیان ئەنجامی دابێت بۆ هەموویان شانازیە، کارێکی نەنگیش لە هەر یەکێکیان کەوتبێتەوە بەسەر هەموو ئەندامەکانی ئەو خێزانەدا دەشکێتەوە لە سەر ئاستی بنەماڵەدا، بەلاّم لە ئاستی گونددا بە سەر بنەماڵەکەدا دەشکێتەوە.

هەروەها لە گوندی کوردیدا کار دابەش کراو بوو لە نێوان پیاو و ئافرەتدا.[٣٩] کاروباری ژن بریتین لە نانکردن، چێشتلێنان، مەڕ دۆشین، دارهێنان لە شاخ، جوت و درەو، کاری ڕەزوباخ...هتد[٤٠] بەلاّم کارەکانی پیاو زۆربەی لە دەرەوەی ماڵەوەن. هەروەها لە لادێ بە پێچەوانەی شار ژن و مێرد پێکەوە دەژین و هاوکاری یەکتر دەکەن.[٤١]

هاوسەرگەری سیاسەتی خێزانە، هەر بۆیە ماڵی زاوا بایەخێکی زۆر بەناوبانگی کۆمەلاّیەتی ئەو ماڵە دەدەن کە ژنی لێ دەخوازن. هاوسەرگری کاری خێزانە نەك تاکەکەس. خێزان هاوسەرگریەکە ڕێکدەخات بەپێی بەرژەوەندی و خواست و ئەو چەمکانەی کە ئەو پێیان ڕازییە، وەك جوانی و ئاکار و لێهاتوویی. بەزۆری، تاك (کوڕەکە و دواتریش کچەکە) کەمترین ڕۆڵی هەیە لەم دەستنیشانکردن و بڕیاردانەدا.[٤٢] هەر بۆیەش دەبینین هەلّبژاردنی بووك لە دەستی زاوادا نەبوو، بەلّکو ئەمە کاری خێزان بوو. زۆر جار تا بووك نەدەگوازرایەوە، بووك و زاوا یەکتریان نەدەبینی. هەروەها هەموو ئەو بووکانەی *هانسن*

---

39 هێنی هارۆلّد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦

40 هێنی هارۆلّد هانسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٨

41 هەمان سەرچاوە، ل ٧٥

42 لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: د. حلیم برکات، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩٧. هەروەها هێنی هارۆلّد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣.

له دوو کتێبەکەیدا باسیان دەکات تەمەنیان بچووك بووە واتە کەمتر له ١٦ ساڵ، ناوبراو کە چوو بوو بۆ شاییەك تەمەنی بووکەکە ٢٦ ساڵ بوو، خەڵکی دێ پێیان وابوو ئەمە تەمەنێکی زۆرە بۆ بووك.[٤٣]

سەبارەت بە دڵداری و حەزلێکردن زۆرجار پەیوەندی نییە بە ژنهێنانەوە. ژنهێنان کارێکی خێرە و لە بەینی هەردوو خێزانی گەنجەکان دەبەسترێ، و مەبەستیان ئەوەیە ئەوەندەی پێیان دەکرێ ئەندامێکی تازەی چاك بهێننە ناو خێزانەکەیان.[٤٤]

درەنگ شووکردن و ژنهێنان لە خەسڵەتە رەتکراوەکانی گوندی کوردی بوون. ئەم جۆرە کەسانە تووشی رەخنە لێ گرتن و گومان دەبوونەوە. نەریتەکانی ژنهێنان کارەکەیان ئاسان دەکرد. بەتایبەتی ژن بە ژنێ کە مارەیی لادەبات کە کوسپێکی گەورەبوو[٤٥] -بەچاوپۆشی کردن لە باشی و خراپیەکانی ئەو نەریتە.

ئەندامەکانی خێزان لە ماڵەوە هەموو پێکەوە دەخەوتن، ئەوە نەبێ کە بووك و زاوا دەخرانە ژوورێکی تەنیاوە. هەروەها لادێنشینەکان لە حەسانەوە و نووستندا جلیان نەدەگۆڕی.[٤٦] بووك و زاواش دوای یەکەمین نۆبەرە لێك دەترازان، ژن بۆ ناو دنیای ژنان و کابراش بۆ ناو دنیای پیاوان.[٤٧]

لە هەموو رۆژهەلات کە ژن دێنن بە هیوا و مەبەستی منداڵبوونە، لای کوردیش هەر وایە.[٤٨] باکیان نییە ئەگەر زۆر

---

43 هێنی هارۆڵد هانسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣.
44 هەمان سەرچاوە، ل ٧٣.
45 د. شاکر خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٤.
46 هێنی هارۆڵد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٧.
47هەمان سەرچاوە، ل ٩٩.
48 هەمان سەرچاوە، ل ٢١٨.

منداڵیان ببێ.[49] *خەسباك* دەڵێت: لە لیوای سلێمانی تا بکرێ منداڵیان دەبێت، هۆکارەکەیش پشت بەستنە بە کشتوکاڵ وەك بنچینەی ژیانی ئابووری کە منالاًن بەشداری لە بەرزکردنەوەی داهاتی خێزاندا دەکەن لەو بارەدا. بەخێوکردنی منالاًن هێندەی ناوێت و سستەمی کۆمەڵایەتی خێلەکی و باوکسالاری حەزی لە خێزانی گەورەیە، هەروەها مەیلە ئایینییە بەهێزەکان دژی بەربەستن لە بەرانبەر وەچەدا.[50]

مزگەوت و دیوەخان

مزگەوت و دیوەخان ئەو دوو دەزگایەن کە ئەگەر پێکەوەش لە یەك گونددا کۆنەبنەوە، ئەوا بە زۆری یەکێکیان هەیە ئەگەر دیوەخان لە گوندا هەبێت ئەوا مەرجە مزگەوتیش هەبێت، بەلاًم مەرج نییە ئەگەر مزگەوت هەبێت دیوەخانیش هەبێت. وێڕای ئەوەی کە مزگەوت شوێنێکی سەرەتا ئایینییە و بە مەبەستی پەرستن دروست دەکرێت و دیوەخانیش بە مەبەستێکی تەواو دونیایی بونیات دەنرێت. دەبینین لە هەندێك ئەرکدا یەکتر دەگرنەوە.

ئێمە لە سەرەوە گوتمان زۆربەی گوندەکانی کوردستان مزگەوتیان هەیە، بۆ نموونە لەو ١٥١٩ گوندەی کە لە پارێزگای سلێمانی بە دەستی رژێم کاولکرا و لە کتێبەکەی شۆڕش رەسوول ((وێرانکردنی ولاًتێك))دا ناویان هاتووە، ئاماژە بەبوونی ١٣٢٧ مزگەوتیش کراوە،[51] لە کاتێکدا نووسەر لە زۆر شوێن ئاماژەی بە هیچ یەکێك لە دەزگاکانی ((نەخوشخانە، قوتابخانە، مزگەوت)) نەکردووە، چونکە زانیاری لەبارەی هەندێ شوێنەوە نەبووە.

---

49 هەمان سەرچاوە، ل ٢٤٧.

50 د. شاكر خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٩.

51 Shorsh M. Resool. op. cit, pp 91_167.

مزگەوتیش وەك هەموو خانووبەرەیەکی لادێ سادە و ساکاربوو. مزگەوت هیچ رووخسار و دیمەنی تایبەتی بە گوند نەدەبەخشی، لە پێدەشتا مزگەوت نزم و سندوقیە. لە شاخان مزگەوت خانوویەکی ساکارە و تەنیا یەك نهۆمە. مزگەوت منارە و گومەزی بە سەرەوە نییە. بانی تەختە و وەکو خانووەکانی دەوروبەر وایە. مزگەوت لە دەرەوەڕا ئەوەندە سەرنج راکێش نەبوو، بەلام لە ناوەوە زۆر بایەخی پێدەدرا.[٥٢]

بەلام *دیوەخان* (کۆچك) لە دیارترین سیمای گوندی کوردیە. دیوەخان گرنگترین شوێنی کۆبوونەوەیە لە لادێدا، مەسرەفی دیوەخان دەکەوێتە ئەستۆی هەندێ ئاغای عەشیرەت یان خاوەنداری گوندەکە.[٥٣] بۆ مەسرەفی دیوەخانیش، ئاغا خاوە لە گشت لادێییەکان دەستێنێ. دانەوێلە یاخود مەڕ و بزن.[٥٤] *خەسباك* لە کتێبەکەی ((الاكراد: دراسة جغرافية اثنوغرافية))دا جیاوازی لەنێوان سێ جۆر دیوەخاندا دەکات، دیوەخانی ئاغا عەشایرەکان، دیوەخانی گوندە خاوەن مولکە گەورەکان و دیوەخانی گوندی خاوەن مولکە بچووکەکان.[٥٥]

سەرەڕای ئەوەی میوانەکانی گوند لە دیوەخان دەحەوێنەوە و لەوێ خزمەتیان دەکرێت و ئەوە سەرەکیترین ئەرکی دیوەخانە، دیوەخان چەند ئەرکێکی دیکەشی هەیە: دەمەو ئێواران گشت پیاوانی ئاوایی لێی

52 لیژەك ژیگل، کۆمەڵی لادێی کوردستانی عێراق بەرامبەر بە نوێ بوونەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٨ و ٩٩.

53 هادی رشید الچاوشلی، الحياة الاجتماعية فی کردستان، مطبعة جاحظ، بغداد ١٩٧٠، ص ٥٢.

54 مارتین ڤان برونەسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، و: کوردۆ، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، ئۆفسێتی روون، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١١٩.

55 د. شاکر خصباك، الاکراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١٦ـ٤١٩.

کۆدەبنەوە و باسی پێشهات و بەسەرهاتی ڕۆژیان دەکەن، کێشە و گرفت و دەمەقاڵەی ئەو ڕۆژەیان بۆ ئاغا دەگێڕنەوە. لەبارەی مەسەلە پەیوەندارەکان بە گوند بڕیار دەدەن، هەر لەوێ لاوان بە دابونەریت و شێوازی هەڵسوکەوت ئاشنا دەکرێن. هەر ئەوێش جێگای ئاهەنگ گێڕان بوو. دەبێت ئەوەش باس بکەین کە ئاغا لەو ڕێگایەوە جڵەوی ژیانی کۆمەڵایەتی ئاوایی دەگرتە دەست.[٥٦]

مزگەوت لە هەندێك گونددا بایەخی لە دیوەخان زێترە، سەرەڕای ئەرکە ئایینییەکەی ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتی گرنگی هەیە. مزگەوت بۆ کۆبوونەوە نارەسمییەکانی گوند بەکاردێت. شەوانی زستان خەڵکی هەندێك ئاوایی تا درەنگانێکی شەو لەوێ دەمانەوە. هەروەها وەکو هۆتێلی گوند وابوو. میوانەکان دەچوون بۆ ئەوێ و گوندییەکانیش لە ماڵی خۆیانەوە خواردنیان بۆدەبرد.[٥٧]

خێڵ

خێڵ* یەکێکە لەو چەمکانەی کە بێ ئاماژە پێکردنی، باسکردن لە کۆمەڵگای کوردی بەتایبەتی پێش ڕاگواستن ناتەواو دەبێت. *ڤان برۆنەسن لەو بڕوایەدایە* ((خێڵی کوردی یەکەیەکی کۆمەڵایەتی - سیاسیە و بەگشتی بە مەڵبەندێکەوە بەستراوەتەوە و هەر بۆیە یەکەیەکی ئابووریشە، خێڵ پشت ئەستوورە بە ڕەچەڵەك و

56 هەمان سەرچاوە، ل ١١١.
57 د. شاکر خصباك، الاکراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٢٢.
* خێڵ لەم باسەدا لە جیاتی زاراوەکانی عێل و عەشرەتیش بەکاردێت، بەڵام لە بەرامبەر هۆز بەکار نایەت، چونکە پێمانوایە هۆز لە کۆمەڵە خێڵێك پێکدێت وەك هۆزی بارزان و هۆزی جاف.

خزمایەتییەکی راستەقینە یاخود هەڵبەستراو، بونیادێکی نێوخۆیـــی دیاریکراوی هەیە)).[58]

نیکیتین پێناسەی خێڵی کوردی دەکات بەوەی: ((خێڵ یەکەیـــەکی سیاســییە، یـان یەکەیـەکی نیمچـە کۆمەڵایـەتی، کـە یـەکێك لــە دابەشبوونە جیاجیاکان ئەم یەکە سیاسیە دەهێنێتەئاراوە)).[59]

لە پێناسەی *ڤان برونەسندا*، خێڵ سەرەتا یەکەیـەکی کۆمەڵایـەتی ـ سیاسییە، هەروەها ئابووریشە. بەڵام نیکیتین زێتر بایەخ بە رەهەندی سیاســی خێـڵ دەدات و کـەمتر بـە رەهــەندی کۆمەڵایـەتی و هیـــچ ئاماژەیەکیش بە رەهەندی ئابووریی خێڵ نادات.

پێمانوایە پێناسەکەی *برونەسن* زێــتر لەگـەڵ خێڵـی کـوردی وێـك دەکاتەوە، چونکە ناکرێ رەهەندی کۆمەڵایەتی خێڵ بــە کـەم بگـیرێت لەکاتێکدا ئەوان لە بۆنە کۆمەڵایەتییەکاندا هاوبەشن و پەیوەندیەکی خوێنی لە نێوانیاندا هەیە یاخود بە تێپەڕینی کات لەناو تیرە و گوندە جیاوازەکانیدا دروست دەبێت، کە ئـەو تێکەڵاوییـە زۆر کـەمتر لەگـەڵ خێڵێکی دیکەدا دروست دەکەن . هەروەها شێوەزار و رەفتار و تەنانەت دەکرێ بڵێین زۆر لە خێڵەکان لەبــەر داخرانیــان بەســەر خۆیـاندا وردە کولتوورێکی تایبەت بە خۆیان هەیە، هەموو ئەم تایبەتمەندیانە وا لە خێڵ دەکەن کە بکــرێ بـە یەکەیـەکی تـەواو کۆمەڵایـەتی لەقەڵـەم بدرێت. *مەنوچێهر موحسنی* پێیوایە خێڵ زێتر یەکەیەکی کولتوورییــە تا یەکەیەکی کۆمەڵایـــەتی، ئــەمەش بەپشــت بەســتن بــە پرۆســەی

---

58 مارتین وان بروین سن، جامعه شناسی مردم کرد (اغا، شیخ و دولت)- ساختارهای اجتماعی و سیاسی کردستان، ت: ابراهیم یونسی، نشر یانیذ، تهران، ۱۳۷۹ (۲۰۰۰)، ص ٦٦.

59 واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان، ت: محمد قاضی، چـاپ دوم، انتشـارات نیلوفـر، تهران ۱۳٦٦ (۱۹۸۷)، ص ۲۷۳.

دروست بوونی خێڵ له تیره و تایفه جیاوازه‌کان له‌میانه‌ی دابه‌شبوونیان و جیابوونه‌وه‌یان، به تێپه‌ڕینی کات ئه‌م تیره و تایفانه له‌میانه‌ی ئه‌م پرۆسه‌یه‌دا ده‌بن به‌خاوه‌نی ورده کولتوورێك و دیالێکتێکی هاوبه‌ش و خێڵ به کرده‌وه دروست ده‌بێت.[٦٠]

مه‌به‌ستمان له خێڵ، هه‌م خێڵه جێگیره‌کانه که پیشه‌ی سه‌ره‌کیان کشتوکاڵه هه‌م خێڵه کۆچه‌ره‌کان یاخود راستر بڵێین نیمچه کۆچه‌ره‌کان، که پیشه‌ی سه‌ره‌کیان شوانکارییه، خێڵ پێکهاته‌یه‌کی ئاڵۆز و ته‌ماوی هه‌یه، چونکه خێڵه کورده‌کان هێنده زۆرن و هێنده‌ش جیاوازی جوزئی و لاوه‌کیان هه‌یه که باسکردنیان هه‌م کاتێکی زۆر و هه‌م قسه‌ی زۆری ده‌وێت. به‌ڵام له‌گه‌ڵ ئه‌وه‌شدا چه‌ند تایبه‌تمه‌ندیی و خه‌سڵه‌تێکی هاوبه‌ش له هه‌ر هه‌موویاندا هه‌ن.

به گوته‌ی *خه‌سباك* بونیادی خێڵی کوردی جیاوازییه‌کی جه‌وهه‌ری له‌گه‌ڵ خێڵی عه‌ره‌بی هه‌یه. بڕبڕه‌ی پشتی خێڵی عه‌ره‌بی ((په‌یوه‌ندیی ره‌چه‌ڵه‌که))، به‌ڵام ئه‌وه‌ی خێڵی کوردی دروست ده‌کات زه‌وییه، ده‌شێ به‌شه‌کان (تیره و بنه‌ماڵه‌کان)ی خێڵی کوردی به هیچ په‌یوه‌ندییه‌کی خوێنی پێکه‌وه نه‌به‌سترێن، به‌ڵام هه‌موویان له ناوچه‌یه‌کی هاوبه‌ش ده‌ژین و، هه‌موو تاکه‌کانی خێڵه‌که گوێڕایه‌ڵی بنه‌ماڵه‌یه‌ك یا تیره‌یه‌کن له تیره‌کان که تیره‌ی گه‌وره‌ی خێڵه.[٦١] هه‌روه‌ها ناوبراو له شوێنێکی دیکه‌دا پێی وایه ئه‌وه‌ی به‌شه جیاوازه‌کانی خێڵی کوردی پێکه‌وه ده‌به‌ستێته‌وه سه‌ره‌ڕای ملکه‌چیان بۆ سه‌رۆك خێڵ، به‌شداریکردنیانه له شه‌ڕدا هه‌ر -کاتێك که پێویست بێت.[٦٢] ناکرێ

---

60 له‌م باره‌یه‌وه بگه‌ڕێوه بۆ: مه‌نوچێهر موحسنی، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٢٧٤.

61 د. شاكر خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٦٨.

62 د شاكر خصباك، العراق الشمالي، دراسة لنواحيه الطبيعية و البشرية، مطبعة شفيق، بغداد ١٩٧٣، ص ١٧٥.

ئێمه له هەموو بارێکدا لەگەڵ ئەم رایەی ناوبراو کۆك و تەبا بین. لەبەر دوو هۆ: یەکەم ئێمه رەنگە ئەمرۆش خێڵمان له کوردستان هەبێت، تاکەکانی لەو بڕوایەدابن یەك باپیرە گەورەیان هەیە، هەموویان نەوەی ئەون، واتە هەموویان خزمن. *نیکیتین* نموونەی خێڵی هەرکی دێنێتەوە کە چۆن هەموویان پێیان وایە یەك باپیرە گەورەیان هەیە، بەدرێژی باسی دروستبوونی خێڵی هەرکی دەکات.[٦٣] دووەم، هەندێ خێڵ لە کوردستان هەن کە رووبەرێکی زەوی دیاریکراویان نییە یاخود نەیانبووە. هەموومان دەزانین زۆربەی خێڵە کوردەکان پێش دوو سەدە *نیمچە کۆچەر* بوون.

له بەرامبەر ئەم رایەشدا *بێشکچی* لەو بڕوایەدایە سستەمی خێڵەکی لە کوردستاندا پشت ئەستۆرە بە ئەسڵ و نەسەب، ئەو پێیوایە خێڵی کوردی بە ئاغاکەیانەوە هەموویان لە رێگەی پەیوەندی خوێنی و خزمایەتی پێکەوە دەبەسترێنەوە.[٦٤]

نیکیتین لە پەنجاکانی سەدەی رابردوودا ئاماژەی بەم ناکۆکییەی نێوان تۆژەران کردووە. هەندێکیان پێیان وایە خێڵ بنەماڵەیەکی فرەوانبووە. بەشێکی دیکەش وەك یەکەیەکی سیاسی دەستکرد سەیری دەکەن.[٦٥] *ڤاسیلیەڤا* لە کتێبەکەیدا بەناوی ((کوردستانی خوارووی رۆژهەلات لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە))، تاوتوێی

---

63 واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان. سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٤ـ٢٧٥.

64 اسماعیل بیشکچی، النظام في الاناضول الشرقیة: الاسس الاجتماعیة ـ الاقتصادیة و البنی القومیة، الجزء الثاني، ت، شکر مصطفی، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربیل، ٢٠٠١، ص ١٨٦.

65 ی. ئی. ڤاسیلیەڤا، کوردستانی خوارووی رۆژهەلات لە سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی نۆزدە: کورتەیەکی مێژوویی مێرنشینانی ئەردەلان و بابان، و: رەشاد میران، بڵاوکراوەکانی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧، ل ١٧٥.

بیروڕای چەند تۆژەرێکی کردووە و دەگاتــە ئــەو ئەنجامــە کــە هەڵەیــە خێڵی کوردی بە خێزانێکی گەورە لە قەڵەم بدرێت.[66] هەروەها نـاوبراو بە پشتبەستن بە بیروڕای تــۆژەران هــەوڵدەدات بســەلمێنێت لــە خێڵــدا تەقەلای ئەوە دراوە نەبوونی پەیوەندیی خزمایــەتی پشــتگوێ بخــرێ و دەڵێــت: ئایدیــای خزمایــەتی وەکــو دەمــامکێکی ئــایدیۆلۆژی بـــۆ سستەمی پەیوەندییە سیاسییەکانی خۆی دەنوێنــێ. ئینجــا بــاس لــە ئەگەری زێدەبوون و پچڕانی ئەلقەکانی بونیادی خێڵ دەکات کە چــۆن مەترسیەك لەسەر لەناوچوونی دروست ناکەن.[67] لە پێناســەی ((ڤــان برۆنەسن))یشدا ئاماژە بە خزمایــەتی هەڵبەســتراو کــراوە. بــە بــڕوای ڤاسیلیەڤا دەکرێ خێڵە کوردەکــان بــە پێکهاتەیــەکی کۆمەڵایــەتی - سیاسی و ئابووری - ئیداری لەقەڵەم بدەین کە لەســەر ئایدیۆلۆژیــای خزمایەتی درووستبوونە.[68]

ئینتیمای تاکەکەس بۆ خێڵ لە پەنجا و شەستەکانیش زۆر بە هــێز بووە. تاکەکەس لە پێناو ئەوەی هەیبەتی خێڵەکەی نەشــکێت ئامــادە بووە خۆی بکاتە قوربانی، هەمیشە تاکەکەس بە خێڵەکەیەوە نــازیوە و شانازی پێوە کردووە. ئەم ئینتیمایەش لەنێو خێڵە نیمچە کۆچەرەکاندا زۆر بەهێزتر بووە وەك لەنێو خێڵە نیشتەجێیەکان.

جەوهەری مومارەسەی خێڵایەتی لە توانەوەی کەسایەتی تاکەکەس لە خێڵدا بەرجەستە دەبێت. هەر بۆیە کار و کردەوەکانی تاك دەکەونــە ناو چوارچێوەی بەرپرسیاریی بەکۆمەڵی خێڵەکی. هــەر خێڵیشــە کــە

---

66 لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٢ـ١٧٨.
67 هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨ـ١٨١.
68 هەمان سەرچاوە، ل ١٨٢.

بەردەوامی بەم کار و کردەوانە دەدات و بەهێزیان دەکاتەوە.[٦٩] کەسایەتی تاکەکەس لە خێڵدا شوێنکەوتەی ئەو گروپەیە کە تاکەکەس وابەستەیە پێیەوە، دەکرێ تاکەکەس لە دەرەوەی خێڵەکەیدا بەناوی خێڵەکەیەوە ناوببرێت.[٧٠] دواجاریش دەست درێژی کردنە سەر هەر ئەندامێکی خێڵ دەستدرێژیکردنە سەر خێڵەکە خۆیەتی.[٧١]

سەرۆك خێڵەکان بەزۆری ئاغا بوون، هەندێك کات یاخود لە هەندێك خێڵدا شێخەکان جڵەوی دەسەڵاتیان دەگرتە دەست وەك لە بارزان و خێڵەکانی سورچی و برادۆست. هەمیشە دەسەڵاتی شێخەکان نەرم و نیانتر بووە. ئاغایەتی یاخود گەورەیی بەزۆری لە باوکەوە بۆ کور دەمێنێتەوە. لە زۆربەی شوێنەکانی کوردستاندا زەوییەکان هی ئاغاکان بوون، خەڵکانێکی کەم لە عەشرەتدا پارچە زەوییان هەبووە؛ تەنانەت یاسای چاکسازی زەوی و زاریش لە ساڵی ١٩٥٨ نەیتوانی ئەو کێشەیە چارەسەر بکات. *ژیگل* دەڵێت: ئاغاکان هێندە هێز و دەسەڵاتیان لەباردا هەبووە کە رووبەڕووی یاسای چاکسازی زەوی وزار لە ١٩٥٨ ببنەوە و سەرکەوتووانە پووچەڵی بکەنەوە.[٧٢]

خێڵی کوردی کە یەکەیەکی سیاسییە لە دوو چین پێکدێت، چینی دەسەڵاتدار کە ژمارەیان کەمە، بەڵام شەڕکەرن و چینی عەوام کە پیشەکەیان کشتوکاڵ و بەخێوکردنی ئاژەڵەکانە.[٧٣] چینی فەرمانڕەوا کە ژمارەیان کەمە، کەم تا زۆر چینەکەی تر دەچەوسێنێتەوە، ئەم چینە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئاغا کۆمەڵە چەکدارێکی بەدەورەوەیە

---

69 د. هشام الشرابی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.

70 مەنوچێهر موحسنی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٧٤.

71 د. حلیم برکات، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٤.

72 لیژەك ژیگل، کۆمەڵی لادێی کوردستانی عێراق بەرامبەر بە نوێ بوونەوە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١.

73 د. شاکر خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو. ل ٣٤٨.

که له بادینان پێیان دەگوترێت ((ڕەشەکێت ئاغای)). ئەم ڕەشەکانە لە پەنای ئاغاوە کاری دزێو ئەنجام دەدەن و دەسەڵاتیان بەسەر خێڵ یاخود ئاواییدا دەشکێ. ئاغاکان دەسەڵاتێکی تارادەیەك ڕەهایان بەسەر ڕەعیەتەکانیاندا هەبووە. کەس خۆزگە بە حاڵی کەسێك ناخوازێت کە ئاغا خۆشی نەوێت. ستەم و زۆری ئاغا بەسەر هەژاراندا بەناوبانگە. ئەم بارە تا دەرەنگانێك هەر بەردەوام بوو، تەنانەت نەحکوومەت و نەحزبی کوردیش نەیتوانی دەسەڵاتی ئەو ئاغایە بەسەر خێڵەکەیدا سنووردار بکات کە پەیوەندیی لەگەڵیان خۆش بوو.

لە بەرانبەر خێڵەکان لە کۆمەڵگای کوردیدا کۆمەڵێکی تر هەبوون کە نیشتەجێی لادێکان بوون، بەڵام سەر بە هیچ خێڵێك نەبوون ، ژمارەی ئەمان ساڵ بە ساڵ لە زیاد بووندا بوو. زۆربەی ئەمانە پێشتر شوان بوون لە ئەنجامی ناکۆکییەکی ناوخۆیی لە گوند یان لە خێڵدا ، لە خێڵەکەیان دابڕاون و لە گوندەکان نیشتەجێ بوون.[٧٤] ئەمانە بە گۆران یاخود کرمانج ناودەبرێن. ئەمانە لە گوندی خاوەن موڵکەکاندا سەرقاڵی کشتوکاڵ بوون.

لەم باسەدا بۆمان ڕووندەبێتەوە، کۆمەڵگای لادێنشینی کوردی و یەکە پێکهێنەرەکانی خێڵ و شێوازی ژیان لە لادێکاندا ، ڕیتمێکی یەکدەستی نەبووە و جیاوازی هەیە لە ناوچەیەکەوە بۆ یەکێکی تر و لە شێوە ژیانی خێڵێکەوە بۆ ئەوی تر. بۆیە ناکرێت تێبینیکردنە سۆسیۆلۆژیەکان وەکو یەك بەسەر هەموو لایەنەکانی ژیانی لادێی کوردیدا بگشتێنرێن و یاساگەلێك دابڕێژن تا لە ڕێگەیانەوە بڵێین: ئەمەیە واقیعی ژیانی گوند و.... هتد لە کوردستاندا ، وەك چۆن هەندێك لەوانەی ئاماژەمان پێکردن ئەو کارەیان کردووە.

---

74 د. شاکر خصباك، الكرد و المسالة الكردية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٠.

باسی دووەم: شاری کوردی پێش ڕاگواستن

شاری کوردی

گەر چاوێك بەو کتێبانەدا بخشێنین کە لە شار دوواون، ڕووبەڕووی پێناسەگەلێکی زۆر دێین کە دەستنیشانکردنی شار هەندێك قورس دەبێت. مێژوونووسانی کۆن، هەر کاتێك باسی شاریان کردبێت، زێتر جەختیان لەسەر شاری خۆرئاوایی کردووە و شاری شارستانییەتەکانی دیکەیان پشتگوێ خستوون. بەڵام مێژوونووسانی سەردەمی نوێ پێیانوایە کە شار دیاردەیەك نییە تایبەت بێت بە شارستانییەتی خۆرئاوا. هەموو شارستانییەتێك خاوەن شاری خۆیەتی.[٧٥]

ماکس ڤیبەر لە یەکەمین لاپەڕەی کتێبەکەیدا بەناوی ((شار لە درێژایی زەمەندا)) دەڵێت: ((پێناسەیەکی زۆر بۆ شار کراون ، کە لایەنێکی هاوبەش لە هەموویاندا هەیە: بەو مانایە کە شار بە دەربڕینێکی سادە، لە یەکێك یان چەند ساختومانێکی جیا لەیەکتر کە خەڵکیان تێدا نیشتەجێیە پێکدێت، بەڵام بە شێوەیەکی ڕێژەیی داخراوە.))[٧٦]

هەروەها کۆمەڵناسی ئەمریکی ((*وێرس*)) لەو بڕوایە دایە کە شارنشینی بە زیادبوونی ئەو مەیلە دەگوترێت کە سەبارەت بە شێوازی تایبەتی ژیانی شاری دەردەکەوێت، ناکرێت شارنشینی لەگەڵ پیشەسازیبوون و سەرمایەداری مۆدێرن یەکسان بکرێ.[٧٧] بەپێی ئەو

---

75 ڕێبوار سیوەیلی، پانتاییەکانی دەسەڵات: باسێکی تیۆری لەسەر پەیوەندیەکانی نێوان (حکومەت، خێڵ، شار و خێزان) لە کۆمەڵگای کوردیدا، سەنتەری برایەتی، ژمارە ٢٧، هەولێر، بەهاری ٢٠٠٣، ل ٢٣.

76 ماکس وبر، شهر در گذر زمان، ت: شیوا (منصوره) کاویانی، چاپ دوم، چاپخانەی حیدری، تهران ١٣٧٣ (١٩٩٤)، ص ٦٣.

77 سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥.

دوو پێناسەیەی سەرەوە دەکرێ بڵێین مێژووی شار و شارنشینی لە کوردستاندا مێژوویەکی درێژە، بەڵام باسەکەمان وادەخوازێ خۆمان لەلایەنی مێژوویی شارەکان بەدوور بگرین و قورسایی بخەینە سەر رەوشی شار لە پەنجا و شەستەکانی سەدەی رابردوودا. ((*تۆما بوا*)) لەکتێبەکەیدا ((مێژووی کوردەکان)) کە نزیکەی نیو سەدەیە نووسیویەتی ناوی ئەم شارانەی کوردستانی خواروو دەبات: سلێمانی، کەرکوك، دهۆك، ئامێدی، ئاکرێ، رەواندوز، زاخۆ،[78] هەولێر ئەم شارانەی پێشتر ناویان هات زۆربەی رۆژهەڵاتناسەکانیش کاتێك باسیان لە شارە کوردیەکان کردووە ناوی ئەم شارانەیان بردووە.[79]

لە باشووری کوردستاندا، بەو ئاوەدانیانە دەگوترێت شار کە سەنتەری یەکەی ئیدارین واتە پارێزگا، قەزا و ناحیە. بەبێ ئەوەی سەرەنج بدرێتە ژمارەی دانیشتووان و جۆری چالاکی ئابووری و دانیشتووانەکەی،[80] بەلام ئێمە خۆمان دوور دەگرین لەوەی چ ئاوەدانییەك بە شار دادەنرێت و پێودانگەکانی چین لە جیاتی ئەوە هەوڵدەدەین خەسڵەتە گشتییەکانی شاری کوردی پێش راگواستن دیار بکەین .

یەکەمین خەسڵەتی شاری کوردی لە پەنجا و شەستەکانی سەدەی رابردوو، بچووکی شارەکان بوو. ئەگەر شارەکانی موسڵ، کەرکوك، هەولێر و سلێمانییان لێ جیابکەینەوە، ئەوا زۆرینەی رەهای شارەکان

---

78 توما بوا، تاريخ الاكراد، ت: محمد تيسير ميرخان، دار الفكر المعاصر، بيروت، ٢٠٠١، ص ١٥.

79 د. بدرخان السندى، المجتمع الكوردى من المنظور الاستشراقي، دار ئاراس للطباعة و النشر، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٤٨٠- ٤٩٤.

80 د. عەبدوڵلا غەفوور، جوگرافیای کوردستان، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٢٣٠.

ژمارەی دانیشتووانیان لە شەش هەزار کەمتر بوون. لە پارێزگای دهۆك تەنیا شارێك ژمارەی دانیشتووانی لەنێوان (١٠ـ٢٠) هەزار کەسدا بووە و شارێکیان لەنێوان (٥ـ١٠) هەزار، و(١٤) شارۆچکەش ژمارەی دانیشتووانیان لە شەش هەزار کەس کەمتر بوو. لە پارێزگاکانی سلێمانی و هەولێریش هەریەکەیان ژمارەی دانیشتووانی شارێکیان لە نێوان (٦٠ـ٩٠) هەزار کەسدا بوو، ژمارەی دانیشتووانی شارێکی هەریەکێکیشیان لەنێوان (١٠ـ٢٠) هەزار کەسدا بوو، (١٨) شارۆچکە لە پارێزگای سلێمانی و (١٦) شارۆچکەش لە پارێزگای هەولێر ژمارەی دانیشتووانیان لە شەش هەزار کەس کەمتر بوون.[٨١] ئەوەش وای لە *خەسباك* کردووە بلێت زۆربەی شارەکانی عێراقی باکوور گوندی گەورەن، تەنیا چوار شاری گەورە هەیە مووسڵ، کەرکوك، سلێمانی، هەولێر،[٨٢] تەنانەت ناوبراو شاری دهۆکیش لە ریزی گوندە گەورەکان لەقەڵەم دەدەت.

گیرالد بریز پێی وایە جیهانی کۆن زۆر کۆبوونەوەی دانیشتووانی گەورەی بە خۆیەوە بینیوە، تەنانەت هەندێکیان بە پلەیەکی بەرز لە پێشکەوتن گەیشتوون، بەڵام ئەوانەی دوایی ـ لەڕووی خانووبەرەوە ـ زیتر لە گوندی قەرەباڵغ دەچوون تاکو یەکەی شارستانی بە مانای باوی ئەمڕۆ.[٨٣] ئەم وەسفەی سەرەوە، نەك چڕی دانیشتووان، بەڵکو لەڕووی خانووبەرەوە دەکرێ بە خەسڵەتی دووەمی شارە کوردییەکان دابنێین. شاری کوردی بەهەموو خانووبەرەیەوە (خانوو، مزگەوت ، بازاڕ...)

---

81 د. شاکرخصباك، العراق الشمالیة، دراسة لنواحیه الطبیعیة و البشریة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٤.

82 هەمان سەرچاوە، ل ٣٠٦.

83 جیرالد بریز، مجتمع المدینة في البلاد النامیة، ت: د. محمد الجوهری، دار المعرفة الجامعیة، اسکندریة، ١٩٨٩، ص ٣١.

هەروەها شەقام و کولانەکانییەوە لەرووی ئەندازیاری دواکەوتوو بووە. برۆدل لە وەسفی شارەکانی دونیای ئیسلامی دا دەڵێت خانووە نزمەکانیان وەك دەنکی هەنار پێکەوە دەنوسێن...لەبەر ئەوەی ناکرێ ساختومانەکانیان بەرز بکەن، جادە و رێگا گشتییەکان هەمیشە رووبەرووی تەجاوەز دەبوونەوە.[٨٤]

هەر ((برۆدڵ))یش پێمان دەڵێت: ئەو خەسڵەتەی لە هەموو شارەکاندا گشتییە و بە هۆکاری بنچینەیی جیاوازیان لەقەڵەم دەدرێت، ئەو راستییەیە کە شارەکان بەرهەمی شارستانییەتی خۆیانن.[٨٥] شارەکانی کوردستانیش لەم رێسایە بەدەر نین. لە کتێبی ((شاری دهۆك، لێکۆڵینەوەیەك لە جوگرافیای شارەکاندا)) دەخوێنینەوە: کە شاری دهۆك لەرووی نەخشەکێشان و پلاندانانەوە هیچ جیاوازییەکی نەبووە لەگەڵ شارەکانی دونیای ئیسلامی لەرووی کۆلانە تەسك و بەناویەکداچووەکان و هەندێ جار داخراو لەلایەکەوە.[٨٦]

خەسڵەتی سێیەمی شارەکانی کوردستانی خوارو، کە *خەسباك* ئاماژەی پێکردووە، ئەوەیە کە هەموویان شاری بازاڕین[٨٧]. هەربۆیەش پیشە سەرەکییەکانی دانیشتووانی شار بەشێوەیەك لە شێوەکان پەیوەندیان بەو خزمەتگوزاریانەوە هەیە کە پێشکەش بە خەڵکی گوندنشین و کۆچەرەکان دەکەن. بازاڕ گرنگترین تەوەر و شارێگەی

84 فرنان برودل، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢٢_٥٢٣.

85 هەمان سەرچاوە، ل ٥٢٢.

86 هاشم خضر الجنابي، مدينة دهوك، دراسة في جغرافية المدن، مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥، ص ٢٩.

87 د. شاكر خصباك، العراق الشمالي: دراسة لنواحيه الطبيعية والبشرية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٤.

پێکەوە بەستنی شارەکان بووین.[88] ئەوا لە کوردستاندا شارێگەی پێکەوەبەستنی شار و گوندەکانیش بوون، چونکە دانیشتووانی گوندەکان هەمیشە پێویستیان بەوە بووە سەردانی شار بکەن و لە بازاڕی ئەو شارەدا هەم کەرەستەکانی خۆیان بفرۆشن و هەم شتی تر بکڕن.

چوارەم خەسڵەتی شاری کوردی دەتوانین لەمیانی ئەم گوتانەی *ماکس ڤیبەردا* دەستنیشان بکەین کاتێك دەڵێت: ((کاتێك سەرنج بدەینە چاخەکانی دوور یاخود زوو یان سەردەمەکانی کۆن، تێدەگەین کە هەمیشە هێکتارگەلێکی فرەوانی زەوی لەبەر دەستی شارنشینەکان بوون، شارنشینی تەواوی سەردەمەکانی کۆن لە راستیدا نیوە جووتیار بوو)).[89] ئەم وەسفەی *ڤیبەر* ئەگەر بۆ شارەکانی ئەورووپای بەر لە شۆڕشی پیشەسازی راست بێت ئەوا بەسەر شارەکانی کوردستانی خواروو لە پەنجا و شەستەکانی سەدەی رابردوو دەسەپێت هەروەها بوونی زەوی کشتوکاڵی و ئاو، هۆیەکی دروستبوونی شاری کوردی بوو. بۆ نموونە بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٥٧، لە شاری هەولێر ژمارەی ئەوانەی لە بوارەکانی کشتوکاڵ و بەرهەمی ئاژەڵی و بایەخدان بە دارستان و ڕاو بە هەموو جۆرەکانییەوە کاریان دەکرد دەگەیشتە ١٣٣٤ کەس کە ئەمەش ژمارەیەکی زۆرە بەبەراورد لەگەڵ ژمارەی دانیشتووانی ئەو کاتەی شاری هەولێر.[90] هەڵبەت شارەکانی تری کوردستانی خوارووش هەمان ئەم رەوشەیان هەبوو.

---

88 مینا جباری، همیشه بازار، مؤسسة انتشارات اگاه، تهران ١٣٧٩، ص ١٤٩.
89 ماکس وبر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.
90 اسماعیل شکر، اربیل دراسة تاریخیة فی دورها الفکری والسیاسی (١٩٣٩-١٩٥٨)، رسالة دکتوراه مقدمة الی قسم التاریخ فی جامعة صلاح الدین، اربیل ١٩٩٩، ص ٥٨.

دواجاریش دەتوانین گوتەی *برۆدڵ* بێنینەوە کاتێك دەڵێت مەسەلەی سەرەکی ژیانی خەڵکی شارەکان چ لە ئەوروپا و چ لە ناوچەکانی دیکە لە سەرەتاوە تا ئەمڕۆ یەکسان ماوەتەوە، ئەویش دابەشکردنی کارە لەنێوان ناوەندە شاری و ناوچە لادێیەکاندا. دابەشکردنی کارێك کە هەرگیز بەتەواوی پێناسە نەکرا، لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنی بەردەوامی پێویستە. ئەو پێی وایە کە هەرگیز شار و لادێ لێکجیا ناکرێنەوە وەك ئاو لە رۆن، چونکە رشتەی پەیوەندی ئەم دووانە ناپسێت. ئەوان هاوکات لە یەك جیادەبنەوە و لە هەمان کاتدا لەیەکتر نزیك دەبنەوە.[91]

خانووی شار

پێشتر باسی خانووی گوندمان کرد، هەوڵدەدەین کەمێك باسی خانووی شاری کوردیش بکەین، وەك گوتمان لە شاری کوردیدا کۆڵانەکان تەسك و نارێك بوون. ئێستاش دەتوانین نموونەی ئەو جادە و کۆڵانانە لە گەڕەکە کۆنەکانی وەك قەلا، گەڕەکی عەرەبی کۆن و تەعجیل و خانەقا لە شاری هەولێر ببینین کە ئاراستەیەکی رێك و راستیان نییە و لەرووی بەرینیشەوە رێك نین و هەندێ جار لە سەرەکەی ترەوە داخراون.[92] ئێستاش گەڕەکێکی گەورە لە شاری ئاکرێ هەیە کە بەهیچ شێوەیەك ئۆتۆمبێل ناتوانێت بچێتە ناو کولانەکانییەوە. لە باسی شاری هەولێردا هاتووە کوچە و کولانەکانی قەلا گەلێك تەسك و تاریك بوون، شەوانە مرۆڤ سامی لێدەکرد.[93]

---

91 فرنان برودل، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٩٨.

92 د. هاشم خضر الجنابی، مدینة اربیل، دراسة فی جغرافیة الحضر، مدیریة دار الکتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، ١٩٨٧، ص ٦.

93 مەولود قادر بێخالی، هەولێرم وا دیوە و بیستووە، بەرگی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧ ، ل ٣٢٩ .

سەجادی لە وەسفی خانووی شاردا دەڵێت: زۆرتر خانووی شارەکانی کوردەواری خشتی کاڵە، بناغە بەبەرد دادەنێن، دیوار تا پێنج گەز بەرز دەکرێتەوە، دواتر دارەڕا دەکرێت. لە ناو ژوورەکاندا تاق و ڕەف هەیە، ئینجا بە خۆڵی سوور و کا سواخی ناو ژوورەکان ئەدرێت، دواتر گەچکاری، ئینجا پەنجەرەی تێدەخرێ. پەنجەرەکان هەمووی دوو دەرین، خوارەکەی تەختە و لای سەرەوەی شووشەی ڕەنگاوڕەنگ، ئەم ژوورانە چەند دوو دەری تێدابێ بەوە ناودەبرێ. زۆرتر تاکە. ئەو کەسەی دەست رویشتووبێ رووبەری خانووەکەی بەخشتی سوور دەکا. ژوورەکان دوای گەچکاری کردن و ڕێکخستن زۆر جار بۆیە دەکەن، حەوشەی ماڵیش بەقەد خانووەکە بەرزە، کەس ناو حەوش نابینێ. ناوحەوش بەخشتی سوور یا بەتەختەی بەرد فەرش دەکرێ.[94]

خەسباک لە وەسفی خانووی سلێمانیدا دەڵێت: زۆربەی خانووەکان یەك قاتن و بانی زۆربەیان لە یەك ئاستدایە. دیوارەکان لە بەرد و قوڕ دروست دەکرێن بانەکانیش لە داری بەڕوو.[95] خانووەکانی شار لە سەر شێوازی رۆژهەڵاتی دروست دەکران، هەر خانوویەك حەوشەیەکی هەبوو کە بەژوورەکانی دەورە دەدرا. بەپێی ئاووهەوا نەخشەی خانوو دادەنرا، بەشێوەیەك کە لە زستاندا تیشکی رۆژ بێتە ژوورەوە و لەهاویندا بەری بگیرێت، بەزۆری ژوورەکان بانیان بەرز و کەم پەنجەرە بوون، هەروەها ژێرزەمین بەشێکی گرنگی خانووی هەولێریەکانی پێکدێنا.[96]

94 عەلائەدین سجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠ـ٨٦.
95 د. خصباك، الاكراد، دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١٧.
96 هاشم خضر الجنابي، مدينة اربيل، دراسة في جغرافية الحضر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٢ـ٦٤.

((*هانسن*))یش ئاماژە بەکەمی پەنجەرەکان دەکات و دەڵێت دیواری پشتەوە و لاتەنیشتەکانی خانووی شار پەنچەرەیان نییە.[97]
هەر لە بارەی خانووی شارەوە دەڵێت: کەرپووچ روو لە زیادییە لە شاردا، خانووەکانی تر خشتن، خانووەکان لێك نزیکن و زۆربەیان یەك نهۆم، وەکو خانووی لادێ بانیان قوڕە، بەڵام بێسواندن، چونکە کەرپووچن.[98] لە وەسفی خانووی شاری دهۆکیشدا هاتووە کە خانووەکان لەسەر شێوازی رۆژهەڵاتین، حەوشەیان هەیە کە ژوورگەلێکی لە دەورەن، ئەو ژوورانەی بە سەر کۆڵانیشدا دەڕوانن پەنجەرەیان نییە.[99]

رەوشی خوێندەواری و تەندروستی لە شاری کوردیدا

رەوشی خوێندەواری و تەندروستی لە شاری کوردیدا زۆر باشتر نەبوو لە گوند، رێژەی مردن بە گشتی و منداڵان بە تایبەتی بەرز بوو. هۆکاری سەرەکی مردنیش نەخۆشییەکانن.[100] خراپی رەوشی تەندروستی هۆیەکەی تەنیا کەمی نەخۆشخانە و داوودەرمان نەبوو، بەڵکو چەند هۆیەکی تر لەپاڵ ئەمانەدا بوون لەوانەش: بەدخۆراکی و کەم خۆراکی. نەبوونی جلوبەرگی پێویست، نەبوونی ئاوی خاوێن لە شارەکان و پەرپووتی و بچووکی خانووەکان.[101] کۆمەڵناسی فەرەنسی *شومبار دۆلۆ* پێی وایە هەر تاکەکەسێك پێویستی بە (١٦)م٢ فەزای

---

97 هێنی هارۆڵد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠ ـ٩٢.
98 سەرچاوەی پێشوو، ل٧٢.
99 هاشم خضر الجنابي، مدينة دهوك، دراسة في جغرافية المدن، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٠ .
100 د. شاكر خصباك، العراق الشمالي، دراسة لنواحيه الطبيعية و البشرية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٤.
101 بگەڕێوە بۆ: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٤ـ٢٦٥.

ئاوەدان هەیە و لە بارێکدا کە ئـەم فەزایـە کـەمتر بێـت، تاکەکـەس رووبەڕووی کێشەگەلێك دەبێتەوە.[١٠٢] بەدەگمەن ئەگەر تاکێك لە شاری کوردی دا ئەوەندەی بەرکەوتبێت.

سەبارەت بەژمارەی نەخۆشخانە و خاوەن پیشە تەندروسـتیەکانیش رەوشەکە هەر زۆر خـراپ بـووە: تـاکو دەیـەی پـەنجاکان تـەنیا یـەك نەخۆشخانە و یەك بنکەی تەندروستی لە شاری هەولێر هەبووە.[١٠٣] لە ناوەراستی پەنجاکان هەر یەکێك لـە لیواکـانی هـەولێر و سـلێمانی و کەرکوك (٥) نەخۆشخانەیان هەبووە، لیوای سلێمانی (١٠) پزیشك و لیوای هـەلێریش(١٢).[١٠٤] ئـەم بـارە لـە کۆتـایی شەسـتەکاندا بـەم شـێوەیە بـوو: پارێزگـای کـەرکوك و هـەولێر هەریەکـەیان (٨) نەخۆشخانە و سلێمانی هەروەکو خۆی (٥) نەخۆشخانە، ژمارەی خاوەن پیشە تەندروستییەکان لە پارێزگای کەرکوك (١٠٠) کەس، هەولێر و سلێمانیش هەریەکێکیان (٥١) کەس.[١٠٥]

سەبارەت بەفێرکردن و خوێندن بەهەمان شـێوە رەوشـێکی پەشـێو لـەئارادا بـوو، ژمـارەی نـەخوێندەواران ئێجگـار زۆر بـوو، قوتابخانـە ئاینییـەکان لـە شـار شانبەشـانی ئـەو ژمـارە کەمـەی قوتابخانـە حکومیەکان بەردەوامیان بەچالاکی خۆیان دەدا، لە شار، بەپێچەوانەی لادێ، کچانیش دەچوونە قوتابخانە. تەنانەت لە پەنجاکان بۆ نموونـە لـە سلێمانی و هەولێر قوتابخانەی دواناوەندی تایبەت بەکچان هەبوو.[١٠٦]

---

102 منوچهر محسنی، جامعەشناسی پزیشکی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٢.

103 مەولود قادر بێخاڵی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠١.

104 د. شاکر خصباك، الکرد والمسألة الکردیة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١ .

105 د. شاکر خصباك، العراق الشمالي، دراسة لنواحیه الطبیعیة و البشریة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٥ـ٢٦٦.

106د. شاکر خصباك، الکرد والمسألة الکردیة، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٥٧ لە شاری هەولێر ژمارەی ئەوانەی دەیان توانی بخوێننەوە و بنووسن (٦٦٠٥) کەس بووە، دەرچووانی سەرەتایی (٥٨٦) کەس، دەرچووانی زانکۆ (١٢٩) کەس، خوێندنی باڵا (٢١) کەس.[١٠٧] کە ئەمانەش بەبەراوورد لەگەڵ ژمارەی دانیشتووانی شار ڕێژەیەکی زۆر کەم بوون.

کۆی ژمارەی قوتابخانەکان لە لیواکانی سلێمانی و هەولێر و کەرکوك بەم شێوەیە بوو: سەبارەت بە لیوای سلێمانی (٥٧) قوتابخانەی سەرەتایی کوڕان، (٩) کچان، (٣) دواناوەندی کوڕان و یەکێکی کچان. لە لیوای هەولێر (٥٩) قوتابخانەی سەرەتایی کوڕان، (٨) کچان، (٣) دواناوەندی کوڕان و یەکێکی کچان، لە لیوای کەرکوکیش (٧١) قوتابخانەی سەرەتای کوڕان، (١٣) کچان، (٦) دواناوەندی کوڕان و دووی کچان.[١٠٨]

دامەزراوەکانی تری شار

هەموو ئاوەدانییەك، چ شار چ گوند، دامەزراوەگەلێکی هەیە. لە لادێ ئاماژەمان بە مزگەوت و دیوەخان کرد، بە پێویستی دەزانین لە باسی شاریشدا بەکورتی بپەرژێینە سەر هەندێك لە دامەزراوە نارەسیمیەکان لەوانەش: بازاڕ، مزگەوت،چایخانە، مەیدان...

ئێمە لە وەسفی شاری کوردیدا گوتمان شارەکانی کوردستانی خوارو تێکڕا شاری بازاڕین، هەر بۆیەش دەتوانین بڵێین بازاڕ گرنگترین دامەزراوەی شاری کوردییە. بازاڕ جگە لە ڕەهەندە بازرگانی و ئابوورییەکەی کە ڕەهەندی زاڵە، ڕەهەندی کولتووری -

107 اسماعیل شکر، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٠.
108 د. شاكر خصباك، الكرد والمسألة الكردية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

کۆمەڵایەتیشی هەیە. بازاڕ رۆڵێکی وەزیفی تایبەتی هەیە و شوێنی کۆبوونەوەی زۆر لە کار و پیشەکانە، کە زۆربەی ئەو کار و پیشانە پەیوەندییان بە یەکترەوە هەیە و خەڵکانێکی زۆر لەوێ کۆدەبنەوە کە جگە لە پەیوەندیی کار پەیوەندیی خێزانی و خزمایەتیشیان پێکەوە هەیە.[109] بازاڕ لە شارەکانی کوردستاندا شوێنی بەیەکگەیشتنی کولتووری شار و لادێ بوو، بەوەی کە شارنشین و لادێنیشینەکان بەزۆری لە بازاڕدا دەیانتوانی یەکتر ببینن و لادێنشینەکان تەنیا بۆ کڕینی پێداویستییەکانیان و فرۆشتنی بەرهەمە کشتوکاڵی و پیشەسازییەکانیان کە لە بازاڕی شارەکاندا شێوەی وەردەگرت دەیانتوانی خۆیان لە کارە ئێجگار زۆرەکانی لادێ بدزنەوە و لەگەڵ خەڵکی شارنشین تێکەڵاو بن، سەرەڕای ئەمە بازاڕ سەرەکیترین دامەزراوە و شوێنی یەکتر ناسین و مامەڵەکردنی شارنشینەکان خۆیانیش بووە. هەروەها لەبەر ئەوەی لە شارە ئیسلامییەکاندا مەیدانی گشتی بوونیان نییە (یاخود زۆر کەمن بۆ نموونە لە شارە کوردییەکان دەتوانین ئاماژە بە بەردەرکی سەرا بکەین لە سلێمانی) ئەوا یان مزگەوت یاخود بازاڕ تاکە شوێنێك بوو کە هەواڵی تازە یاخود زانیارییان لەبارەی ژیانی رۆژانەیانەوە پێگەیشتوون.[110]

مزگەوت لە شاری کوردیدا دەکرێ لە دوای بازاڕەوە بێت لەڕووی گرنگییەوە. هەرچەند لە کوردستان دوای ئەوەی چەند ماڵێك لە شوێنێك کۆدەبنەوە سەرەتا بیر لە دروست کردنی مزگەوت دەکەنەوە، بەڵام ناکرێ رۆڵی لە بازاڕ گەورەتر بێت لە شاردا، چونکە بازاڕ هەم

---

109 مینا جباری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠.

110 هاشم خضر الجنابی، مدینة اربیل، دراسة فی جغرافیة الحضر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨٠ـ١٨١.

خەڵکی زێتر لەخۆ دەگرێت و هەم خەڵکێکی زۆرتری لێ دەمێننەوەو سەرەنجام مزگەوت زێتر شوێنی خواپەرستییە و بازاڕ شوێنی کاروباری دونیاییە. بەڵام ئەمە هەموو ئەوە ناگەیەنێت کە مزگەوت دامەزراوەیەکی بەرچاو و دیار نەبێت لەشاری کوردیدا. مزگەوت لەگەڕەکدا وەزیفەیەکی کۆمەڵایەتی زۆر بەرچاو جێبەجێ دەکات، لە مزگەوتدا خەڵکی گەڕەك کۆ دەبنەوە و لەبارەی کاروبارە هاوبەشەکانیان گفتوگو دەکەن، هەروەها زۆرجار خەڵکی گەڕەك پەنا دەبەنە بەر مەلاو ڕیشسپییەکان لە مزگەوتدا بۆ چارەسەرکردنی کێشە و ناکۆکییە کۆمەڵایەتییەکانیان، بەبێ گەڕانەوە بۆ دامەزراوە ڕەسمییەکان.[111]

سەرەڕای ئەوەش مزگەوت لە شاری ئیسلامیدا تەنیا شوێنی پەرستن نییە، بەڵکو تاکە شوێنێکە تاکەکەس تیایدا هەست بەئارامی راستەقینە دەکات، هەروەها ئەو شوێنەیە کە دەتوانێت بە کەیفی خۆی دانیشێت دوور لە قەرەباڵغی زۆر،[112] بەبێ ئەوەی کەس بێزاری بکات. پێویستە ئەوەش لەبیر نەکەین کە لە شارە کوردییەکاندا هەمیشە ژمارەیەکی زۆر تەکیەو خانەقاو خوێندنگەی ئایینی هەبووە.

دامەزراوەیەکی تر کە زۆر بەرچاوە چایخانەیە. *عەلی ئەلوەردی* پێیوایە شار و شارۆچکەکانی عێراق ژمارەیەکی ئێجگار زۆر چایخانەیان لێیە،[113] ئەگەرچی ناوبراو هەمیشە باس لە کۆمەڵگای

---

111 مجموعة من المؤلفين، دراسات في المجتمع العربي المعاصر، تحرير خضر زكريا، الاهالي للطباعة والنشر و التوزيع، دمشق، ١٩٩٩، ص ٢١.

112 جیراڵد بریز، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٠.

113 د. علي الوردي، شخصية الفرد العراقي: بحث في نفسية الشعب العراقي على ضوء علم الاجتماع، مطبعة الرابطة، بغداد، ١٩٥١، ص٥٠.

عەرەبی دەکات. نەك کۆمەڵگای کوردی بەڵام شارەکانی کوردستانی خوارووش لەم بارەیەوە رەوشێکی هاوشێوەی شارە عەرەبییەکانیان هەیە، ئەگەر ژمارەی چایخانەکانیشیان زۆر لە شارە عەرەبنشینەکان کەمتر بێت، ئەوە مانای ئەوە نییە کە ژمارەیان کەمە. *خەسباك* لە وەسفی شارەکانی لیوای سلێمانیدا دەڵێت: ژیانی کۆمەڵایەتی لە دەوری چایخانەکاندا کۆدەبێتەوە.[١١٤] چایخانە هەم شوێنی بەسەربردنی کاتەکانی دەست بەتاڵی و هەم شوێنی یەکتر بینینی هاورێ و هاوبیرەکان بووە. لە چایخانەدا تاکەکەس بۆی دەلوا هەموو جۆرە قسەیەك و هەموو سەرگوزشتە و هەواڵێك بگێڕێتەوە یاخود ببیسێت.

هەروەها دامەزراوەیەکی تر کە کەمتر گرنگە و تەنیا لە شارە گەورەکان هەبوو سینەمایە، لە پەنجاکان لە سلێمانی سینەما هەبوو، تەنانەت خاتوو *هانسن* بۆمان دەگێڕێتەوە کە ژنان بەپەچەوە لەتەك پیاواندا لە سینەما دادەنیشتن،[١١٥] ئەو شتەی کە ئەمڕۆ وێڕای نەمانی پەچە بەدەگمەن نەبێت لە سینەماکاندا هەستی پێناکرێت. لە شاری هەولێریش هەر لە ناوەڕاستی چلەکانەوە دوو سینەما، یەکێك هاوینی و ئەوی تریان زستانی کە سینەما حەمرا بوو، هەبوون.[١١٦]

سەرەڕای دامەزراوە نارەسمیەکان لە شارەکاندا چەندین دامەزراوەی رەسمی هەبوون کە لە گوندا بوونیان نەبووە، وەك پارێزگا، قایمقامیەت، نەخۆشخانە، بەندیخانە، بنکەی پۆلیس و...هتد کە ئەمانە هەریەکە بەجۆرێك لە جۆرەکان پەیوەندیان بە دانیشتووانەوە هەبوو، هەموویان لەلایەن حکومەتەوە سەرپەرشتی دەکران و لە

---

114 د. شاکر خصباك، الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣١.
115 هێنی هارۆڵد هەنسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥.
116 تەحسین چیچو و شێرزاد قادر، هەولێر لە یادی دامەزراندنی شارەوانیی هەولێردا (١٨٨٥-١٩٨٥)، چاپخانەی عەلا، هەولێر، ١٩٨٥، ل١٦٨.

بنەڕەتدا بۆ خزمەتی هاووڵاتیان و ڕێکخستنی کاروباری ڕۆژانەی ئەوان بونیات نرابوون.

ئافرەت لە شار و لادێی کوردەواریدا

بەئەنقەست لە باسی گوندی کوردیدا لە بارەی ئافرەتەوە نەدواین، ویستمان لێرەدا باسی هەردوو ئافرەتی شارنشین و لادێنشین پێکەوە بکەین. بەگشتی گەڕۆك و ڕۆژهەڵاتناسان ئەوانەی لە دوو سەدەی رابردوودا سەردانی کوردستانیان کردووە و لەگەڵ کوردا ژیاون، ستایشی ئافرەتی کوردیان کردووە و پێیان وابووە کە کوردەکان هەم ڕێز لە ئافرەت دەگرن، هەمیش ئافرەت لەناو کورداندا ئازادییەکی زیتری هەیە.[117] هەڵبەت ئەوان بەزۆری ئافرەتی کوردیان لەگەڵ دراوسێکانیان بەراورد کردوون. ئەمڕۆ بۆچوون و بیروڕای ئەم گەڕۆك و ڕۆژهەڵاتناسانە لەلایەن فیمینیستە کوردەکانەوە رووبەڕووی ڕەخنە بوونەتەوە.[118]

ئێمە لەو بڕوایەداین لە زۆر ڕووەوە ئەم گەڕۆك و ڕۆژهەڵاتناسانە لەسەر هەق بوون، چونکە باسکردن لە ئازادی و ڕێزگرتن بەپێی سەردەم و کۆمەڵگا دەگۆڕێت. بەراوردکردنی ئازادی ڕەوشی ئافرەت لە وڵاتانی ڕۆژئاوای ئەمڕۆ لەگەڵ ئافرەتی کورد لە دەیەکانی پەنجا و شەستی سەدەی رابردوو شتێکی بێ مانایە.

هەموو ئەوانەی لە ڕەوشی ئافرەتی کوردیان کۆڵیوەتەوە لە کوردستان لەسەر ئەوە کۆکن کە ئافرەت لە گوندا زیتر ئازاد بووە وەك

117 د. بدرخان السندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٦-١٢٩

118 یەکێك لەو ڕەخنەگرانە ((نەزەند بەگیخانی)) یە، بڕوانە: نەزەند بەگیخانی، تیماژی ژنی کورد لە ناو ئەورووپای سەدەی نوزدەمدا، گۆڤاری رامان، ژمارە ٢٤، هەولێر، حوزەیرانی ١٩٩٨، ل ٤-١٣

له شار. پەچە کە دیاردەیەکی تەواو شارییە لە کوردستان (هەولێر، سلێمانی، کۆیە، تا ئێستاش لە شاری ئاکرێ پاشماوەی ماوە) لە دێدا بەهیچ شێوەیەك نەبووە. ئافرەت کە لە گوندەوە چووە بۆ شار ناچار بووە پەچە دانێت،[119] کە ئافرەتی شار چووەتە لادێ پەچەی لابردووە.[120] لە شاری سلێمانی شەرم بووە ژنێك بەبێ پەچە بچێتە ماڵێکی تر،[121] *هانسن* لەم بارەیەوە دەڵێت ئافرەتی شارستانی کورد یەکەم جار و دواجاری لەژیانی دا کە بەرگی سپی بووکێنی پۆشی دەتوانێت رووی خۆی لەژێر پەچەیەك پیشان بدات کە سفت نییە و شەفافە و چاوی غەریب دەتوانی فەرقی پێ بکات.[122] هەموو ئەمانە لەلادێ نەبوون، ئافرەت بۆ هەموو شوێنێك لە ماڵی دراوسێ وە بگرە تا سەر کانی و تا ناو کێڵگە بێ پەچە و بە تەنیا دەچوو، هەروەها بەشداری هەموو ئیشێکی دەکرد لەگەڵ پیاوان. لەگەڵ ئەو راستیەدا کە ژنی لادێ لەژیانی دەردەداریی خۆیدا لەگەڵ خوشکەکانی رۆژهەڵاتی ناقین هاوبەشبوو، سەرەڕای کارە زۆر و قورسەکانی ماڵداری و هێنانی ئاو لە کانی دوورەوە بەشێکی زۆری کارە کشتوکاڵیەکانیش لە ئەستۆی ئەو بوون.[123] هەروەها ناکرێ ئەوە باس نەکەین کە ئافرەت لە جیاتی خوێن دەدرا، ژن بە ژنی و گەورە بەکچکەی پێدەکرا، دوا کەس لە هاوسەرگیریدا پرسی پێدەکرا، بەڵام حاڵەتی یەکەم (لەجیاتی خوێن)ی

---

119 هێنی هارۆڵد هەنسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.
120 هێنی هارۆڵد هانسن، ژیانی ئافرەتی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧.
121 هێنی هارۆڵد هەنسن، کچانی کورد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٩.
122 هەمان سەرچاوە، ل ٥٠.
123 ژویس بلو، مسالە کرد، بررسی تاریخی و جامعەشناسی، ت: د. پرویز امینی، نشر شالودە، تهران ١٣٧٩ (٢٠٠٠)، ص ٩٠.

لێدەرکەین لەوانی تردا پیاویش هێندەی ئەو زەرەرمەند بووە، کوڕیش ڕۆڵی وای نەبووە لە هەڵبژاردنی هاوسەرەکەیدا، بەڵکو ئەم کارە لە ئەستۆی خێزان بوو. هەروەها ئێمە بەهیچ شێوەیەك ناتوانین ئەوە بسەلمێنین کە ئەم جۆرە هاوسەرگیرییە لەو کاتەدا سەرکەوتوو نەبووە. بەکورتی دەتوانین بڵێین ژیان بە گشتی لەو کاتەدا زەحمەت بووە، ئافرەت ناچار بووە بۆ مانەوەی خۆی و خێزانەکەی ئەرکی زێتر لە ئەستۆ بگرێت، و لە کۆمەڵگای باوکسالاریشدا ئافرەت هەمیشە زێتر چەوساوەیە وێڕای ئەوەی ئێمە هاوڕاین لەگەڵ ئەوانەی کە پێیان وایە ئەم چەوساندنەوەیە کەمتر بووە لە ئافرەتە دراوسێکانیان. لە کۆتایشدا پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە نەك تەنیا لە هەر شارێك بەڵکو ڕەنگە لە هەر خێڵێکیشدا تێگەیشتن لە ئافرەت جیاواز بووبێت.

بەشی چوارەم

قۆناغەکانی راگواستنی کوردان لە عێراقدا

باسی یەکەم: سیاسەتی راگواستن لە کوردستانی خوارووداا

تێگەیشتن لە سیاسەتی راگواستنی کوردەکانی کوردستانی باشور لەلایەن رژێمی بەعسەوە کە ٤٠ ساڵ بەردەوام بوو، بەبێ تیگەیشتن لە بەعسیزم ، بەبێ ئەوەی بزانین بەعس دەرهاوێشتەی چ هەلومەرجێکە، بەبێ ناسینی ئەو توخم و رەگەزانەی لە پێکهاتەی حزبی بەعسدا کۆ بوونەتەوە، دواجاریش بەبێ راڤەیەکی سۆسیۆلۆژیانەی تێروتەسەلی بەعس، نەك تەنیا ئاسان نییە، بەڵکو مومکین نییە، چونکە بەعس بە هەموو رەگەز و توخمەکانیەوە بونیاد و پێکهاتەیەکی جیاواز، تایبەتمەندیگەلێکی خۆی هەیە کە بە هۆیانەوە لە تەواوی رژێمەکانی دیکە جیاوازە. لێرەشدا مەبەستمان ئەوە نییە راگواستنی کوردان لە چوارچێوەی سیاسەتی بەعسدا کورت بکەینەوە یان پشت لە مێژوو بکەین. هەر هەولێکی لەو جۆرە، بەوەش هەر جۆرە بەدەسپێشخەر لەقەڵەمدانێکی بەعس لە راگواستنی کوردان تەنانەت لە ناو سنووری عێراقیشدا کورت هەڵدەهێنێت.

راگواستنی کوردان مێژوویەکی دێرینی هەیە، لە سەردەمە کۆنەکانەوە بۆ سەدە نوێیەکان درێژ دەبێتەوە. راگواستنی کوردان

تەنانەت لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمیشدا لە کوردستانی باشور (دواتر باسی دەکەین)، بەر لە گەیشتنی بەعس بە دەسەڵات پەیڕەو کراوە. ئەمە سەبارەت بە پارچەکانی دیکەی کوردستانیش راستە کە دەکەونە ناو سنووری دەوڵەتەکانی ئێران، تورکیا و سووریا، هەروەها کوردەکانی سۆڤیەتی جاران، راستە، ولاّتانی ناوچەکە بە ئایدۆلۆژیای جیاوازەوە ـ لە ستالینەوە بگرە تا سەدام حوسێن، لە عێراق تا تورکیای ئەمڕۆ، تا سووریای ساڵەکانی شەست و ئێرانی ساڵەکانی ١٩٢٥ـ١٩٤٥ ئەم خەڵکەیان لە زێدی خۆیان هەڵکەندووە، ئەوانی لە گرووپ و دێهاتی بچووکدا پەرتوبڵاو کردوون، بەو هیوایەی، ئەگەر لە دەشت و کێوەکانیان دوور بکەونەوە ئەوا بە کورد یاخود بەلای کەمەوە بە ناسیۆنالیست نامێننەوە.[1] بەڵام پێمانوایە بۆیە پێویست دەکات لە بەعس تێبگەین تاکو بزاین لەو دیو راگواستنەوە چ شتێك خۆی حەشارداوە، چونکە ئەو راگواستنەی بەعس پیادەی کرد، وەکو زۆربەی ئەو تاوان و کردە دزێوانەی دیکەی، جیاواز و تاکانەیە لە شێوەی خۆیدا. بەعس لە داهێنانی تەکنیکی نوێ و دزێوترین شێوازەکانی راوەدوونان و کۆچپێکردن و راگواستندا دەسپێشخەرە، نەك لە راگواستندا وەك کردەیەکی ئەبستراکت و رووت. راگواستن وەك سیاسەت بەرماوە و میراتی رژێمە تۆتالیتارە جیهانییەکانە بە درێژایی مێژوو بۆ ئەم میراتگرەیان (بەعس) ماوەتەوە و ئەمیش، ئەو ئەزموونەی ئەوان بە تەکنیك و میکانیزمی نوێوە کە گونجاو بێت لەگەڵ پێشکەوتنەکانی سەردەمی مۆدێرنیتە پیادەی کرد. کەواتە رژێمی بەعس بەردێکی دیکە دەخاتە سەر دیواری

---

1 جاناتان راندل، با این رسوایی چه بخشایشی؟ اشنایيم با کردستان، ترجمه ابراهیم یونسی، انتشارات پانیذ، تهران ١٣٧٩ (٢٠٠٠)، ص ٢٥ـ٢٦.

تۆتالیتاریزم و ئەزموونەکانی رەگەزپەرستی دەولەمەندتر دەکات.

زۆرن ئەو رژێمانەی جینۆسایدیان لەدژی ئێتنۆس و گرووپی ئایینی دیکە ئەنجامداوە، بەلاّم هیچ کامێکیان وەك بەعسی عێراق بە سیستماتیك و بەرنامە پەیڕەویی نەکردووە. لەمەڕ راگواستنیش هەر وایە، ئەلّمانیای هیتلەری، فاشییەکانی ئیتالیا و دواتریش ئیسرائیل و... پەنایان بۆ ئەم سیاسەتە بردووە، بەلاّم ئەمەی بەعس ئەنجامی دا لەدژی کورد، وانەیەکی فەراموش نەکراو دەبێت بۆ هەموو ئەو رژێمە تاکڕەو و تۆتالیتارە رەگەزپەرستانەی لەدوای ئەو جلّەوی دەسەلاّت لە هەر کونجێکی ئەم جیهانە پانوبەرینەدا دەگرنە دەست.

ئەگەرچی لە رووکەشدا راگواستن سیاسەتێکە بۆ مەبەستگەلێکی سیاسی و لە پەنا هەر جارە و پاساوێك پیادە دەکرێت ـ کە دواتر دێینەوە سەریان ـ لە بنەڕەتدا رەهەندەکانی ئەم سیاسەتە زۆر قوولّتر و فراوانترن. هێشتا زووە ئێمە تێبگەین کە راگواستن چی کردووە و چی هێناوەتە ئاراوە، بە قوولّی درککردنی ئەم سیاسەتە تا ئێستاش لە توانای ئێمە بەدەرە. ئەم سیاسەتە چۆن کاتێکی درێژی خایاند تا ئەنجامدرا، ئاواش کاتێکی زۆری دەوێ تا بزانین ئەو بێچووەگەلەی لە هەناویەوە سەریان دەرهێناوە چین و چ گۆڕانکارییەکیان لە کۆمەلّگای ئێمەدا دروستکردووە. هەرێمی کوردستان کە پێش راگواستن بەو گوند و دێهاتانە داپۆشرابوو کە مێژوویان بۆ سەردەمانی زوو دەگەڕێتەوە، بەگوتەی جۆناسان راندلّ کۆمەلّگای دێهاتی کۆن تیایدا ریشەکێش کراوە.[2] ئێمەی کورد تارادەیەکی زۆر بێئاگاین و چاومان ئەو گۆڕانکارییانە نابینێت کە بە درێژاییی ئەم چارەگە سەدەیەی دوایی

2 سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨.

روویان داوە، نازانین چیمان پێکراوە و چیمان بەسەرهاتووە، تەنانەت درککردنی ئەو بارەش کارێکی ئاسان نییە بە تایبەتی بۆ کۆمەڵگایەکی وەکو کۆمەڵگای ئێمە کە لە هەموو روویەکەوە هەژاری تیۆری باڵی بە سەردا کێشاوە. بە تایبەتی لەرووی کۆمەڵناسییەوە، چونکە کۆمەڵناسی ئەو زانستەیە یاخود ئەو ئاوێنەیەیە کۆمەڵگاکان خۆیان لە بەریەوە دەخوێننەوە و ئەوە دەزانن کە چین و لەچیدا جیاوازن و چۆن دەگۆڕێن، بەڵام هەژاری مەعریفەی کۆمەڵناسیانە، ئەرکی کۆمەڵگای کوردی قورستر کردووە لە دەرککردن و ناسینی خۆی و ئەو پێشهاتانەی لە بۆسەدان بۆی.

ئێمە کە دەڵێین لەم چارەگە سەدەیەی دواییدا، کۆمەڵگای ئێمە گەورەترین گۆڕانی کۆمەڵایەتی بە خۆوە بینیوە، پێمان وانییە و ناشتوانین بانگەشەی ئەوە بکەین کە راگواستن ئەو هەموو گۆڕانکارییانەی دروست کردوون. سەرباری ئەوەی کە ئێمە وای بۆ دەچین سیاسەتی راگواستن هۆکارێکی گەورەی ئەم گۆڕانکارییانە بووە، دواتر زۆرتر لە سەری دەوەستین . رۆڵ و کاریگەریی ئەو هۆکارانەی دیکە پشت گوێ ناخەین: پێشکەوتنی تەکنۆلۆجی، گۆڕانی هاوکێشە هەرێمی و جیهانییەکان، شەڕەکانی عێراق لەگەڵ دراوسێکانی، راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ ، بەجیهانیکردن و ...هتد و لە دەور و بایەخیان کەم ناکەینەوە، بەڵام بەراوردکردنی بارودۆخ و هەلومەرجی زۆر لە وڵاتان کە ئەو هۆکارانەی لە سەرەوە ناویان هات ئامادەییان هەبووە تیایاندا، بە پلەی خۆیان گۆڕانیان بە سەردا هاتووە لەلایەك، هەلومەرج و رەوشی کوردەکانی ژێر دەسەڵاتی بەعس لە عێراق و کوردەکانی پارچەکانی دیکەی کوردستان کە بەدەر نەبوونە لە راگواستن، بەڵام بە قەبارەیەکی کەمتر بە تایبەتی بە بەراورد لەگەڵ ژمارەیان، تێدەگەین کەجگە لەم فاکتەرانە، هۆکارێکی دیکە یاخود

زێدەتر لەم چارەگە سەدەیەی دواییدا ئامادەیی لە کوردستانی باشوردا هەبووە، تا هەموو ئەو گۆڕانانە دروست بن. هەڵبەت ئەگەر راگواستن تاکە هۆکارێکیش نەبێت لەم بوارەدا، ئەوا یەکێکە لە هۆکارە هەرە بەهێزەکان.

بە کورتی، راگواستن ئەو کردەیە بوو کەبەرۆکی کۆمەڵگای کوردی بۆ لە باوەشگرتنی زۆرترین گۆڕانکارییەکان ئاواڵاکرد، خێراییەکی لە رادە بەدەری بە پرۆسەی مۆدێرنیزەکردن (مۆدێرنیتەی کەرەستەیی) بەخشی کە دواتریش کاریگەری دەبێت لە سەر شێوازی بیرکردنەوە و هوشیاریی کۆمەڵایەتی و... هتد. ئەگەر جاران کوردەکانی عێراق لە پێدەشت و چیا دوورە دەستەکاندا لە رێی بۆمبا و تۆپ و فرۆکەکانەوە پێشوازیان لە مۆدێرنیتە دەکرد، ئەوا راگواستن ئەوانی (بە تایبەتی گوند و ئاوایییەکانی سەر سنوور) بە ئاپۆرە لە ئوردۆگاگەلێکی نزیك و دەسهەڵدا لە پێشوازی مۆدێرنیتە بە هەموو کەرەستەکانییەوە (رێگاوبان، ئوتۆمبیل، ئامێرە کارەبایەکان، جلوبەرگ، کەلوپەلی ناومال، خوێندن، تەندروستی...) کۆکردنەوە. سیاسەتی راگواستن لە بەرفرەوانترین شێوەیدا کە لەدوای نسکۆی شۆڕشی ئەیلوول دەستی پێکرد، هاوکات بوو لەگەڵ پرۆسەی بە مۆدێرنەبوونی کۆمەڵگای کوردی لە بەرفراوانترین شێوەیدا. بێگومان ئەوە ئەمە ناگەینێت کە کۆمەڵگای کوردی مۆدێرن بووە بە مانا راستەقینەکەی، بەڵکو مەبەستمان کاریگەربوونیەتی بە مۆدێرنیتە و مۆدێرن بوونیەتی بە بەراورد لەگەڵ سەردەمەکانی پێشووتردا.

دوای ئەوەی کۆمەڵگای کوردی بە راگواستندا تێپەڕی، سیحری هەموو ئەو نووسینانە (نووسراوی رۆژهەڵاتناس و گەڕۆکەکان) بەتاڵ بووەوە کە لەژێر رۆشناییاندا کۆمەڵگای کوردی و خەسڵەتەکانی کەسایەتی کوردیان پێ دەخوێندرایەوە. بەدەربڕینێکی تر، بەکۆتایی

هاتنی راگواستنی گوندنشینەکانی هەرێمی کوردستان لەدوای داگیرکردنی کوێت لەلایەن رژێمی عێراقەوە چیتر کوردەکان چیانشین نین، چیتر میللەتێکی شوانکارە و کۆچەر نین. بۆیە هەر خوێندنەوەیەکی ئەمرۆی کۆمەڵگای کوردی و کەسایەتی مرۆڤی کورد ، لەسەر بنەمای ئەو راڤە و نووسینە بەنرخانەی رۆژهەلاتناس و گەرۆکە بیانییەکان کە لە کاتی خۆیاندا سەبارەت بە کورد بە ئەنجامیان گەیاندبوو، خوێندنەوەیەکی ناواقعی و نابابەتی دەبێت بۆ ئەمرۆ. خوێندنەوەی ئەمرۆی کۆمەڵگای کوردی لە کوردستانی باشوردا پێویستی بە دید و بۆچوونی نوێ، رێباز و میتۆدی دیکە هەیە کە لەگەڵ پێویستی سەردەمدا بگونجێن.

پێشتر ئاماژەم بەوە دا کە بەعس بەشێوەیەکی سیستماتیکانە راگواستنی کوردەکانی بە ئەنجام گەیاند. لەهەمان کاتیشدا ئەمە ئەوە ناگەینێت کە لە هەموو قۆناغەکاندا هەمان میکانیزم خرابێتەگەڕ. بەعس بە پێی بارودۆخ و هەلومەرجی رۆژ ئەم سیاسەتەی خۆی کە هەر لە سەرەتاوە ستراتیژی بووە ـ پیادە کردووە. بۆیە ئێمە لەم سیاسەتەیدا هێڵێکی راست نابینین، بەڵکو هێڵێکی تێك ئاڵۆزکاوە و رەچاوی ئەوەی نەکردووە کە چ ناوچەیەك لە چ ماوەیەکی زەمەنیدا رادەگوێزێت، هێندەی ئەوەی حیسابی ئەوەی کردبێت لە چ ماوەیەکدا دەتوانێت زێتر پاساو بۆ کردەکەی بهێنێتەوە و کامە میکانیزم لەگەڵ کامە قۆناغ دەگونجێت تا گەورەترین گورزی بوەشێنێت. راگواستن بە هەموو جۆرەکانی لە پەنا هەر پاساوێك بێت، ئەوا لەدوای راگواستنی قەڵادزێ و مێرگەسوور دەرکەوت کە هەموو پاساوەکان بێ بنەما و بێ بنچینەن.

راگواستن لەدوای سالی ١٩٦٣وە سیاسەتێکی هاوکاتە لەگەڵ هەموو ئەنفال، عەرەباندن و کیمیابارانێك. هیچ ناوچەیەك لەم

ماوەیەدا بــە عــەرەب نــەکرا، بیر لــەوە نەکرابێتــەوە کوردەکــانی لێ وەدەرنێن یان هاوکات لەو ساتەدا یان دواتر دانیشتووانی ئەو ناوچەیــە دەرنــەکرابن. هیــچ ئــەنفال، کیمیابــارانێك رووی نــــەدا راگواســـتن و راوەدوونانی لە تەکدا نەبێت. هیچ هێرشێکی سوپا و جاشەکان نــەکرا کە ئاپۆرەیەك لادێنشینی ئاوارە نــەکردبن. واتــە راگواســتن ســتراتیژ و سیاسەتێکی ئامادە بوو لە پشت هەموو هەنگاوێکی بەعسەوە. وێرای ئەوەش راگواستن سیاسەتێکی سەربەخۆ بوو لە هــەموو کیمیابــاران و بەعەرەبکردن و ئەنفالێك. چل ساڵ بەردەوام کاری بۆ کرا.

راگواســتنی کوردەکــان ئامــانجێکی رژێمــی بەعســـە، هــەروەها کۆڵەگەیەکە لە کۆڵەگەکانی کورد قڕان و سـڕینەوەی نــەژادی کــورد. ئەگەر لــە راگواســتندا راســتەوخۆ مرۆڤــەکان نــەدەکوژران، شــۆنبزر نــەدەکران وەك ئــەنفال و کیمیابــاران، ئــەوا راگواســـتن زەمینــە خۆشکەرێکی سەرەکی کۆرد قڕان بوو، بە هۆی راگواستنەوە بــوو کــە تاکە هیوای بەعس لە کۆنتڕۆڵ کردن و بەرزەفتەکردنی کوردان دەهاتە دی. بۆیەش راگواستن دەسکەوتێکی زۆر گەورەتر بوو بۆ بەعس. پێمان وا نییە بــەعس پرۆگرامێکــی بەدەســتەوە بێــت کــە هــەرچی کــوردە بکوژێت، واتە بە تەڤکوژییەك کۆتایی بە کورد بێنێت، چونکە ئەمــە نەمومکینە نە لە دەستی دەهات، ئەگەر مــەیلی ئەوەشــی هــەبێت و ئەمــە خــەونێکی بێــت. بــەلام ســڕینەوەی مۆرکــی کوردبــوون و بچووككردنەوەی ئەو رووبەرەی بە کوردســتان ناســراوە و تەســككردنی ناوچە کوردنشینەکان بە جۆرێك لــە جۆرەکــان تــا ئــەو رادەیــەی کــە دەکرێت، خــاڵێکی ســەرەکی پرۆگرامــی بــەعس بــوو. بــە کــردەوەش سەلماندی، لەمەشدا پشکی راگواستن پشکی شێرە. لە لایەکەوە تا کــرا لە میانەی راگواستنەوە سنووری ئەو رووبەرەی کە کوردستانە بچــووك کرایەوە. هەروەها راگواستن وێرای ئەوەی هەلوەشاندنەوەی کۆمــەڵگای

کوردی بوو، سیاسەتێکیش بوو بۆ کۆکردنەوە و بە ئاسانی کۆنترۆڵ کردنی کوردەکان تا لە میانەیەوە بەعس بتوانێت هەموو کردە دزێو و تاوانەکانی لە بەرامبەریاندا بە ئەنجام بگەیەنێت.

راگواستن ترسی لە دەستدان و جودابوونەوەی زیاتر کرد. بەتایبەتی ئەو کاتەی راگوێزراوەکان خۆیان لەناو کێشمەکێشەکانی شاردا دۆزیەوە. ترس لە دوورکەوتنەوە لە شوێنی باب و باپیران و بیرەوەری و رابردووی هاوبەش لە مەزاری کەسوکار و خوشەویستان، لە شوێنی گەورەبوون و یادگارەکانی منالّی و ئیشکردن و عەشقەکانی سەرەتایی... لەولاشەوە ترس لە ونبوون، لەبیرچوونەوە و هەستکردن بە بێکاری لەناو شارەکاندا... ترس لە ژیانی پەراوێزی و مانەوە لە بازنەی برسێتی و مەرگەساتدا.[٣]

راگواستن سیاسەتێکی فرە رەهەند بوو، هەر بۆیەش زێتر لە چاوێکی پێویستە بۆ خوێندنەوەی. دەکرێ خوێندنەوەگەلێکی بۆ بکرێت. راگواستن چەندە بە مەبەستێکی سیاسی ئەنجامدراوە، هێندەش مەبەستی کۆمەلاّیەتی، ئابووری، کولتووری، پەروەردەیی ... هتد لە پشتەوە بوون. خوێندنەوەی سیاسیانەی راگواستن بە تەنیا، نیشانەی تێنەگەیشتنی کوردەکانە لە راگواستن، چونکە کاریگەری سیاسیانەی راگواستن لەدوای نەمانی رژێمیبەعس لە سەر دەسەلاّت، تاکەمترین ئاستی کەم دەبێتەوە، هەروەك لە ناوچە رزگارکراوەکانی کوردستانی خواروو لەدوای راپەڕینی ١٩٩١ هەستی پیّ دەکرا. ئەگەرچی ژمارەیەکی زۆری گوندەکان ئاوەدان نەکراونەتەوە، ئوردووگا زۆرەملێکان بوون بە واقعێك، ئەو راگوێزراوانەی کۆچیان

---

3 رێبوار سیوەیلی، دنیای شتە.بچووکەکان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٢٠٢.

کردبوو بۆ شارەکان زۆربەیان نەگەڕانەوە، وێڕای ئەوەش کاریگەرییە سیاسیەکەی گەیشتە ئاستێکی زۆر نزم. ئەوەی ماوەتەوە و ئامادەیی هەیە و ئێستا زێتر هەستی پێ دەکەین ڕەهەندەکانی کۆمەڵایەتی، کولتووری، ئابووری، پەروەردەیی ...هتد ڕاگواستنن.

پێشتر گوتمان تێگەیشتن لە ڕاگواستن لە کاتێکدا هێشتا کاتێکی زۆر کەم بەسەر بەکۆتاییهاتنی تێپەڕیوە، بەلەبەر چاوگرتنی فرە ڕەهەندی و ئاڵۆزیەکەی، کارێکی قورس و زەحمەتە. ئەوەی ئەم تێگەیشتنەش قورستر دەکات وێڕای نەبوونی بەعسناسییەکی تۆکمە و فرە ڕەهەندی ڕاگواستن، نەبوونی بەڵگەنامە و دەکومێنتی پێویستە کە دەکرا هاوکارێکی باش بن لە تێگەیشتن لە سیاسەتی ڕاگواستن. هەر لێرەوەش دەتوانین بپەڕینەوە بۆ بابەتێکی دیکە کە هاوکار بووە لەوەی نە بەعسناسی، نە ڕازونهێنیەکانی ئەنفال و تەعریب و تەرحیل دەرکەون، ئەویش کەمتەرخەمی و ناهوشیاری دەسەڵاتی کوردییە. دەسەڵاتی کوردی بە پەرلەمان، حکومەت و هەموو هێز و لایەنە سیاسییەکانی دیکەی هەرێمی کوردستانەوە، تا ئەوپەڕی کەمتەرخەمن لەوەی کە ئێمە ناتوانین بە باشی سیاسەتێکی وەك ڕاگواستن، یەکەم دەرك بکەین، دواتریش بخوێنینەوە و ڕاڤەی بکەین و دەرەنجامەکانی بخەینەڕوو. ئەویش لە چەند ڕوویەکەوە : یەکەم، فەوتاندن، شاردنەوە یاخود گواستنەوەی دەکومێنت و بەڵگەنامەکان بۆ دەرەوەی هەرێمی کوردستان و دوورخستنەوەیان لە چاوی باسکار و تۆژەران، بۆ ئەوەی لە باس و تۆژینەوەکانیاندا سوودیان لێ وەرگرن. زۆر لەوەی ئێمە لەبارەی ئامانج و مەبەستی ڕاگوستنەوە دەیڵێین تەئویل و تێگەیشتنی ئێمەیە لەم سیاسەتە، زۆربەی جارانیش کەموکووڕی زۆرە. زۆر کەمیش دەتوانین گوتەکانمان بسەلمێنین، بەڵگەگەلێکی ئەوتۆی دەمکوتکەرمان لەبەردەست نین کە مەرامی بەعس لەم سیاسەتە بە

تەواوی روون بکاتەوە. هەڵبەت گۆمانمان لەوە نییە کە راگواستن بەر لە هەر شتێك ئامانجی سڕینەوەی کوردە، بەڵام ئەوەی کە پێویستیمان پێیە بوونی دەکومێنت و بەڵگەگەلێکە کە لە توانایان دا دەبوو هەموو رێوشوێن، میکانیزم و ئەو قۆناغانەی گرتوویانەتە بەر لە میانەیانەوە رووندەکرانەوە، تەنیا لەمیانی گوتەیەکی دەکومێنتکراوی عەلی حەسەن ئەلمەجیدەوەیە کە ئێمە دەزانین بایەخی راگواستن بۆ ئەوان چی بووە، کاتێك ساڵی ١٩٨٧ لە کۆبوونەوەیەکدا دەڵێت: ((تەواوی هێزەکانی سوپای عێراق نەیانتوانی ئەوە بکەن کە ئێمە کردمان، چونکە ئەمە (واتە راگواستن) لە ناخەوە ئازاریان دەدا، دەیانکوژێ.))[٤] دووەم، نەبوونی ئاماری ورد، نەك تەنیا لەبارەی راگوێزراوەکان یاخود ژمارەی خێزانە راگوێزراوەکان و ئەو قوتابخانە و بنکە تەندروستییانەی کە وێران کراون، بەڵکو نەبوونی ناو و ژمارەی هەموو گوندە راگوێزراوەکانە لە هیچ بنکە و دامودەزگایەکی حزبی و حکومیدا. سێیەم، نەبوونی سەنتەر، بنکەیەکی لێکۆڵینەوە لە راگواستن و دەرەنجامەکانی، هەروەها بە دەنگ نەهێنانی راگوێزراوەکانە لە باسکردنی چۆنیەتی راگواستنیان و ئەو مەینەتی و دەردەسەرییانەی کە دووچاریان هاتوون. دواجاریش بە جیدی هەوڵنەدان بۆ زیندوو راگرتنی یادەوەریی راگواستن لە یادەوەریی تاکی کورددا.

هەر لە ناوەڕاستی هەشتاکانەوە چ بە کتێب و چ بە لێکۆڵینەوە و بابەتی ناو رۆژنامە و گۆڤارەکان تارادەیەك هەوڵدراوە لە سیاسەتی راگواستن بکۆڵنەوە، پەردە لە سەر مەبەست و ئامانجەکانی هەڵدەنەوە،

4 میدڵ ئیست وۆچ، جینۆساید لە عێراقدا و پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، و: سیامەندی موفتی زادە، چاپخانەی خاك، سلێمانی ١٩٩٩، ل ٥٦٧ـ٥٦٨.

تێکڕای ئەو نووسینانەی لەبارەی ڕاگواستنەوە نووسراون مەبەست و ئامانجەکانی ڕاگواستنیان لەم پێنج خاڵەدا کورت کردوونەتەوە:

١ ـ تەرحیل، تەعریب و تەبعیس ... ئەم سێکوچکەیە قووڵاییەکی ستراتیجیی هەیە و ڕووی لە تواندنەوەی نەتەوەی کوردە.[٥]

٢ ـ داماڵینی مۆرکی نەتەوەیی شار و شارۆچکە کوردستانیەکانی باشوری کوردستان و گۆڕینی دیمۆگرافیای ناوچە کوردییەکان.[٦]

٣ ـ جیاکردنەوە و دابڕینی هێزە شۆڕشگێرە چەکدارەکان لە جەماوەر.

٤ ـ دانیشتووانی ڕاگوێزراو بێ بە کاربردە کە لە بنەڕەتدا بەرهەمهێنەر بووە.

٥ ـ دووبارە نیشتەجێ کردنەوەی دانیشتووانی دەوڵەت، بەپێی هەندێ پێوانەی تایبەتی.[٧]

بەڵام ئێمە وای دەبینین وێڕای ئەمانەی سەرەوە، ئامانجی دیکەش لەپاڵ ئەم سیاسەتەدا هەبووە، لەوانەش:

٦ ـ کۆنترۆڵکردنی جەستەیی و هزریی دانیشتووانی ڕاگوێزراو، و هەوڵدان بۆ پەروەردەکردن و پێگەیاندنیان بەپێی ئایدیۆلۆژیای بەعس.

٧ـ دابڕینی کوردەکانی کوردستانی خواروو بە تایبەتی ئەوانەی

---

5 ئەمین قادر مینە، ئەمنیی ستراتیجی عێراق و سێکوچکەی بەعسییان: تەرحیل تەعریب تەبعیس، لە بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی ١٩٩٩، ل ١٤٠.

6 کاوە نادر، کەندێناوە لە نێوان ڕاگواستن و بە عەرەبکردندا، لە بڵاوکراوەکانی ڕۆژنامەی میدیا، هەولێر ٢٠٠٠، ل ٧.

7 سلێمان عەبدوڵلا، ڕاگواستنی گوندنشینەکان لە هەرێمی کوردستاندا، سەنتەری برایەتی، ژمارە ١٢، هەولێر، حوزەیرانی ١٩٩٩، ل ٥.

سەر سنوورەکان لە کوردەکانی پارچەکانی دیکەی کوردستان. لێرەشدا پێویستە لە یادمان بێت کە دەوڵەتی عێراق لەگەڵ هەر یەکێك لە ئێران و تورکیا ڕێکەوتنامەی مۆرکردووە کە بتوانن بچنە ناو خاکی یەکترەوە. هەر یەکێك لە دوو دەوڵەتە ناوبراوەکە هاوکاری ڕژێمی بەعس بوون لەم کردەیەدا.

٨ـ گۆڕین و شێواندنی بونیادی کۆمەڵگای کوردی و زەینی مرۆڤی کورد لە زێتر لە ڕوویەکەوە. بەوەی کە هەوڵیدا بۆ نموونە چیانشینەکان بگوازێتەوە بۆ بیابانێکی ڕووتەن لە باشووری عێراق، تۆبۆگرافیا، زمان، ئاووهەوا ... هتد ئەم دوو ناوچەیە بە تەواوی جیاوازن. لەلایەکی دیکەوە گواستنەوەی خەڵکی ناوچەی باڵەکایەتی بۆ پارێزگای دهۆك کە دیالێکتیان جیاوازە، هەروەها گواستنەوەی عەشرەتەکانی مزووری و شێروانی بۆ بەحرکە و سێبیران لە دەشتی بەڕانەتی کە هەم دیالێکت و هەم ئاووهەوایان جیاوازە.

باسی دووەم: پێشینەیەکی مێژوویی ڕاگواستنی کورد لە عێراقدا

بەر لەوەی ڕاگواستنی کوردان لە نیوەی دووەمی ئەم سەدەیە بەسەر چەند قۆناغێك دابەش بکەین، بە پێویستی دەزانین هەندێك بۆ دواوە بگەڕێینەوە و بزانین بەر لە ساڵی ١٩٦٣ کە ماوەی زەمەنی تێزدکەمان لەو کاتەوە دەست پێ دەکات، ڕاگواستنی کوردان لە ناو سنووری دەوڵەتی عێراقدا چۆن بووە.

هەڵبەت مێژووی ڕاگواستنی کوردان مێژوویەکی دوور و درێژە، لەڕووی جوگرافیشەوە زۆر بەرفراوانەو لە توانای ئەم باسە بەدەرە، بەڵام پێمان باشە تیشکێك بخەینە سەر ڕاگواستنی کوردان لەدوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە دەیەی سێیەمی سەدەی ڕابردوودا، چونکە لەڕووی جوگرافییەوە هەمان هەرێمە و ماوە زەمەنییەکەش هێندە زۆر نییە.

راگواستنی کوردان چونکە ئامانجێکی سیاسی لە پشتەوە بووە، پێویستە لە سەردتاوە لەو خاڵانەوە دەستی پێکردبێت کە هەڕەشە لە سستەمی سیاسی دەکەن. یەکەم، هەڕەشەش لە دژی دەوڵەتی عێراق لە ناو سنووری عێراقدا لەگەڵ شۆڕشی شێخ مەحموود و شۆڕشی شێخ ئەحمەدی بارزانی لە ساڵی ١٩٣١ دەستی پێ کرد. حکومەتی عێراق بە هاوکاری ئینگلیزەکان هەموو هەوڵێکیان خستە گەڕ بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشە کوردیەکان. لە ئەنجامی هێرشەکانی حکومەت بە یارمەتی فڕۆکەکانی ئینگلیز دانیشتووانی گوندەکانی بەرۆژ، نزار، شێروانی و دۆلەمەری کۆچ دەکەن بۆ ناوچەی شێروانیەکانی رۆژئاوای رووباری رووکوچك و هەروەها دەڤەری گەردی و مزووریەکان.[٨] لە مانگی حوزەیرانی هەمان ساڵ ئامادەباشی وەردەگرن بۆ پەنا بردنە بەر تورکیا، هەموو خێزانەکان لە دۆڵی زێت کۆ دەبنەوە بۆ چوونە ناو تورکیا، بەڵام شێخ ئەحمەد بڕیار دەدات کە ئەو خێزانانەی مەترسییان لەسەر نییە پێویستە بگەڕێنەوە گوندەکانیان و ئەوانی تریش سنووری تورکیا ببڕن. بەم شێوەیە لە ٢١/ ٦ /١٩٣٢ دوا خێزان گوندی زێت بەجێ دێلێت و دەچێتە گوندی گرانە لەو دیو سنووری تورکیا، کۆی ژمارەی خێزانە ئاوارەکان ٤٠٠ خێزان بوون. لەوێش حکومەتی تورکیا ئەوانی بەردو ئەرزەرۆم لەرێی گەڤەڕ ـ وانەوە راگواستن.[٩] ئەمەش یەکەمین راگواستنی کوردان بوو لە عێراقدا لەدوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق. دووەمین راگواستنی کوردانیش لە چلەکانی سەدەی رابردوودا روویدا لەسەر دەستی وەزارەتی رەشید عالی گەیلانی، کە بەرفرەوانترین هەڵمەت بوو کوردە

8 مسعود البارزانی، البارزانی و الحرکة التحرریة الکردیة (١٩٣١-١٩٣٢)، کردستان ١٩٨٥، ص ٤٠ .

١٠ هەمان سەرچاوە، ل ٤٣-٤٥.

عالی گەیلانی، کە بەرفرەوانترین هەڵمەت بوو کوردە فەیلییەکان بە خۆیانەوە بینیان. لەمیانەیدا بە هەزاران کەس بۆ ئەو بەری سنووری ئێران بەرێ خران.[10]

راگواستنێکی تری کوردان لەدوای کۆتاییی هاتنی شۆڕشی ١٩٤٣ـ١٩٤٥ ی بارزان شێوەی وەرگرت. لەدوای شکستی شۆڕش لە ١١/ ١٠/ ١٩٤٥ بارزانییەکان لە رێگەی کێلەشین ـ مەرگەڤەرەوە پاشەکشێ دەکەن بۆ ناو کوردستانی ئێران. بەپێی رێکەوتنێك لەگەڵ سەرۆکی هێزەکانی سۆڤیەت کە ئەوکاتە بەشێك لە ئێرانیان داگیرکردبوو، خێزانەکان بەسەرگوندەکانی ناوچەکانی (مەرگەڤەڕ، تەرگەڤەر، شنۆ، نەغەدە، مەهاباد) دا دابەش کران. و لەوێ لە ئەنجامی بڵاوبوونەوەی نەخوشی تیفوئید و شەڕەکانی بەرگریکردن لە کۆماری مەهاباد ٤٩٪ی بارزانییەکان لەناوچوون. ژمارەی ئەو بارزانیانەی ئاوارەی کوردستانی رۆژهەڵات بوون زێتر لە ١٠٠٠٠ کەس بوون، بەپێی سەرچاوە عێراقیەکان لە ١٧ و ١٨ نیسانی ١٩٤٧ تەنیا ٤٥٦٥ کەس گەڕانەوە عێراق.[11] بارزانییەکان لە ١٠/ ٤/ ١٩٤٧ لەسەر رووباری گادەر لەسەر سنووری ئێران ـ عێراق کۆبوونەوە بۆ گەڕانەوە. لە ١٥ نیسان مستەفا بارزانی ٥٦٠ چەکدار هەڵدەبژێرێت و رێگەی دوارۆژێکی نادیار دەگرێتە بەر[12] و لە ١٨/ ٦/ ١٩٤٧ لە

---

10 د.خليل اسماعيل محمد، مؤشرات سياسة التعريب و التهجير في اقليم كردستان العراق، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل ٢٠٠١، ص ٢٠.

11 ايوب بارزاني، المقاومة الكردية للاحتلال ١٩١٤ـ١٩٥٨، دار نشر حقائق المشرق، باريس، ٢٠٠٢، ص ٦.

12 مسعود البارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية (١٩٤٣ـ١٩٤٥)، كردستان، ١٩٨٦، ص ٩١ـ ٩٢.

رووباری ئاراس پەڕینەوە بۆ یەکێتی سۆڤیەتی جاران.[13] لە لایەکی ترەوە لەدوای گەڕانەوەی بارزانییەکان بۆ عێراق، حکومەتی عێراق پیاوەکانی سەروی ١٨ ساڵیان گرتن و گواستنەوە بۆ بەندینخانەکانی مووسڵ و کەرکوك، هەروەها شێخ ئەحمەد و نزیکەکانیشی دوور خستنەوە بۆ کەربەلا و خێزانە بارزانییەکانی تریش بەسەر ناوچەکانی هەرسێ پارێزگای هەولێر، مووسڵ و کەرکوکدا دابەش کران؛ ساڵی ١٩٥٣ دوای شەش ساڵ ئاوارەیی رێگەیان پێدرا بگەڕێنەوە ناوچەی بارزان، بەڵام شێخ ئەحمەد و نزیکەکانی تا ساڵی ١٩٥٨ لە تاراوگە مانەوە.[14]

هەرچەندە چاوەروان دەکرا بە نەمانی پاشایەتی لە عێراقدا و جێگیربوونی سستەمی کۆماری، رەوشی عێراق بەرەو باشی بچێت، بەڵام مەینەتییە گەورەکانی عێراق بە گشتی و کورد بە تایبەتی لەوێوە پەرەیان سەند. ساڵی ١٩٥٩، واتە تەواو ساڵێك دوای شۆڕشی ١٤ تەمووز لە ١٩٥٨ و لە میانەی ئاهەنگەکانی یادی سەرکەوتنی شۆڕش کارەساتێکی جەرگبڕ لە کەرکوك روویدا، کە کورد و تورکمانەکان پێکەوە تیایدا زەرەرمەند بوون. تیایدا زێتر لە ٢٠ کەس کوژران و ١٣٠ کەسیش بریندار.[15] لە دوای ئەم رووداوە چەند رێکخراوێکی نهێنی تورکمانی بە پاڵپشتی هەندێ بەرپرس لە ئەمنی کەرکوك دروست بوون، بە مەبەستی تیرورکردنی کوردەکانی کەرکوك. ئەوەی لەم کردەیەش کەوتەوە ئەوە بوو کە زۆر لە خێزانە کوردەکان ناچار بوون ئەوێ بەجێ بهێڵن و کۆچ بکەن بۆ شارەکانی تر.[16] هەروەها هەر لەو ماوەیەدا نازم تەبەقچلی سەرۆکی فیرقەی دوو هەولی دەدا

13 مسعود البارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية (١٩٤٥-١٩٥٨)، كردستان، ١٩٨٧، ص ٢٤.

14 هەمان سەرچاوە، ل ٧١.

15 هەمان سەرچاوە، ل ٩١.

16 هەمان سەرچاوە، ل ١٢٣-١٢٤.

کارمەندە کوردەکان لە کەرکوك بگوازێتەوە، لە هەمان کاتدا دژی بوونی ئەفسەرە کوردەکان بوو لە فیرقەی دوو، داوای دەکرد بۆ دەرەوەی فیرقەکەی بگوازرێنەوە.[17] بەمەش دەبینین دیسان راگواستنی کورد هەر بەردەوام بوو چ راستەوخۆ یاخود ناراستەوخۆ.

لەگەڵ هەڵگیرسانی ئاگری شۆڕشی ئەیلوول، ئاوارەیی و وێرانکردنی گوندەکانیش دەستی پێکرد. لە کانوونی دووەمی ١٩٦٢ شۆڕشگێڕە کوردەکان بانگەشەیان دەکرد (٥٠٠) گوندی کوردستان کەوتوونەتە بەر هێرشی ئاسمانی و (٨٠,٠٠٠) کەس بێ خانومان مانەوە.[18]

باسی سێیەم: قۆناغەکانی راگواستنی کورد لەلایەن رژێمی بەعسەوە

بە هاتنی بەعس بۆ دەسەڵات لە عێراق، پاکتاوکردنی کورد دەبێتە سیاسەتێکی رەسمی ئەو حزبە، بە چەندین شێوە هەوڵی بۆ ئەم مەبەستە داوە، یەکێك لەو رێگایانە راگواستنی کوردان بوو. لەبەر ئەوەی نزیکەی چل ساڵ بە شێوەیەکی بەردەوام و سیستماتیك ئەم سیاسەتە بەردەوام بوو، پێمانوایە ئەگەر بەسەرچەند قۆناغێك دابەشی بکەین بەم شێوەیە: بەر لە ١٩٧٥ (واتە لە ساڵی ١٩٦٣ـ١٩٧٤)، ١٩٧٥ ـ١٩٩٠، ١٩٩١ ـ ٢٠٠٣ باشتر دەتوانین روونی بکەینەوە.

هەڵبەت ئەوەی وامان لێدەکات ساڵەکانی ١٩٧٥، ١٩٩١ وەك وێستگە وەریان گرین هەر لە خۆیەوە نییە، بەڵکو ئەم دوو ساڵە، دوو ساڵی زۆر بەرچاو و دیارن لە مێژووی هاوچەرخی کورددا. ساڵی ١٩٧٥ ساڵێکی شۆمە لە مێژووی بزاڤی رزگاریخوازی کورددا بەوەی کە لەم ساڵەدا، لە ئەنجامی رێکەوتنامەی جەزایری نێوان سەدام

---

17 د. نوری الطالباني، منطقة كركوك و محاولات تغيير واقعها القومي، لندن، ١٩٩٥، ص ١٣٦.

18 ديوود مك داول، تاريخ معاصر كرد، ت: ابراهيم يونسى، انتشارات پانيذ، تهران، ١٣٨٠ (٢٠٠١)، ص ٤٨٥.

حوسێن و محەمەد ڕەزا شای ئێراندا گەورەترین شۆڕشی کورد نسکۆی هێنا، و قۆناغێکی نوێ دەستی پێکرد و گەورەترین مەینەتییەکانی کوردەکانی عێراق لەدوای ئەم ڕێکەوتنەوە دەستیان پێ کرد. سەبارەت بە ڕاگواستنیش زۆر گرنگە ئەم ساڵە بە سەرەتای قۆناغێك و کۆتایی قۆناغێك لەقەڵەم بدەین، چونکە ڕاگواستنی کوردان لەم دوو قۆناغەدا بەتەواوی جیاوازە هەم لەڕووی قەبارە و میکانیزمی ئەنجامدان و هەم ئەو ڕووبەرە زەوییەی کە ڕاگواستنی تێدا پیادەکرا، وێڕای سروشتی سیاسەتەکە. سەبارەت بە ١٩٩١یش بە هەمان شێوە قۆناغێکی نوێیە لە مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کورددا، لە سەرێکەوە یەکەمجارە کورد بۆ ماوەیەکی هێندە فەرمانڕەوایی هەرێمێکی خۆیان دەکەن لە مێژووی هاوچەرخیاندا، لە سەرێکی تریشەوە میکانیزم و سروشتی ڕاگواستن گۆڕانی بە سەردا هاتووە.

قۆناغی یەکەم: ١٩٦٣ـ١٩٧٤

ئەم قۆناغە لەگەڵ دەسەڵات گرتنە دەستی ڕژێمی بەعس ساڵی ١٩٦٣ لە ڕێی کۆدەتایەکی عەسکەرییەوە دەست پێ دەکات. لەبەرئەوەی بەعس لەیەکەم حوکمڕانییدا تەنیا شەش مانگ لە دەسەڵاتدا مایەوە نەیتوانی لەو ماوە کەمەدا هەموو خەونەکانی بهێنێتە دی، ئەگەرچی لەم ماوە کورتەدا کەمی نەکرد، بەڵکو لە چاو ئەو ماوە کەمە، زۆری کرد. هەر لە دەسپێکی فەرمانڕەواییەکەیدا سەلماندی کە سیاسەتێکی ترسناکی بۆ ڕاگواستنی کوردەکان داڕشتووە ئەویش لە میانەی پراکتیزەکردنی ئەم سیاسەتەی.

سوپا و حەرەس قەومی لە ١١/ ٦/ ١٩٦٣ لە قەزای دوبز کە ئەو کات ناحیە بوو ٢٢ گوندی کوردانیان داگیر کرد و عەرەبیان لێ نیشتەجێ کردن. ئەوانیش ئەم گوندانە بوون: قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قوشقایە، مەلا عەربەت، هەنجیرەی بچووك، قوتانی خەلیفە،

قوتانی کوردەکان، سـێکانیان، شـۆڕاو، بـاجوان، مامـە، عەلـەغێر، شیرناو، تەقتـەق، کونـەڕێوی، گورگـەچاڵ، شـێخان، نـادراو، درکـەی کوردان، چەخماخە، مەلحە. تەنیا یەك دوو گوند لەمانـەی کـە ناویـان هات ماڵە عەرەبی لێ بوون، ئەوانی تر هەموویان کورد بوون.[19]

هەروەها لە ٢٤/ ٦/ ١٩٦٣ لـە ناحیـەی سـەرگەڕان حکومـەت گوندەکـانی جاسـتان، دەربـەند، سەربەشـاخ، بەرکانـە، عـەولافات، سارەلو، شناغە، درکەی گەورە، درکەی گچکە، چەرت، گێسـمە، تـەل هەلالە، گەزوەشان، گەڕاو، بەعەرەبکردن و کوردەکانیان ئـاوارە کـردن کە تێکڕا ژمارەیان ١٤ گوند بوو.[20]

لـە دەشـتی هـەولێریش دوای ئـەوەی سـوپای عـێراق لـە شـەڕی دارەخورمای بناری قەرەچوغ لـە ١٣/ ٦/ ١٩٦٣ لەبەرانبـەر هـێزی پێشمەرگە تێکشکا، حکومەت لە تۆڵەی ئـەوەدا لـە ڕۆژی ٢٤/ ٦/ ١٩٦٣دا ١٨ گوندی سووتاند و تالان کردن و نزیکەی ٣٠٠ کەس لە جووتیارانی ناوچەکەشی لە کونجی بەندینخانەکانی عـێراقدا ئـاخنین، ئەو گوندانەش بریتیبوون لە: کەندال، گاوەرە، خدریجە، لاوەرچیغلـۆك، دێمەکار، جانە، چەغـەمیرە، تیکـالو، عـالڵا، کەنداڵـە قـەل، قـوچ، غەرابە، گابەلەکە، حاجی شێخان، دارەخورما، حەسەن بلباس، خوشـاو و دەرماناوە.[21]

هەروەها ٦٣ گوندی ناحیەی سورداش لە قەزای دوکـان لـە سـاڵی ١٩٦٣ بە دەستی سوپای ڕژێم سووتێنران و خەڵکەکەیان ئـاوارە بـوو. ناوی هەموو ئەو گوندانە لە کتێبەکەی شۆڕش ڕەسـووڵ، وێرانکردنـی

---

19 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤١.

20 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

21 کاوە نادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩ ـ ٤٤.

ولاتێك دا هاتوون.[٢٢]

له سەرچاوەیەكدا هاتووە كـه: لـه هـەمان سـاڵدا، واتـه ١٩٦٣، تێكدانی خانووبەرە و ناوچه كوردییەكان له كەركوك دەسـتی پێكـرد، بۆ نموونه سەدان خانوو لەو ناوچەیەی كه به گەڕەكی كۆماری ناسرابوو تێكدران.[٢٣] هەموو ئالیەتەكانی شارەوانی له ژێـر چـاودێری حـەرەس قەومییەكان بەشدارییان لەم تێكدانەدا كـرد.[٢٤] لـه كتێبـی كـورد و كەركوك دا هاتووە ساڵی ١٩٦٣ ئەو كاته به جـارێك هەشـت هـەزار خێزان لـه كـەركوك دەركـران... هـەزاران كـەس لـه دانیشـتووانی كەركوك بێگومان به زۆری كـورد و كـەمێكیش توركمـان و ئـەوانی دیكه له زیندانەكانی موسەیەب و شوێنەكانی تـری نـاو شـار توند كران و تاكه مەرجی بـەربوونی زۆربـەیان ئـەوە بـوو كـه ئـەو شـارە بەجێ بهێڵن.[٢٥]

هـەروەها لـه بـەهاری هـەمان سـاڵدا زیـاتر لـه ٥٠ گونـدی عەشرەتەكانی شێروانی، بەرۆژی و نزاری له ناوچەی بارزان له ئەنجامی نائارامی ناوچەكه ئاوارە دەبن و له ناوچەی مزوورییەكان دەگیرسـێنەوە تا پایزێكی درەنگ.[٢٦]

حكومـەتی عـێراق سـور بـوو لەسـەرئەوەی كـه كوردەكـان لـه دامودەزگاكـانی كۆمپانیـای نـەوت دووربخاتـەوە و عـەرەبـەكان لـه

---

22 Shorh, M. Resool, Statistics of Atrocities in Iraq Kurdistan, Newyork,1990.pp.109 -110.

23 وریا الجاف، كركوك دراسة اجتماعية سياسية، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ١٤٢.

24 د. نوری طالبانی، نفس المصدر، ص٥٦.

25 لەتیف فاتح فەرەج، كورد و كەركووك، دەزگای چاپ و پەخشی سـەردەم، سـلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١٤٢.

26 چاوپێكەوتن لەگەڵ بەڕێز عیسا ئەحمەد بارزانی له ٢٠/ ٩/ ٢٠٠٢.

شوێنیان دانێت. ئەم دیاردەیە لە دەسپێکی سەردەمی کۆماریشەوە هەبوو، کە ئەمە وایکرد سەرکردایەتی شۆڕش لە ١١/ ١/ ١٩٦٤ بە یاداشتێك ئەم کارەی حکومەتی مەرکەزی رەتبکاتەوە.[٢٧]

هەر لە ماوەی نێوان سالانی ١٩٦٣ - ١٩٦٨ زۆربەی خێزانە ناوادارەکانی کوردی کەرکوك، بەهۆی زەبروزەنگی رژێمەکانەوە، شارەکەیان بەجێهێشت، بەزۆری لە بەغدا یان شارەکانی تری کوردستان نیشتەجێ بوون.[٢٨] هەروەها دەرکردنی خێزان و کەسوکاری پێشمەرگە لە ناوچەکانی رێدار، لەیلان، دوبز بە تایبەتی لە سالی ١٩٦٤ بەردەوام بوو.[٢٩] حکومەت هەندێ گوندی ناوچەی شوانی لە بناری چیای خالخالان بۆ جاری دووەم، لە سالانی ١٩٦٤، ١٩٦٥ و بە بیانوی شەرکردنی پێشمەرگە لەگەل هێزی سەربازی دەولەتدا سووتاندن.[٣٠] تا ئەو کاتەی عەبدولرەحمان عارف سەرۆك کۆماری عێراق پایزی ١٩٦٦ سەردانی بارزانی لە کوردستان کرد، نزیکەی (٧٥٠) گوند وێران و نزیکەی (٢٠٠,٠٠٠) لادێنشین ئاوارەببوون.[٣١]

راگوێزراوەکانی کەندیناوە سالی ١٩٦٧ لە ئەنجامی دانوستانی نێوان حکومەت و سەرکردایەتی شۆڕشی کوردی توانیان بگەڕێنەوە سەر رێوشونی خۆیان و گوندەکانیان ئاوەدان بکەنەوە.[٣٢]

سالی ١٩٦٨ دوای ئەوەی بەعس لە رێگای کودەتایەکی عەسکەرییەوە جارێکی دیکە دەسەلات دەگرێتەوە دەست، ئەو ژمارە

---

27 د.خلیل اسماعیل محمد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٩.

28 د. رەفیق شوانی، کێشەی بە عەرەبکردنی کەرکوك لە کۆنەوە تا ئەمرۆ، سەنتەری برایەتی، گۆڤارێکی وەرزیی زانستییە، ژمارە ٢٠، هاوینی ٢٠٠١، هەولێر، ل ٢٣١.

29 هەمان سەرچاوە، ل٢٣٠.

30 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

31 دیووید مك داول، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١٧.

32 یوسف سالح ئیسماعیل، راگواستن لە ناوچەی کەندیناوە: لێکۆلینەوەیەکە لە هۆکار و ئاکامەکانی، گۆڤاری هەولێر، ژمارە ١، هەولێر پایزی ٢٠٠١، ل ٧١.

کەمەی کارمەندە پلە نزمەکان لەوانەش مامۆستاکان و کرێکارەکانی کەرتە جیاوازەکانی دەوڵەت و کرێکارەکانی کۆمپانیای نەوت دەگوازێتەوە بۆ دەرەوەی پارێزگای کەرکوك... ئەو کوردەی کەرکوك بەجێ بهێڵێت لە بەر هەر هۆیەك، مەحاڵە بگەڕێتەوە کەرکوك.[٣٣] ئەم بارە لەدوای ڕێکەوتنی ئازاریش هەر بەردەوام بوو، بەلام بە پلانێکی دیراسە کراوەوە.[٣٤]

ساڵی ١٩٦٨ حکومەت دانیشتووانی ١٣ گوندی لە پارێزگای کەرکوك کە نزیك بوون لە بیرە نەوتەکان ڕاگواستن، هەندێ لەو گوندانەش ئەمانە بوون: سۆنەگولی، یارەلی، هەنجیرە ، قوتان، قوشقایە، شۆراو، باجوان. هەروەها دانیشتووانی گوندەکانی ناحیەی دوبزیش هەر لەو ساڵەدا ڕاگوێزران.[٣٥]

ڕژێمی بەعس ساڵی ١٩٦٩ حەوت گوند (گولدارباشیتەپە، کیتکا، گورزایی، شانەشین، نابلیئاوای بنار، کەلۆری بنار، دارەمانی بنار)ی لە ناحیەی پردێ سەر بە پارێزگای کەرکوك،[٣٦] و گوندی یارەلی لە ناحیەی قەرەهەنجیری هەمان پارێزگا ڕاگواستن.[٣٧] هەر لەو ساڵەدا (١٩٦٩) حکومەتی عێراق لە دوو هێرشی زۆر درندەدا بۆ سەر دوو گوندی دەکان لە ناوچەی شێخان و گوندی سوریا لە ناوچەی زاخۆ. هەردو گەندی سووتاندو ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانەکەیشی کوشتن.[٣٨]

لە سەرەتای حەفتاکاندا، نزیکەی ٧٠ هەزار کوردی فەیلی لە

---

33 د. نوری طالبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.
34 مسعود البارزانی، البارزانی و الحرکە التحرریە الکردیە (١٩٥٨-١٩٦١)، کردستان، ١٩٩١، ص ١٢٤.
35 غەفوور مەخمووری، بەعەرەبکردنی کوردستان، چاپخانەی دارا ، باشووری کوردستان، ٢٠٠٣، ل ٣٤.
36 Shorsh , M. Resool, op. cit, pp.33-34.
37 Op. cit, p. 42.
38 المکتب السیاسی للحزب الدیمقراطی الکردستانی، جرائم القتل العام في کردستان، ١٩٨٦، مطبعة خبات، ١٩٨٦، ص ١١- ١٨.

دانیشتووانی شـــارەکانی بـەغدا، بەعقوبـە، میقدادیـە (شـەهربان)، خانـەقین، مـەندەلی، بـەدرە، کـوت و چـەندین شـــارۆچکەی دیکــە دەرکران... و لەوێش لەو دیوی سنوور (ئێران) لە ژێـر بـارودۆخێکی سروشتی زۆر دژوار بەجێیان هێشتن. ئەمەش بە نورەی خۆی بووە هـۆی ئەوەی خەڵکێکی زۆر لە منداڵ و پیرەکان بەهۆی برسێتی و ســـەرما و سولەوە دووچاری هیلاکی و مەرگەسات ببنەوە.[٣٩]

لەمیانەی چوار ســاڵی دوای ١٩٧٠ بەشــێکی زۆری موچـەخورانی مەڵبەندی شاری کەرکوك بەهۆی گواستنەوەی ئیــداری یـان هۆکـاری سیاسی بۆ باشوری عێراق یاخود شارەکانی تری کوردستان گوازرانەوە، و خەڵکی تر لە شوێنیان نیشتەجێ کران.[٤٠]

تەنیا لە مانگی ســێبتەمبەری ســاڵی ١٩٧١ حکومــەتی عـێراق (٥٠,٠٠٠) کوردی فەیلیی بەرەو سنووری ئــێران راپێـچ کـرد.[٤١] لـە سەرچاوەیەکی دیکەشدا هــاتووە کـە دەوڵـەتی عـێراق ســاڵی ١٩٧١ (٥٠.٠٠٠) کەسی لەوانەی بە ئێرانی نـاونووس کرابـوون لـە عـێراق دەرکرد.[٤٢] بەهانەی دەرکردنی فەیلیەکانیش هەمان بەهانە بوو.

د.عەبدوڵڵا غەفوور ناوی چواردە گونـدی نووسـیوە کـە هـەر لـە ساڵی ١٩٧٢ ـــەوە حکومەت سەدان خێزانی لێ دەرکردون، کە بریتـین لە حەشیشە، دەڵسی گەورە، دەلسـی بچـووك، کۆمـیر، رەبعـاوە، گــرد رابیعە، عەتشانە، تەل مەغار، ئەرغوون، سێکانی، کەراکرە، کەریمیە،

---

39 د. خەلیل ئیسماعیل محەمـەد، کـوردە فەیلیـەکان و خـەونی گەڕانـەوە بـۆ وڵات، سەنتەری برایەتی، ژمارە ٦، حوزەیرانی ١٩٩٨، هەولێر، ل ١٠٩.

40 ستران عەبدوڵڵا، رازەکانی تەعریب و راگواستن، چاپخانەی روون، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ١٥٧.

41 دیووید مك داول، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١٥.

42 دکتر جنگیز پهلوان، تحرکات جمعیتـی در حـوزه تمـدن ایرانـی، اطلاعـات سیاسـی-اقتصادی، شماره ١٢٤_١٢٣، سال دوازدهم، تهران، اذر و دی ١٣٧٦، ص ١٤٨.

و سەی محەمەد.[٤٣]

ساڵی ١٩٧٢ لە ناحیەی داقوقی سەر بە پارێزگای سەلاحەدین، چوار گوندی ئەبو سەراج، چاورگە، مەتارە، ئەبولاگەنین بۆ چەمچەماڵ وسێپاراتە راگوێزران.[٤٤]

ساڵی ١٩٧٣ حکومەت بە جارێك ١١٨ کرێکاری کوردی لە کۆمپانیای نەوتی کەرکوك دەرکرد و لە جیاتی ئەوان کرێکاری ناشارەزای عەرەبی هێنان و لە کەرکوکدا نیشتەجێی کردن.[٤٥] هەر لە کەرکوك حکومەت ساڵی ١٩٧٣ (٥٠٠) کرێکاری کورد و ساڵی ١٩٧٤ (٥٦٠) کرێکاری دیکەی لەوانەی لە پیشەسازی نەوتدا کاریان دەکرد گواستنەوە.[٤٦]

لە چواری ئەیلوولی ١٩٧٤، خەڵکی ٢٤ گوندی زمار کەوتنە بەر پەلاماری حکومەت و بەبێ ئاگادارییەکی لە پێشینە بۆ خوارووی پارێزگای مووسڵ راگوێزران، ئەم خەڵکە راگوێزراوە نەیانتوانی هیچ شتێکی وەها لەگەڵ خۆیان بەرن و هەر چوار پێنج خێزانێکیان بەسەر گوندێکی عەرەبنشیندا دابەشکردن. ئەوانەی توانیان هەڵبێن یان چوون بۆ سوریا یان بۆ ناو پێشمەرگە و ئێستا لە شوێنەکانی دیکە وەك زاخۆ، دهۆك، ئیبراهیم خەلیل، فیشخابوور، باعەدرێ نیشتەجێن.[٤٧] دانیشتووانی ئەم گوندانە سەر بە عەشرەتەکانی

---

43 د. عەبدوڵلا غەفوور، ئەتنو ـ دیمۆگرافیای باشوری کوردستان، بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی ٢٠٠١، ل ٣٧.

44 Shorsh. M. Resool,op.cit, p.25.

45 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤٢.

46 المكتب السياسي للحزب الديمقراطي الكردستاني ـ العراق، التهجير سلاح بيد النظام العراقي الفاشي لمحاربة الثورة الكردية، دون مكان الطبع و سنة الطبع. ص ٧.

47 ئەکرەم هەسنی، خەڵکی شنگال و زمار، هەفتەنامەی گولان، ساڵی نۆیەم، ژمارە٤٠٠، ئەیلوولی ٢٠٠٢، هەولێر، ل ٢٥.

هەسنیان، مووس رەش، میران بوون.[٤٨]

هەر لە ساڵی ١٩٧٤ کاتێك کە شۆڕشی کورد دەستی پێکردەوە، کوردەکانی نزیکەی ١٠ کیلۆمەتری ناوچە شاخاوییەکانی شنگار راگوێزران.[٤٩]

قۆناغی دووەم: ١٩٧٥-١٩٩٠

ئەم قۆناغە مەترسیدارترین قۆناغ بوو، بەعس لەم قۆناغەدا بە لوتکەی دڕندایەتی خۆی گەیشت. سەرباری هەموو تاوانەکانی دیکە (کیمیاباران، ئەنفال، رەشبگیری و...) سیاسەتی راگواستنی کوردەکانیش گەیشتە چلەپۆپە، زۆرترین خاکی کوردستانی باشوور لە مرۆڤەکان چۆڵ کراو بە ناوچەی قەدەغەکراو لەقەڵەم درا. بێگومان ئەگەر راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ نەبوایە، ئەوا ناوچە قەدەغەکراوەکان زۆرترین پانتایی کوردستانی خواروویان دەگرتەوە.

هەر لەدوای نسکۆی ١٩٧٥ەوە جێگری سەرۆکی عێراق *سەدام حوسێن* بێ پەروا رایگەیاند کەوا مەبەستی راگواستنی کوردەکانی سەر سنوورەکانی ئێران و تورکیای هەیە. لێرەشدا ئەو گومانەی نەهێشتەوە کە تەنیا مەبەستی لەناوبردنی شۆڕش بێت، بەڵکو مەسەلەکە بێ دانیشتووانکردنی هەزارەها کیلۆمەتر زەوی و پێکهێنانی ناوچەیەکی قەدەغەکراو بوو کە هەرچی تێدایە دەسگیر دەکرێ و یەکسەر لەناو دەبرێ.[٥٠]

---

48 د. رزگار، ملحمة عين زالة فی ذاکرة الپیشمرگه ، مطبعة كلية الشريعة، دهوك ١٩٩٧، ص ١٨.

49 خەسرۆ گۆران، بوونی کورد لە پارێزگای مووسڵ، سەنتەری برایەتی، ژمارە ١٣، هەولێر ئەیلوولی ١٩٩٩، ل ٤٨.

50 فەرید ئەسەسەرد، کوردستان و مەسەلەکانی ئەمنی قەومی، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیجیی کوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ١١٠.

بەڵام کۆچی زۆرەملێی کوردان (راگواستن) بەر لەوەی سەدام بە کردەوە دەستی پێ بکات، بە گەورەترین قەبارەوە لەگەڵ نسکۆی شۆڕش ساڵی ١٩٧٥ دەستی پێکرد. نزیکەی نیو ملیۆن کوردی عێراق بە ناچاری پەنایان بردە بەر وڵاتی ئێران، ئەم خەڵکە لەلایەن دوڵەتی ئێرانەوە مافی پەناهەندەییان پێ نەدراو هیچ رێکخراوێکی UN لەوانی نەپێچایەوە. دەوڵەتی ئێرانیش ئەوانی بۆ ناوەوەی خاکی ئێران گوازتەوە و لە ((ئوردووگاکانی)) ژێر چاودێری سەربازیدا نیشتەجێ کردن.[٥١] *دەیڤد ماکدوێل* ژمارەی کوردە دەربەدەربووەکان بۆ ئێران بە ٦٠٠ هەزار مەزەندە دەکات.[٥٢] لەبەرئەوەی دەربەدەربووەکان بەسەربەرفرەوانترین رووبەردا دابەشکران، دووچاری گەورەترین دەردەسەری هاتن. هەر بۆیەش ژمارەیەکی زۆریان بە ناچاری بەرەو عێراق گەڕانەوە، ناوبراو پێی وایە تەنیا (٧٠,٠٠٠) کورد لە ئێران مانەوە، ئەوانی دیکە هەموویان گەڕانەوە عێراق.[٥٣] بەڵام لە سەرچاوەی دیکەدا هاتووە کە (١٨٠,٠٠٠) کەس مکووربوون لە هەڵبژاردنی چارەنووسێکی نادیار و داهاتوویەکی شاراوە بە مانەوەیان لە ئێران.[٥٤] هەندێك لە گەڕاوەکان لەلایەن دەوڵەتی عێراقەوە بزرکران و ئەوانی دیکە هەموویان یەکسەر بۆ ناوچەکانی خوارووی عێراق گوێزرانەوە.[٥٥] بەڵام حکومەت تەنیا بەمەندە نەوەستا، بەڵکو هەر لەو ساڵەدا دەستی

---

51 د. جاسم تۆفیق خۆشناو، مەسەلەی کورد و یاسای نێو دەوڵەتان، لە بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٢٧٩.

52 دیڤد ماکدویل، کورد امة محرومة، ت: د. رزگار و محمد یوسف، مطبعة خبات، دهوك، ١٩٩٦، ص ١١٢.

53 دیووید مك داول، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٣٠.

54 مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، الجزء الثالث ١٩٦١-١٩٧٥، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل،٢٠٠٢،ص ٣٩٩.

55 د. جاسم تۆفیق خۆشناو، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

بە ڕاگواستنی لادێنشینەکانی سەر سنوورەکان کرد. لە پایزی ئەو ساڵەدا دانیشتووانی زێتر لە ٧٦ گوند لە ناوچەی بارزان کە دانیشتووی گوندەکانی هەر سێ عەشرەتی بەرۆژی، نزاری، هەرکی بنەجی و هەندێك لە گوندەکانی عەشرەتەکانی مزووری و شێروانی دەگرتنەوە، ڕاگواستن بۆ خوارووی عێراق (پارێزگای دیوانیە)[٥٦]. بەڵام حکومەت تەنیا بە ڕاگواستنی لادێنشینەکانی سەر سنوورەکان دانەکەوت، بەڵکو هەر لەو ساڵەدا لە پارێزگای دیالە (قەزای خانەقین) دانیشتووانی ٢٦ گوندی بۆ باشوری عێراق ڕاگواست. لە ناحیەی جەلەولاش دانیشتووانی ١٤ گوندی بۆ باشوری عێراق گواستنەوە، بەلام لە ناحیەی قۆرەتو ژمارەی گوندە ڕاگوێزراوەکان گەیشتە ٦٨ گوند، زۆربەی دانیشتووانی ئەم گوندانە بۆ کەلار و بەشێکیشیان بۆ باشوری عێراق گوێزرانەوە، تەنیا گوندی سیاولە نەبێت کە ژمارەی خێزانەکانی ٤٢ سەر خێزان بوو، بۆ دەربەندیخان - تاسلوجە گوێزرایەوە. لە ناحیەی مەیدانیش دانیشتووانی ئەو ٤٢ گوندەی کە هەر لەو ساڵەدا ڕاگوێزران هەموویان لە دەربەندیخان - تاسلوجە نیشتەجێ کران.[٥٧]

بەڵام سەبارەت بە پارێزگای کەرکوك هەر لە ساڵی ١٩٧٥ حکومەت دانیشتووانی ١٣ گوندی ناحیەی سەرگۆران (قودس)ی بۆ دبس گواستنەوە.[٥٨]

هەروەها هەر لە هەمان ساڵدا حکومەت لە قەزای سلێمانی دوو گوندی جەولك و تەپەشوانکارەی ڕاگواستن،[٥٩] و لە قەزای هەڵەبجە

---

56 چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕێکار مزووری لە ٢٠٠٣/١/٢٨ لە ناحیەی بەحرکە.
57 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 14 - 21.
58 Ibid, pp. 35 - 36
59 Ibid, p. 143.

ناحیەی سیروانیش گوندی ((تەوەنەیال))ی گواستەوە.[٦٠]

لە پارێزگای دهۆك ، لەو ساڵەدا (١٩٧٥) حکومەت سیاسەتی ڕاگواستنی کوردەکانی تەنیا لە قەزای سێمێل پیادە کرد ، ٦١ گوندی لە ناحیەی سلیڤانە ڕاگواستن و بەعەرەبکردن. و ٧ گوندیش لە ناحیەی ناوەند و تەنیا سێ گوندیش لە ناحیەی فەیدیە بەر ئەو شاڵاوە کەوتن.[٦١]

لە پارێزگای مووسڵ (نەینەوا) لە ساڵی ١٩٧٥ دا گەورەترین هەڵمەتی ڕاگواستنی کورد بە هەمان شێوەی پارێزگای دیالا دەستی پێکرد ، لە قەزای شنگار ١٤٦ گوند لە هەر سێ ناحیەی ناوەند ، شیمال و قەیرەوان ڕاگوێزران،[٦٢] و لە ١٢ ئوردووگای نوێدا نیشتەجێ کران، هەموو ئەو گوندانەش بە عەرەب کران، دانیشتووانی ١٣٢ گوند لەم گوندانە کوردە ئێزدییەکان بوون.[٦٣] لە شارۆچکەی شنگاریش شەش گەڕەکی بۆرج، کالا ، بەرسی ، بەر بەرۆژ، کۆراستی ، سەرا خاپوور کران.[٦٤]

لە قەزای شێخانیش هەر لە ساڵی ١٩٧٥ دا ١٠٢ گوند ڕاگوێزران، ٤٧ گوند لە ناحیەی ناوەند ، ٤٠ گوند لە ناحیەی ئەرتوش و لە ناحیەی مرێباش ١٥ گوند ڕاگوێزران.[٦٥]

هەر لە هەمان ساڵیش ٣٩ گوندی ناحیەی زمار لە قەزای تەلەعفەر ، ڕاگوێزران.[٦٦] لە ناو شاری مووسڵ حکومەت هەر لەو هەڵبجە بەندەدا هەڵمەتێکی دەست پێکرد و ژمارەیەکی زۆری خێزانە

---

60 Ibid, p.

61 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 190 – 196.

62 شیخ حجی سمو الشنگالی، لمحة عن سنجار، مجلة لالش، العدد ١١، اب ١٩٩٩، دهوك، ص ٥٦.

63 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp.199 - 253.

64 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٦.

64 Shorsh, M. Resool, op.cit. pp. 201 - 202.

66 خەسرۆ گۆران، سەرچاوەی پێشوو ، هەمان لاپەڕە.

کوردەکانی بە دوای گوندنشینەکاندا ڕەوانەی خوارووی عێراقی کردن.[٦٧] لە شارۆچکەی شێخانیش نزیکەی ٢٠٠ خێزان ڕاگوێزران.[٦٨] هەروەها لە ناوچەی شنگار حکومەتی عێراق دوای نسکۆی ساڵی ١٩٧٥، خێزانی ١٥٠٠ لەو شۆڕشگێڕانەی کە بەشدارییان لە شۆڕشدا کردبوو، بە زۆرەملێ بۆ ناوچەی ئۆتۆنۆمی (زاخۆ، دهۆك، هەولێر) ڕاگواستن.[٦٩] هەروەها نزیکەی ٢٠٠ خێزانی لە عەشرەتی گەرگەری کە تاکە عەشرەتی کوردییە لە ناوچەی زمار ڕانەگوێزرایە، بۆ گوندەکانی عەشرەتی گۆران لە ناحیەی بەردەڕەش ڕاگواستن، بەڵام ساڵی ١٩٨٠ هەموویان گەڕانەوە شوێنەکانی خۆیان، چونکە ئەو عەشرەتە (گەرگەری) بە عەرەب ناونووسکرا.[٧٠]

هەر لەو ساڵەدا ڕژێمی عێراق ٦٣ گوندی ناحیەی سورداشی جارێکی تر سوتاند کە لە ساڵی ١٩٦٣ بە دەستی سوپای عێراق سووتێندرا بوون و خەڵکی ڕەشوڕووتی ئەو گوندانەی ئاوارە کردەوە.[٧١]

بەم جۆرە دەبینین تاکە هۆی ڕاگواستنی کوردان بە لادێنشین و شارنشینەکانەوە تەنیا کوردبوون بوو. هەموو پاساوەکانی تری ڕژێم دەکرێ وەلابنرێن، چونکە گریمان خەڵکی ناوچەی بارزان لە بەر هاریکاریکردنی شۆڕشگێڕان، گوندەکانی لای خانەقین لەبەر هاوسنووریان لەگەڵ ئێران و ناوچەی شنگار لەبەر هاوسنووری لەگەڵ

---

67 چاوپێکەوتن لەگەڵ بەڕێز ئەیوب محەمەد، دانیشتووی شاری مووسڵ لە ٢٠/١٠/٢٠٠٢.
68 چاوپێکەوتن لەگەل بەڕێز عەدنان ئیزدی، دانیشتووی شاری دهۆك لە ١٠/١٠/٢٠٠٢.
69 خەسرۆ گۆران، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨.
70 هەمان سەرچاوە، ل٤٨.
71 Shorsh M. Resool, op.cit, pp109-111.

دەوڵەتی سوریادا راگوێزران، ئەی راگواستنی هەموو ئەوانی تر بۆچی و لەپای چی؟

ژمارەی ئەو کوردانەی کە بۆ باشووری عێراق راگوێزران، بەپێی رۆژنامەی ((الثورة)) ئۆرگانی حزبی بەعس لە ١٩٧٨، تەنها لە ماوەی دوو مانگدا لە ساڵی ١٩٧٦ بۆ شوێنە دوورەکانی باشور و ناوەڕاستی عێراق ١٥٠ هەزار کورد بوون.[٧٢] لە سەرچاوەیەکی دیکەدا *عەبدولکەریم بەرزنجی* کە لە هەشتاکاندا پارێزگاری سلێمانی بوو، دانی بە راگواستنی ٣٠٠ هەزار کورددا نا کە ئاژانسەکە خۆی ئەو شوێنانەی بە بیابان و شوێنی وشك و برینگ و خاڵی لە دار و دەوەن و هەروەها ژێر چاودێری رژێم ناوزەدکرد.[٧٣]

ئەو کوردە راگوێزراوانە بۆ باشوری عێراق تا ساڵی ١٩٧٦ کە ژمارەیان خۆی لە ٣٠٠ هەزار دەدا حکومەت بارزانییەکانی لێ ریزپەڕ کردن و رێی بە هەموو ئەوانی دیکە دا بگەڕێنەوە ناوچە کوردنشینەکان، بەمەش پێویست بوو تەنیا بارزانییەکان لە خوارووی عێراقدا بمابانەوە، بەڵام ئوپۆزیسیۆنی کوردی هەمیشە جەختی لەسەر مانەوەی ٢٥٠ هەزار کورد لە باشوری عێراقدا کردووە.[٧٤] لە ساڵانی ١٩٧٧ ـ ١٩٧٨ بە پێی خاڵەکانی رێکەوتننامەی ساڵی ١٩٧٥ی جەزایر، عێراق دەستی بە دانانی پشتێنەیەکی ئاسایشی کرد بە درێژایی سنوورەکانی باکوریدا، ئەم پشتێنەیە سەرەتا مەوداکەی ٥ کم

---

72 هەژار عەزیز سورمێ، کورد و جینۆساید و ئیبادەکردن: هەڵویستی نێودەوڵەتی، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٨٨، ل ٧٠.

73 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

74 أ. کاوە، قضیة کوردستان الجنوبیة و الافاق المستقبلیة، اعلام حزب کادحي کردستان، ط ١، ١٩٩٠، ص ١١٣.

بوو، پاشان بوو بە ١٠ کم و ئینجا ١٥ کم و دواجاریش ٣٠ کم.[٧٥] ئەم پشتێنەیە لە ناوچەی پشتەی سەر بە ناحیەی سیروانی قەزای هەڵەبجەوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە رووباری خابوور لە قەزای زاخۆ. ئەو ناوچانەی بە هۆی هاوسنووریان لەگەڵ ئێران و تورکیا لەو ماوەیەدا راگوێزران بریتی بوون لە: قەزاکانی هەڵەبجە، پێنجوین، شارباژێر، دوکان و پشدەر لە پارێزگای سلێمانی. قەزاکانی چۆمان، رەواندز و زێبار لە پارێزگای هەولێر، و قەزاکانی ئامێدی و زاخۆ لە پارێزگای دهۆک.[٧٦]

لە قەزای چۆمان (پارێزگای هەولێر) دانیشتووانی ٣٨ گوند کە زۆربەیان خەڵکی هەردوو دۆڵی باڵەیان و سەکرایەتی بوون و دوو گوندیش لە دۆڵی شێوە زۆرایەتی و سێ گوندیش لە ناوچەی مەلا شەرەفیان لەساڵی ١٩٧٧دا راگوێزران. ساڵی ١٩٧٨ دانیشتووانی ٣٠ گوند لە هەریەك لە دۆڵەکانی شێوە زۆرایەتی و روستێ راگوێزران، زۆربەی خەڵکی ئەم ٦٨ گوندانە بۆ دەوروبەری شاری هەولێر و ژمارەیەکی زۆریشیان بۆ پارێزگای دهۆك و هەندێکیش بۆ دەڤەری رانیە و بەشێکیشیان بۆ شارۆچکەی چۆمان راگوێزران.[٧٧]

بەپێی سەرچاوەیەك ساڵی ١٩٧٨ تەنیا لەماوەی مانگێکدا دانیشتووانی ٤٩٢ گوند راگوێزران.[٧٨]

سەبارەت بە قەزای مێرگەسوور ئەوا دانیشتووانی زۆربەی هەرە

---

75 میدل ئیست وۆچ، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٢.

76 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٨.

77 خالد ئەحمەد وەرتی، باڵەکایەتی لە پەراوێزی راگواستندا، هەولێر، ژمارە ٢، هەولێر، بەهاری ١٩٩٩، ل ١٥٢-١٥٣.

78 التهجير سلاح بيد النظام العراقي الفاشي لمحاربة الثورة الكردية، هەمان سەرچاوە، ل ١٢.

زۆری گوندەکانی ساڵی ١٩٧٨ راگوێزران بەم شێوەیە: ٧٤ گوند لە ناحیەی شێروان مەزن کە گوندەکانی هەرسێ عەشرەتی مزووری، شێروانی و گەردی بوون و ٢٦ گوند لە ناحیەی پیران کە زۆربەیان سەر بە عەشرەتی شێروانی و هەندێك لەو گوندانە هی عەشرەتی برادوست بوون، دانیشتووانی ئەم دەڤەرە بۆ ئوردووگاکانی دیانە، حەریر و ئوردووگاکانی دەوروبەری شاری هەولێر وەك بەحرکە، پیرزین، کەسنەزان راگوێزران.[79]

هەروەها ساڵی ١٩٧٨، دەوروبەری ١٢٨ گوند لە ناحیەی سیدەکان کە سەر بە قەزای مێرگەسوور بون راگوێزران.[80]

سەبارەت بە پارێزگای سلێمانی، ساڵی ١٩٧٨ لە قەزای پێنجوین لە ناحیەی نالپارێز دانیشتووانی ٣٤ گوند و لە ناحیەی ناوەندیش ٢١ گوند راگوێزران، بەڵام زۆرترین گوندەکان لە ناحیەی گەرمك راگوێزران کە ژمارەیان دەکردە ٨٥ گوند وێرای ناوەندی ناحیەکەش، دانیشتووانی هەموو ئەم گوندانە بۆ ئوردووگاکانی نەسر و برایەتی هەروەها نزیك شاری سلێمانی راگوێزران.[81]

لە قەزای دوکان تێکڕا لە ساڵی ١٩٧٨دا ١٣ گوند راگوێزران، گوندی گوێزە لە ناحیەی سورداش و ١٢ گوندیش لە ناحیەی بنگرد.[82] رژێمی بەعس ساڵی ١٩٧٧ لە ناحیەی ناودەشت کە سەر بە قەزای قەڵادزێیە دانیشتووانی ٢٦ گوندی بۆ نزیك هەردوو شاری هەولێر و رانیە راگواست، و لە ساڵی ١٩٧٨ هەر لەو ناحیەیە ١٣ گوندی

---

79 چاوپێکەوتن لەگەڵ رێکار مزووری لە ٢٨/١/٢٠٠٣ لە ناحیەی بەحرکە.

80 چاوپێکەوتن لەگەڵ بەرێز یادگار رەسووڵ باڵەکی لە ٢٦/١/٢٠٠٣.

81 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 104 – 107.

82 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٧.

تریشی بۆ نزیك شاری رانیە راگواست[٨٣] و لە ناحیەی هێرۆی قەزای قەڵادزێش ساڵی ١٩٧٨، ٣٥ گوند لە هەردوو مانگی تەمووز و ئاب راگوێزران، هەندێکیان بۆ نزیك شاری هەولێر و ئەوانی دیکە بۆ ئوردووگاکانی هەمان دەڤەر خۆی.[٨٤] لە ناحیەی ناوەندیش، ٣٤ گوند لە ساڵی ١٩٧٨ لە مانگەکانی نیسان و تەمووز راگوێزران.[٨٥] و سێ گوند (کاستانا، دۆڵەدزە، خرابوردان)ی ئەو ناحیەیە بۆ ئوردووگای پێماڵك راگوێزران.[٨٦]

لە قەزای دەربەندیخانیش هەر لەو ساڵەدا هەردوو گوندی توون و کانیخان کە دەکەونە سنووری ناحیەی زەرایەن راگوێزران.[٨٧] لە قەزای هەڵەبجەش ژمارەیەکی زۆری گوندەکان لە ساڵەکانی ١٩٧٨ـ١٩٧٩ دا راگوێزران بەم جۆرە: لە ناحیەی خۆرماڵ ٣٤ گوند و لە ناحیەی سیروان ٧٢ گوند.[٨٨] لە ناحیەی بیارەی سەر بە هەمان قەزاش دانیشتووانی ٢٣ گوند لە ساڵی ١٩٧٨، بۆ ئوردووگای باینجان راگوێزران،[٨٩] تەنیا هەندێك لە خێزانەکانی گوندی خارگێلان لە ناو ئەو گوندانەدا بەرەو سنووری ئێران بەرێ خران.[٩٠] لە ناحیەی شارەزووریش کە مەرکەزەکەی ((سەید سادق))ە، ١٤ گوند راگوێزران.[٩١]

---

83 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 116 – 118.
84 Ibid, pp. 120 – 121.
85 Ibid, pp. 122-123.
86 Ibid, p. 124.
87 Shorsh, M. Resool, op. cit, p. 139.
88 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٩ - ٣١١.
89 هەمان سەرچاوە، ل ٣١١.
90 Shorsh, M. Resool, op. cit, p.158.
91 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١٢.

دوا قەزاش لە پارێزگای سلێمانی قەزای چوارتایە، لەو قەزایەدا ڕاگواستن تەنیا ناحیەی کارێزەی گرتەوە، کە ٣٧ گوندی ئەو ناحیەیە لە مانگی ئەیلوولی ١٩٧٨ بۆ ئوردوگاکانی کارێزە و سەرقەڵا ڕاگوێزران.[٩٢]

سێیەم پارێزگاش پارێزگای دهۆکە کە لە هەمان ئەو هەڵمەتەدا واتە لە ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩دا گوندگەلێکی زۆری لێ ڕاگوێزران. لە قەزای زاخۆ لە ساڵی ١٩٧٧، ٥١ گوند لە دوو ناحیەی سندی و گولی ڕاگوێزران،[٩٣] لە قەزای ئامێدیش ١٥٦ گوند لە ساڵی ١٩٧٨ ڕاگوێزران، ٩٦ گوند لە ناحیەی نێروەرێکان و ٦٠ گوندیش لە ناحیەی بەرواری باڵا.[٩٤]

تا سەرەتای ١٩٧٩ ژمارەی خەڵکە ڕاگوێزراوەکە خۆی لە ٧٠٠ هەزار کەسدا، هەروەها ١٢٢٢ گوندیش لەماوەی نێوان ١٩٧٦ـ١٩٧٩ وێران کران.[٩٥] لە سەرچاوەیەکی دیکەدا هاتووە ژمارەی گوندە خاپوورکراوەکان تا ساڵی ١٩٧٨ گەیشتە ١٤٠٠ گوند.[٩٦] لە بەڵگەنامەیەکیشدا کە سەرکردایەتی پارتی دیمۆکراتی کوردستان ساڵی ١٩٨٥ پێشکەشی نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕێکخراوە نێونەتەوەییەکانی کرد، هاتووە کەوا لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٥ـ١٩٧٩، ٢٠٠٠ گوندی کوردان خاپوورکراون.[٩٧]

---

92 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 160 - 162.

93 ئەمین قادر مینە، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢٧ - ٣٢٨.

94 هەمان سەرچاوە، ل ٢٢٩ـ٢٣٠.

95 زیاد عەبدولرەحمان، تونی مەرگ، چاپی یەکەم، تەورێز، ١٩٩٥، ل ٦.

96 دیوید مك داول، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢٩.

97 أ.پ، عن التعليم في كردستان العراق، مطبعة خبات، دون مكان الطبع، ١٩٨٦، ص ٦٧.

هـەموو ئەوانـەی لـەم سـێ سـاڵانەدا (١٩٧٧،١٩٧٨ و ١٩٧٩) راگوێزران هـەر وەك بینیمـان دانیشـتووانی سەرسـنوورەکان بـوون. و رەنگە دیارترین هۆکاریش سەرهەڵدانەوەی بزاڤی رزگـاریخوازی کـورد بێت لەو ماوەیەدا و لەو سەر سنوورانەدا، هەروەها جیاوازییەکی تـری ئەم قۆناغەی راگواستنیش ئەوەیە کە هەموو راگوێزراوەکان لە ناوچـە کوردنشینەکاندا لە نـاو چـەند ئوردووگایـەکی پێشـتر ئامـادەکراودا نیشتەجێ کران، لەلایەکی تریشەوە هەمویان بە جۆرێك لـە جۆرەکـان بە برێك پارە کە پێی دەگوترا "قەرەبووکرانەوە" (التعویض). ئـەم بـڕە پارەیە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە یاخود لە گوندێکـەوە بـۆ گوندێکی تر جیاواز بوو، زۆری و کەمی ئەو بڕە پارەیە لەسەر ئـارەزوو هەوەسـی ئـەو کارمەندانـەی مـیری کـە بـەم ناونووسـکردنە هەڵدەستان، دەوەستا.

سیاسەتی راگواستن تایبەت نـەبوو بـە گونـد و شـارۆچکەکانەوە، هەروەها تەنیا بەو کوردانەی کە لە ناوچە کوردنشینەکان نیشـتەجێن، بەڵکو مەبەست کورد بوو لە هـەر خـاڵێکی عـێراقدا بێـت. بۆیـەش حکومەت هەموو هەلێکی دەقوزتـەوە. لـە ٧ی نیسـانی ١٩٨٠ دوای ماوەیەکی کەم لە هاتنە سـەر کـاری *سـەدام حوسـێن*، رژێـم رووداوی هەوڵی تیرۆرکردنی *تاریق عەزیزی* لە زانکۆی موستەنسرییە قوزتەوە و شاڵاوێکی گەورەی دژ بە کـوردە فەیلییـەکان دەسـت پـێ کـرد، لـەو شاڵاوەدا رژێـم لـە ناوچـەکانی عـەلی غـەربی، ئـەلکمیت، ئەلحـەی، ئەلنوعمانییە، لە پایتەخت و ناوەڕاسـت و باشـوری عـێراقدا دەسـتی کرد بە دەرکردنیان.[٩٨] نزیکەی ١٢٠ هەزار کەسی لێیان بۆ ئەو بـەری

98 ستران عەبدوڵلا، رازەکانی تەعریب و ئەنفال، چاپخانەی روون، سـلێمانی ١٩٩٩،ل ٥٣.

سنوور بەلای ئێراندا ڕاگواستن، گەنجەکانیشیان گلدانەوە و تا ئێستاش چارەنووسی ژمارەیەکی زۆریان دیارنییە.[99]

د. *جاسم تۆفیق* پێی وایە ژمارەی ئەو کوردە فەیلیانەی لە نێوان ١٩٨٠ـ ١٩٨٨ دەرکراون ٢٧٠ هەزار کەسە.[100]

هەر لە ساڵی ١٩٨٠ حکومەت گوندی تەوێڵە و گوندی پەڵخەی لە ناحیەی بیارە بۆ ئوردووگاکانی نەسر و برایەتی ڕاگواستن، شایانی باسە ئەو کات ژمارەی خێزانەکان لە گوندی تەوێلە خۆی لە ٢٠٠٠ خێزان دەدا. لە ناحیەی خۆرماڵیش حکومەت سێ گوندی ڕاگواستن.[101]

لە ساڵی ١٩٨١ حکومەت ناحیەی بیارەی ڕاگواست.[102] لە ناحیەی ((تەقتەق))یش دوو گوند ڕاگوێزران.[103] لە ناوچەی باڵەکایەتیشدا گوندی گەلاڵەی بۆ دەشتی دیانا کە هەر لەوێ ئوردووگایەکی بۆ دروست کردن بە ناوی ئوردووگای گەلاڵە، ڕاگواست.[104] لە ناحیەی گوێڕیش گوندی ((میل))ی ڕاگواست، هەروەها لە ناحیەی مەخموریش گوندی کاولەگورەباشە،[105] لەناحیەی ناوەندیش دوو گوند ڕاگوێزران.[106] لە ناحیەی دەربەنیخانیش گوندی فەقوژینە ڕاگوێزرا.[107]

بەپێی سەرچاوەیەك ساڵی ١٩٨٠، نزیکەی ٢٥,٠٠٠ کوردی

---

99 د. خلیل اسماعیل، هەمان سەرچاوە، ل ٢٠

100 دکتور جاسم تۆفیق خۆشناو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٢.

101 Shorsh, M. Resool, op. cit, p 158.

102 Ibid, p 158

03 Ibid p. 82

104 خالید ئەحمەد وەرتی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٨.

105 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 72- 74.

106 Ibid, p. 82.

107 Ibid, p. 137.

عێراق لەبەر شەڕ و پێکدادانەکانی ناوچەی کوردستان ئاوارەی تورکیا بوون، کاربەدەستانی ئەو وڵاتەش بەرەو سنووری ئێران بەڕێی کردن.[108]

لە ١٩٨١/١٠/٢٠ ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بە سەرۆکایەتی *سەدام حوسێن*، بڕیاری ژمارە ١٣٩١ی بە مەبەستی راگواستنی کوردان دەرکرد، کە بەندی سێزدە دەڵێ: لە قۆناغی یەکەمدا گواستنەوەی فەرمانبەر و کرێکارانی پارێزگای کەرکوك، لە پێشەوە تورکمانەکان و دوایی کوردەکان ئەنجامدەدرێت.[109]

لە ١٩٨٢/١/١، ناحیەی شێروان مەزن و گوندی کرکەمو لە ناوچەی بارزان بۆ ئۆردووگای سێبیران لە نزیك شاری هەولێر راگوێزران.[110] هەر لەو ساڵەدا لە ناحیەی قوشتەپە گوندی تۆپزاوە، هەروەها گوندی دەرەلە لە ناحیەی خەبات قەزای هەولێر راگوێزران.[111] هەمدیس پێویستە لە بیری نەکەین کە لە ماوەی نێوان ١٩٨٠ـ١٩٨٧ بە هەزاران خێزانی کورد لە ئۆردووگا زۆرەملێکان و گوند و شار و شارۆچکە کوردییەکانەوە بۆ ناوچە قەدەغەکراوەکان و وڵاتی ئێران کە بەداخەوە لە هیچ یەکێك لەو نووسینانەی لەبارەی راگواستنەوە نووسراون بەرچاومان نەکەوتووە کەسێك ئاماژەی پێ کرد بێت، هۆیەکەش رەنگە ئەوە بێت، کە راگواستنەکە راستەوخۆ نەبوو، بەڵکو خەڵکی لە ئەنجامی مامەڵەی ناخۆش و رەفتاری دوژمنکارانەی حکومەتەوە کۆچیان دەکرد.

دوای ئەوەی دەبینین ساڵی ١٩٨٢ ژمارەی گوندە راگوێزراوەکان بۆ کەمترین ئاست کەم دەبێتەوە، ساڵی ١٩٨٣ جارێکی دیکە کێرڤی

---

108 د. جنگیز پهلوان، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٩.

109 د. جاسم تۆفیق خۆشناو، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٤- ٣٠٥.

110 چاوپێکەوتن لەگەڵ رێکار مزووری لە ٢٠٠٣/١/٢٩.

111 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp.57-59

راگواستن هەڵدەکشێت و تەنیا لە ناوچەی باڵەکایەتی دانیشتووانی ٢٤ گوند وێڕای شارۆچکەی چۆمان رادەگوێزرێن.[١١٢] هەروەها لە ناحیەی شوان(رێدار) گوندی دویزین،[١١٣] و لە ناحیەی رەواندزیش گوندی بەرسیرین راگوێزران.[١١٤] لە ناحیەی دیبەگەش گوندی خەساو بەر ئەو شاڵاوە کەوت.[١١٥]

لە پارێزگای سلێمانیش لە ناحیەی ناڵپارێزی سەر بە قەزای پێنجوین ١٣ گوند راگوێزران، هەر لە دەڤەری پێنجوین حکومەت شارۆچکەی پێنجوین و گوندی عەلیاوای سەر بە هەمان قەزای راگواست.[١١٦]

هەر ساڵی ١٩٨٤ حکومەت ١٤٥٠ خێزانی کوردی لە شاری کەرکوك راگواست.[١١٧]

هەروەها لە پارێزگای نەینەوا، شارۆچکەی زمار بە چوار گوندەوە ژێر ئاوی بەنداوی مووسڵ کەوت، ناحیەکەش گوێزرایەوە ناوچەی گەرگەری.[١١٨]

ساڵی ١٩٨٤ لە ناوچەی باڵەکایەتی ٩ گوندی دۆڵی رۆست، هەندێکیان بۆ قوشتەپە و ئەوانی تر هەموویان بۆ پارێزگای دهۆك راگوێزران.[١١٩] بەپێچەوانەی ساڵەکانی ٨٣ـ٨٤ دەبینین لە ساڵی ١٩٨٥بەدواوە، بەعس زێتر هەوڵی رووخاندنی گوندەکان دەدات، ساڵی

---

112 خالید ئەحمەد وەرتی، سەرچاوەی پێشوو.

113 Shorsh, M. Resool, op. cit,, p.83

114 Ibid, p.44.

115 Ibid, p .77.

116 Ibid, pp. 100-101.

117 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

118 ئەکرەم هەسنی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.

119 خالید ئەحمەد وەرتی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٣.

١٩٨٥ تـەنیا لـە پارێزگـای هـەولێر دانیشـتووانی گوندێکـــی زۆر ڕاگوێزران بەم شێوەیە: ٣١ گوند لە قـەزای شـەقڵاوە، ٢٣ گونـد لـە ناحیەی سەلاحەدین و ئەوانی دیکە لــە ناحیـەی خۆشـناوەتی.[١٢٠] لـە ناحیەی قوشتەپەش ٧ گوند. لە قەزای مەخمووریش ٢٠ گونـد[١٢١]. لـە قەزای کۆیە ١٧ گوند، لە ناحیـــەی شـۆڕش و خـەباتیش هەریەکـە و گوندێك.[١٢٢] لە ناحیەی ڕەواندز و ناوچەی مێرگەسووریش هەریەکــە و دوو گوند.[١٢٣]

لە پارێزگای سلێمانیش ١٣٠ گوندی خـاپوورکران. ٤٥ گونـد لـە قەزای دوکان.[١٢٤] لە قـەزای دەربندیخـانیش چـوار گونـد، سـێیان لـە ناحیەی ناوەند و چوارەمیشیان لە ناحیـــەی زەرایـەن.[١٢٥] هـەروەها لـە قەزای ناوەندی سلێمانیش سێ گوند، لە ناحیەی قەرەداغ دوو گونـــد و لە ناحیەی خۆرمـــاڵیش گوندێـك بـە نـاوی نـاوگردان.[١٢٦]لـە قـەزای چەمچەماڵ ١٣ گوند. لە ناوچەی چوارتا ١٦ گوند . قەزای ڕانیــە ١٨ گوند چەندین گوندی دیکە لە ناوچەکانی کەلار و هەڵەبجە.[١٢٧]

لە پارێزگای کەرکوکیش نزیکەی ٣٥ گوند، ١١ گوند لە ناحیـــەی تووزخورماتوو، ئەوانی دیکە لە ناحیەی شـوان و ناوچـەکانی دیکـەی ئەو پارێزگایە.[١٢٨]

---

120 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 65-66, 68.

121 أ. پ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥ـ٦٦.

122 هەمان سەرچاوە، ل ٦٥.

123 هەمان سەرچاوە، ل ٦٦.

124 هەمان سەرچاوە، ل ٦٣ـ٦٥.

125 Shorsh, M. Resool, Op. cit, pp. 141-142,145.

126 Ibid, p. 153.

127 أ. پ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣ـ ٦٥.

128 هەمان سەرچاوە، ل ٦٣.

لە پارێزگای سەلاحەدینیش لە هەر یەکێك لە ناحیەکانی نەوجول و قادرکەرەم گوندێکی راگواست کە گوندەکانی لۆك و قەرەچەوەر بوون.[129] بەلاّم لە سەرچاوەیەکی تردا ناوی چوار گوندی دیکەش هاتووە کە هەر لەو ساڵەدا راگوێزران.[130]

یەکێتی نیشتمانی کوردستان لە بەڵگەنامەیەکدا کە لە ئاداری ١٩٨٦ پێشکەشی سکرتێری نەتەوە یەکگرتووەکان و چەند رێکخراوێکی دیکەی جیهانی کرد دەڵێت: تەنیا لە ماوەی نێوان مانگەکانی ٧ـ١١ ساڵی ١٩٨٦دا زێتر لە ١٩٩ گوندی کوردی خاپوور کراون.[131]

لە شاری کەرکوکیش حکومەت ١٧٠٠ خێزانی کوردی بۆ ناوچەکانی دیکە راگواستن.[132]

ساڵی ١٩٨٦یش رژێم دیسان بە هەمان گڕوتین پەلاماری گوندەکانی دەدا و دانیشتووانی ئەو گوندانەشی رادەگواستن. پارێزگای هەولێر لەو ساڵەدا زێترین پشکی لە خاپوورکردن و راگواستنی گوندەکانی بەرکەوت. لە ناحیەی رەواندز کە سەر بە قەزای سۆران بوو دانیشتووانی شەش گوند بەر شالاّوی راگواستن کەوتن.[133] لە قەزای ناوەند ، دانیشتووانی گوندێك لە ناحیەی خەبات راگوێزران،[134] بەلاّم

129 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 26-30.

130 أ. پ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣.

131 بۆ زێتر زانیاری بگەرێوە بۆ: D. Celadat Celiker, Le Kurdistane U Rojhelata Navin Ceken Kimyayi-Biyolociki U Atomi,Wasanen Doz, Tirkiye, 1992. L 114-115.

132 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

133 Shorsh, M. Resool, op. cit, p. 48.

134 Ibid, p. 57.

زۆرترین ژمارەی ئەو گوندانەی راگوێزران لە قەزای مەخموور بوون، لە ناحیەی ناوەند ١٢ گوند و ناحیەی گوێڕ (شەمامك) دوو گوند[١٣٥] و لە ناحیەی دیبەگە (کەندیناوە)ش ١٠ گوند.[١٣٦] لە قەزای کۆیەش لە هەر یەکێك لە ناحیەکانی دێگەڵە و تەقتەق گوندێك بەر شاڵاوی راگواستن کەوت.[١٣٧] لە باڵەکایەتیش ٩ گوند لە دۆڵی خانەقا - ناوچەی وەرتێ - راگوێزران.[١٣٨]

لە پارێزگای سلێمانیش ژمارەیەك گوند راگوێزران، دوو گوند لە ناحیەی ناوەندی قەزای چەمچەماڵ،[١٣٩] ١٢ گوند لە قەزای دوکان چەندین گوند لە ناحیەی بنگرد و دوو گوندیش لە ناحیەی خەلەکان.[١٤٠]

لە قەزای قەڵادزێش سێ گوندی ناحیەی ناودەشت بەر ئەو پەلامارە کەوتن.[١٤١] هەروەها گوندی چەمەرگەش لە ناوەندی قەزای دربەندیخان.[١٤٢] گوندی خدر لە قەزای ناوەندی سلێمانی و گوندی عەلیاواش لە ناحیەی قەرەداغی هەمان قەزا راگوێزران.[١٤٣] لە ناحیەی خۆرماڵی قەزای هەڵەبجەش سێ گوند،[١٤٤] و دوو گوندیش لە ناحیەی

135 Ibid, pp. 72-73, 75.

136 کاوە نادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٧.

137 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 79-80

138 خالید ئەحمەد وەرتی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٤.

139 Shorsh, M. Resool, op. cit, p. 98.

140 Ibid, pp. 112, 114.

141 Ibid, pp. 118-119.

142 Ibid, p. 137.

143 Ibid, pp. 144, 149.

144 Shorsh, M. Resool, op. cit, p. 151-153.

کارێزەی قەزای چوارتا.[145]
لە پارێزگای کەرکوکیش دوو گوند لە ناحیەی پردێ،[146] سێ گوندیش لە ناحیەی قەرەحەسەن راگوێزران.[147] لە ناو شاری کەرکوک خۆیش ٢٠٥٠ خێزانی کورد راگوێزران.[148]
هەر لەو ساڵەدا (١٩٨٦) لە پارێزگای سەلاحەدین، قەزای توزخورماتوو سێ گوند بەر شاڵاوی راگواستن کەوتن، دوو گوند لە ناحیەی ناوەند و گوندی ((خدروەلی))ش لە ناحیەی نەوجول.[149]
لە ناوچەکانی بادینانیش، لە پارێزگای دهۆك لە نێوان ساڵەکانی ١٩٨٥ـ ١٩٨٧دا ، ١٥٠ گوند خاپوورکران و دانیشتووانی ئەو گوندانەش بەرەو ئوردووگا زۆرەملێکان راگوێزران.[150]
ساڵی ١٩٨٧ رەوشی لادێنشینانی کوردستانی خواروو بە تەواوی دەشلەژێت، هەموو ئەو گوندانەی کە تا ئەو کات مابوونەوە و دەستی وێرانکارییان پێ نەگەیشتبوو، چ ئەوانەی لە ژێر دەستی حکومەت و چ ئەوانی لە ناوچە قەدەغەکراوەکان ئاوەدانکرابوونەوە هەرەشەیان لێکرا. لە ساڵی ١٩٨٥ تاکو حوزەیرانی ساڵی ١٩٨٧ زێتر لە ٧٨٠ گوند خاپوورکران بەم شێوەیە: ٢٤٠ گوند لە پارێزگای سلێمانی، ٤٣٢ گوند لە پارێزگای هەولێر، ٣٤ گوند لە پارێزگای کەرکوك و ٧٥ گوند لە پارێزگای دیالا.[151] لەو ساڵەدا *عەلی حەسەن ئەلمەجید*

---

145 Ibid, pp. 160- 161.
146 Ibid, p. 33.
147 Ibid, p. 38.
148 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.
149 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 24, 26.
150 زیاد عەبدولرەحمان، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥.
151 بۆ زێتر زانیاری بگەڕێوە بۆ: D. Celadat Celiker، هەمان سەرچاوە، ل ١٢٠.
دکتور جەلادەت لەم زانیاریەیدا پشتی بە راگەیاندنی یەکێتی نیشتمانی کوردستان

دەکرێتە بەرپرسی نووسینگەی باکوری حزبی بەعس و پاکتاوکردنی گوندەکانی کوردستان بەو دەسپێردرێت. لەو ساڵەدا جگە لە راگواستنی شارنشینەکان و خاپوورکردنی ژمارەیەك شارۆچکە، ٨٣٩ گوند لە کوردستانی خوارووودا خاپوورکران و دانیشتووانیشیان، بەشێکیان ئەنفال کران و بەشەکەی تریش تەنیا راگوێزران، بەم شێوەیە: لە پارێزگای دیالە ٦٦ گوند هەموویان لە قەزای کفری، ٢١ گوند لە ناحیەی سەرقەلا، ١٧ لە ناحیەی کوکس و ٢٨ گوندیش لە ناحیەی جەبارە.[١٥٢]

لە قەزای توزخورماتووی سەر بە پارێزگای سەلاحەدینیش ٢٩ گوند خاپوورکران، ٦ لە ناحیەی ناوەند، و ١٢ لە ناحیەی نەوجول و ٩ گوندیش لە ناحیەی قادر کەرەم.[١٥٣]

هەروەها لە پارێزگای کەرکوك ژمارەیەکی زۆری گوندەکان بەر ئەنفال کەوتن، ١٧ گوند لە ناحیەی قودس (قەزای دوبز)، لە قەزای ناوەندیش ٣٦ گوند، ٢٧ لە ناحیەی قەرەحەسەن، و ٨ گوند لە ناحیەی شوان و گوندێکیش لە ناحیەی قەرەهەنجیر.[١٥٤] وێرای راگواستنی ٣١٥٠ خێزانی کورد لە ناو شاری کەرکوك.[١٥٥]

لە پارێزگای هەولێر لەو ساڵەدا (١٩٨٧) ٢٦٢ گوند بەر ئەو

بەستووە. هەروەك بینیمان لەناو ئەو گوندە خاپوورکراوانەدا هیچ ئاماژەیەك بە گوندەکانی دەڤەری بادینان نەکراوە، پێمان وایە هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی یەکێتی نیشتمانی ئەو کات پێگەیەکی وەهای لە بادینان نەبووە هەر بۆیە نەیتوانیوە ئاگاداری رەوشی ئەو ناوچەیە بێت بە وردی. ئەمەش دەمانگەیەنێتە ئەو ئەنجامەی کە ژمارەی گوندە خاپوورکراوەکان لەو ماوەیەدا زێترە لەو ژمارەیەی خرایەڕوو.

152 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 9-11.

153 Shorsh, M. Resool, pp. 24-29.

154 Ibid, pp. 35-42.

155 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

پەلامارە کەوتن، بەم شێوەیە: لە قەزای سدیق پێنج گوند، چواریان لە ناحیەی خەلیفان،[156] و گوندی دەرگەڵەش لە ناحیەی رەوانـدز.[157] لە قەزای ناوەندیش ۱۲۸ گوند، نۆ گوند لە ناحیەی خەبات، ۹۱ گوند لە ناحیەی قوشتەپە و ۲۸ گوندیش لە ناحیەی عینکاوە.[158] هەروەها ۲۹ گوندیش لە قەزای شەقلاوە، ۱۷ گوند لە ناحیەی هەریر و ۱۲ گوندیش لە ناحیەی خۆشناوەتی.[159] لە قەزای کۆیە تەنیا ۱۰ گوند بەرکەوتن، نۆ گوند لە ناحیەی دیگەلە، ئەوی دیکەشیان لە ناحیەی ناوەند.[160] دواجاریش لە قەزای مەخموور، لە ناوەندی قەزا ۳۲ گوند، لە ناحیەی گوێر ۲۷ گوند،[161] لە ناحیەی دیبەگەش ۳۱ گوند.[162] لە ناحیەی مێرگەسووریش حەوت گوند راگوێزران.[163]

لە پارێزگای ((دهۆك))یش ۱۳۱ گوند لەو ساڵەدا تێکدران بەم شێوەیە: لە قەزای ئامێدی ۵۳ گوند، ۸ گوند لە ناحیەی کانیماس، ۲۱ گوند لە ناحیەی دێرەلووك و ۲۱ گوند لە ناحیەی سەرسنگ، لە ناحیەی ناوەندیش سێ گوند. لە قەزای دهۆك ((ناوەند)) ٤٩ گوند، لە هەریەکە لە ناحیەی فەیدیە و ناحیەی زاویتە ۱۷ گوند، ناحیەی مانگێشك ١٤ گوند، گوندێکی دیکەش هەر لە هەمان قەزا. لە قەزای زاخۆش ۲۳ گوند بە دەردی ئەوانی دیکە بران، لە هەر یەکە لە

156 Shorsh, M. Resool, op. cit, p. 46.

157 خالید ئەحمەد وەرتی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٤.

158 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 57-63.

159 Ibid, pp. 67-68.

160 Ibid, pp. 80-83.

161 Ibid, pp.72-75.

162 کاوە نادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٨ـ٦٢.

163 المكتب السياسي للحزب الديمقراطي الكردستاني، من جرائم القتل العام في كردستان، ١٩٨٧، ص ٢٢ـ٢٣.

ناحیەکانی ناوەند و رزگاری چوار گوند، و لە ناحیەی باتوفەش ٩ گوند، لە ناحیەی دەرکار عەجەمیش ٦ گوند، هەروەها لە قەزای ((سێمێل))یش ١٠ گوند.[١٦٤]

سەبارەت بە پارێزگای مووسڵ ژمارەیەکی زۆری گوندە کوردنشینەکانی ئەو پارێزگایە لەو ساڵەدا راگوێزران. لە قەزای شێخان ٣٤ گوند، ٢٦ گوند لە ناحیەی ئەتروش و ئەوانی دیکە لە ناحیەی باعەدرێ. لە قەزای ئاکرێ تەنیا ٧ گوند بەر ئەو شاڵاوە کەوتن، ٢ گوند لە ناحیەی بجیل و ٥ گوند لە ناحیەی دینارتە.[١٦٥]

بەڵام لەو ساڵەدا زۆرترین ژمارەی گوندەکان لە پارێزگای سلێمانی خاپوور کران. نزیکەی ٣١٤ گوندی ئەو پارێزگایە لەگەڵ زەوی تەخت کران. ١٤ گوند لە قەزای چەمچەماڵ، سێ گوند لە ناحیەی ناوەند، ئەوانی دیکە لە ناحیەی سەنگاو هەروەها ناوەندی ناحیەی سەنگاو خۆیشی.[١٦٦] لە قەزای پێنجوینیش، ٢٣ گوند لە ناحیەی ناوەند، ٩ گوند لە ناحیەی گەرمك و گوندی هۆزخواجەش کە هەر سەر بەو قەزایە بوو راگوێزرا.[١٦٧] لە قەزای قەڵادزێش ١٤ گوند، ١٢ گوند لە ناحیەی ناوەند و لە هەر یەکە لە ناحیەکانی ناودەشت و هێرۆش گوندێك.[١٦٨] لە قەزای کەلار تەنیا ٩ گوند بەرکەوتن، پێنجیان لە ناحیەی تیلەکۆ و هەر یەکە لە ناحیەکانی ناوەند و پێبازیش دوو گوند.[١٦٩] لە ناحیەی زەرایەن سەر بە قەزای دەربەندیخانیش ٢٦

---

164 هەمان سەرچاوە، ل ٣١-٣٢.

165 سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

166 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 92-94, 98.

167 I bid, pp.102-106.

168 Ibid, pp.118-122.

169 Ibid, pp.130-1134.

گوند.[170] هەروەها لە قەزای ناوەند ٦٣ گوند، ٢٥ لە ناحیەی قـەرەداغ ئەوانی دیکە لە هەر سێ ناحیەی تانجەرۆ، سەرچنار و بازیـان.[171] لـە قەزای هەڵەبجە ٦٠ گوند، ٥٤ گونـد لـە ناحیـەی خۆرمـاڵ و شـەش گوندیش لە ناحیەی سیروان.[172] لە قـەزای چوارتـاش ژمارەیـەکی زۆر گوند تێکدران، ٨ گوند لەناحیەی کارێزە و ٨٢ گوندیش لـە ناحیـەی بەرزنجە.[173]

هـەر لـەو سـاڵەدا حکومـەت لـە بادینـان چـەند گوندێکـی مەسیحیانی تێکدا.[174] هەروەها لە مانگی مایس لـە گـەڕەکی کـانی ئاشقانی شاری هەڵەبجە رژێم نزیکەی ١٥٠٠ خانووی هاوولاتیـانی بـە بلدۆزەر تەخت کرد.[175]

ئـەو گونـد و شـارۆچکانەی لـە سـاڵەکانی ١٩٨٧و ١٩٨٨دا خـاپوورکران هـەمووی بـە بڕیـار و سەرپەرشـتی راسـتەوخۆی *عـەلی حەسـەن ئەلـمەجید* بـوو. نـاوبراو لـە بـەهاری ١٩٨٧ لـە کـەرکوك کۆبوونەوەیـەك دەبەسـتێت کـە پارێزگارەکـانی کـەرکوك، سـلێمانی، هەولێر و دهۆك تێیدا بەشدار دەبـن، نـاوبراو بـە تۆڕەییـەوە دەڵێـت: ((نابێ یەك خانەو لە گوندە کوردنشینەکانی دەشتی هەولێر بـە پێـوە

---

170 Ibid, p. 136.

171 Ibid, pp.145-149.

172 Ibid, pp.151-155.

بەپێی سەرژمێری گشتی ساڵی ١٩٨٧ کە لە ١٧/١٠/١٩٨٧ بـەرێوەچوو، لـە کـۆی ٢١٦ گوندی قەزای هەڵەبجە تەنیا ١٨ گوند هێشتا بەر شاڵاوی راگواسـتن نەکـەوتبون. بگەڕێوە بۆ: محمد غفور شریف، هەڵەبجە، سـاڵنامەی هەڵەبجـە، سـاڵنامەی کۆمەڵـەی ژیانەوەی هەڵەبجە، ژمارە ١، سلێمانی، ١٦/٣/١٩٩٧، ل ٣.

173 Shorsh, M. Resool, op. cit, pp.162-166.

174 میدل ئیست وۆچ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١٧.

175 هەمان سەرچاوە، ل ١٦٩.

بمێنێت.))[١٧٦] و بە پێی بڕیاری ١٦٠ی ئەنجومەنی شۆڕش لە ٢٦ی مایسی ١٩٨٧ سەرانی لیژنە ئەمنییەکان سەرپشك دەکرێن لە دەست گرتن بەسەر ماڵ و سامانی گوێزراو و ناگوێزراوی تێکدەراندا.[١٧٧]
هەروەها *ئەلەجید* لە هەمانساڵدا داوای لە لیژنە ئەمنییەکانی باکور کرد کە پێش ١٥ی ئەیلوول جەردێکی تەواوی ئەو خێزانانەی بکەوێتە بەردەستی کە کەسوکاریان لە ریزی پێشمەرگەدان، بۆ ئەوەی ئەو خێزانانە رەوانەی ئەو شوێنانە بکرێن کە ئەوانی لێیە، نێرینەکانیشیان لە نێوان ١٥ـ٥٠ ساڵی دەست بەسەربکرێن.[١٧٨] ئەم کارەش بە پراکتیکی ئەنجامدرا. هەروەها لە ئەنجامی بەکارهێنانی چەکی کیمیایی لەلایەن رژێمی بەعس لە دژی لادێنشینە کوردەکان لە ساڵی ١٩٨٧، نزیکەی ١٠,٠٠٠ هاووڵاتی کورد ئاوارەی ئێران بوون و لە ئوستانەکانی کەرمانشا و کوردستان نیشتەجێ کران.[١٧٩]
ساڵی ١٩٨٨ رژێمی بەعس دڕندایەتییەکەی بە لوتکە گەیشت و گەورەترین تاوانی بەرامبەر بە گەلی کورد ئەنجامدا. لەو ساڵەدا جگە لە شارۆچکە و ناوەندی ناحیەکان زیاتر لە ١٦٦٠ گوند تێکدران و دانیشتووانی ئەو گوندانە دوای ئەنفال کردنیان بۆ ئوردووگا زۆرەملێیەکان راگوێزران. لە هیچ شاڵاوێکی راگواستندا هێندەی ئەم ساڵە دەست درێژی نەکرایە سەر راگوێزراوان، جگە لەوانەی لە ئەنفالەکاندا شونبزرکران، ئەوانی دیکە کەوتنە بەر شاڵاوی گرتن و ئەشکەنجەدان و نەخۆشیگەلێك بە ناویاندا بڵاوبوونەوە، کە بە هەزاران کەس لە ئەنجامی تووشبوونیان بەم نەخۆشیانە گیانیان بەخشی.

---

176 هەمان سەرچاوە، ل ١٣٧.
177 هەمان سەرچاوە، ل ١٦٦.
178هەمان سەرچاوە، ل ١٧٩.
179 د. جنگیز پهلوان، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

پاشماوەی ئەنفالـەکان دوای ئـەوەی بـە هـۆی لێبووردنـی گشـتی ٦ی ئـەیلوولی سـالّی ١٩٨٨ لـە گرتووخانـەکانی وەك سـەلامییە و نوگرەسەلمان و دبس... لە مردن رزگاریان بوو، بۆ ئوردووگاگـەلێك گوازرانەوە.[١٨٠] هەندێك لەوانەی لە ئەنفال گەڕانەوە تەنانەت پسوولەی ئازوقەشـیان پـێ نـەدرا، وەك ئەوانـەی ئوردووگـای بەرحوشـتر لای بەحرکە. زۆر لە ئەنفال کراوەکانیش مەحالّ بوو ناسنامەی تازەیـان بـۆ دەربکرێت، بەوەش نە کاریـان لـە دامودەزگاکـانی حکومـەت دەسـت دەکەوت، نە منـداڵیان بەردەوام دەبـوون لەسـەر خوێنـدن و نـە هیـچ خزمەتگوزارییەکیان پێشکەش دەکرا.[١٨١]

لە ئەنفالی بادینان ڕەوشەکە هەندێك جیـاواز بـوو؛ زۆربـەی زۆری خەڵکەکە نەکەوتنە بەر دەستی سوپای عێراق، بـەڵکو پـەنایان بـردە بەر سنوورەکانی تورکیا و ئێران، دوای ئـازار و نەخۆشـی و کۆسـپ و تەگەرەی زۆر، توانیان بچنە ناو تورکیا. لـە ٣١ی ئـاب سـاڵی ١٩٨٨ کاربەدەستە تورکەکان راگەیاند کەوا مافی پەناهـەندەیی کاتیـان بـە ٥٧ هەزار کوردی عێراقی داوە، بەڵام ژمارەیەکی تری خێزانـەکان لـە کۆتایی ئەیلوول چوونە ناو تورکیا.[١٨٢] *ماکداوێل* پێی وایە لە کۆتـایی مـانگی ئاب زێتر لە ٦٠,٠٠٠ هاووڵاتی کورد سنووری تورکیایان بـڕی و ژمـارەیەکی وەك ئەمـەش پـەنایان بـردە بـەر ئـێران.[١٨٣] نـاوبراو لـە کتێبێکی دیکەدا باس لە هەمان ڕووداو دەکات و دەڵێت: تا کۆیـایی مـانگی ئاب ڕەنگە ١٠٠,٠٠٠ کەسی دیکەش دواتر سنووری ئێرانیـان

180میدل ئیست وۆچ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

181 هەمان سەرچاوە، ل ٥٠٨.

182منظمـة العفـو الدوليـة، الاطفـال ضحايـا بريئـة للقمـع السياسـي، شـباط ١٩٨٩، ص ٥١.

183 دیڤد ماکدویل، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٥.

بریبێت. بەمەش ژمارەی پەناهەندە کوردەکان لە ئێران گەیشتە زێتر لە ۲۵۰,۰۰۰ کەس.[184]

بەڵام بەپێی گوتەی میدل ئیست ووچ لە کۆتایی مانگی ئاب بەلای کەمەوە ٦٥ هەزار و رەنگەش ۸۰ هەزار کەس، لە بادینان بە کۆمەڵ کۆچیان کردبێت بۆ سنوورەکانی تورکیا.[185] کەچی بەپێی سەرچاوە نارەسمیەکان ژمارەی ئەو ئاوارانەی سنووری تورکیایان بڕی رەنگە خۆی لە ۱۰۰,۰۰۰ کەس بدات.[186] هەروەها بەپێی سەرچاوەیەکی ئێرانی لە بەهاری ساڵی ۱۹۸۸ لە ئەنجامی بەکارهێنانی گازە کیمیاییەکان لە دژی هاووڵاتیانی شارۆچکەی هەڵەبجە و دەوروبەری ۷۰,۰۰۰ هاووڵاتی ئەو ناوچەیە بۆ ئەودیو سنووری ئێران ئاوارە بوون.[187]

سەبارەت بە ئاوەدانیە خاپوورکراوەکان هەر وەك پێشتر ئاماژەمان پێکرد لەم ساڵەدا ژمارەیەکی زۆر شارۆچکە و ناحیە تێکدران و راگوێزران لەوانەش ((ئاخجەلەر ، خۆرماڵ ، ئوردووگای خۆرماڵ ، سەید سادق ، ئوردووگای شانەدەر ، سیروان ، ئوردووگای سیروان ، ئوردووگای عەنەب ، ناحیەی بەرزنجە و ناحیەی دیبەگە هەروەها شارۆچکەی هیران)).[188] تەنیا ناحیەی دیبەگە ژمارەی خێزانەکان زۆر نەبوون، ۵۰۰ ماڵ بوون،[189] ئەوانی دیکە هەموویان لە نێوان

---

184 دیووید مك داول، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٣.

185 میدل ئیست ووچ، سەرچاوەی پێشوو، ل ۱۲٥.

186D. Celadat Celiker, هەمان سەرچاوە. ل ۱٤٥

187 د. جنگیز پهلوان، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

188 المكتب السياسي للحزب الديمقراطي الكردستاني، من جرائم القتل العام في كردستان، دون مكان الطبع ۱۹۸۸، ص ۳۰.

189 کاوە نادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.

۱٥۰۰ـ۳۰۰۰ خانویان لەخۆدەگرت.[١٩٠] لــە نزیـك شـاری هــەولێریش لەتیفاوا کە ژمارەی دانیشتووانی زۆر بوون تێکدرا.

بەلاّم لەبەر ئەوەی ژمارەی گوندەکان یەکجار زۆرە پێمان باشـــە بــە شێوەی خشتە بیانخەینە ڕوو .

خشتەی ژمارە (١)

ژمارەی گوندە وێرانکراوەکان لە پارێزگای سلێمانی ساڵی ١٩٨٨

ژمارە	قــەزا	نــاحیە	ژمارەی گوندەکان
١	چەمچەماڵ	سەنگاو	٦٧
		ئاغجەلەر	٧٥
		ناوەند	٤
٢	پێنجوین	ناڵپارێز	٥
٣	دوکــان	سورداش	٧٧
		بنگرد	٢٣
		خەلەکان	٢٤
٤	قەلاّدزە	ناودەشت	٩
		ناوەند	٨
٥	رانیــە	چوارقورنە	٦
		بێتواتە	١٥

190Shorsh, M. Resool, op. cit, pp. 151, 153, 155, 156, 163.

٦	کەلار	تیلەکو	١٠٨
		ناوەند	١٢
		پێباز	٤٨
٧		ناوەند	٧
٨	ناوەند	تانجەڕۆ	٩٣
		سەرچنار	١٩
		قەرەداغ	٥٠
٩	هەڵەبجە	سیروان	٧
		خورماڵ	١٠
١٠	چوارتا	بەرزنجە	١٧
		کارێزە	٢٠
کۆی گشتی			**٦٨١**

Shorsh, M. Resool, op. cit.

خشتەی ژمارە(٢)

ژمارەی گوندە وێرانکراوەکانی پارێزگای دهۆك لە ساڵی ١٩٨٨ دا

ژمارەی گوندەکان	قــەزا	ژمارە
٢٣٣	قــەزای ئــامێدی	١
١٠٢	قــەزای زاخــۆ	٢
٦٣	قــەزای دهۆك	٣
٤٠٣	**کۆی گشتی**	

سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

Shorh, M. Resool, op. cit.

روؤف عقراوي، الحملة على البادينان واوضاع اللاجئين، الطبعة الثانية، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٣.

خشتەی ژمارە (٣)
ژمارەی گوندە وێرانکراوەکانی پارێزگای هەولێر لە ساڵی ١٩٨٨دا

ژمارە	قـــەزا	نـــاحیە	ژمارەی گوندەکان
١	سۆران	خەلیفان	٣١
		رەواندز	١٣
٢	هەولێر	خەبات	١
		قوشتەپە	٨
٣	شەقلاوە	سەلاحەدین	١١
		هەریر	١٠
		خوشناو	٢٢
٤	مەخموور	ناوەند	٢
		گوێر	٩
٥	کۆیە	دێگەڵە	٢٦
		تەقتەق	٥٢
		ناوەند	٤٠
٦	مێرگەسوور	بارزان و شێروان	٩٠
کۆی گشتی			٢٩٥

–سوود لەم سەرچاوانە وەرگیراوە:

Shorsh, M. Resool, op. cit.

میدل ئیست ووچ، سەرچاوەی پێشوو.

رووف عقراوي، سەرچاوەی پێشوو.

خشتەی ژمارە(٤)

ژمارەی گوندە وێرانکراوەکانی پارێزگای کەرکوك لە ساڵی ١٩٨٨دا

ژمارە	قــــەزا	نــــاحیە	ژمارەی گوندەکان
١	تووزخورماتوو	ناوەند	١
		نەوجول	٢٥
		قادرکەرەم	٧١
٢	ناوەند	پردێ	٢٣
		قودس	١
		قەرەحەسەن	١٥
		شوان	٦١
		قەرەهەنجیر	٣٩
	کۆی گشتی		٢٣٦

Shorsh, M. Resool, op. cit

له پارێزگای دیالا تەنیا قەزای کفری بەرکەوت . پێنج گوند لە ناحیەی سەرقەڵا و دوو گوند لە ناحیەی جەبارە.[١٩١]

له پارێزگای مووسڵیش ٥٤ گوند ، ٣٥ له قەزای ئاکرێ ، ١٩ لە قەزای شێخان.[١٩٢] هەروەها دانیشتووانی ئەو گوندانەی بادینان کە نەیانتوانیبوو بپەڕنەوە تورکیا و حکومەتیش نەیتوانیبوو بەر لە ٦ ی ئەیلوول (لێبوردنی گشتی) دەستگیریان بکات ، دوای ٦ ی ئەیلوول کە خۆیان دا بەدەستەوە حکومەت هەموویانی گواستەوە بۆ ئوردووگای جێژنیکان .

بە پێی میدل ئیست وۆچ تا راپەڕینی ١٩٩١ نزیکەی ١٥ هەزار راگوێزراوی بادینان لە جێژنیکان مابوونەوە.[١٩٣]

هەروەها لە ئوکتوبەری ١٩٨٨ ، ٢٠٠٠ خێزانی کورد لە شارۆچکەی بەرتلەی نزیك شاری مووسڵ راگوێزران بۆ ئوردووگاکانی هەردوو پارێزگای هەولێر و سلێمانی.[١٩٤] لە ساڵی ١٩٨٩ هەرچەندە دەمێك بۆ هەردوو دەوڵەتی عێراق و ئێران بە بڕیاری UN رازی ببوون شەڕ نەمابوو، لەو ساڵەدا چیتر بزاڤی رزگاریخوازی کوردی هەڕەشە نەبوو لەسەر دەوڵەتی عێراق، بەڵام راگواستن نەوەستا. لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٨٩ حکومەت دەستی بە راگواستنی شارۆچکەی قەڵادزێ و لادێکانی دەوروبەری کرد.[١٩٥] ژمارەی دانیشتووانی ئەو

191Shorsh, M. Resool, Op. cit, pp. 9-11.

192 من جرائم القتل العام فی کردستان (١٩٨٨)، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٥-٣٦.

193میدل ئیست وۆچ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١٣.

194 Madico International, Deportations in Iraq Kurdistan and Kurdhsh Refuges in Iran, Year book of the kurdish acadimy, 1990. p. 67.

196 Shorsh, M. Resool, Op. cit, p. 61.

دەڤەرە نزیکەی ٧٠,٠٠٠ کەس دەبوو. هەر لەو ماوەیەدا (٢٩/٥/١٩٨٩) شارۆچکەی دێگەڵەش راگوێزرا.[196]

هەر لەو ساڵەشدا لە قەزای قەلادزێ ئوردووگاکانی پێماڵك، بازیان، تووەسۆران و ژاراوە راگوێزران، تەنیا ئەوەی دوایی ژمارەی خێزانەکانی لە هەزار سەر خێزان کەمتر بوون، ئەوانی دیکە هەموویان لە هەڵبجەی ٢٥٠٠ خێزانیان لەخۆ دەگرت. هەروەها لە ناحیەی ناودەشتیش ١٠ گوند راگوێزران، لە ناحیەی ناوەندیش گوندی پێمالکی کۆن راگوێزرا.[197] لە ناحیەی بێتواتەش (قەزای رانیە) گوندی هەرتەل راگوێزرا.[198] لە قەزای دوکانیش، ناحیەی بنگرد دوو گوندی مامەنداوا و بەردەکۆز راگوێزران.[199]

هەر لەو ساڵەدا حکومەت دانیشتووانی ٢٢ گوندی لە ناوچەی سیدەکان (برادۆست) بۆ ئوردووگاکانی دێلزیان و بادلیان لە باکوری قەزای سۆران راگواستن.[200] هەروەها ٣٤ گوندی هەردوو عەشرەتی دۆلەمەری و شێروانی لە دەڤەری بارزان راگوێزران، زۆربەی ئەو راگوێزراوانەش لە ئوردووگای سارداڤ لە نزیك شارۆچکەی سۆران نیشتەجێکران.[201]

سەدام حوسێن بەناوی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشەوە بڕیاری ژمارە ٢٩ی رۆژی ٢٤/٨/١٩٨٩ی دەرکرد، بەپێی ئەو بڕیارە نابێت هیچ کوردێك لە شاری کەرکوك هەڵسێت بە کاروباری یاسایی لە

196 Ibid, p. 68.
197 Shorsh, M. Resool, Ibid, pp. 118-123.
198 Ibid, p. 127.
199 Ibid, p. 113.
200 چاوپێکەوتن لەگەڵ یادگار رەسوڵ لە ٢٥/١/٢٠٠٣.
201 چاوپێکەوتن لەگەڵ رێکار مزووری لە ٢٦/١/٢٠٠٣.

بواری عەقاردا.[٢٠٢] ئەمەش ڕێگـــە خۆشـــکردنێك بـــوو بـــۆ دەرکـــردن و بێزارکردنی خەڵك لەو شارە. هەر لەو ساڵەشدا ٢٩٥٠ خـــێزانی کـــورد لە شاری کەرکوك دەرکران.[٢٠٣]

لـــە مـــانگی شەشـــی ســـاڵی ١٩٩٠ حکومـــەت خـــەڵکی ناوچـــەی مێرگەسوور (ئەوانەی تا ئەو کات مابوونەوە) ئاگادار کردنەوە کە بـــە زووترین کات بارگە و بنـــەیان تێـــك بنێـــن، دانیشـــتووانی ئوردووگـــای گورەتـــوو کـــە لـــە ســـاڵی ١٩٧٨ مـــزووری و هەرکیـــەکانی لێ نیشتەجێکرابوون بۆ ئوردووگای شاخولان بە دووری نزیکـــەی ١٥ کـــم لە باکووری رۆژئاوای عەنکاوە، ئەوانی تـــر دانیشـــتووانی مێرگەســـوور خۆی و ٦ گونـــدی دەوروبـــەری بـــۆ ئوردووگاکـــانی ســـارداو و باســـرمە ڕاگوێزران.[٢٠٤] ئەوەی جێی سەرنجە لێرەدا ئەوەیە تا ئێستا نەمانبینیوە هیـــچ کەســـێك ئامـــاژەی بـــە ڕاگواســـتنی مێرگەســـوور و دەوروبـــەری کردبێت، هەموو ئەوانەی لە بارەی ڕاگواستنەوە نووســـیویانە ناوچـــەی قەڵادزێیان بەدوا وێستگەی راگواستن لەقەڵەم داوە، لـــە کـــاتێکدا لـــە کۆتایی ساڵی ١٩٩٠یشدا حکومەت بەردەوام بوو لەسەر ڕاگواستن. لە دوو مانگی تشرینی یەکـــەم و دووەمـــی ســـاڵی ١٩٩٠ حکومـــەت لـــە ناحیەی دیانا چوار گوندی ستیکان، ناورۆین، هەسنان و پیروسوان ـ ی بۆ ئوردووگای دێلزیان ڕاگواست.[٢٠٥] وێڕای ڕاگواستنی ٢٣٠٠ خـــێزانی کورد لە شاری کەرکوك.[٢٠٦]

---

202 وریا جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٠.

203 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

204 چاوپێکەوتن لەگەڵ ڕێکار مزووری لە ٢٨/١/٢٠٠٣.

205 چاوپێکەوتن لەگەڵ یادگار ڕەسوول لە ٢٥/١/٢٠٠٣.

206 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

قۆناغی سێیەم: ١٩٩١-٢٠٠٣

بە پێویست دەبێت ساڵی ١٩٩١ بە سەرەتای قۆناغێکی دیکەی راگواستنی کوردان لەقەڵەم بدەین، چونکە بە شێوەی ١٩٧٥ قۆناغێکی جیاوازی دیکەیە لە ژیانی کوردەکانی عێراق. لەم ساڵەدا یەکێك لە گەورەترین رووداوەکان لە ژیانی سیاسی کوردەکان (بەتایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیست) دا روویدا، ئەویش رزگارکردنی زۆربەی هەرە زۆری خاکی کوردستانی باشور بوو. ئەگەرچی کوردەکان نەیانتوانی پارێزگاری لەو هەموو زەویە رزگارکراوانە بکەن کە ئازادیان کردن. لەگەڵ ئەوەشدا توانیان زۆربەی ئەو زەوییە رزگارکراوانە بپارێزن و وەك کیانێك فەرمانڕەوایی تێدا بکەن، ئەمە لەلایەك، لە لایەکی دیکەوە لەم ساڵەدا گەورەترین راگواستنی کوردان روویدا ئەگەرچی زوو بارودۆخەکە ئاسایی بووەوە. ئەویش لە میانەی کۆڕەودا کە لە دوارۆژەکانی مانگی ئاداری ١٩٩١ حکومەت بە تانك و هەلیکوپتەر هێرشێکی بەربلاوی کردە سەر هەرێمی کوردستان و خەڵکی راپەڕیو و وەك هەمیشەش هیچی نەپاراست. لە ئەنجامیشدا کۆڕەوێکی ملیۆنی دروست بوو کە بە ملیۆنان کورد ئاوارەبوون و بەرەو سنوورەکانی ئێران و تورکیا کەوتنە رێ. هەروەکو لە ئەنجامی ئەم کۆڕەوەدا لەسەر ئاستی دەرەوە گەورەترین پشتگیری جیهانی بۆ کورد دروست بوو، لە ناوەوەش کۆڕەو بوو بە رووداوێك کە هەموو تاکەکانی کۆمەڵگای کوردی ئەزموونیان کرد. لێرەشدایە کە راگواستن و راوەدوونان خۆی لە بەعەرەبکردن و ئەنفال و کیمیاباران جیادەکاتەوە، چونکە نە ئەنفال و نە کیمیاباران و نە بەعەرەبکردن بەسەر سەرتاپای ناوچە کوردنشینەکاندا پیادە نەکران، بەڵام راگواستن و راوەدوونان نەك تەنیا هەموو کوردستانی باشوری گرتەوە، بەڵکو زۆربەی ئەو کوردانەی لە شارەکانی دیکەی عێراقیش

دەژین راگواستن و راوەدوونانیان ئەزموون کردووە.

لەم قۆناغەدا راگواستنی کوردان بەپێچەوانەی قۆناغی پێشتر لەکەمی داوە. ئەمەش نەك لەبەر ئەوەی گۆڕانێك لە سیاسەتی بەعسدا روویدا، بەڵکو لەبەرئەوەی: یەکەم، ناوچەگەلێکی کەم لەژێر دەسەڵاتی حکومەتی ناوەندیدا مابوون بە بەراورد لەگەڵ ناوچە رزگارکراوەکان ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە ئەو ناوچانەی لەژێر دەسەڵاتی بەعسدا مابوون رێژەی کوردیان لێ کەم ببووە، ئەویش لە ئەنجامی ئەو هەموو راگواستن و بەعەرەبکردنەی لە ماوەیەکی درێژدا لەو ناوچانە پیادە کرا. دووەم، چیتر جیهان لە ئاست دڕندایەتی بەعس وەکو جاران بێدەنگ نەبوو، کوردیش بێ پشت و پەنا. سەرەڕای هەموو ئەمەش بەعس لەم قۆناغەدا لەسەر پیادەکردنی راگواستن و بەعەرەبکردن بەردەوام بوو. لەخوارەوە هەوڵدەدەین تیشکێکی بخەینە سەر.*

---

* وێرای ئەوەی لە ساڵی ١٩٩١ەوە تا رووخانی رژێمی بەعس لە ساڵی ٢٠٠٣، کوردەکان حکومەتێك یان دوو حکومەتیان هەبووە و فەرمانڕەوایی هەرێمی کوردستانیان کردووە. کەچی بە هەمان شێوەی هەشتاکانی سەدەی رابردوو نەیانتوانیوە ئامارێکی وردی ئەو راگوێزراوانە بکەن کە لەدوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ راگوێزراون. وەك ئەوەی راگواستنی کوردەکان کردەیەکی ئاسایی و مرۆڤانە بێت و پێویست نەکات باس و ئاماری لەبارەوە بکرێن. هەروەها لەو ماوەیەدا هەندێ جار ماوە ماوە راگواستن و تەعریبیان لەیادی خۆیان دەبردەوە. لەکۆتایی نەوەدەکان و سەرەتای هەزارەی نوێ بیریسان کەوتەوە کە پێویستە ئامارێکی راگوێزراو و دەرکراوەکان بکەن. وێرای ئەوەش راگواستن و تەعریب بکەن بە بابەتێك (هەڵبەت بابەتێکی لاوەکی) و هەندێ جار لە هۆکارە راگەیاندنییەکانیاندا باسی بکەن، بەڵام تا ئەم ساتەش نەیانتوانی ئامارێك بکەن کە یەکەم، سەرتاپاگیر بێت و هەمووو راگوێزراوەکان بگرێتەوە و لە ناوەند و بنکەیەك دەست بکەوێت. دووەم، جێگەی متمانەی باسکار و توێژەران بێت، بەڵکو هەمیشە گومانی ئەوە هەیە کە ئەو ئامارانە ورد نین. هەڵبەت مەبەستمان ئەوە نییە بە زیادەوە نووسراون، بەڵکو مەبەستمان ئەوەیە زوو ئاماری راگوێزراوەکان نەکرا و دواتریش کاتێك

راستەوخۆ دوای کۆڕەو و دوای ئەوەی حکومەت هەندێك لە ناوچە ڕزگارکراوەکانی داگیرکردنەوە، نەیهێشت زۆر لەو کوردانەی کەرکوك کە لە کۆڕەوەکەدا هەڵاتبوون، بگەڕێنەوە شاری کەرکوك. سەرباری ئەوەی لە دانوستانی مایسی ١٩٩١ لە نێوان بەرەی کوردستانی و حکومەتی ناوەندیدا بە راشکاوی باس لە ڕێگەدان بە گەڕانەوەی هەموو ئەوانە بۆ سەر ماڵ و حاڵی خۆیان کرابوو.[٢٠٧] لە مانگی ئاداری هەمان ساڵ عەلی حەسەن ئەلمەجید سەرپەرشتی تێکدانی ٨٠ خانووی کورد و تورکمانەکانی لە گەڕەکی ئەلّماس لە شاری کەرکوك کرد.[٢٠٨] زۆر لەو خێزانە کوردانەش کە پێشتر لە قەزای حەویجە نیشتەجێ ببوون بە مەبەستی کارکردن لەوێ، حکومەتی بەعس لە سەرەتای ساڵی ١٩٩٥ دەری کردن.[٢٠٩]

لە سەرچاوەیەکدا هاتووە لە ساڵی ١٩٩١ـ١٩٩٦ نزیکەی ٣٥ خێزان لە ناوچە بەعەرەبکراوەکانەوە بۆ سنووری پارێزگای هەولێر ڕاگوێزران.[٢١٠] لە ساڵی ١٩٩٧ حکومەت ناوی ٨٠ خێزانی کوردی لە شاری کەرکوك نووسی و لە هەر خێزانێك ئەندامێکی ئەو خێزانەی

هەولێاندا ناونووسیان بکەن هەر ئیدارەیەك و هەندێ کات هەر شارە و بە تەنیا ئاماری دەکرد و لە ئەنجامیشدا خەڵکێك تا ئێستا ناونووس نەکراون. بۆ نموونە لە شاری دهۆك چاومان بە راگوێزراوێکی شارۆچکەی فەیدیە کەوت، پێی گوتین لە ساڵی ١٩٩١ەوە تا ساڵی ٢٠٠٣ هێندەی من ئاگادارم زێتر لە ٢٥ خێزان لە فەیدیە راگوێزراون، کەچی تا ئێستا هیچ بنکە یان ناوەندێك ناونووسیان نەکردووین. سەردانی هەر ناوەندێکی ناونووسین دەکەین پێمان دەڵێن: ئێوە ناکەونە ناو سنووری ئێمە و ناتوانین ناونووستان بکەین. چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەکرەم یاسین بەرواری لە ٢٥/٢/٢٠٠٣ لە شاری دهۆك.

207 د. نوری طالبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧.

208 هەمان سەرچاوە، ل ٦٦.

209 هەمان سەرچاوە، ل ٨٣.

210 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠.

دەسگیر کرد، تا ماڵەکەیان بە بارکراوی بهێننە بەردەم بنکەی پۆلیس و رژێم دڵنیا بێت لە بارکردنیان، دواتر بە هۆی گوشاری نێو دەوڵەتیەوە ئەم هەڵمەتە وەستێنرا. کەچی لە دواییدا بە شێوەی چەند خێزان چەند خێزان پێکەوە پیادە کرا.[211]

بەپێی نووسراوێکی نهێنی ژمارە ۳۰۱٤۳۳ لە رێکەوتی ۱۲/۱/۱۹۹۸ دیوانی پارێزگای تەئمیم بریاری دەرکردنی ۱٤٦۸ خێزانی کورد لە شاری کەرکوك درا لە ماوەی نێوان ۱۵/٤/۱۹۹۸_٤/٦/۱۹۹۸ بەم شێوەیە: حەی ئەلعەسکەری (۲) ٤٥ خێزان، ئیمام قاسم (۱) ۷٤ خێزان، رێگای بەغدا ۱۲ خێزان، ئیمام قاسم (۲) ٦٦ خێزان، ئیسکان ۱۵۰ خێزان، ئەخی حوسێن ۲ خێزان، ئەلحوریە ۲٤۳ خێزان، ساری کەهیە ۳۲ خێزان، ئەلمەسلا ۳ خێزان، ئەلخەزرا ۲ خێزان، ئەلقوریە ۳۲ خێزان، حەی ئەلعەسکەری (۱) ٦ خێزان، شوریجە ۳۲۱ خێزان، ئەلئەندەلوس ٤۰۱ خێزان.[212]

لە زۆربەی ناوچەکان حکومەت رێوشوێنی توندی دەگرتە بەر بۆ دەرکردن و راگواستنی کورد. لە نووسراوی ژمارە ۸ی رێکەوتی ۷/۱/۱۹۹۸ی پارێزگای دیالا هۆبەی زانیاریە دیموگرافییەکان، رێوشونی توند بەرچاو دەکەون بۆ ئەوانەی راگواستن رەتدەکەنەوە وەك دەستبەسەرکردنی گەورەی خێزان بۆ مانگێك، داگیر کردنی ماڵەکانیان، لێسەندنەوەی بلیتی ئازوقە...هتد.[213] بەپێی یەکێك لە سەرچاوەکان ژمارەی خێزانە راگوێزراوەکان لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی بەعسەوە بۆ پارێزگای سلێمانی ۱٦۰۰۰ خێزانە و دەکەنە

---

211 د. رەفیق شوانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ۲۳۷.

212 ستران عەبدوڵڵا، سەرچاوەی پێشوو، ل ۷۳_۷٤.

213 هەمان سەرچاوە، ل ۱۹.

۹٥,۰۰۰ کـەس.[٢١٤] ئـەوانش کـە ڕەوانـەی پارێزگـای دهـۆك کـراون ژمارەیان ۳٥۰ خێزانە و دەکەنە ۲۱۰۰ کەس.[٢١٥]

لە ساڵی ۱۹۹۱ەوە تـا ۲/۸/۲۰۰۰ بـەپێی ئـەو ئامارانـەی لـە دەزگاکانی ڕاگەیاندندا بڵاوکرانەوە دەکاتە نزیکـەی ١٥,٨٣٩ خـێزان، کۆی گشتیان دەکاتە ٩٣,٨٨٨ کـەس بـۆ ناوچـە ڕزگارکراوەکـان.[٢١٦] بەپێی ئامارێکی دیکە ژمـارەی خێزانـە ڕاگوێزراوەکـان لـە سـنووری پارێزگای کەرکوك بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی کوردی لـە سـاڵی ۱۹۹۱ـ ۱۲/۹/۲۰۰۱ دەکاتـە نزیکـەی ٤٤١٧ خـێزان.[٢١٧] ژمارەی ئەو خێزانانەی لە سـنووری پارێزگـای کـەرکوك (ئـازادکراو) تاکو ساڵی ۱۹۹٦ تۆمارکراون دەکاتە ۳٦۰ خێزان. لە سـاڵی ۱۹۹۷ ژمارەکە زۆر زیادی کرد و گەیشتە ۷۰۲ خێزان، سـاڵی ۱۹۹۸، ۳۹٤ خێزان ی دیکەش تۆمارکران. بەڵام ژمارەی دەرکراوەکان بـۆ پارێزگـای هەولێر ساڵی ۱۹۹۷ تەنیا ۱٥۱ خێزان بـوو، لـە سـاڵی ۱۹۹۸، ٥٤ خێزانی دیکە تۆمارکران. لەحـەوت مـانگی یەکـەمی سـاڵی ۱۹۹۹ ۲۳۲ خێزان بەرەو سـنووری هـەردوو پارێزگـای سـلێمانی و کـەرکوك ڕاگوێزران، لە پێنج مانگی کۆتاییشدا ۲۰۰ خێزانی دیکە بـەدوایاندا ڕاگوێزران.[٢١٨]

بەپێی ئامارەکانی لیژنەی مافی مرۆڤ لە پەرلەمانی کوردسـتان، ژمـارەی دەرکراوەکـان لـە سـاڵی ۱۹۹٦ تـاکو ۱۸/٥/۲۰۰۲ بـەم

---

214 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٠

215 هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

216 د. ڕەفیق شوانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٣٥.

217 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

218 لەتیف فاتح فەرەج، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٩

شێوەیەیە: کەرکوك ٩٠٣ خێزان، گوێر، کەندیناوە و قەراج ٢٦٧ خێزان، مووسڵ، شنگار و شێخان ٦٩ خێزان، بەغدا و پارێزگاکانی دیکە ٤٦ خێزان.[٢١٩] بە پێی ئامارێکی دیکە ژمارەی خێزانە دەرکراوەکان لە ٢٠٠٢/٢/٩_٢٠٠٢/١١/٢٧ دەکاتە ٥١ خێزان.[٢٢٠]

---

219 غەفوور مەخمووری، سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەڕە.

220 بەرەو ساڵی نوێ ... ڕۆژ و ژمارەی دەرکراوەکانی شاڵاوی تەعریب لە ٢٠٠٢دا، ڕۆژنامەی برایەتی، ژمارە ٣٨٧٩، هەولێر ٢٠٠٢/١٢/٢٩.

دەروازەی دووەم

لایەنی مەیدانی

پێشەکییەکی میتۆدی بۆ کاری مەیدانی

١-کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری

تۆژەرە کۆمەڵایەتییەکان بەزۆری پشت دەبەستن بەزێتر لەکەرەستەیەکی کۆکردنەوەی زانیاری، چونکە بەکارهێنانی زۆرترین رێژەی سەرچاوەو شێوازو کەرەستەی جیاواز بۆ کۆکردنەوەی ئەو زانیاریانەی لەگەڵ پرسی تۆژینەوەکە دەگونجێن، رێژەیەکی گەورەی ئەو بیروبۆچوون و چەمکە تیۆریانە دەداتە دەست کەپەیوەندیان بەپرسی تۆژینەوەکەوە هەیە[1]. دواجار تۆژەر رێژەیەکی زێتری زانیاری و داتای لەلا گەڵاڵە دەبن و توانای ئەوەی بۆ دەرەخسێت لەزێتر لەپەنجەرەیەکەوە لەتۆژینەوەکەی بڕوانێت. تۆژەر لەلایەنی مەیدانیدا پشتی بەسێ جۆر کەرەستەی کۆکردنەوەی زانیاری بەستووە.

١-چاودێریکردن (Observation): دەکرێ ئامانجی بینین کۆکردنەوەی زانیاریە تەواوکەرەکان بێت لەپێناو راڤەکردنی ئەو ئەنجامانەی بەرێگەی میتۆدی دیکەوە بەدەست هاتوون، هەندێ جاریش وەك شێوازێکی سەرەکی کۆکردنەوەی زانیاریەکان سوود لەچاودێریکردن وەردەگیرێت[2]. (لەبەشی پێنجەمی باسەکەدا وەك کەرەستەیەکی سەرەکی کۆکردنەوەی زانیاری سوود لەچاودێریکردن وەرگیراوە). بەو پێیەی تۆژەر یەکێکە لەراگوێزراوەکان و هەر لەمنداڵیەوە تاکو ئێستا لەنێو راگوێزراواندا دەژیت و ئاگاداری ئەو گۆڕانانەیە کەبەسەر شێوازی ژیان و رەفتارو دابونەریتەکانیاندا هاتوون، هەروەها بەو پێیەی لەهەر سێ شێوەی نیشتەجێبوونی کۆمەڵگای کوردی (شار، لادێ و ئۆردووگا)دا بۆ زیاتر لەچەند ساڵێك ژیاوە، دەشێ

1 دیرك لایدر، قضایا التنظیر في البحث الاجتماعي، ت: عدلي السمري، المجلس الاعلی للثقافة، القاهرة، ٢٠٠٠، ص١٤٣.
2 پەروین سازگارا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨.

بەچاودێریکەرێك لەقەڵەم بدرێت. ئێمە لەو بڕوایەشداین کە بۆ توێژینەوە لەئاکامەکانی راگواستن، پرسیارنامە ناتوانێت هەموو زانیاریە پێویستەکان کۆبکاتەوە، چونکە دارشتنی پرسیارنامەش مەرجی تایبەتی خۆی هەیە پێویستە لەکاتی دانانی پرسیارەکاندا رەچاوی جۆری پرسیار، کاتی لێکۆڵینەوەو نموونەکان... هتد بکرێت.

٢-چاوپێکەوتن (Interview): توێژەر سوودی لەچاوپێکەوتن وەرگرتووە وەك کەرەستەیەك بۆ کۆکردنەوەی زانیاری. بەتایبەتیش چاوپێکەوتنی چڕ یان تیرو تەسەل (Focused Interview)، لەم جۆرە چاوپێکەوتنانەدا چاوپێکەوتوو هەوڵدەدات لایەن‌و رەهەندی تایبەتی ئەو هەلومەرجەی کە کاری لێکردووەو رەفتارەکانی گۆڕیون، دیار بکات. لەم جۆرە چاوپێکەوتنانەدا کەمتر پرسیار لەو تاکەکەسە دەکرێت کەچاوپێکەوتنی لەگەڵ دەکرێت. بەڵکو زێتر یارمەتی دەدرێت تا بەرەو ئامانجی باسەکە بڕوات. هەروەها چاوپێکەوتوو هاندەدرێت تا لەبارەی بابەتەکە باس لەئەزموونی تاکە کەسی خۆی بکات[٣]. لەزێتر لەبەشێکدا سوود لەم کەرەستەیە وەرگیراوە وەك کەرەستەیەکی یارمەتیدەر بۆ زێتر کۆکردنەوەی زانیاری.

٣-پرسیارنامە (Questionnairer): پرسیارنامە ئەمڕۆ لەکوردستانی باشوردا لەلایەن توێژەرە کۆمەڵایەتییەکانەوە زۆرتر لەکەرەستەکانی دیکەی کۆکردنەوەی زانیاری بەکاردێت، ئەویش لەبەر ئەو تایبەتمەندیانەی لەخۆیان دەگرێت. مەبەست لەپرسیارنامە وەرگرتنی زانیاریە جیاجیاکانە لەبارەی بابەتی توێژینەوە لەکەسێك، رووداوێك یاخود دیاردەیەکی لەبەرچاو گیراو. بۆ دارشتنی پرسیارنامەیەکی متمانەپێکراو، پێویستە بنەماو خاڵگەلێکی زۆر رەچاو بکرێن، لەوانەش ئامانجی توێژینەوەکە، راشکاوەیی پرسیارو ژمارەیان، بایەخدان بەپاڵنەرو هاندەرەکان‌و هەلومەرجی وەڵامدەرەوەکان[٤].

---

3 هەمان سەرچاوە، ل ٧٧-٧٨.

4 مەنوچێهر موحسنی، دەروازەکانی کۆمەڵناسی، و: رێبوار سیوەیلی‌و ئەوانی تر، دەزگای چاپ‌و بلاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر ٢٠٠٢، ل ٣٧-٣٨.

لەپرسیارنامەکەدا پرسیارەکان بەهەردوو شێوەی کراوەو داخراو (هەردوو جۆرەکە لایەنی باش‌و خراپیان هەیە) خراونەتەڕوو. لەبەرایییدا پرسیارنامەیەکی سەرەتاییمان ئامادە کردو پیشانی ژمارەیەك پسپۆری کۆمەڵناسیماندا*، دوای وەرگرتنی سەرنج‌و تێبینییەکانیان پرسیارەکانمان جارێکی دیکە دارشتنەوەو وەك تاقیکردنەوەیەکی سەرەتایی (٣٠) فۆرمان بەسەر نموونەیەکدا لەناحیەی بەحرکە دابەشکرد. دوای سەرنجدان لەچۆنییەتی پڕکردنەوەو وەڵامدانەوەی نموونەکە، جارێکی دیکە پرسیارنامەکەمان پوختر دارشتنەوە لە(٥٥) پرسیاردا. بگەڕێوە بۆ پاشکۆی ژمارە (١) لەلاپەرە (٢٠٧).

٢-هەڵبژاردنی نموونەی تۆژینەوە

لەبەر ئەوەی ناکرێت، یاخود بەدەستەواژەیەکی تر، لەتوانای تۆژەر بەدەرە بەشێوەیەکی سەرتاپاگیر لەکۆمەڵێکی دانیشتووانی بکۆڵێتەوە، واتە پرسیار لەهەموو تاکەکانی کۆمەڵگا بکات، چونکە ئەم جۆرە باسانە پێویستیان بەکاتێکی زۆر، گوژمەیەکی بەرچاوو کادیری زێتر هەیە، وێڕای ئەوەی لەڕووی پراکتیکیشەوە مەحاڵە، ئەوا هەڵبژاردنی ژمارەیەکی سنورداری تاکەکان، بەمەرجێك بەشێوەیەکی راست‌و دروست وەربگیرێن، هەڵبژاردنەکەیان لەگەڵ ماهیەتی تۆژینەوەکە بگونجێت، دەشێ سوودی زۆری هەبێت‌و زانیاری زۆریان لێ وەدەست بهێنرێن. ئەوەی لێرەدا گرنگە چۆنییەتی هەڵبژاردنی نموونەکەیە[5].

---

* ئەم بەڕێزانە ناویان لەخوارەوە هاتووە کەمامۆستان لەبەشی کۆمەڵناسی لەزانکۆی سەلاحەددین پرسیارنامەکەیان بینیوەو بەسەرنج‌و تێبینیەکانیان دەوڵەمەندیان کردووە: د. نوری هەرزانی، عەبدولحەمید بەرزنجی، تاهیر زێباری، عەبدوڵلا خورشید، عەبدولمەجید بەرزنجی، سەلیم پوترس، موسلح ئیروانی.

5 رودولف غيفليون وبنيامين ماتالون، البحث الاجتماعي المعاصر، ت: د. علي سالم، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، الطبعة الثانية، ١٩٨٦، ص ٢٧.

چەمكی نموونە، واتە چڕكردنەوەی سەرجەمی خەسڵەتەكانی كۆمەڵگای باس لەچەند كەسێكدا. نموونە بەشێكی سنووردارە لەڕووی چەندێتیو چۆنایەتیەوە پێكدێت لەكۆمەڵە كەسێك كەهەمان ئەو خەسڵەتانەیان هەیەو كۆمەڵگای تۆژینەوەكە خاوەنیانە، بەو مەرجەی دەرفەتی یەكسان بۆ بەشداریكردنی هەموو تاكەكان رەخسابێت[6].

هەندێك لەتۆژەران لەو بڕوایەدان هەڵبژاردنی نموونە پێویست دەكات لەسەر بنەمای تیۆر بێت. ئەم شێوازەش بریتیە لەهەڵبژاردنو دەستنیشانكردنی رووداوو كۆمەڵێك خەڵكو ماوەیەكی زەمەنی كەپەیوەندی بەسروشتی تیۆرو تۆژینەوەی نوێوە هەیە[7].

لەبەر پێویستیی سروشتیی تۆژینەوەكە پەنامان بردە بەر نموونەی رەمەكی. نموونەی رەمەكی بەرێگەی ئامار نوێنەرایەتی كۆمەڵگای باسەكە وەردەگیرێتو لەمیانەیدا رێگە بەتۆژەر دەدات بەبڕواوە ئەو ئەنجامانەی لەتۆژینەوەكەیدا پێیان گەیشتووە بەسەر كۆمەڵگای تۆژینەوەكەدا بسەپێنێت، لەسەر ئەو بنچینەیەی كەدەرفەتی یەكسان هەبووە بۆ هەر یەكێك لەتاكەكانی ئەو كۆمەڵگایەی وەك نموونە هەڵبژێردراوە[8]. هەروەها پێویستە مەسەلەی هەڵبژاردنی نموونە بایەخێكی تایبەتی پێ بدرێت، چونكە ئەو ئەنجامانەی لەتۆژینەوەكەدا پێیان دەگەین پەیوەندیان بەپێكهاتەی نموونەكەوە هەیە[9].

لەبەر ئەوەی دیاردەی راگواستنی كوردان لەعێراقدا تەنیا جۆرێكی نییە، هەروەها راگوێزراوەكان لەهەمان ماوەی زەمەنیو بۆ ژینگەیەكی چونیەك

---

6 د. معن خليل عمر، الموضوعية والتحليل في البحث الاجتماعي، منشورات دار الافاق الجديدة، بيروت ١٩٨٣، ص ١١٨.
7 بۆ زیاتر زانیاری بگەڕێوە بۆ: دیریك لایدر، هەمان سەرچاوە، ل ١٠٩-١١٥.
8 هەمان سەرچاوە، ل ١٠٩.
9 رودولف غیفلیونو بنیامین ماتالون، هەمان سەرچاوە، ل ٣٩.

رانـەگوێزراون‌و بەیـەك شـێوەش مامەڵـەیان لەگـەڵ نـەكراوە (لـەم بارەیـەوە بگەڕێوە بۆ بەشی چوارەم)، نەدەكرا تەنیا دانیشتووانی ناوچەیـەكی تایبـەتی یاخود راگوێزراوەكانی یـەكێك لەسـاڵەكان وەرگریـن، بـەڵكو وامـان بـەباش زانی نموونەكەمان بەسـەر هـەموو ئـەو پارێزگایانـەدا دابەشـبكەین كـەرێژەی كورد تیایاندا بـەرزەو لـەڕووی زەمەنیشـەوە لەسـاڵی جیاجیـادا راگوێـزراون. لێرەشدا ئێمە تووشی دوو گرفت هاتین كەرێگر بوون لەبەرامبـەر وەرگرتنـی رێژەی یەكسـان‌و گونجـاو بـەپێی شـوێن‌و كـات، ئـەوانیش: یەكـەم، نـەبوونی ئامـارێك كەروونبكاتـەوە ژمـارەی دانیشـتووانە راگوێزراوەكـان لەهـەر پارێزگایـەكدا چـەندە. دووەم: نـەبوونی ئامـارێك كەروونبكاتـەوە ژمـارەی دانیشتووانە راگوێزراوەكان لەهەر ساڵێكدا چـەندە. بۆیـە ئێمـە ناچـار بویـن بەپێی مەزەندەی خۆمان رێژەیان بۆ دیار بكەین بەپێی پارێزگاكان (بگەڕێوە خشتەی ژمارە-١٦-).

٣-ئاستەنگەكانی بەردەم تۆژینەوە

بێگومان لێكۆڵینەوە لەئاكامە كۆمەڵایەتییەكانی راگواستن، بەو پێیەی راگواستن سیاسەتێكی داڕێژراو، درێژخایەن‌و سەرتاپاگیر بـوو، بـەدەر نـابێت لەئاستەنگ‌و گرفت. ئەو گرفتانەی لەم باسەدا رووبـەڕوومان بونـەوە دەكـرێ بەچەند خاڵێك دەستنیشانیان بكەین:

١-نەبوونی ئامارێكی وردو تەواو كە نەك تـەنیا ژمـارەی راگوێزراوەكـان روون بكاتـەوە، بـەڵكو تەنانـەت هیـچ ئامـارێكی وردمـان دەسـت نەكـەوت ژمارەی گوندە خاپوركراوەكانیش لەماوەی نێـوان سـاڵەكانی ١٩٦٣-٢٠٠٣ روون بكاتەوە. ئەمە لەلایـەك، لەلایـەكی دیكـەوە بوونـی جیـاوازی لـەنێوان رێژەی گوندە وێرانكراوەكان‌و ئەو ساڵانەی گوندەكانیـان تێـدا خـاپور كـراوە لەسـەرچاوە جیاوازەكـاندا. هـەروەها نـەبوونی ئامـاری دیكـەی جیـاوازیش سـەبارەت بـەژمارەی دانیشـتووانی كوردسـتانی باشـور، مـەڕو مـاڵات، بەروبوومـی كشتوكاڵی... هتد.

٢-کەمی‌ی سەرچاوەو لێکۆڵینەوەی جیاجیا لەبارەی کۆمەڵگای کوردی.

٣-نەبوونی ئامار یاخود پێوەرو ڕێسایەك کە بەپێی ئەو بەوردی نموونـەی تۆژینەوەکەمان دەستنیشان بکەین.

٤-ئـەو کاتـەی ئێمـە پرسـیارنامەکانمان بەسـەر نموونەکـەدا دابـەش کـرد (مانگی شوباتی ٢٠٠٣)، ڕەوشی کوردستانی باشور لەبەر زاڵبوونی کەشی پڕ لەترس‌و نائارامی شەڕی سـێیەمی کـەنداو، بـەرەو پشـێوی چووبـوو، ڕۆژ بـەڕۆژیش گرژیەکـەی زیـاد دەبـوو، ئـەم هەلومەرجـەش بـارێکی دەروونیـی نائارامی بۆ دانیشتووانی کوردستانی باشـور دروسـتکردبوو کەیارمـەتیدەر نـەبو بـۆ وەڵامدانـەوەی پرسـیارەکان. هـەروەها هـەر لەبـەر ئـەو بارودۆخـە نـەمانتوانی تـادوای کۆتـایی هـاتنی شـەڕ بەشـێکی فۆرمـەکانمان بەسـەر نموونەکەدا دابەش بکەین. بەمەش پڕکردنەوەی پرسـیارنامەکان کـاتێکی زۆر زێتری ویست.

٥-دیسان لەبارەی پڕکردنـەوەی پرسیارنامەکان، وەك لەخشـتەی ژمـارە (١٠)دا دەردەکـەوێت زۆربـەی نموونەکـەمان ڕەگـەزی نـێرن. هەرچـەندە دەمانویست ڕێژەی دوو ڕەگەزەکە ئەگەر یەکسانیش نەبن لەیەکتر نزیـك بـن، بۆ ئەوەی بەتەواوی نموونەکـەمان تـەعبیر لەکۆمـەڵگای تۆژینەوەکـە بکـات، بەڵام لۆجیکی باوکسالاری ڕێگرێکی گەورە بوو لەم بوارەدا. ڕوومـان لەهـەر ماڵێك دەکرد بۆ پڕکردنـەوەی فۆرمێـك یەکسـەر پیاوەکـە دەهاتـە پێشـەوەو ئافرەتەکەش خۆی دوور دەگرت، یاخود ئافرەتەکە چاوی لەدەمی پیاوەکە بوو وەڵامەکانی یان هەندێك لەوەڵامەکانی بۆ بداتەوە. یـاخود هـەندێك فۆرمـان بەسەر قوتابیانی قۆنـاغی چواری بەشـی کۆمەڵناسـی لـەزانکۆی سـلێمانی دابەشکردن، بۆ ئـەوەی بـەدایك‌و باوکیـانیـان پـڕ بکەنـەوە. هەرچـەند پێمـان گوتبوون پێمـان خۆشـە زێـتر ڕەگـەزی مـێ پڕیـان بکەنـەوە، بـەڵام کـەبۆیان گەڕاندینەوە، زۆربەی هەرە زۆریان لەلایەن ڕەگەزی نێرەوە پڕ کرابوونەوە.

٤-چۆنیەتی هەڵێنجانی پرسیارنامە

بۆ تاوتویّ کردنی پرسیارنامە جگە لەوەی کاتێکی تارادەیەك درێژی پێویست بوو، لەبەر زۆری ژمارەی پرسیارنامەکانو پرسیارەکانی ناویان. پێویستە توێژەر ورد بێتو لەسەر خۆ کارەکە ئەنجام بدات، چونکە ئەگەری ئەوە هەیە بەهەڵە هەندێك داتا تۆمار بکات. بۆ ئەوەی ئەگەری هەڵەکردن کەمبێتەوە، توێژەر لەبەتاڵکردنەوەی پرسیارنامەکاندا پرۆگرامێکی کۆمپیوتەری تایبەتی بەکار هێنا، بەناوی STATIGRAPHICS Plus 4.0 . ئەم پرۆگرامە کە لەبنەڕەتدا پرۆگرامێکی ئامارییە، دەکرێ زانستە کۆمەلأیەتییەکان بۆ بەتاڵکردنەوەی داتاکانو پۆلینکردنی زانیاریو راقەکردنیانو دروستکردنی جۆرەها وێنەی بەیانی سوودی لیّ وەرگرن.

خەسڵەتی هەرە باشی ئەم پرۆگرامە ئەوەیە کە لەدوای بەتاڵکردنەوەی داتاکانی ناو پرسیارنامە، لەتوانای دایە بەماوەیەکی زۆر کورت خشتەی شیکاری جۆراوجۆرمان بۆ ئامادە بکات کەدەتوانین دواتر شیکردنەوەی خۆمانی لەسەر ئەنجام بدەین. هەروەها لەئەنجامدانی هەر هاوکێشەو دروستکردنی هەر خشتەیەکدا، لەگەڵ ژمارەی نموونەکاندا رێژەی سەدیشیان بۆ دیار دەکات. رێژەی سەدی هەر ژمارەیەك لەکۆی گشتیی نموونەکە وەرگیراوە نەك لەکۆی گۆڕاوەکە ئەمە پەیوەندی بەکارکردنی پرۆگرامەکەی خۆیەوە هەیە[١٠].

---

10 موسلح عەبدولقەهار ئیروانی، ئاینو ناسیۆنالیزم، رۆڵو کاریگەریو پەیوەندیی نێوانیان لەدوای راپەڕینی ١٩٩١ لەهەرێمی کوردستاندا، ماستەرنامە، بەشی کۆمەڵناسی، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین ٢٠٠٢، ل ١٠٤.

بەشی پێنجەم

دوای راگواستن، ئۆردووگا زۆرەملێکان، شار و لادێ

دەسپێکێکی گشتی

راگواستنی کوردان تەنیا دامرکاندنەوەی کاتی شۆڕشی کورد، دابڕانی کوردەکانی عێراق لەگەڵ پارچەکانی دیکەی کوردستان، شێواندنی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ... هتد لێنەکەوتەوە، بەڵکو بە تێپەڕینی کات ئاکامگەلێکی کۆمەڵایەتی، کولتووری، پەروەردەیی، ئابووری... هتد بەدواداهاتن. لەم بەشەدا هەوڵدەدەین زێتر تیشك بخەینە سەر دەرهاوێشتە کۆمەڵایەتی ـ کولتوورییەکان، وێڕای ئاماژەیەکی لابەلا بە لایەنەکانی دیکە، بەڵام پێش ئەوەی بچینە ناو باسە سەرەکیەکانەوە پێویست دەکات لە خوارەوە ئاماژە بە هەندێك ئاکام و دەرکەوتەی گشتی بکەین.

ـ لەو ماوەیەدا کە راگواستنی کوردان وەك سیاسەتێك پیادەکرا، بەتایبەتیش لە قۆناغی دووەمی راگواستن (١٩٧٥ـ١٩٩٠)، رووبەرێکی فراوانی کوردستانی باشور بە زەویە قەدەغەکراوەکان لەقەڵەم دران و لە مرۆڤ داماڵڕان،* ئەمە لەلایەك، لەلایەکی

---

* ناتوانین مەزندە بکەین ئەو رووبەرە دەکاتە چەندکیلۆمەتری دووجا، لەبەر ئەوەی هیچ ئامارێکی وردمان لە بەردەست نییە.

دیکەوە لە ناوچە ڕانەگوێزراوەکان بەتایبەتی لە شـارە سـەرەکیەکان و دەوروبەریان چڕی دانیشتووان زۆر بەرز بووەوە.

ـ جگە لەوەی ڕووبەرێکی فراوان بە شێوەیەکی فەرمی لـە مـرۆڤ دامـاڵرا، هـەندێك ناوچـەی دیکـە زێـتر ڕووبـەڕووی دیـاردەی کـەم دانیشتووانی (Depopulation)** هاتن تا داماڵینێکی تەواو لە مـرۆڤ. هەندێك لە دانیشتووانی ناوچە سەر سـنووری و دوورەدەسـتەکان دوای ڕاگواستنیان گەڕانەوە ناوچـەکانیان، لـە هـەندێك شـوێنیّ دیکـەش، چونکە ڕژێم ئەو گوندانەی ڕانەگواسـت کـە دەکەوتنـە نزیـك جـادەی سەرەکی و نزیك بوون لە شارە سەرەکیەکان بەڵکو ئەوانـەی ڕاگواسـت کە کەمێك دوورتر بوون، دیسان ئەو ناوچانەش هەر دووچاری دیاردەی کەم دانیشتووانی هاتن.

ـ سێیەم دیاردە کە بە ئاشکرا دیارە، لەلایـەك زۆربوونـی ژمـارەی دانیشـتووانی شـارەکانە، لەلایـەکی دیکـەوە کـەمبوونی ژمـارەی لادێنشینەکانە. ئەمەش لە خشتەی ژمارە ٥ باشتر دەردەکەویّ:

** کەم دانیشتووانی (Depopulation) بریتیە لە: ((کەمبوونی ژمارەی دانیشتووان، بەهۆی ڕاگواستنیان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە)). بگەڕێوە بۆ: عامر المبيض، معجم مصطلحات التنمية الاجتماعية و العلوم المتصلة بها، الامانة العامة لادارة العمل الاجتماعي، نيسان ١٩٨٣، ص ٤٩.

هەروەها دکتور شاکر موسـتەفا پێـی وایـە کـەم دانیشـتووانی : کەمبوونـەوەی زۆری دانیشتووانی کۆمـەڵگا یـان کۆمـەڵێك دەگـەینێت، لەبـەر یـەکێك لـەم هۆکارانـە: بەرزبوونـەوەی ڕێـژەی مـردن، بڵاوبوونـەوەی نەخۆشـیەکان، زۆری شەڕوشـۆڕ، کۆچـە ئیرادیەکان، ڕاگواستن، یاخود برسێیەتی...هتـد. بگـەڕێوە بـۆ: شـاکر مصطفى سليم، قاموس الانثروبولوجيا، جامعة الكويت، ١٩٨١، ص ٢٥٤.

خشتەی ژمارە (٥)

دینامیکی دانیشتووانی شارەکان و گوندنشینان لە باشوری کوردستاندا (١٩٦٥ـ١٩٨٧)

سەرژمێر	دانیشتووان (هەزار)	گوندنشین		شارنشین	
		%	هەزار	%	هەزار
١٩٦٥	٢٢٧١	٥٦,٥	١٢٥٣	٤٣,٥	٩٦٤
١٩٧٧	٣٣٠٣	٤٥,٨	١٥١٢	٥٤,٢	١٧٩١
١٩٨٧	٤٣٨٧	٢٩,١	١٢٧٦	٧٠,٩	٣١١١

* د. عەبدوللا غەفور، ئەتنۆ ـ دیمۆگرافیای باشوری کوردستان، بڵاوکراوەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی‌ی کوردستان، چاپی دووەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ٧٠. ئەم خشتەیە لە کتێبەکەدا ئاماری زیاتر لەخۆدەگرێت واتە هەر لە ساڵی (١٩٢٧)ەوە، بەڵام تەنیا ئەو ماوە زەمەنییەمان وەرگرتووە کە بۆ ئێمە پێویست بوو.

ـ ئاکامێکی دیکەی راگواستن کەمبوونی رێژەی دانیشتووانە کوردەکانە لەو ناوچانەی کە هاوسنوورن لەگەڵ عەرەب، لە بەرامبەریشدا زێدەبوونی دانیشتووانە عەرەبەکانە بە شێوەیەکی ناسروشتی لەو ناوچانەدا. بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە خشتەی ژمارە ٦:

خشتەی ژمارە (٦)

ڕێژەی کورد و عەرەب لە لیوا (پارێزگا) کانی مووسڵ، هەولێر، کەرکوک و دیالا

لیوا	نەتەوە	ڕێژەی % لە ئاماری ١٩٥٧	ڕێژەی % لە ئاماری ١٩٧٧	ڕێژەی زیادبوونی عەرەب و کەمبوونی کورد لەو ماوەیەدا
مووسڵ	عەرەب	٥٦,١%	٧٣,٧%	+١٧,٤%
	کورد	٣٠,٧%	٢٤,٨%	-٥,٨%
هەولێر	عەرەب	٦,٦%	١٠,٤%	+٣,٨%
	کورد	٨٩%	٨٦%	-٣%
کەرکوک	عەرەب	٢٨,١٩%	٤٤,٤%	+١٦,٢١
	کورد	٤٨,٢٤%	٣٧,٦%	-١٠,٦٤%
دیالا	عەرب	٧٩,٢٦%	٨٧,٥%	+٨,٢٤%
	نەتەوە	١٨،٢١%	١٦،٣%	ـــ ١,٩١%

* جەلال جەوهەر عەزیز، پاکتاوکردنی نەژادی لە کوردستان، گۆڤاری کەرکوك، ژمارە ٢ ، ساڵی سێیەم، سلێمانی، زستانی٢٠٠٢ ، ل ١٣. بابەتەکە و هەروەها خشتەکەش داتای زیاتر لەخۆ دەگرێت، بەڵام ئێمە بەپێی پێویستی وەرمان گرتووە.

هەڵبەت هەموومان ئاگادارین لەوەی کە لە دوای ساڵی ١٩٧٧ سیاسەتی بەعەرەبکردنی کوردستان بەگڕو تینی زۆر زێتر بووە، بەلاّم زانیاری و داتای پێویستمان لەبەر دەست نییە.

ـ ئاکامێکی دیکەی سیاسەتی ڕاگواستن کەمبوونەوەی سامانی ئاژەڵی بوو لە ناوچە کوردنشینەکان. بۆ ئەم مەبەستەش وەك نموونە سەیری خشتە ژمارە٧ بکە.*

لە لێکۆڵینەوەیەکی ئاماری تایبەت بە ئەنفالەکانی بادینان کە مەزندە کراوە ژمارەی ئەو خێزانانەی لەو شالاّوەدا بەر ئەنفال کەوتن ١٤,٥٩٥ خێزان بێت، مەزەندە کراوە لەو هەڵمەتەدا ئەو خێزانانە ٣١,١٩٧ ولاخ، ٢٥٠,٩٩٥ پەز، ٤٣,٦٠٣ مانگا و گامێش و ٢٧٤.٣٦٩ پەلەوەریان لەدەست دابێت.[١]

ـ ئاکامێکی دیکەش کە پێویستە ئاماژەی پێ بکەین، کەمبوونەوەی ڕێژەی دارودرەخت و دارستانەکانە لە کوردستانی باشوردا، بۆ نموونە بە پێی ئاماری فەرمی ساڵی ١٩٨٨ وەزارەتی نەخشەکێشان، لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٨٥ـ١٩٨٧ لەسەدا ٥١ی دارستان و جەنگەڵەکانی کوردستانی خواروو لەناو بران.[٢]

---

* زانیاری وداتا لەم بارەیەوە ئێجگار دەگمەنن و دەستناکەون، ئەگەرنا پێویست بوو بزانین ساڵی ١٩٨٨ ژمارەکەیان گەیشتووتە چەند، چونکە بەدڵنیاییەوە لە دوای ١٩٩١ ئاژەڵەکان لە هەرێمی کوردستاندا ڕێژەیان زیاد بووە.

1 رؤوف عقراوي، حملة علی البادینان و احوال اللاجئین، الطبعة الثانیة، دار ئاراس للطباعة والنشر، اربیل ٢٠٠٢، ص ١١٥.

2 د. کەمال سعید خەیات، باری ئابوری ـ کۆمەلاّیەتی‌ی لادێی کوردستان، گۆڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، هەمان سەرچاوە، ل ٨.

خشتەی ژمارە (٧)

جیاوازیی ژمارەی مانگا، مەڕ و بزن لە پارێزگای سلێمانی (١٩٧٥ـ ١٩٩٧)

جۆری ئاژەڵەکە	ساڵی ١٩٧٥	ساڵی ١٩٩٧	جیاوازی نێوان ئەو ماوەیە
مانگا	١٩٩,٥١٢	٩٩,٥٩٨	- ٩٩،٩١٤
مەڕ و بزن	٥٦٩.٩٤١	٤٨٢,٢٧٣	-٨٧،٦٦٨

* سەرچاوەکانی خشتەکە:

- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج تعداد عام للسكان لسنة ١٩٧٧.

- کاوە جەمال رەشید، مەسەلەکانی کشتوکاڵ و ئاودێری لە کوردستاندا، گوڤاری سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی، ژمارە ٤، ساڵی شەشەم، سلێمانی، تشرینی دووەمی ١٩٩٨، ل ١٥٤.

باسی یەکەم: ئۆردووگا زۆرەملێکان

مەبەست لە ئۆردووگا زۆرەملێکان، یاخود بەدەستەواژەی رژێمی بەعس ((گوندە هاوچەرخەکان))، ئەو ئۆردووگایانەن کە حکومەتی بەعس لەدوای ساڵی ١٩٧٥ بەمەبەستی نیشتەجێ کردنی کوردە راگوێزراوەکان دەستی بە دروست کردنیان کرد. ئەم گوندە هاوچەرخانە زۆر جیاواز بوون لە گوندە کوردییە رەسەنەکان. هەروەها لەنێوان خۆشیاندا لە هەر قۆناغێکی راگواستندا گۆڕانیان تێدەکەوت، واتە ئێمە یەك نەخشەی ئۆردووگا یان خانوومان نییە کە بەسەر هەموو ئۆردووگاکان و خانووەکانی ناو ئەم ئۆردووگایانەدا بگشتێنین، بەڵکو ئەم ئۆردووگایانە لە چەند قۆناغێکدا دروستکران و تا پێش راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ حکومەت بەردەوام بوو لە دروست کردنیان.

مەبەستی رژێم لە دروست کردنی ئەم ئۆردووگایانە کۆکردنەوەی لادێنشینە کوردەکان بوو لە سەرەتادا ئینجا شارنشینەکان، لەو شوێنانەی کە زێتر دەسەڵاتی بەسەریاندا دەشکا. واتە بەدەر لەوەی ئامانجی رژێم لە راگواستن چی بوو و پاڵنەرەکان چ بوون، ئەو ئۆردووگایانە بە پلەی یەکەم بەمەبەستی کۆنترۆڵی دانیشتووان دروستکران. هەر بۆیە بانگەشەی حکومەت بەوەی کە گوندی نوێ دروست دەکات بۆ ئەوەی لادێنشینان زێتر سوودمەند بن لە خزمەتگوزاریەکان و هەروەها باشتر کردنی رەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتیان یاخود بەشارستانی کردنیان، بانگەشەیەکی بێ بنەمایە*.

---

* لە نێوان ساڵەکانی ١٩٧٣_١٩٧٧ لەلایەن دەزگا پەیوەندیدارەکانی حکومەتی عێراق چەند کۆنگرەیەکی کشتوکاڵی بەستران. لە میانەی ئەم کونگرانەدا پلانی راگواستنی لادێنشینان خرایە ناو چوارچێوەیەکی زانستیەوە. گوتاری سەرەکی ئەم

ئەم ئۆردووگایانە سەرەڕای چەندین کەموکووڕی لەڕووی خانووبەرە و ئەندازەوە، بە بەراورد لەگەڵ گوندە کۆنەکاندا گوندی نوێ بوون، لەلایەکی دیکەشەوە سەبارەت بە ئاو و کارەبا و هەندێك خزمەتگوزاری دیکەی وەك پەروەردە و تەندروستی باشتر بوون، بەڵام ئەم نوێبوونەیان لەتوانایدا نەبوو دڵی راگوێزراوان خۆشکات یاخود کاریگەری ئەو شۆکە لەسەریان کەمکاتەوە کە لە ئەنجامی راگواستن و کاوڵکردنی گوندەکانیان دووچاری هاتبوون. حکومەت ئەگەر مەبەستی باشکردنی رەوشی لادێنشینەکان بوایە، خزمەتگوزاریەکانی وەك شەقام و کارەبا و نەخۆشخانە و قوتابخانە...هتد لە گوندە کۆنەکان دروست دەکرد کە هەڵبەت گوژمەکەی کەمتر دەکەوتەوە لەسەری بەبەراورد لەگەڵ ئەو پارەیەی حکومەت لە ئۆردووگاکانی خەرج دەکرد و پشت کردنی لەو دەرامەتە کەمەی لە ئابووری کشتوکاڵی و مەڕداری لادێنشینانەوە دەهات.

هەموو کۆچکردنێك تەنیا گۆڕینی شوێنی نیشتەجێ بوون نییە، بەڵکو بۆ تاکەکان بەتایبەتی ئەوانەی بەنێو تەمەندا چوونە وەك جۆرێك لە رەگوڕیشە هەڵکێشان وایە. ئەگەر کۆچەکە زۆرەملێ بێت ئەوا شۆکەکەی زۆر گەورەترە لەسەر دەروونی کۆچپێکراوەکان. هەر گۆڕانێك لە ژینگەی سروشتی یان کۆمەڵایەتی گۆڕانگەلێکی دیکەی بەدواوەیە لە رەفتار و کرداری تاکەکان. وێڕای ئەوەی گۆڕانەکانیش

کۆنگرانە لەوەوە سەرچاوەی دەگرت کە گوایە گوندەکانی عێراق بەگشتی و کوردستان بە تایبەتی کەموکووڕیان زۆرە، بنکەی تەندروستی، قوتابخانە، تۆڕی ئاو و کارەبایان تێدا نییە و هەروەها لە سیمای شارستانی بێ بەشن. هەر بۆیە پێویستە کۆبکرێنەوە و لە ئۆردووگای مۆدێرن و زانستیدا نیشتەجێ بکرێن. بۆ زیاتر زانیاری بگەرێوە بۆ: د. ئازاد شێخانی، ئەنفال لە نێوان چوارچێوەی قۆناغەکانی دروستکردنی ئۆردوگا زۆرەملێیەکاندا، سەنتەری برایەتی، ژمارە٢٤، هەولێر هارینی ٢٠٠٢، ل ٤٣٧ـ ٤٣٨ .

بەئاسانی ناسەپێن. هێزێك هەیە هەمیشە ڕێگـرە لەبـەردەم گۆڕانـدا، ئەگەرچی گۆڕانەکە لە ئەنجامدا هەر ڕوودەدات.

خەڵکی ڕاگوێزراو کە دەیزانی حکومەت بۆ بەرژەوەندی خۆی نـەك بەرژەوەندی ئەوان بەزۆر ڕاپێچـی کـردوون و خـانوو و کانیاوەکانیـانی تەقاندووتەوە، ئاگادار بـوون لـەوەی حکومـەت پیـلان دەگـێڕێت لـە دژیـان، دەیزانـی مەبەسـتی حکومـەت لـە ڕاگواسـتنیان زێـتر چەوساندنەوە و بەرزەفتە کردنیانە؛ هەموو ئەمـەش ئـەوانی هـاندەدا بەرنگاری ئەو سیاسەتە ببنـەوە، هەرچـەندە ئـەوان هیـچ ڕێوشـوێنێك یاخود میکانیزمێکی ئەوتویان نەبوو بۆ بەرنگاربوونەوە. نـاڕازیبوونی خەڵك بە ئاشکرا دیار بوو، ئەم نارەزاییە لە زۆر شـێوەدا دەردەکـەوت؛ بۆ نموونە حکومەت بۆ ئەوانەی لە ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ دا ڕاگوێزران ئۆردووگاگەلێکی ئامادە کردبوو کە ئاوی بـۆڕی، کارەبـا، قوتابخانـە، نەخۆشخانە، مزگەوت و خزمەتگوزاری دیکەی ئامـادە کردبـوون. دار تێلەکانی کارەبا لەسەر شەقامەکان هەموویان گلۆپیان هەبوو بەشەو شەقامەکانیان ڕووناك دەکردنەوە، بـەڵام لـە ماوەیـەکی کـەمدا هیـچ یـەکێك لـەو گلۆپانـە نـەمان، چونکـە منداڵـەکان بـە دار لاسـتیك هەموویانیان شکاند و کەسێك نەبوو ڕێگەیان لێ بگرێت یان داخی بۆ بخوات، ئەوان هەم بەم کارەیـان وایـان دەزانـی سـەرپێچی حکومـەت دەکەن و هەمیش کە لە تـاریکیدا گـەورە ببـوون چ پێویسـتیان بـەم ڕووناکیە نەبوو. ئەمە سەبارەت بە جـامی پەنجـەرەی قوتابخانـەکانیش ڕاستە. هەروەها ژمارەیەك لە دانیشتووانی ئەم ئۆردووگایانـە لـەدوای یەك دوو ساڵ یان زێتر مانەوەیان ڕێگەی چیاکانیان گرتەوە بـەر، یـان چوون بۆ ئێران یان گوندە وێرانکراوەکانیان ئاوەدان کردنـەوە، ئەمـەش جۆرێکی دیکەی بەرەنگاربوونەوەیان بوو لەدژی سیاسەتی ڕاگواستن.

پێـش ئـەوەی ئێمـە بپرژێینـە سـەر ژیـان لـە ئۆردووگاکـاندا و

لەبارەیانەوە بدوێین، پێویستە دوو شت لەبەر چاو بگرین: یەکەم، هەندێك لە ئۆردووگاکان لە سەرەتادا، واتە لە ناوەڕاستی حەفتاکان هەروەها دواتریش لە کۆتایی هەشتاکان وەك ئۆردووگای سارداو لەنێوان مێرگەسوور و گەلی عەلی بەگ زۆر لە سنوورەکان دوور نەخرانەوە، یاخود بڵێین ژینگەی جۆگرافی هەندێك لە ئۆردووگاکان لەگەڵ ژینگەی خەڵکە راگوێزراوەکە هێندە جیاواز نەبوو، وەك ئۆردووگاکانی شێلادزێ، دێرەلۆك، عەنەب، بنگرد، گورەتوو، پێمالك. لەکاتێکدا ژینگەی جۆگرافی هەندێکیان زۆر جیاواز بوو وەك ئۆردووگاکانی بەحرکە، پیرزین، سێبیران لە دەوروبەری هەولێر کە خەڵکی دەڤەرەکانی بارزان و باڵکایەتی لێ نیشتەجێ کران. بەشێکی دیکەیان ژینگەکەیان بە تەواوی جیاواز بوو وەك ئەوانەی لە باشووری عێراقدا دروستکران. ئەم ئۆردووگایانە بە شێوەیەکی گشتی خاوەن شێواز و پلانێکی ستاندار بوون، بەڵام لە مانەدا بە هیچ جۆرێك رەچاوی ئاووهەوا و فاکتەری کۆمەڵایەتی و ئابووری و پاشخانی کولتووری و بارودۆخی لادێنشینەکان نەکرابوو.[3]

دووەم، بۆ لێکۆڵینەوە لە ژیانی خەڵکی ئۆردووگاکان دەبێت سەیری ئۆردووگاکان نەکەین لە ئەمڕۆی خۆیاندا، بەڵکو هەندێك بگەڕێینە دواوە، بۆ سەرەتای دروست کردنیان و بزانین ئەو کات چۆن بوون نەك ئێستا، خانوو، شەقامەکان، بوونی داروردەخت و دامەزراوەکان هەموویان ئەمڕۆ جیاوازن. پشتبەستن بە ژیانی ئەمڕۆی ئۆردووگاکان بۆ تێگەیشتن لە ژیان لە ئۆردووگاکاندا بەبێ لەبەرچاو گرتنی ئەو گۆڕانانەی بەسەریاندا هاتوون بەزەحمەت هەندێك لە واقیعمان بۆ رووندەبێتەوە؛ بۆ نموونە ئەمڕۆ لە ئۆردووگایەکی وەك

---

3 هەمان سەرچاوە، ل ٤٣٩.

ئۆردووگای بەحرکەدا کە هەندێك لە خانووەکانی زۆر نوێ و بـــەرچاون هەروەها جادەیەکی قیرتـــاوکراو بـــە ناوەڕاســـتیدا دەڕوات و لـــە دوورەوە لەبەر زۆری دارودرەخت لـــە بـــاغێك دەچێــت، شـــەقامی نـــاو کـــۆڵان و گەڕەکەکان ڕاست و ڕێك و خاوێن و هەمووی بە بلۆك دروســـت کـــراو، زۆربەی خانووەکان سپی کراو یان بۆیە کراو، ئەمانە هەر لە ســـەرەتاوە بەم جۆرە نەبوون، بەڵکو دوای تێپەڕینی زێـــتر لـــە بیســـت ســـاڵ و بـــە سەردا هاتنی بارودۆخی جیاواز ئەو گۆڕانانەی بەخۆوە بینیون.

حکومەت لە سەرەتای دروست کردنی ئەم ئۆردووگایانەدا، واتە لە ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩، * زۆرترین ژمارەی ئۆردوگای دروست کرد. ئـــەم ئۆردووگایانە هەموویان یەك قەبارەیان نـــەبوو، [4] هـــەروەها یـــەك جـــۆر خانووش لە هەموو ئۆردووگاکاندا دروست نەکرا، ئەو کەرەستەیەی لە خانووەکانیشدا بەکار هـــات، هـــەمووی یـــەك جـــۆر کەرەســـتە نـــەبوو. بەگشتی دەتوانین بڵێین هەر خانوویەك لە دوو ژوور، موبەق، گـــەرماو، توالێـــت و حەوشـــەیەك پێکـــهاتبوو. [5] دیـــواری خـــانووی هـــەندێك لـــە ئۆردووگاکان لە بەرد و گەچ دروست کرابوون بانەکەشیان خـــۆڵ بـــوو، بـــە کاریتـــەی ســـپیندار یـــاخود ئەنگـــەلاین دارەڕا کرابـــوون. دیـــواری هەندێکی دیکە بە بەرد و چەمـــەنتۆ و بانەکەشـــیان کۆنکریـــت بـــوو، ئەمانە رووبەرەکەیان بچووکتریش بوو لە ئەوانـــەی پێشـــوو، بـــەڵام لـــە

---

* لەدوای نسکۆی شۆڕشی کورد لە ساڵی ١٩٧٥ ڕاستەوخۆ حکومەت دەستی کرد بـــە دروست کردنی ئۆردووگا زۆرەملێکان، بەڵام ئێمە نموونەی ئەو ئۆردووگایانەمان لە بـــەر دەست نییە، چونکە لەو دوو ساڵەدا ئۆردووگا زۆرەملێکان لە باشوری عـــیراق دروست کران، تۆژەر نموونەی ئەو ئۆردووگایانەی نەبینیون، بۆیە کەمتر ئاماژەیان پێدەکات.

4 ژمارەی خانووکانی هەر ئۆردووگایەك لە نێوان ٣٠٠ـ ٤٠٠ و ڕەنگە زیاتریش بێ، بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە: د. خليـــل اسمـــاعيل محمـــد، انمـــاط الاســـتيطان الريفـــي فـــی العـــراق، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٩، ص ٣٦٥.

5 بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە: هەمان سەرچاوە، هەمان لاپەڕە.

هەردوو جۆرەکەدا نە ناومالەکە چەمەنتۆ و نە دیوارەکان سپی و بۆیە کرابوون، هیچ یەکێك لە خانووەکانیش حەوشەیان بۆ نەکرابوو. رووبەری هەر خانوویێك بە حەوشەوە کە بۆی دیاریکرابوو نزیکەی ٢٠٠ مەترێك دەبوو. ئاوی بۆری لە زۆربەی ئۆردووگاکاندا رانەکێشرابوو هەروەها کارەباش بەهەمان شێوە، بە گشتی بە خانووەکانەوە دیار بوو کە پەلە لە دروست کردنیان کراوە. لە هەر ئۆردووگایەکدا دواتر قوتابخانە (سەرەتایی و ناوەندی)، بنکەی تەندروستی، مزگەوت، باخچەی ساوایان، فرنی سەمون، ناوەندی لاوان و رێکخراوی حزبی ... دروستکران، وێڕای راکێشانی ئاوی بۆری و کارەبا بۆ هەر ماڵێك. ساختومانە حکومیەکانی ناو ئەم ئۆردووگایانە لە هەموو ئۆردووگاکاندا تارادەیەك هەمان نەخشە بوون. ئەم ئۆردووگایانە لە سەرەتادا لە ژمارەیەکی زۆری خانووی بێ حەوشە و یەك رەنگ و لەیەکچوو زیتر شتێکی دیکەیان لێ نەدەبینرا، چونکە لە سەرەتادا ساختومانە حکومیەکان دروست نەکرابوون، هیچ درەختێك لە ناویاندا نە روێنرا بوو، مەگەر ئەوانەی شوێنەکەیان شاخاوی بێت بە خۆرسك هەندێ درەخت لەوێ روابن. راگوێزراوان زۆر جار بەزەحمەت بە خانووەکانیان دەکەوتنەوە، لەبەر تەواو پێکچوونیان کە هیچ شتێکی جیاواز لەنێوان خانووەکاندا نەبوو، بەلام نابێت ئەم فۆرمەی ئۆردووگاکان بەسەر هەموویاندا بگشتێنین.

لە قۆناغەکانی دواتری نیشتەجێکردنی راگوێزراوەکاندا حکومەت زۆر کەمتر ئەرکی خانوو دروست کردنی لە ئەستۆ دەگرت، بەلکو زیتر پارە یان کەرەستە یاخود هەردووکی بە راگوێزراوەکان دەبەخشی لەگەڵ پارچەیەك زەوی بۆ هەر خێزانێك کە خانووی لەسەر بکات. بەلام سەبارەت بە ئەنفالکراوەکان (١٩٨٧ـ١٩٨٨)، بۆ نموونە ئەو پازدە هەزار کەسەی لە ساڵی ١٩٨٨ لە جێژنیکان نیشتەجێ کران،

حکومەت نەپارە و نەکەرەستە و نــە هیــچ شـتێکی پــێ بەخشــین بــۆ دروســت کردنــی خـــانوو، تەنانـــەت دوای ئـــەوەی ســـاڵێك لـــەوێ نیشتەجێبوون هێشتا هیچ نەخشەیەکی بۆ ئـــەو ئۆردووگایــە کــە زۆر قەرەباڵغ بوو نەکێشابوو، دواتر شـــەقامەکانیان بــۆ دیــار کــران و زۆر خانوو کـــە لــە راســتیدا خــانوو نــەبوون بــەر شــەقامەکان کــەوتن و تێکدران، بۆ ئەو ژمارە زۆرەی هاوولاتیان تەنیا بنکەیەکی تەندروستی و قوتابخانەیــەکی ســەرەتایی دروســتکران لەگـــەڵ دوو ســـاختومانی حکومی کە یەکێکیان رێکخراوی حزبی و ئەوی دیکە بنکەی پۆلیـــس بوو، هیچ مزگەوتێك یاخود باخچەیەکی ساوایان دروست نەکرا (ئەمە رەوشی زۆربەی ئەو ئۆردووگایانە بوو کە لەو ماوەیەدا دروستکران).

ئـــەو ئۆردووگایانـــەی لـــە هەشـــتاکان دروســـــتکران جیاوازیـــەکی دیکــەیان لەگــەڵ ئەوانــەی حــەفتاکان ئــەوەبوو کــە ژمارەیـــەکی زۆر خێزانیان لێ نیشـــتەجێ دەکــرا، بــەجۆرێك کــە ژمـــارەی دانیشـــتووانی هەندێکیان زۆر زێتر بوو لە ژمارەی دانیشـــتووانی هـــەندێ شـــارۆچکە. ژمارەی دانیشتووانی ئۆردووگاکانی نیـــوەی یەکـــەمی هەشـــتاکان لـــە نێوان ۱۷۰۰۰ـ ۲۰۰۰۰ کەس دەبۆن، بەڵام ئەوانەی لە نیوەی دووەمی هەشتاکان دروستکران وەك بنەسلاوە، دارەتوو، شۆڕش، سمـــوود...هتـــد ژمارەی دانیشتووانیان زۆر زێتر بوون. ژمارەی دانیشتووانی ئۆردووگـــای شۆڕش لە چەمچەماڵ گەیشتە ٦٠٠٠٠ کەس و ئۆردووگای سموودیـــش ٥٠٠٠٠ کەس.[6] هەر بۆیەش دەبینین ئەمڕۆ زۆر لەم ئۆردووگایانە بوون بە نـــاوەندی ناحیـــە، تەنانـــەت قەزایـــەکی وەك ســـۆران کـــە ئـــەنجامی راگواستن بوو بـــۆ بـــە قـــەزاو وا خەریکـــە دەکرێتـــە نـــاوەندی پارێزگـــا. هەروەها پێویستە ئەوەش لە یاد نەکـــەین کـــە تـــەنیا لادێنشـــینان لـــە

---

6 د. ئازاد شێخانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٤٠.

ئۆردووگاکان نیشتەجێ نەکران، بەڵکو زۆر لە راگوێزراوەکان کە لە ئۆردووگاکان نیشتەجێ کران دانیشتووانی شار و شارۆچکەکان بوون، وەك هەندێك لە دانیشتووانی شاری کەرکوك یاخود دانیشتووانی دوو شارۆچکەی قەڵادزێ و هەڵەبجە.

ئەو راگوێزراوانەی بۆ ناوەڕاست و باشوری عێراق راگوێزران، رەنگە دووچاری خراپترین هەلومەرجی ژیان هاتبن، ئەوان بۆ ژینگەیەك راگوێزران (ناسریە، دیوانییە، رومادی...) کە دەکرێ بڵێین بۆ چیانشینەکان ژینگەی ژیان نەبوون، ئۆردووگاکان زێتر لە دۆزەخ دەچوون تاکو جێی حەوانەوە، ئەمانە هیچ شتێکی وەهایان لەگەڵ خویاندا نەبرد و زۆربەشیان بێ خانوو لەوێ نیشتەجێ کران، کەشوهەوایەکی گەرم، تەپ و تۆز، ئاوی کەم و گەرم و سوێر و... هتد. ئەگەرچی ژمارەیەکیان بۆ باکور راگوێزرانەوە وەك ئەوانەی لە ئۆردووگاکانی قوشتەپە نیشتەجێ کران، بەڵام ژمارەیەکی زۆریان ئێستاش هەر لەوێ ژیان بەسەر دەبەن وەك ئەوانەی لە فەلوجە کە ماندوویەتی و نامۆیی بە ئاشکرا بە سیمایانەوە دیارە.

دوای ئەوان دانیشتووانی پشتێنەی سنووری راگوێزران، رەنگە ئەم دەستەیە خۆشبەختترین راگوێزراوەکان بن. وێڕای هەموو ئەو دەردەسەریەی بە سەریان هات لە راگواستنیان و تەقاندنەوەی خانووەکانیان، هەموویان خانووی نوێیان بەرکەوت و لە ناوچە کوردنشینەکان نیشتەجێ کران، هەمووشیان بەجۆرێك لە جۆرەکان قەرەبوو کرانەوە و رێگەیان پێدرا هەموو شتێکیان لەگەڵ خۆیاندا بهێنن تەنانەت ئاژەڵەکانیان. بەڵام ئەمانەش هەموویان وەك یەك نەبوون لەڕووی قەرەبوو کردنەوە و نیشتەجێ کردنیان لە شوێنە جیاوازەکان. هەندێك لەم راگوێزراوانە لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی عێراق ـ ئێران، دیسان راگوێزرانەوە بۆ شوێنی دیکە وەك ئەوانەی

ئۆردووگـای گورەتـــوو لـــە قـــەزای مێرگەســـوور و پیمـــاڵك لــــە قەزای قەڵادزێ.

سێیەم گروپی راگوێزراوەکـان کـە ژمارەیـان تارادەیـەك زۆر بـوو، پاشماوەی پەلاماری ئەنفالەکان بوون. ئەمانە دوای ئەوەی لـە مـەرگ و برسێتی و تینوویەتی رزگاریان بوو، هەر لە ناوچە کوردنشینەکان بـێ خانوو و بێ هیچ یارمەتی و کومەکێك و لەژێر چاودێریـەکی تونـددا نیشتەجێ کران، وەك ئەوانەی لە ئۆردووگاکـانی ناوچـەی گـەرمیان و ئۆردووگای جێژنیکان لە باکوری رۆژئاوای شـاری هـەولێر نیشـتەجێ کران. ئەم گروپە ئەگەرچی بـە رەوشـێکی زۆر سـەختدا تێپـەڕین تـا نیشتەجێ کران، بەڵام بەپێچەوانەی ئەوانەی بۆ باشور راگوێزران، دوای راپەڕینی ١٩٩١ ژیانیان باشتر بەڕێوە دەچێت و تارادەیـەکی بـاش لـە ئازادی سوودمەندن وەك هەموو خەڵکی کوردستانی باشور.

ئەو راگوێزراوانەی لە ناوچـە عەرەبنشـینەکان نیشـتەجێ کـران، هەندێکیان گەڕانەوە ناوچە کوردنشینەکان و ژمارەیـەکی زۆریشـیان هەر لە بنەڕەتدا لە ئۆردووگاکان نیشتەجێ نـەکران، بـەڵکو بەسـەر گوندە عەرەبنشینەکاندا دابەش کران. ئەوانەی لە پەلاماری پشـتێنەی سـنووری راگوێـزران ژمارەیـەکی زۆریـان چوونـەوە زێـدی خۆیـان و گوندەکانیان ئاوەدانکردنەوە، بەڵام ئەو ئۆردووگایانە نەك تەنیا لە ناو نەچوون، بەڵکو یان وەك خۆیان مانەوە یان گەورەتر بـوون و بـۆن بـە ناوەندی ناحیە و قەزاکان. لەو نێوەدا دەتوانین تەنیا ئاماژە بـە چـەند حاڵـەتێکی زۆر دەگمـەن بکـەین کـە وەك ئۆردووگـا نەماونەتـەوە، لەوانەش سێ ئۆردووگای جێژنیکان، بەرحوشتر و گردەچاڵ لە بـاکوری شاری هەولێر، کە نیشتەجێیەکانیان پاشماوەی کیمیابارانی هەڵەبجـە، ئەنفالی بادینان و ئەو خەڵکەی ناوچە جیاجیاکان بوون کـە لـە دوای لێبوردنی ٦ی ئەیلولی ساڵی ١٩٨٨ لە ئێران و تورکیـا گەڕابوونـەوە.

ئەم سێ ئۆردووگایە دوای راپەڕین چۆڵکران و زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانیان بۆ زێد و ناوچەکانیان گەڕانەوە و چیتر وەك ئۆردووگا سەیریان ناکرێت.

دانیشتووانی ئەو ئۆردووگایانەی لە ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩دا نیشتەجێ کران، بەگشتی دوای راگواستنیان باری ئابووریان بەرەو باشتر چوو. خانووەکانیان ئەگەرچی حکومەت هیچ بایەخێکی وای پێنەدابوون، بەڵام بەزۆری لەو خانووانە گەورەتر و خوشتر بوون کە لە گوند هەیانبوو، رەوشی تەندروستی و خوێندەواری گەشەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، بەجۆرێك دەتوانین بڵێین ئەم راگوێزراوانە لە سوودمەندترین راگوێزراوەکان بوون. لەبەرئەوەی ئەوکات حکومەتی عێراق لە لوتکەی دەولەمەندی و خوشگوزەرانی خۆیدا بوو. بەگشتی ژیان لە عێراقدا بەئاسانی و بەبێ ماندوبوونێکی ئەوتوو بەرێوەدەچوو. ئەم راگوێزراوانە زۆربەیان لە ژینگەیەکدا راگوێزرابوون کە ژیان تێیدا زۆر سەخت بوو، بەلام بەوەی کە پارەیەکی تارادەیەك زۆریان لە حکومەت وەرگرت و ژمارەیەکی زۆریان وەك کارمەند لە دامەزراوە حکومیەکاندا دامەزران و ئەوانی دیکە کاری تریان دەکرد و پارەیەکیان دەست دەکەوت کە ژیانیان پێ بەرێوەدەچوو. ژیانیان زۆر بەلاوە ئاسان ببوو، بەجۆرێك کە ئامادە نەبوون بەهیچ شێوەیەك نە زۆر خۆیان ماندوو بکەن و نە زۆر لە خەمی ژیاندا بن، لەبەرئەوەی ئەوان هیچ کاتێك وەکو ئەودەم پارەیەکی زۆریان لەلای خۆیان نەبینیبوو، هیچ شارەزاییەکیان لە چۆنییەتی مامەڵەکردن بە پارە و هەروەها سەرمایەگوزاری کردنی ئەو پارەیە لە پرۆژەکانی دیکەدا نەدەزانی، لەماوەیەکی کەمدا زۆربەیان ئەو پارەیەی هەیانبوو لە دەستیان دا و بەدەگمەن کەسانێك لەو خەڵکە توانی سوود لەو پارەیە وەرگرێت، بەڵام ئەوەی بۆیان مایەوە تێکەڵاوبوونیان بوو بە خەڵکی دیکە و

خۆرزگارکردنیان بوو لەو ژیانە ساکارەی جاران و دواتریش خوێندەواربوونیان. ئەم گروپە ژیانیان زۆر گۆڕاوە، بەجۆرێك کە دوای زێتر لە بیست ساڵ بەزەحمەت جیاوازی لەنێوان شێوازی ژیانی هەندێك لەوان و شارنشینەکاندا دەکرێت.

دەشێ باس لەوەش بکەین کە دوای ڕاپەڕین و ئەو قات و قڕیەی کوردستانی خوارووی گرتەوە، لەنێو هەرسێ شێوەی نیشتەجێیەکان (شار، لادێ و ئۆردووگا)دا دانیشتووانی ئۆردووگاکان دووچاری خراپترین ڕەوشی ئابووری هاتن، چونکە لادێنشینەکان زێتر پشتیان بە زەوی و زار و ئاژەڵەکانیان بەست و خەڵکی شارەکانیش زێتر کاریان دەست دەکەوت. هەژاری و پەشێوی زێتر لەو ئۆردووگایانەدا دەرکەوت کە لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا دروستکران. ئەو ئۆردووگایانەی لە ١٩٨٧ـ١٩٨٨ دروستکران. خەڵکی ئەنفالکراویان لێ نیشتەجێ کردن. ئەمانە لە میانەی ئەنفالدا نە پارە و پول و نەکەرەستەی ناومال و نە هیچ شتێکیان نەمابوو. لە ئۆردووگا سەرلەنوێ دەستیان پێ کردەوە. ئەوانەش کە لە ١٩٨٩ـ١٩٩٠ ڕاگوێزران وێڕای ئەوەی کەرەستەی خانوویان پێ بەخشرا، بەڵام بەوەی سەرلەنوێ خانوویان دروست کردنەوە پارەیەکی زێتریان ڕۆیشت و حکومەت کەرەستە و ئەو پارە پێویستەی پێ نەبەخشین کە پێویست بوو لە دروستکردنی خانوودا خەرجی بکەن. هەروەها لەبەرئەوەی ڕاستەوخۆ لە ساڵی ١٩٩٠ قەیرانی ئابووری عێراق سەریهەڵدا، ئەم دوو گروپەی ڕاگوێزراوان لەو ماوە کەمەدا نەیان توانی ڕەوشی ئابووری خۆیان ڕێکبخەنەوە. بۆیە لە دەیەی ڕابردوودا هەژاری زۆر کاری تێکردن.

لەبارەی پیشە لە گوندی کوردیدا، پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە لادێنشینە کوردەکان زۆربەی هەرە زۆریان جوتیار بوون،

بەدەستەواژەیەکی دیکە لە بـواری کشـتوکاڵدا کاریـان دەکـرد، زەوی داچاندن، بـەخێوکردنی مـەڕومـاڵات ... بـە نیشـتەجێ کردنیـان لـە ئۆردووگاکـاندا نـەیانتوانی درێـژە بـەم پیشـانە بـدەن، چونکـە بـە راگواستنیان هەموو زەوی و زارەکانیان لەدەست چوو، هەروەها وێـڕای ئەوەی بەشێکی زۆری دانیشتووانی ئەم ئۆردووگایانە تا ئەمڕۆش ئاژەڵ بەخێو دەکەن، ژمارەی ئاژەڵەکانیان زۆر کەمترە لە جاران و بە دەگمـەن مەڕ و بزن بەخێو دەکەن، بـەڵکو چێڵێـك یـان زێـتر بـەخێو دەکـەن، ئەویش بـۆ پێویسـتیی رۆژانـە نـەك زێـتر. چیـتر ئـەوان لـەو ژیانـە ساکارەشیاندا ناژین کـە پشـت بـە بـەخێو کردنـی ئـاژەڵان ببەسـتن، سەرباری ئەوەی کە لەوەڕگا لە دەوروبەری ئەو ئۆردووگایانە زۆر کەم و تەسکن و بەکەڵکی بەخێو کردنی مەڕوماڵات نایەن.

هەر لەگەڵ راگواستنی لادێنشینان بەتایبەتی خـەڵکی پشـتێنەی سەر سنوور هەروەها ئەوانەی پێش ئەنفالەکان راگوێزران، روویـان لـە کۆمەڵێك پیشەی دیکـە کـرد: فەرمانبـەری حکومـی، دوکـانداری، شوفێری، کرێکاری ... لە سەرەتادا ژمارەی فەرمانبەرەکان لە هـەموو ئەوانی دیکە زێتر بوو، بەڵام لە دوای ئـەوەی شـەڕی عـێراق ـ ئـێران درێژەی کێشا، حکومەتی بەعس دەستی کرد بە سەربازگیری و دروست کردنی ((فەوجە خەفیفـە))کـان زۆربـەی زۆری پیاوەکـانی نـاو ئـەم ئۆردووگایانە روویان لە ناونووسی کـرد لـەو فەوجانـەدا و بـوون بـە جاش، تا کۆتایی هاتنی شەڕی عێراق ـ ئێران تاکوتـەرا نێرینـەکانی سەروو هەژدە ساڵی کە قوتابی نەبوون مانەوە نەبن بە جاش. لێرەشـدا وێڕای ئەوەی کە زۆربەی زۆری ئەو خەڵکـە لـە ناچـاری و بـە ئـاپۆرە دەچوون خۆیان نـاونووس دەکـرد، خـەڵکێکی بـەرچاویش بـە حـەزەوە چەکیان لە شان کرد. لێرەدا نـاکرێ رۆڵـی ئـەو سـەرۆك عەشـرەت و ئاغایانە لـەبیر کـەین کـە فـەوجی خەفیفـەیان دەرکـرد و بـوون بـە

((موستەشار))، ئەمانە بە خۆشی و ناخۆشی خەڵکیان ناچار دەکرد چەك لە شان کەن. ئەو ئاغایانە دوای ئەوەی لە گوندەکان راگوێزران و ئەو رۆڵ و پێگەیەی جارانیان لە دەستدا کە خاوەنی بوون، چونکە لە ئۆردووگا هەمیشە خەڵك ناچار نەبوو ئاغا کێشەکانیان چارەسەر بکات و هەمیشەش بۆ ئاغا نەدەلوا دەست بخاتە ناو ورد و درشتی ژیانی خەڵکەکە، موستەشاری و فەوجی خەفیفە دەرفەتێکی زێرین بوو بۆ زۆربەی ئاغاکان کە هەم ئەو دەسەڵاتە لەدەستچووەی جارانیان بەدەست بهێننەوە و هەمیش پارە و پولێکی زۆر بەسەر یەکەوە بنێن. بەڵام بە هیچ شێوەیەك ناکرێ بڵێین ئاغایەتی لەو ماوەیەدا وەك ئاغایەتی جاران بوو یاخود خەڵکی بەهەمان چاوەوە سەیری موستەشاریان دەکرد کە لە گونددا سەیری ئاغایان دەکرد. لەو ماوەیەدا خەڵکێك کە پێشتر ئاغا نەبوون توانیان ئەو هەلە بقوزنەوە و لە ئاغا کۆنەکان دەسەڵاتیان زێتر بێت یاخود ئەوانەی خۆیان خزاندە نێو دەزگای ئاسایش و هەواڵگریی رژێمی بەعسەوە دەسەڵاتیان لە موستەشارەکان زێتر بوو.

جاشایەتی تاکە پیشەی خەڵکی ئۆردووگاکان نەبوو، زۆرێك لە دوکاندار، شوفێر، کرێکار، بازرگان و...هتد کە خۆیان ناونووس کردبوو بۆ تەنیا چەند رۆژێکیش نەچوون بۆ ناو رەبیەیەك، بەڵکو ئەمانە "بن دیوار"یان پێ دەگوت و موستەشار ئەو پارەیەی بە ناوی ئەوانەوە لە حکومەت وەردەگرت، دەئاخنییە گیرفانییەوە و ئەوانیش ئیجازەی بەردەوامیان بۆ دەهاتە ماڵەوە و لە سەر ئیش و کارەکانیان بەردەوام بوون.

راگوێزراوەکان لە ئۆردووگاکاندا یەکەمین شت کە رووبەڕووی دەهاتن رێکخراوی حزب بوو، رێکخراوی حزبی بەعس داوای خۆ بەحزبی کردنی لە هەموو هاووڵاتییەك دەکرد، هەروەها جگە لە

بەخشینی ئیمتیاز و بەلێنپێدانیان بە زۆر شت، ترسیان وەك میکانیزمێك بەکار دێنا، بەعس لە مەدا تارادەیەکی زۆر سەرکەوتوو بوو، تەنانەت توانی وا لە خەڵك بکات هەمیشە ترسیان لە دڵدا بێت و متمانە بە یەکتر نەکەن، کێشەکەش لە بەحزبی کردنی تاکەکان کۆتایی نەدەهات، ئەندامی حزبی بەعس پێویست بوو لە سەری راپۆرتی بەردەوام بنووسێت و کاریان بۆ بکات. بۆیە لەم قۆناغەدا سیخوری بوو بە پیشەی کەسانێکی بەرچاو و بەهۆی ئەم سیخۆڕانەشەوە کەسانێك لە سێدارە دران و کەسانێکی زۆر زێدەتریش دووچاری ئەشکەنجەی جۆراو جۆر هاتن. هەرچەندە ئەم دیاردەیە لە شار و گوندە رانەگوێزراوەکانیش هەبوو، بەلاّم وەك بەرچاو دەکەوت لە ئۆردووگاکان زۆر ترسناك تر بوو، چونکە لەوێ بە حوکمی شێوەی دروستکردنی خانووەکانی ئۆردووگا و ئەو تێکەلاّویەی لە نێوان خەڵکەکەدا هەبوو هیچ شتێك بە شاراوەیی نەدەمایەوە. هەروەها ئەم کۆنترۆڵ و چاودێریە بەردەوامەی بەعسیەکان لەسەر دانیشتووانی ئۆردووگاکان، ژیانی ئەوانی بەرەو بێزاری و دڵەڕاوکێیەکی بەردەوام برد بوو، چونکە جگە لەوەی کە زۆر توند بوو، ئەم خەڵکە کە زۆربەیان لە لادێی دوورەدەستەوە راگوێزرابوون، بە هیچ شێوەیەك لەسەر ئەم چاودێریکردنە رانەهاتبوون و لە لادێ خۆدزینەوە لە چاودێری و کۆنترۆڵی دەسەلاّت ئاسانترە.

لەگەڵ راگواستندا لادێنشینان کەوتنە فەزایەکی کۆمەلاّیەتی دیکەوە. لە فەزای گوندەوە کە دانیشتووانی زۆربەی گوندە کوردیەکان لە دەیان کەسەوە بۆ سەدان کەس تێنەدەپەڕی، ئەوانیش هەموویان خزم و ناسیاوی یەکتر بوون، هەمان شێوەزار و هەمان وردە کولتوور، زۆربەی کات یەك ئاغا و یەك مەلا، یەك شێوازی ژیان کە لە باوك و باپیرانەوە بۆیان ماوەتەوە، جیاوازی ئەوان لەگەڵ ئەوانەی پێشە خۆیان

هێندە کەمە بە زەحمەت دەکرێ دەستنیشان بکەین. بە گواستنەوەیان بۆ ئۆردووگا کە نەک تەنیا دانیشتووانی چەند گوندێك، هەندێ جار دانیشتووانی چەند خێڵ و ناوچەیەکی جیاوازی لێیە، فەزایەکی کۆمەڵایەتی دیکەی جیاواز لەوەی پێشوو دروست بوو. قەزای سۆران کە بەرهەمی پێش هەر شتێك زێتر راگواستنە یاخود قەزای بنەسڵاوە و ناحیەی دارەتوو ئەمڕۆ زێتر لە مۆزایکێکی وردە کولتوورەکان* دەچن، جۆرێك لە مۆلتی وردە کولتوور لەو ئۆردووگا ـ شاروچکانەدا زاڵە. خەڵکی چەندین ناوچەی جیاجیا تیایاندا کۆکراونەتەوە، کە بەبێ بوونی ئەم ئۆردووگایانە و سیاسەتی راگواستن نەدەکرا ئەم هەموو وردە کولتوورانە پێکەوە کۆببنەوە. لە ئەنجامیشدا ئەو کارلێکە کۆمەڵایەتیەی نێوانیان دروست ببێت. ئەگەرچی لە ئۆردووگادا خزم و کەسوکارەکان یاخود دانیشتووانی هەر گوندێك هەوڵیان دەدا پێکەوە لە گەڕەکێك یان لە نزیك یەکەوە نیشتەجێ بن. هەرچەندە لە هەندێك حاڵەتدا ئەم هەوڵانە سەرکەوتوو بوون (بەتایبەتی لەو ئۆردووگایانەی لە حەفتاکانی سەدەی رابردوو دروستکران)، بەڵام هەندێ کات دانیشتووانی گوندێك بەسەر دوو ئۆردووگا دابەش دەکران و هەندێ جاریش خەڵکی دوو سێ عەشرەت لە گەڕەکێکدا کۆدەبوونەوە، ئەم پێکەوە ژیانەیان بەتێپەڕینی کات وای کرد تێکەڵاویەکی زۆر لە نێوانیاندا دروست ببێت و دوستایەتی و خزمایەتی لێ بکەوێتەوە، ئەم نزیکبوونەوەیەی لادێنشینەکانی ناوچە جیاوازەکان نەك تەنیا بووە

* وردە کولتوور بریتیە لە:((کولتوورێکی بچووکتر لە ناو کولتوورێکی گەورەتردا، کە سەرەڕای تایبەتمەندیەکانی وەك بەشێك لە سیستمێکی کولتووری بەرفرەوان دەژمێردرێت.)) بۆ زیاتر شارەزابوون لەم چەمکە بگەڕێوە بۆ: منوچێهر موحسنی، دەروازەکانی کۆمەڵناسی، و. رێبوار سیوەیلی و ئەوانی دیکە، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ١١٢ـ ١١٦.

هـۆی ئـەوەی وێنـە و تەسـەوری ئـەوان لـە سـەر خـەڵکی ناوچـە و دێهاتەکانی دیکـە گۆڕانـی تێبکـەوێت، بـەڵکو سـیحری ئینتیمـای گوندایەتی و خێڵایەتیشی بـەرەو جۆرێـك لـە لاوازبـوون بـرد. پێـش راگواستن، تێکەڵاویەکی کەمتر لەنێوان لادێنشینەکاندا هەبوو، تـرس لە ئەوانی دیکە- خەڵکی دەرەوەی بازنەی خێڵەکەی، چونکە ئەوانی تر بە پلەی یەکەم تاکەکانی خێڵەکانی دیکە بوون - یـاخود جۆرێـك لـە نادڵنیابوون و خۆپـارێزی لـە تێکـەڵاوی و هەڵسـوکەوت لەگـەڵیاندا بوونی هەبوو. راگواستن لە زۆر حاڵەتدا ئەم ترسەی بـۆ کـەمترین رادە کـەمکردەوە. لـێرەدا نـاکرێت وا تێبگـەین کـە کێشـە خێڵایـەتی و ناوچەییەکان کۆتاییان پێهات یان ئینتیمای خێڵایەتی نەما، بـەڵکو شان بەشانی ئـەو تێکەڵاوبوونـەش کێشـە و گرفتـی وا لـەنێوانیاندا سەریان هەڵدا کە هەندێك لەو کێشە خێڵایەتیانە کاتێکیان دەوێت تا لەبیر دەکرێن.

بەگشتی، ژیانی ئۆردووگا زۆرەملێکان زۆر زێتر لە ژیانی گوندەکان کێشە و گرفتی هەبوو. هەموو ئەم کێشە و گرفتانەش وەکـو زۆربـەی کێشەکانی لادێ سـادە و سـاکار نـەبوون. کێشـەکانی لادێ زۆربـەیان بـەهۆی زەوی و زار و ئـاو و ئـاودێری و ژن و ژنخوازیـەوە بـوون و زۆربەشیان لەنێوان خزمەکان خۆیاندا دروست دەبوون، چارەکردنیشیان هێندە ئاڵۆز نەبوو، بەڵام کێشەکان لە ئۆردووگادا تەنیا ئەوانە نەبوون و هەندێکیشـیان هێنـدە سـادە نـەبوون، وێـڕای ئـەوەی کـە چارەسەرەکەشیان بەڕیش سپیەك یاخود ئاغایـەك هەمیشـە نـەدەکرا. ئەم کێشـانەش هـەر لەسـەرەتاوە دەرنەکـەوتن، بـەڵام بـە زۆربوونـی دانیشتووان و بەردەوام هـاتنی خـەڵکی نـوێ و زۆربوونـی بێکـاری و کەمبوونی خانووەکان زیادیان کرد. کاتێك لە سـەرەتادا ئۆردووگاکـان دروسـتکران، نـەك تـەنیا دوو بـرا و خێزانـەکانیان کـە پێکـەوە لـە

خانوویکدا دەژیان لە گوند، یەکو خانوویان بەرکەوت، بەڵکو هەر پیرەمێرد و پیرەژنێکیش کە لەگەڵ منداڵەکانی دەژیا خانوویکی بەرکەوت یان کەلوپەلی خانووکردن و پارچە زەویەکی پێ بەخشرا. بەوەی کە هەر سەرۆك خێزانێك بۆ بە خاوەنی خانوویەکی سەربەخۆ بەپێچەوانەی لادێ، کاریگەریەکی وەهای نەبوو لە سەر بونیادی خێزانی کوردی بەتایبەتی لە ساڵەکانی سەرەتادا. هەروەکو زۆربەی بەها، دابونەریت و نۆرمە کۆمەڵایەتیەکانیش دوای ماوەیەکی درێژتر و بە هەوڵ و کاریگەری هۆکارگەلێکی دیکە گۆڕانیان تێکەوت. هەندێ جار سێ چوار برا پێکەوە کە هەر یەکێك بە ماڵ و منداڵەکانییەوە خانوویەکی سەربەخۆی هەبوو، پێکەوە دەژیان و تەنیا بۆ خەوتن دەچوونەوە خانووەکانیان و لەیەکتر جیا دەبوونەوە، لە کاتەکانی خواردن و دانیشتن پێکەوە کۆدەبوونەوە، یەك کابان و یەك گەورەی ماڵیان هەبوو کە هەموو پارە و پولی ماڵەکەی لەژێر دەست بوو، بڕیارە گرنگەکانیش لە ئەوەوە دەردەچوون. ئێستاش حاڵەتی لەم جۆرە لە ئۆردووگاکاندا زێتر لە شار و لە لادێ دەبینرێن. لێرەشدا دەشێ بڵێین فۆرمی خێزانی کوردی بە گۆڕانی شوێنی جوگرافی، خانوو، باشتر بوونی رەوشی ئابووری و زێتر تێکەڵاوبوونیان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکانی دیکە گۆڕانێکی وای بەسەردا نەهات کە شیاوی باس بێت، ئەگەر ئەمڕۆ گۆڕانێك دروست بووە لەدوای ئەم ماوە تارادەیەك درێژە وێڕای راگواستن ئەوا بەهەوڵی هۆکارگەلێکی دیکەش بووە.

ئەگەرچی راگوێزراوەکان وەکو جەستە هەندێکیان بۆ ماوەی ١٥ ساڵ، هەندێکی دیکە ١٢ ساڵ و... بە تەواوی لە زێدی خۆیان دابڕان، بەڵام ئەم دابڕانە کارێکی نەکرد کە ئەوان زێدەکەی خۆیان لەبیر بکەن یاخود بۆ ماوەیەکی کەمیش بیری لێ نەکەنەوە. لە زۆربەی دانیشتن و

کۆبوونەوە خێزانی یاخود کات بەسەربردنییەکاندا هێندەی باسی گوندی کۆن و رووداو و ئەو بەسەرهاتانەی لەوێ روویانداوە دەکرا، هێندە ژیانی دوای راگواستنیان کە ئەزموونیان دەکرد باسی لێوە نەدەکرا. ئەوان بەتەواوی لە سەر رابردوو دەژیان و چاوەڕێی زووترین دەرفەتیان دەکرد بگەڕێنەوە بۆ زێدەکەیان بەبێ ئەوەی لەبیریان بێت یان هەست بکەن کە لەگەڵ ئەم ژیانە ئاسانەی ئێستا راهاتوون و چیتر ناتوانن وەکو جاران ئەو ژیانە سەختە تاقی بکەنەوە و پشت لە بەرژەوەندی و ئیش و کارەکانی ئێستایان بکەن. ئەگەرچی ئەوان هێندە تامەزروی رزگاربوون بوون لە ئۆردووگاکان کە گوێچکەی منداڵەکانیانیان پڕ کردبوو لە وەسفی گوندی کۆن، ئەو منداڵانەی کە بە هیچ شێوەیەك ئەوێیان نەبینیبوو ناوی زۆر شوێنیان لە گوندی باوك و دایکیان دەزانی، چونکە هێندە لای ئەوان باسکرا بوون، بەڵام دوای ئەوەی دەرفەتی گەڕانەوە رەخسا کارەکە تاڕادەیەك پێچەوانە کەوتەوە، وەك چاوەڕێ دەکرا راگوێزراوەکان نەگەڕانەوە زێدەکەیان، سەرەڕای بەشێك لە ئاسانکارییەکانیش تا ئێستا ژمارەیەکی بەرچاوی گوندەکان ئاوەدان نەکراونەتەوە، ئاوەدان کراوەکانیش هێندە قەرەباڵغ نین و خەڵکێکی زۆر لە ئۆردووگا و شارەکان مانەوە و ئامادە نین ژیانی خۆیان لە شوێنی ئێستایان بە ژیان لە گوندە ئاوەدانکراوەکاندا بگۆڕنەوە.

بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین ئافرەت زێتر لەپیاو بە راگواستن حەسایەوە، وەك باسمان کرد ئافرەت لە گوندی کوردیدا ئەرککگەلێکی زۆری لە سەر شان بوو. دووچاری شەکەتیەکی زۆر دەهات و رەنجێکی فرەی دەکێشا. بە راگواستنیان بۆ ئۆردووگا چوونە بێر لە دەرەوەی ئاوایی و یارمەتیدانی پیاوەکەی لە کاری وەرزێری... لە کۆڵ بوونەوە و تەنیا کارەکانی ماڵەوەی بۆ مانەوە، ئەوانیش کەم بوونەوە بەهۆی

نەمان یان کەمبوونەوەی ئاژەڵەکان بە ڕێژەیەکی زۆر، نەچوونە سەر کانی و مەشکە و...هتد سەرەڕای ئەوەی کە وەکو پیاو نەدەکەوتە ژێر چاودێری و بۆ سەربازی بانگ نەدەکرا. بەباشتر بوونی ڕەوشی ئابووری و تەندروستی ئافرەت سوودمەند بوو لە خزمەتگوزاری جیاجیا. تاکە ئەرکێك کە پێمان وایە قورستر بوو پەروەردەکردنی منداڵان بوو، وێڕای ئاسانکاریەکان لە بواری پەروەردەی منداڵ و بەخێوکردنی لە ئۆردووگادا، ئافرەتان ڕەنجێکی زۆریان بە بەخێوکردنی منداڵانەوە دەکێشا، چونکە لەبەر زێدە لە هۆکارێك لەم ماوەیەدا ڕێژەی لە دایکبوونی منداڵان لە وڵاتی عێراقدا بە گشتی زیادی کرد، مردنی منداڵانیش بەرەو کەمترین ڕێژەی ڕۆیشت بەبەراورد لەگەڵ پێشتر.

هەروەها پێم وایە هاوکات لەگەڵ ڕاگواستن، بە دوورکەوتنەوەی ئافرەت لە ژینگەی گوند لە ئازادیەکەشی کەم بووەوە، هەڵبەت ئازادی کۆمەڵایەتی. بەهۆی نەمانی چوونە سەر کانی و ئیشەکانی ئافرەت لە دەرەوەی ماڵ، بەرە بەرە لە پانتایی ئازادیەکەی کەمبووەوە. ئەم دەرنەچوونە لە ماڵ ئەگەر بۆ ئافرەتی شارنشین زۆر ئاسایی بێت، ئەوا بۆ ئافرەتێك کە جگە لە کاتی نووستن زۆربەی کاتەکانی خۆی لە دەرەوەی ماڵەوە بەسەر بردبێت ئاسایی نەبوو. دواتریش ئافرەت لە ئۆردووگا بەپێچەوانەی کچ و ژنەکان لە شاردا بە تایبەتی نەوەی نوێ کە ژمارەیەکی بەرچاویان لە دەرەوەی ماڵ کاردەکەن وەك فەرمانبەر، مامۆستا... کچانی ئۆردووگا کەمتر ئەو دەرفەتەیان بۆ ڕەخسا و زۆربەیان بوون بە ئافرەتی ماڵەوە.

خاڵێکی دیکە کە پێویست دەکات ئاماژەی پێ بکەین، ئەوەیە کە ئۆردووگا بە لەخۆ گرتنی خەڵکێکی زۆر لە عەشرەت و دەڤەرە جیاوازەکان، وەك کۆرەیەکی لێهات و زۆر لە دابونەریتە کۆن و تایبەت بە یەکێك لە ناوچەکانی تواندنەوە، هەروەها گۆڕانگەلێکی زۆر بەسەر

ڕەفتار، هەڵسوکەوتەکان و شێوازی ژیانی ڕۆژانەدا هاتن. ئەم کارلێکەی نێوان وردە کولتوورەکان بۆوە هۆی لەیەکتر نزیکبوونەوەی تاکەکانی کۆمەڵگاکەمان، ئەم کارلێکە تایبەت نەبوو بە عەشرەت و خێڵە نیشتەجێکانەوە، بەڵکو لەنێوان ئەوان و خێڵە نیمچە کۆچەرەکانیشدا دروست بوو، دوای ئەوەی کاولکردنی گوندەکان و فرەوانبوونی ناوچە قەدەغەکراوەکان هاتووچووی ئەوانی زۆر سنووردار کرد، عەشرەتەکانی وەك هەرکی و مەنتك ... بەزۆری لە ئۆردووگاکاندا نیشتجێ بوون، ئەمەش ئاکامێکی کۆمەڵایەتی دیکەی سیاسەتی ڕاگواستن بوو.

لە کۆتایشدا دەکرێ ئەوە دووبارە بکەینەوە کە ئەم فۆرمەی نیشتەجێبوون (ئۆردووگای زۆرەملێ) وێڕای ئەوەی فۆرمێکی نامۆ بوو بە مێژووی نیشتەجێبوونی کوردەکان، بۆ بە واقعێك و شوێنی خۆی کردەوە.

باسی دووەم: کاریگەری ڕاگواستن لەسەر شاری کوردی*

لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتیەکان لەبارەی شارەکانی کوردستانی خوارو هەرچەند وەك زۆربەی تۆژینەوە کۆمەڵایەتیەکانی دیکە زۆر کەمن، بەڵام بەبەراورد لەگەڵ شێوەکانی دیکەی نیشتەجێبوون (ئۆردووگا، لادێی نوێ) هەندێك باشترن، وێڕای ئەوەی ئەو لێکۆڵینەوانەی لەبەر دەستن کەموکوڕیان ئێجگار زۆرە.

* بێگومان لێکۆڵینەوە لە ڕۆڵی هۆکارێکی وەك ڕاگواستن لە گۆڕینی سیما و پێکهاتەی شارەکان لەو ماوەیەدا کارێکی ئاسان نییە، لە توانای ئەم باسەشدا نییە زۆرترین ئاکامە کۆمەڵایەتیەکانی ئەو سیاسەتە بخاتەڕوو. هەروەها لەبەر ئەوەی ئەم باسە خۆی تەرخان کردووە بۆ کاریگەری هۆکارێك لەو هۆکارانەی کە بوون بە هۆی گەشەسەندن و فرەوانبوونی شارەکان، پێویستە خوێنەران ئەوە لەبەر چاو بگرن و کاتێك بە دوور و درێژی باسی خەسڵەتە گشتیەکانی شارە کوردیەکان لەو ماوەیەدا نەکراوە بە کەموکوڕی لە قەڵەم نەدەن.

ئەنتۆنی گیدێنز دەڵێت: لە سەدەی بیستدا ((بەشاریبوون)) پرۆسەیەکی جیهانی بوو، جیهانی سێیەمی بە شێوەیەکی بەرفرەوان گرتەوە. ناوبراو درێژەی پێدەدات و دەڵێ: قۆناغی سەرەکی پەرەسەندنی شارەکانی جیهانی سێیەم لە نیوەی دووەمی سەدەی بیست دەست پێ دەکات.[7] ئەگەر بە پشت بەستن بە گوتەکەی *گیدێنز* بپەرژێینە سەر گەشەسەندنی شارەکانی کوردستانی خواروو لە سەدەی بیستدا، ئەوا دەبێت ئەو گەشەسەندنەیان بۆ سێ قۆناغ دابەش بکەین، بەم شێوەیە: لەسەرەتای سەدەی بیستەوە تا سالّی ١٩٧٠، لە سالّی ١٩٧٠وە تا سالّی ١٩٩١، لە دوای سالّی ١٩٩١، هەر یەکێك لەم قۆناغانە خاوەن نیشانەگەلێکی تایبەت بە خۆیە کە جیاوازن لە تایبەتمەندیەکانی قۆناغەکانی دیکە.

لەم باسەدا هەوڵدەدەین تیشك بخەینە سەر هەندێك لەو گۆڕانکاریانەی بەسەر ژیانی شارنشینی و شارەکاندا هاتوون لە دوو دەیەی حەفتا و هەشتادا. لە سەرەتادا ئێمە لەگەڵ ئەوەداین کە ئەوەی بە شار ناودەبرێت، لە ئاستی جیهاندا یەك تێگەیشتنی نییە. تەنانەت لەسەر ئاستی وڵاتێکیشدا شارەکان وەك یەك پەرەناسێنن و چۆنایەتی ئەوان خەسڵەتگەلێکی جیاوازی هەیە. بۆ دەستنیشانکردنی شاریش سوود لە کۆمەڵە پێوەر و پێودانگێکی جیاواز وەردەگیرێت.[8]

لە هەموو جیهاندا زێتر پشت بە پێوەری ئاماری دەبەسترێت بۆ

---

7 انتونی گیدنز، جامعەشناسی، ت: منوچهر صبوری، نشرنی، تهران ١٣٧٠ (١٩٩١)، ص ٥٩٥.

8 منوچهر محسنی، جامعەشناسی پزیشکی، چاپ ششم، انتشارات طهوری، تهران ١٣٧٩ (٢٠٠٠)، ص ٩٧.

جیاکردنەوەی شار لە لادێ.[9] ئەو ژمارەیەی دیاردەکرێت لە ولاّ تێکەوە بۆ ولاّتێکی دیکە جیاوەزە، بەلاّم وەك ((برۆدڵ)) دەڵێت مەسەلەکە تەنیا بە ژمارە سنووردار ناکرێت، شار تەنیا بەبەراورد لەگەڵ شێوەی خوارتر لە خۆی (خێڵ، گوند) بەرگی شارانە دەپۆشێت و دەبێتە شار.[10]

زۆر لە کۆمەڵناسان بە پێوەری ئاماری رازی نین، ئەوان لەو بڕوایەدان دەوروبەری شار (ضواحي المدينة) زێتر لە شارنشینی نزیکە ئەگەر ژمارەی دانیشتووانیشی بەو رادە پێویستە نەگەیشتبێت کە بۆ ستاتۆسی شار دیاریکراوە، لە کۆبوونەوەیەکی دانیشتووانی کشتوکاڵی کە ژمارەیان بە رادەی ئاماری خوازراو گەیشتبێت.[11]

کۆمەڵناسان زێتر پشت دەبەستن بە ژمارە و چڕی دانیشتووان، بوونی پیشە ناکشتوکاڵیەکان، پێکهاتەی کولتووری و رەفتاری بەکۆمەڵ، جۆری پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان، شێوەی ژیان بەلاّم لەبەر ئەوەی لە ولاّتی عێراقدا پێوەرەکە زێتر کارگێریە، هەموو ناوەندی ناحیە، قەزا و پارێزگایەك بە شار لەقەڵەم دەدرێت، ئێمەش ناچار لەم باسەدا بەم پێوەرە مامەڵە لەگەڵ ئەو ناوەندانە دەکەین.*

---

9 منوچهر محسنی، جامعەشناسی عمومی، چاپ هفدهم، انتشارات طهوری، تهران ١٣٧٩ (٢٠٠٠)، ص ١٩٦.

10 فرنان برودل، سرمایداری و حیات مادی، ت: بهزاد باشی، نشر نی، تهران، ١٣٧٢ (١٩٩٣)، ص ٤٩٥.

11 مجموعة من المؤلفين، دراسات في المجتمع العربي المعاصر، تحرير خضر زكريا، ط ١، الاهالي للطباعة والنشر و التوزيع، دمشق، ١٩٩٩، ص ٨٤ - ٨٥

* هەروەکو خوێنەر لە لاپەڕەکانی دواتردا دەبینێت، ئێمە دەپەرژێینە سەر ئەو شار و شارۆچکانەی کە لادێنشینەکان روویان تێکردووە، واتە ئەو شار و شارۆچکانەی لە دوای راپەڕین ئازاد کران، چونکە شار و شارۆچکەکانی دیکە لە ژێر دەستی بەعسدا مانەوە و ئازاد نەکران، لەبەر ئەوەی لادێنشینە کوردەکان روویان تێنەکرد یان زۆر کەمتر روویان

یەکەمین دیاردە کە تۆژەر لە شاری کوردیدا لە دوو دەیەی حەفتا و هەشتاکاندا تێبینی دەکات، گەورەبوون و فرەوانبوونی شارەکانە لە هەردوو رووی، بەرفرەبوونی شارنشینی (The Urban Expannsion) و پلەی بەشارییبوون (Degree of Urbanization)، بەلاّم بە گشتی بەرفرەبوونە شارنشینییەکە ئاسۆیی بوو نەك ستوونی، ئەمە لە لایەکەوە، لە لایەکی دیکەوە وەرگرتنی خەسلّەتی بەشارییبوونە لە هەندێك ئاوەدانی دیکە کە تا ئەو کات بە شار لە قەلّەم دەدران. لە نێوان سالّەکانی ١٩٧٧ ـ ١٩٨٨ دەولّەتی عێراق ٤٠ ناحیەی لە کوردستانی باشور بە تەواوی سڕیەوە و زۆربەشیانی چۆلکرد.[١٢] لەکاتێکدا زۆربەی ئەو شارانەی کە مانەوە گەشەیەکی بەرچاویان بە خۆوە بینی، گەورە بوونی شارەکانیش لە شارێکەوە بۆ شارێکی دیکە جیاواز بوو، لەبەر چەند هۆیەکی جیاواز.

پێش ئەوەی باس لە گەورەبوونی قەبارەی شارەکان و پەلوپو هاوێشتنیان بکەین کە دەکرێ دەستەواژەی گیدێنز بۆ ئەو گەشەسەندنە بەکار بهێنین کە دەلّێت: دەوروبەری شارەکان لە جیهانی

تیّ کردووە، هەروەها کوردنشینەکانی ئەو شارانەش زۆرترین ژمارەیان راگوێزران و عەرەبیان لە شوێنی ئەوان نیشتەجێ کردن، رەوشێکی کۆمەلاّیەتی جیاوازیان هەیە و پێمان وایە ئەم شار و شارۆچکانە پێویستیان بە تۆژینەوەیەکی سەربەخۆ هەیە. هەر باسکردنێکیان لێرەدا بەتایبەتیش بەوەی کە رەوشی ئەم شارانە لەرووی کۆمەلاّیەتیەوە جێگیر نییە و تۆژەر دەستی پێیان ناگات و زانیاری و داتا لە بارەیانەوە کەمن، باسکردنێکی پڕ لە کەموکووڕی دەبێت. لە بەشی سێیەمیشدا هیچ ئاماژەیەك کە شیاوی باس بێت بەو شار و شارۆچکانە نەکرا، چونکە وێڕای کەمی زانیاری و داتاکان لەبارەیانەوە، لە بەراوردەکەدا سوودێکی وەهای بە باسەکە نەدەگەیاند، نەك لەبەر هۆیەکی دیکە.

12 د. عەبدوللاّ غەفوور، فەرهەنگی جوگرافیایی کوردستان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ٢٠٠٢، ل ١٣١.

سیّ ((قارچك ئاسا گەشەیان دەسەند))،[13] ئەوە لە یاد نەکەین کە ئەو گەشەسەندنەی ئەمڕۆ بە شارەکانی کوردستانەوە دیارە هەم لەڕووی قەبارە و هەم لەڕووی جوانکاریەوە بەرهەمی تەنیا دوو دەیەی حەفتا و هەشتاکان نییە، بەڵکو دوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ قۆناغێکی گرنگە لە گەشەسەندنی شارەکانی کوردستانی خوارووداً.[14]

شارەکانی کوردستان بە تایبەتی لە هەشتاکانی سەدەی رابردوو گەشەیەکی بەرچاویان سەند، بەڕێوبەری شارەوانی هەولێر لە ساڵی ١٩٨٥ لە پاساو هێنانەوەی بۆ ئەوەی کە نەیانتوانیوە خزمەتگوزاری پێویست بگەیننە گەڕەکە نویّ دروستکراوەکان گوتی: ((دەبوایە شاری هەولێر لە ساڵی دوو هەزاردا بەم گەورەبوونەی ئێستای (١٩٨٥) گەیشتبا)).[15] سەبارەت بە گەورەبوونی شاری دهۆکیش دەتوانین ئاماژە بە زیادبوونی خانووەکانی ئەو شارە بکەین، لە ساڵی ١٩٧٧ تەنیا ٣٦٦٨ خانوو لە شاری دهۆك هەبوو، کەچی ساڵی ١٩٨٣ ژمارەی خانووەکان بە ٩١٤١ خانوو گەیشت، واتە لەو حەوت ساڵەدا ژمارەی خانووکانی نزیکەی جار و نیوێك یاخود بە رێژەی ١٤٩٪ زیادیان کرد،

---

13 گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٣.

14 لەم بارەیەوە دەتوانین ئاماژە بە تێبینیی نووسەرێکی میسری بکەین کە ساڵی ١٩٨٨ دوای نۆ ساڵ ژیان لە شاری هەولێر گەڕایەوە میسر و جارێکی دیکە لە ١٩٩٩ سەردانی شاری هەولێری کرد، ئەو دەڵێت: ((لە کۆتایی هەشتاکان خانووکانی شاری هەولێر لە هۆتێلی دیاریەوە تا نەخۆشخانەی لەدایکبوون بۆ خانووی ئەمین عامەکان لە سەر جادەی شەست مەتری لە جوانترین خانووکانی ئەو شارە بوون)). بگەڕێوە بۆ: رجائی فاید، اربیل ٨٨ هەولێر ٩٩، مؤسسة موکریانی للطباعة و النشر، هەولێر، ٢٠٠٠، ص ٥٤، هەروەها لە لاپەڕە ٥٢ باسی فراوانبوونی دوو گەڕەکی پیشەسازی و راپەڕین (٧ نیسانی جاران) لە شاری هەولێر دەکات.

15 گیدنز، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠٠.

رووبەری شارەکەش سێ جار هێندەی خۆی گەورە بوو.[16]

لەو دوو دەیەدا، شارەکانی کوردستانی خواروو وەك زۆر لە شارەکانی ئەمریکا و ئەورووپا لە سەدەی نوزدە، گەشەسەندنی دانیشتووانە شارنشینەکان هاوکات بوو لەگەڵ کەمبوونی ڕێژەی دانیشتووانە لادێنشینەکان هەروەها لەم ماوەیەدا بەوەی کە شارەکان پەلوپۆیان دەهاوێشت و رووبەرەکەیان فرەوان دەبوو ((بە خێرایی ناوچە لادێنشینەکانیان دەگۆڕی بۆ ناوچەی دەوروبەری شار)) وەك *شپنگلەر* لە وەسفی شارەکانی ئەورووپا بۆی چووە.[17]

ئەم بارە واتە گەورەبوون و فرەوانبوونی رووبەری زەوی شار و شارۆچکەکان خەسڵەتێکی هەموو ئەو شارە کوردیانە بوو لە کوردستانی خواروو کە بواری فرەوانبوونیان هەبوو لەڕووی سیاسی و ژینگەی سروشتیەوە. هەرچەند زێدەبوونی سروشتی شارنشینان، بەرزبوونەوەی داهاتی تاکەکەس لە کۆتایی حەفتاکان، مۆدێرنە... رۆڵیان هەبوو لە پەرەسەندن و فرەوانبوونی شارەکان، بەڵام گەورەترین هۆکار کۆچکردنی لادێنشینان بوو بۆ شارەکان. لەو دوو دەیەدا لادێنشینان بە لێشاو بەرەو شارەکان کۆچیان دەکرد. لە ئەنجامی ئەوەشدا تەنیا گەڕەکی نوێ دروست نەبوون و شار سنوورەکانی خۆی فرەوان نەکرد، بەڵکو چڕی دانیشتووانیش لە شارەکاندا رووی لە زیادی کرد.

ئەگەر لە رۆژئاوا شۆڕشی پیشەسازی هۆی سەرەکیی پەرەسەندنی شارەکان بوو بێت، ئەوا لە کوردستانی خواروو راگواستن بە پلەی

---

16 هاشم خضر الجنابی، مدينة دهوك، دراسة في جغرافية المدن، مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٥، ص ٤٢ ـ ٤٣.

17 ماکس وبر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٣.

یەکەم بەرپرسە لەو دیاردەیە. پەرەسەندنی شارەکانی کوردستانی خواروو لە حەفتا و هەشتاکانی سەدەی رابردوو لە شێوەی پەرەسەندنی شارەکانی رۆژئاوا، لە سەردەمی بە پیشەسازیبوونیاندا بوو.[18]

ژمارەی کۆچکردووەکان بۆ شاری هەولێر لە ماوەی نێوان ١٩٧٧ ـ ١٩٨٤ گەیشتە ١٢٨,٨٤٣ کەس.[19] لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتووانی شاری هەولێر سالّی ١٩٧٧ تەنیا ١٩٣,٥٥٨ کەس بوو.[20] رووپێوی ئاوەدانی شارەکەش لە ١٥٤٧ هێکتارەوە بووە ٢٢٧٢ هێکتار لە ماوەی نێوان سالاّنی ١٩٧٥ـ١٩٨٠.[21] هەروەها ژمارەی دانیشتووانی شاری دهۆك لە ١٩٧٧ ـ ١٩٨٣ بە رێژەی ٢٢٠٪ زیادی کرد. لە ماوەی ئەو حەوت سالّەدا ٣٥,٩٥٣ کەس لە ناوچەکانی دیکەوە بۆ شاری دهۆك کۆچیان کردووە.[22] ژمارەی دانیشتووانی شاری دهۆك کە سالّی ١٩٧٧ تەنیا ٤٠,١٩١ کەس بوون،[23] لە ماوەی تەنیا حەوت سالّدا واتە لە ١٩٨٣ بە ٨١,٣٤٧ کەس گەیشت.[24]

لە تۆژینەوەیەکدا هاتووە کە سالّی ١٩٧٠ شاری دهۆك تەنیا ٣٤٪ کۆی دانیشتووانی ناوەندەکانی شارنشینی لە پارێزگاکەدا لەخۆ

---

18 لە بارەی پەرەسەندنی شارەکانی رۆژئاوا بگەڕێوە بۆ پێشەکیە راڤەییەکەی *مارتیندال* لەم سەرچاوەیەدا: ماکس وبر، هەمان سەرچاوە، ل ٢٧.

19 هاشم خضر الجنابي، مدينة اربيل، دراسة في جغرافية الحضر، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، ١٩٨٧، ص ١٦٩.

20 الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة١٩٧٧.

21 د. خليل اسماعيل محمد، اربيل دراسات جغرافية ـ اقتصادية، وزارة الثقافة، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٩٩.

22 هاشم خضر الجنابي، مدينة دهوك، دراسة في جغرافية المدن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨.

23 الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، سەرچاوەی پێشوو.

24 هاشم خضر الجنابي، مدينة دهوك دراسة في جغرافية المدن، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.

گرتبوو، ئەو ڕێژەیە ساڵی ١٩٨٧ بوو بە ٥٦٪ .[٢٥] هەر لەم بارەیەوە تاهیر زێباری لە توێژینەوەیەکدا لە بارەی شاری دهۆك دەڵێت: ژمارەی ئەوانەی لە نێوان ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٨٧ کۆچیان کردووە بۆ شاری دهۆك ٣٩,٨٤٩ کەس بوون، لە شوێنێکی دیکەی هەمان باسەکەیدا ئاماژە بەوە دەکات کە ڕێژەی شارنشینی لە ساڵی ١٩٧٧ کە تەنیا ٣٧,٤٪ بوو، ساڵی ١٩٨٧ بۆ ٥٢,٣٪ زیادی کرد.[٢٦] بەڵام ناوبراو باس لەوە ناکات چەند لەم شارنشینانە شارستانن. ئەوانەی لەو ماوەیەدا بۆ شارەکە کۆچیان کردووە، هەموویان شارنشینن بەڵام ناکرێ هەموویان بە شارستان لەقەڵەم بدرێن. یەکەم لەبەر ئەوەی ژمارەیەکی زۆریان لە ژینگەیەکی لادێییەوە کۆچیان کردووە بۆ ناو شار. دووەم، ژمارەیەکی زۆریان ڕەنگە تەنیا ئەوەوە دوو سێ ساڵ بێت بۆ شارەکە کۆچیان کردبێت. پرۆسەی شارستان بوونی تاکەکەس کورتخایەن نییە، هەر بۆیە پێویستە بۆچوونی کۆمەڵناسی لەم بوارەدا جیاواز بێت لە بوارە زانستییەکانی تر. تەنیا بوونی جەستەیی لە شاردا بە پێوست مانای بەشداریکردنی تاکەکەس لە ژیانی شارنشینیدا نابەخشێت. ڕەنگە کۆچکردوو لە شاردا بژیت، بەڵام ئینتیمای بۆ شارەکە نەبێت، لەڕووی کۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ ژینگەی شارەکەدا نەگونجێت، هەروەها پەیوەندیەکانی لە ڕادە بەدەر سنوودار بن، بەتایبەتی لە یەکەم قۆناغەکانی نیشتەجێبوونی لە شارەکەدا.[٢٧] جیاوازیەکی زۆر لە نێوان

---

25 د. خەلیل ئیسماعیل محەمەد، دابەشبوونی جوگرافی دانیشتووانی شاری دهۆك، سەنتەری برایەتی، ژمارە ٢، ئەیلوولی ١٩٩٧، ل ٥١.

26 تاهیر حەسو زێباری، ئاقارەکانی شارنشینی لە شاری دهۆك، سەنتەری برایەتی، ژمارە ١٦، هاوینی ٢٠٠٢، ل٣٠٣.

27 جیرالد بریز، مجتمع المدینة فی البلاد النامیة، ت: د. محمد الجوهری، دار المعرفة الجامعیة، القاهرة ١٩٨٩، ص ١٧٠.

خەسڵەتەکانی کۆچکردووە نوێکان بۆ ئەو شارانەی بە خێرایی پەرەدەسێنن و خەڵکی کۆنی شارەکە هەیە، ئەویش لەڕووی پێگە، ئاستەکانی داهات، ئاستی رۆشنبیری، رەفتاری شاریانە ...[28] هەر سەبارەت بەمە کۆمەڵناسی ئەمریکی ((وێرس)) پێی وابوو کە رێژەی گشتی ئەو دانیشتووانانەی لە شارەکاندا دەژین، بە شێوەیەکی ورد و تەواو رێژەی ((بەشاریبوونی)) جیهانی هاوچەرخ دەرناخات.[29] لە خشتەی خوارەوەدا رێژەی سەرسوڕهێنەری زیادبوونی دانیشتووانی هەندێك لە شارەکانی کوردستانی خواروو لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٧٧ ـ ١٩٨٧ دەخەینەڕوو.

بەڵام گەورەترین شەپۆلی کۆچی لادێنشینان بۆ هەندێك لە شارەکان ساڵی ١٩٨٨ دەستی پێ کرد، کاتێك زێتر لە ١٦٠٠ گوندی کوردستانی خواروو لە میانی پەلاماری ئەنفالدا خاپوور کران،* وێڕای ئەوەی چەندین شار و شارۆچکە لەو ساڵەدا لە ستاتۆسی ناحیەوە بۆ گوند بچووککرانەوە یاخود بە تەواوی چۆڵ کران.

پێشتر ئاماژەمان بەوە کرد کە دیاردەی بەرفرەوانبوونی شارەکانی کوردستان و زیادبوونی چڕیان تایبەت نەبوو بە هەموو شار و شارۆچکەیەك، وێڕای چۆڵکردنی ژمارەیەکی زۆری ناحیەکان کە چیتر وەك شارۆچکە بوونیان نەما، ئێمە چەند شارۆچکەیەکی دیکەشمان هەیە کە ژمارەی دانیشتووانیان یان بە رێژەیەکی زۆر کەم زیادیان کردووە کە شیاوی باس نییە یان لە کەمیان داوە. لە (خشتەی ژمارە٨) ئاماژە بە هەندێك لەو شارانە دەکەین.

---

28 هەمان سەرچاوە، ل ١٤٧.

29 گیدنز، هەمان سەرچاوە، ل ٦٠٠.

* بەداخەوە هیچ ئامارێکی ئەو ساڵەمان دەست نەکەوت.

خشتەی ژمارە (٨)

زیادبوونی ناسروشتیی دانیشتووانی هەندێك لە شارەكانی كوردستانی خواروو لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٨٧

ژمارە	ناوی شار	ژمارەی دانیشتووان لە ساڵی ١٩٧٧	ژمارەی دانیشتووان لە ساڵی ١٩٨٧	ژمارەی دانیشتووانە زیادبووەكان لە دە ساڵدا	رێژەی زیادبوون لە ساڵێكدا
١	هەولێر	١٩٣٥٥٨	٤٤٥٩٣٧	٢٥٢٣٧٩	٪١١،١١
٢	سلێمانی	١٧٥٤١٣	٣٦٤٠٩٦	١٨٨٦٨٣	٪٩،٧
٣	دهۆك	٤٠١٩١	١١٤٣٢٢	٧٤١٣١	٪١٦،٧
٤	زاخۆ	٣٠٢٩٩	٦٠٦٥٥	٣٠٤٥٩	٪٩،١
٥	چەمچەماڵ	١٣٤٢٣	٥٠٣٠٠	٣٦٨٧٧	٪٢٤،٩
٦	كەلار	٩٢٧٤	٦٣١٠٢	٥٣٨٢٨	٪٥٢،٧
٧	ئاكرێ	٨١٢٢	١٦٨٢٢	٨٧٠٠	٪٩،٧
٨	رانیە	٧٩٣٢	٤٩٩٨٦	٤٢٠٥٤	٪٤٨،١
٩	عەنكاوە	٥٧٥٥	١٩٣٤٠	١٣٥٨٩	٪٢١،٤

* سەرچاوەكانی خشتەكە

- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٧٧.
- الجمهورية العراقية، وزارة التخطيط، الجهاز المركزي للاحصاء، نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٨٧.

خشتەی ژمارە (٩)

گۆڕانی ژمارەی دانیشتووانی هەندێ شاری دیکەی کوردستانی خواروو لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٨٧

ژمارە	ناوی شار	ژمارەی دانیشتووان لە ساڵی ١٩٧٧	ژمارەی دانیشتووان لە ساڵی ١٩٨٧	گۆڕانی ژمارەی دانیشتووان لە یەك دەیەدا	ڕێژەی گۆڕان لە ساڵێکدا
١	قەڵادزێ*	١٣٦٨٥	١٤٤٨٧	٨٠٢	٪٠،٤
٢	ڕەواندز	٨٥٨٣	٨٦١٦	٣٣	٪٠.٠٢
٣	سەرسنگ	٧٧٦٠	٤٠١٣	-٣٧٤٧	-٪٤،٣
٤	ئامێدی	٦٩٤٧	٤٨٧٢	-٢١٧٤	-٪٢،٨
٥	تووزخورماتوو	٦٨٨٣	٦٥٦٠	-٣٢٣	-٪٠،٣

سەرچاوەکانی ئەم خشتەیە هەمان سەرچاوەی خشتەکەی پێشووترن

* دانیشتووانی شارۆچکەی قەڵادزێ ساڵی ١٩٨٩ ڕاگوێزران.

بەبەراورد کردنی دوو خشتەی سەرەوە دەگەینە دوو ئەنجام: یەکـەم، هەندێك لە شـارەکان بـە شـێوەیەکی سـەیر پـەرەیان سـەندووە و لـە بەرامبەریشدا هەندێك شـاری دیکـە کـە ژمارەیـان زۆر کـەمترە لـە دەستەی یەکـەم ژمـارەی دانیشـتووانیان زۆر لـە کـەمی داوە. دووەم، هەندێك شارۆچکە کـە ژمـارەی دانیشـتووانیان زۆر کـەم بـوون لـەم ماوەیەدا بوون بە شاری تەواو وەك چەمچەماڵ، کـەلار، رانییـە ... لـە بەرامبەر ئەمەشدا هەندێك شار کە هەر لە کۆنەوە بە شـار ناسـراون لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی رابردوو هەر نەمان یاخود زۆر بچـووك بوونەوە وەك رەواندز، هەڵەبجە، قەڵادزێ، ئامێدی...هتد ئـەم دەسـتەیە لە کاتێکدا ئێمە بە باشی هەست بە بچووك بوونەوەیان دەکەین ئەگەر بەراوردیان بکەین لەگەڵ ئەو ئۆردووگا زۆرەملێیانـەی کـە لـە دوای ساڵی ١٩٨٧ دروستکران. هەموو ئەو شار و شـارۆچکانەی قـەبارەیان گەورە نەبوو یان رێژەی دانیشتووانیان وەکو پێویسـت زیـادی نـەکرد، وێـڕای ئـەوەی پەیوەندیـەکی زۆریـان بـە راگواسـتنی لادێنشـینانی دەوروبەریانـەوە هەیـە، هـەندێکیان گرفتـی دیکەشـیان هـەبوو وەك ژینگەی سروشتی و تۆبۆگرافییان.

خەسڵەتێکی دیکەی شارەکانی کوردستانی خواروو لـەو ماوەیـەدا، زاڵبوونی کەشێکی پڕ لـە تـرس و نائـارامی بـوو. لـە دوای نسـکۆی شۆڕشی کورد ساڵی ١٩٧٥ خەڵکی ناوچە کوردنشینەکان بە گشـتی تووشی بێهیوایی بوون، دواتریش زۆری نەخایـەند عـێراق کەوتـە نـاو شەڕێکی گەورەوە لەگەڵ وڵاتی ئێران. شەڕ تا دەهات درێژەی دەکێشا و قوربانییەکانیشی زێتر بوون. بۆیە هەموو پیاوەکان جگە لەوانـەی زۆر بەتەمەن بوون دەکرا رەوانەی بەرەکانی شەڕ بکرێن. ئـەو شـەڕەی کـە کوردەکان بە پیرۆزیان نەدەزانی، بۆ ئەوان گرنگ نەبوو ئەگـەر عـێراق بیدۆڕێنێت. بۆیە بەشداری کردن لە شەڕێکی لـەم جـۆرەدا جگـە لـە

ترسی مردن و بەدیل گیران، لەڕووی دەروونییەوە زۆر ئازاردەر بوو. دوای کۆتایی هاتنی شەڕی عێراق ـ ئێرانیش لە ماوەیەکی کەمدا عێراق وڵاتی کوێتی داگیر کرد، بۆیەش کەوتە ناو شەڕێکی زۆر گەورەترەوە. جگە لەوەش دامودەزگا حزبی و حکومیەکانی بەعس لەناو شارەکاندا بەردەوام خەڵکیان ئازاردەدا و لە هاووڵاتیانیان دەپێچایەوە، زۆر لەو ئاغا عەشایرانەی کە لە لادێوە هاتبوون بۆ شار ((مەفرەزەی خاسە)) (المفارز الخاصە)یان دەرکرد، ئەم مەفرەزانە لەو شارنشینانەی کە ببوون بە ئەمن و ئیستخبارات میهرەبانتر نەبوون. بۆیە زیادەڕەوی نییە ئەگەر بڵێین ئەو ماوەیە ڕەنگە سەختترین قۆناغی ژیان بوو بێت لە شارەکانی کوردستانی خواروودا.

هەروەها لەگەڵ هاتنی ئەو خەڵکە زۆرە لە لادێکانەوە بۆ ناو شار، مەگەر بە دەگمەن، دەنا پیشەی هەموویان لە داچاندنی زەوی و مەڕدارییەوە گۆڕا بۆ پیشەی دیکە کە تایبەتن بە شارنشینییەوە. ئەمە لەلایەك، لەلایەکی دیکەوە ئەمە بووە هۆی کەمبوونی دەرفەتەکانی کار و زۆربوونی بێکاری یان بێکاری داپۆشراو، چونکە هەموو ئەو بەناو جاشانەی کە نەدەچوون بۆ ڕەبیەکان یان ئەوانەی لە گوندەکانەوە هاتبوون بۆ ناو شار و ئیشێکی وەهایان دەست نەدەکەوت، هەروەها ژمارەی زۆری فیرار و موتەخەلیفەکان هەموویان ئاماژە بە بوونی بێکارییەکی داپۆشراو دەکەن لەو ماوەیەدا. بەڵام ئەوەی ڕێگەی لەوە دەگرت ئەم بێکارییە کێشەی ئابووری دروست بکات ، ئەوەبوو کە ئابووری عێراق بەهێز بوو و خەڵك لە خۆشگوزەرانییەکی ئابووریی ڕێژەییدا دەژیان. هەموو کەسێك دەیتوانی بە ئاسانی ژیانی خۆی بەڕێوەبەرێ. لە خێزانێکی بۆ نموونە هەشت کەسیدا، تەنیا تاکێك لەو خێزانەدا کاری دەستکەوتبا، ژیانی خێزانەکە دابین دەبوو.

لەم ماوەیەدا، شارەکانی کوردستان دووچاری دیاردەیەکی زۆر

بەرچاو هاتن کە دەکرێ بە ((بەلادێیوونی شار)) ناوبنێین. بەلادێیوونی شار بریتییە لە دەرکەوتنی خەسڵەتگەلێکی شێوازی ژیانی لادێییانە لە ناو شارەکاندا. هەڵبەت شێوازی ژیانی شاری و لادێیی لە زۆر رووەوە لێك جیاوازن، وێڕای ئەوەی ئەم جیاوازیانە بەپێی وڵات و شارستانییەت و تەنانەت ناوچە دەگۆڕێن. هەروەها جیاوازی نێوان ژیانی شار و ژیانی لادێ شتێکی جێگیر و نەگۆڕ نییە، بەڵکو هێندە گۆڕاوە و هێندە راڤەی زۆرە کە لێکجیاکردنەوەی ئەم دووانە لە زۆر باروودۆخدا زەحمەتە. هەر چۆنێك بێت ئامادەیی خەڵکی لادێ لە ناو شاردا چ بە خێزانەوە لە وێ نیشتەجێ بن یاخود تەنیا رۆژانە بۆ کار و پێویستیەکانی رۆژانە لە ئۆردووگا و گوندە نزیکەکانەوە سەردانی شاریان کردبێت، بەهاتنیان بۆ شار نەبوون بە شارستانی، بەڵکو چەند کولتووری شار کاریگەریی لەسەر ئەوان هەبوو، کولتووری شار بە کولتووری ئەوان کاریگەر دەبوو، واتە ئەو دوو کولتوورە لە پەیوەندیەکی دیالیکتیکیانەدا بوون.

تاکی شارنشین جیاواز لە تاکی لادێنشین دەژیت، جیاوازی ئەم دووانە، رەنگدانەوەی جیاوازی نێوان کولتوور و وردە کولتووری ئەو دوو ناوچەیەیە، واتە جیاوازی لە بۆچوون و رەفتارەکان و رەنگە لە جلوبەرگ، شێوەزار بەم پێیەش وێڕای ئەوەی کە جیاوازیگەلێك لە نێوان ئەم دووانەدا هەیە، ئەوان بۆچوون و رەفتاری هاوبەشیشیان هەیە، چونکە هەردووکیان ئەندامی کولتوورێکی گەورەترن.[30] شارەکانی کوردستان ئەو زەمینە پتەوەیان نەبوو بەتایبەتی لەرووی ئابووریەوە تا بتوانن ئەو ژمارە زۆرەی راگوێزراوان لەخۆ بگرن و ئەو

---

30 جی. بی. جیتامبار، مقدمەای بر جامعەشناسی، ت: احمد حجاران و مصطفی ازکیا، نشر نی، تهران، ۱۳۷۳،ص ۱۰۵.

خەڵکە بکەنە شارستانی. تەنانەت ڕەنگە لــە هــەندێ بــاردا خەڵکــە شــاریەکە خەســڵەتی گوندیــان هــەڵگرتبێ و خەســڵەت و نــۆرم و بەهاکانی لادێنشینان بەسەریاندا زاڵ بن. وێــڕای ئــەوەی ڕەگوڕیشــەی شارنشــینی لــە کوردســتاندا بــۆ ماوەیــەکی زوو دەگەڕێتــەوە، بــەڵام کولتــووری شارنشــینی و ژیــانی شارســتانیانە بــەردەوام دەگۆڕێـــن و کاریگەر دەبن بەو پێشکەوتن و داهێنانانەی ڕۆژانە سەرهەڵدەدەن و بە زۆر هۆکاری دیکەش. بۆیە لە هەموو شوێنێك و لە هەموو ماوەیەکی زەمەنیدا مەرج نییە هەموو شارەکان پێشکەون، هەندێ کات بۆ دواوە دەگەڕێنەوە.

لادێنشــینەکان بــە هاتنیـــان بـــۆ شـــار پیشـــەکانیان گـــۆڕان، خانووەکانیان گۆڕان و ئەوان کەوتنە ناو چوار دیوارەوە (بــەو مانایــەی کەمتر لە ماڵەوە دەردەچوون)، کەرەستەکانی ماڵەوە یاخود ئەوەی پێی دەڵێن ناوماڵ تارادەیەك گۆڕانی تێکەوت، بەڵام ڕەفتاری کۆمەڵایەتی و هوشیاری کۆمەڵایەتیان درەنگــتر گۆڕانــی تێکــەوت و بــە ڕێژەیــەکی کەمتر. بە هاتنیان بــۆ نــاو شــار ڕەز و باخــەکانیان لەدەســتدا، بــەڵام ئامــادە نــەبوون بــە ئاســانی دەســت لــە بــەخێوکردنی پەلــەوەر و ئاژەڵــەکانیان هــەڵگرن.* بــەلای لادێنشـــینەکانەوە ئاســـان نـــەبوو پەیوەندیەکانیان زێتر بن بە لاوەکــی (پــانوی) و ڕووکەشــانە، یــاخود دابونەریت و بەهاکانیان بگۆڕنەوە بە داب و نەریت و بەها شــاریەکان.

---

* لە ساڵی ١٩٨٥ بەڕێوبەری شارەوانیی هەولێر لە نووسینێکدا وتی: ((هەزار جــار دووپاتی قەدەغەکردنی بەخێو کردنی ئاژەڵ و بەرەڵاکردنی مەڕ و ماڵات کراوە و سزاشمان داون ئاژەڵەکانیشمان گل داوەتەوە، چونکە پیسی لە ئەنجامی بەخێوکردنیان و دروســت کردنی هۆری بچووك لە تەك ماڵیانەوە پەیدا دەبێت)) بڕوانە: تەحسین چیچو و شێرزاد قادر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧.

لێرەشدا بــە تێگەیشــتنی ئۆگبــێرن* بــۆ کولتــوور ئــەوان دووچــاری دواکەوتنی کولتووری** -Cultural lag- هاتن.

هەروەها دیاردەیەکی دیکە کە لە شارەکانی کوردستانی خــواروودا سەری هەڵدا، دەرکــەوتنی شــێوەزاری جیــا جیــا بــوو لــە شــارەکاندا. هەڵبەت مەبەستمان ئەوە نییە کە بڵێین ئەم شێوەزارانە زۆر لە یــەکتر جیاوازن، مەبەست زێتر ئەوەیە کە بــە حوکمــی ئــەوەی پێــش چارەگــە سەدەی کۆتایی سەدەی بیست، جۆرە دابڕانێك و بەسەریەکەوە نــەچۆنی خەڵکی ناوچــە جیاوازەکــانی کوردســتان لــە ئــارادا بــوو، بــە هــۆی کۆمەڵێك فاکتەرەوە، لە ئەنجامی ئەمەشدا شێوەزاری هــەر ناوچەیــەك کەم تا زۆر لە شێوەزارەکانی ناوچەکانی دیکە جیاوازە. لە ناو خــەڵکی شارەکانیشــدا شــێوەزارێك زاڵ بــوو کــە خــــەڵکی ناوچەکــەی پــێ دەناسرانەوە، بەڵام بە هاتنی خەڵکێکی زۆر لــە ناوچــە جیاجیاکانــەوە لەپاڵ ئەو شێوەزارەی لە شارەکەدا زاڵ بوو. شێوەزاری دیکــەش هاتنــە ناو شارەوە، بەمەش شــێوەزارەکان کاریــان لەیــەکتر دەکــرد و ئەمــەش هۆیەکی یارمەتیدەر بوو بۆ دروست بوونی زمانی یەکگرتووی کوردی.

---

*ویلیــام ئۆگبــێرن (W.Ogburn) جــەخت دەکاتــە ســەر ڕۆڵــی داهێنــان لــە گۆڕانــی کۆمەڵایەتیدا، بە ڕای ئەو داهێنان گەشەسەندنی کولتووری مادی خێرا دەکات. ئەمەش دەلبێتە هۆی ((دواکەوتنی کولتووری))، لەم بارەوە بگەڕێوە بــۆ: د. محمد الجوهری و اخرون، دراسة علم الاجتماع، الطبعة الثانية، دار المعارف بمصر، القاهرة ۱۹۷۵، ص ۵۰.

**دواکەوتنی کولتووری کاتێك ڕوودەدات کە یەکێك لەو دوو لایەنــەی کولتــوور کــە وابەستەن بە یەکەوە بەر لــە لایەنەکــەی دیکــە و بــە ڕێژەیــەکی زێــتر بگۆڕێــت، بــەم شێوەیەش ئەم دوو لایەنە کە پێشتر گونجاوبوون پێکەوە، بە جۆرێــك لــە نــەگونجاوی لــە نێوانیاندا دروست دەبێت. بگەڕێوە بۆ: پروین سازگارا، نگــاهی بــە جامعەشناســی: بــا تاکید بر فرهنگ، انتشارات کویر، تهران، ۱۳۷۷ (۱۹۹۸)، ص ۹٦.

هەروەها کۆمەڵناسی ئەمریکی ویلیام ئۆگبــێرن یەکــەم کــەس بــوو ئــەم چەمکــەی خستەڕوو. بۆ زیاتر زانیاری بگەڕێوە بۆ: مەنوچێهر موحسنی، دەروازەکانی کۆمەڵناسی، هەمان سەرچاوە، ل ۱۲۲.

خەسڵەتێکی دیکەی بەلادێبوونی شارەکان کۆبوونەوەی خەڵکی ناوچەیەك بوو لەگەڕەکێك یاخود چەند گەڕەگێکی لێك نزیك و لەوێ بەردەوامی بە ژیانیان بدەن کە لەڕووی دابونەریت و پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانەوە هەمان ژیانی لادێ بوو نەك شار، ئەمەش لە گشت شارەکانی کوردستانی خوارووادا دیارە، بۆ نموونە لە شاری هەولێر گەڕەك بە ناوی عەشرەتەوە دروست بوون. هەروەها جۆرێکی دیکەی دابەشبوونی دانیشتووان لە شارەکاندا دروست بوو، بۆ نموونە خۆشناوەکان بە زۆری لە گەڕەکی سێتاقانی سەروو، خەڵکی دەشتی بەرانەتی و بەتایبەتی عەشرەتی گەردی لە تەیراوە، خەڵکی دەشتی هەولێر لە گەڕەکی کوران کۆبوونەوە کە ئەو شوێنانە دەروازەی شار بوون بەلای ناوچەکانیاندا، ئەمەش رەنگە بگەڕێتەوە بۆ پەیوەندی مرۆڤی کورد بەو خاکەوەیە کە لەسەری لە دایك بووە و ئیشی تێدا کردووە.

هاتنی خەڵکی زۆر لە لادێوە بۆ شار لەلایەك و پارێزگاریکردن لە رێژەی زۆری زیادبوونی سروشتی لەلایەکی دیکەوە، بووە هۆی ئەوەی ژمارەیەکی زۆر لە تاکەکان لە خانووێکدا کۆببنەوە. دوو هۆکار دەستیان لە دروست بوونی ئەم دیاردەیەدا هەبوو: یەکەم لاوازی مەیلی دروست کردنی خێزانی ناوەکی لە لایەن شارنشینەکانەوە. دووەم، خراپی باری ئابووری ئەو لادێنشینانەی دەهاتنە شار، ئەوان هەمیشە نەیاندەتوانی خانوو دروست بکەن یان خانوویەکی سەربەخۆ بەکرێ بگرن. بۆیە چڕی دانیشتووان لە هەر خانووێکدا زیادی دەکرد، واتە زێتر لە بەر لە دەیەیەك.

هەرچەندە لە پەنجا و شەستەکانی سەدەی رابردووشدا رێژەی خێزانی گەورە لە کوردستانی خوارووادا زۆر نەبوو، بەڵام ئەم رێژەیە لە حەفتا و هەشتاکانی سەدەی رابردوودا گۆڕانێکی بەرچاوی بەخۆوە

نەبینی. واتە زۆر کەمی نەکرد، وێڕای ئەو گۆڕانە زۆرەی بەسەر ژیانی کۆمەڵایەتی لادێنشین و شارنشینەکاندا هات. بۆیە دەتوانین بڵێین جیاوازی پێکهاتەی خێزان لە شارەکان لەڕووی چەندێتییەوە لەگەڵ خێزانی لادێدا جیاواز بوو نەك لەڕووی چۆنایەتیەوە، لە شاریش وەك لە شارە عەرەبیەکان خێزانی گەورە مایەوە لەگەڵ مەیلێکی بەرچاو بەرەو خێزانی ناوەکی.[31] سەبارەت بە دەسەڵاتی خێزان دیسان گۆڕانەکە هێندە بەرچاو نەبوو، باوك ئەوکات و ئێستاش هەر دەسەڵاتی یەکەمی هەیە. بڕیارە گرنگەکان، بە دەگمەن نەبێت، دەنا هەر لە دەستی ئەو و هەندێك جار ئەو و برا گەورە دان، ئەو چەمکەی ((هیشام شەرابی))[*] بەکاری هێناوە، واتە ((باوکسالاری نوێ)) رەنگە گونجاو بێت لەگەڵ ئەو گۆڕانەی بەسەر سستەمی باوکسالاریدا هاتووە، لە کوردستاندا لە سایەی ئەم سستەمەدا ویستی باوك ویستێکی رەهایە.[32] رۆڵی ئافرەت هەرچەند زۆر نەگۆڕا، بەڵام باشتر بوو لە جاران، ئەویش لەبەر ئەوەی

---

31 د. حليم بركات، المجتمع العربي المعاصر، الطبعة السابعة، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ٢٠٠١، ص ٩٦.

* هیشام شەرابی بە درێژی باس لەو گۆڕانە دەکات کە بەسەر باوکسالاریدا هاتووە لە کۆمەڵگای عەرەبیدا. دەڵێت: ((لە سەد ساڵی کۆتاییدا گۆڕانێکی گەورە بەسەر کۆمەڵگای عەرەبیدا هاتووە، بەڵام ئەم گۆڕانە نەبووە هۆی گۆڕینەوەی سستەمی کۆن بە سستەمی نوێ، بەڵکو کۆنەکەی نوێ کردەوە بەبێ ئەوەی لە رەگوڕیشەوە بیگۆڕێت، لە ئەنجامی ئەوەشدا باوکسالاری نوێی لێ کەوتەوە. ئەم سستەمە هاوکات بانگەشەی نەریت و مۆدێرنە دەکات)). هەروەها دەڵێت ئەم سستەمە چەندە لە نەریت دوورە هێندەش لە مۆدێرنە. لەم بارەوە بگەڕێوە بۆ : د. هشام شرابی، النظام الابوی واشكالية تخلف المجتمع العربی، ت: محمود شريح، الطبعة الثانية، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ١٩٩٣.

32 د. هشام شرابی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤.

ڕێژەیەکی زۆری ئافرەتان پێشینەیەکی لادێییانەیان هەیە،* ئافرەتی لادێیش لە دەیەکانی پێشتردا ئازادتر بوو لە ئافرەتی شار. دواتریش ئافرەت لە شار چیتر تەنیا وەك جاران لە ماڵەوە نەمایەوە، بەڵکو ڕێژەیەکی بەرچاویان لە دەرەوە کاریان دەکرد و هەندێکیان ئابووریەکی تایبەت بە خۆیان هەبوو. ئەو شتانەی کە پێویست بۆ کار لە خێزانە کۆچکردووەکان بۆ شار بکات: پێویستی خۆگونجاندنیان بوو لەگەڵ بارودۆخی نوێ لە ژینگەی شارنشینی، قەرەباڵغی ئەو خانووەی کە خێزانەکە لە شاردا دەستی دەکەوێت، ڕووبەڕووبوونیان لەگەڵ شێوازی ژیانی شارنشینی نوێ، ئەم هەموو پێویستیانەش بەگشتی خەڵکی نوێ هاتووی بۆ شاری ناچار دەکرد بەرە بەرە واز لە شێوازی ژیانی کۆنیان بێنن.

باسی سێیەم: گوندی نوێ لە کوردستانی خواروودا

مەبەست لە گوندی نوێ ئەو گوندانەن کە دوای ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ لە کوردستانی خواروودا ئاوەدانکراونەتەوە، نەك ئەوەی کە دامەزراوەی نوێ و شێوازێکی ژیانی نوێیان هەبێت.**

---

* لە باسی ((خولی ژیانی خێزانی کورد)) کە لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانییەلە شاری هەولێر، نموونەی باسەکە لە ٢٥٠ ئافرەت پێکدێت، ئەم نموونەیە بە شێوەیەکی هەرەمەکی لە دە گەڕەکی جیاوازی شاری هەولێر وەرگیراوە، دەرکەوتوە کە ڕێژەی ئەو ئافرەتانەی لە لادێ لە دایك بوونە (٧٤٪) ە، ئەوانەی لە شار لە دایك بووین تەنیا (٢٦٪)ە. لە کاتێکدا ڕێژەی ئەو ئافرەتانەی تەمەنیان لە چل ساڵ کەمترە ٧٦٪ باسەکە پێکدێنن. بڕوانە: عەبدولحەمید بەرزنجی، خولی ژیانی خێزانی کورد، سەنتەری برایەتی، ژمارە ٢٥، هەولێر پایزی ٢٠٠٢، ل ٣٩ ـ ٥٣.

** هەرچەندە ئێمە گوندگەلێکی زۆرمان لە کوردستانی خواروودا هەیە کە خەڵکەکەیان ڕانەگوێزراون و خانووەکانیان نەتەقێنراونەتەوە. لە هەردوو سەردەمی بەر لە ڕاپەڕین و دوای ڕاپەڕین خزمەتگوزاری (ئاوی بۆری، کارەبا، قوتابخانە، بنکەی تەندروستی، شەقامی نوێ...)ی تا ڕادەیەکی باش بۆ خەڵکەکە دەستەبەرکران، ڕەوشی

دوای نەمانی دەسەلاتی سیاسی بەعسیەکان لە کوردستانی خوارروو، هەندێك لە لادێنشینە راگوێزراوەکان، ئەگەرچی ژمارەشیان کەم بوو، گەڕانەوە گوندەکانیان، لە ناوچە شاخاویەکان بەزۆری بەهەمان بەردەکانی خانووە کۆنە رووخاوەکانیان هەولّیاندا جارێکی تر خانوو دروست بکەنەوە، بەلاّم لە پێدەشت وەکو جاران بە خشت خانوویان دروست کردن. لەبەر رەوشی زۆر خراپی ئابووری ئەوکات، ئەوانەی کە گەڕابوونەوە نەیانتوانی خانووێك دروست بکەن کە جیاواز بێت لە کۆنە خانووە رووخاوەکانیان، هەم لەڕووی قەبارە و ئەندازەوە و هەمیش لەڕووی کەرەستەکانی بیناسازیەوە.* دیواری ئەم خانووە نوێیانە بە زۆری لە بەرد و قوڕ یان خشت دروست کراون و بانەکانیان بە کاریتە دارەڕادەکران و زۆربەی ئەو بانانەش نزم بوون، هەروەها لە ژوورێك یان دوو ژوور پێکدەهاتن.

خەلّکی ئەم گوندانە دوور لە کارەبا و ئاوی بۆری لە مالّ، نەبوونی قوتابخانە یان نەخۆشخانەی نزیك درێژەیان بە ژیاندا. دەکرێ بلّێین ژیانی کۆمەلاّیەتی و ئابووری ئەوان لەگەلّ ژیانی پێشوویان واتە، پێش راگواستن، هێندە جیاواز نەبوو. ژیانی نوێیان زێتر لە ژیانی پێش راگواستنیان دەچوو تاکو ژیانی نێو ئۆردووگا کە هەندێکیان زێتر لە

ئابووری و کۆمەلاّیەتی دانیشتووانی لە رەوشی دانیشتووانی گوندە تازە ئاوەدانکراوەکان باشترە، بەلاّم ئێمە لەم باسەدا ئەوانمان بە گوندی نوێ ناو نەبردووە، چونکە مەبەستی ئێمە لە وشەی (نوێ) تەنیا ئەوەیە کە سەر لە نوێ ئاوەدانکراونەتەوە (دوای راپەڕینی ۱۹۹۱).

* نموونەی ئەم خانووانە هێشتا لە هەندێك لە گوندە تازە ئاوەدانکراوەکاندا ماون. لەو گوندانەی کە رێکخراوە بیانییەکان کاری خۆیان تێدا چڕ نەکرد و هێشتا خێرو بێری بڕیاری ۹۸٦یش پێیان نەگەیشتووە، هەندێك لە خەلّکی لەو خانووانەدا دەژین، لەو گوندانەش کە خانووی نوێیان بۆ دروست کردوون، بۆ بەخێو کردنی ئاژەلەکانیان سوود لەو خانووانە وەردەگرن.

ده ساڵ بوو تاقیان دەکردەوە. دانیشتووانی هەندێك لەم گوندانە وەکو جاران هەموویان لە ژوورێك دەخەوتن، ژووری خواردن و خەوتن هەر هەمان ژوور بوو. بە کەر و گا جووتیان دەکرد و زۆربەی هەرە زۆریان ئەوانەشیان نەبوو، پیشەیان بووەوە بە مەڕداری (بەڵام ژمارەی ئاژەڵەکانیان لە جاران کەمتر بوون) و داچاندنی زەوی. شەوچەرە، سەرکانی ژنان، کاری زۆر و بەردەوام ... تاڕادەیەك هەموو ئەمانە لەو ماوەیەدا زیندوو بوونەوە.

دواتر (دوای دوو سێ ساڵ یان زێتر) لەبەر بەرەو خراپتر چوونی رەوشی ئابووری وڵات، هەروەها بێزاربوونی خەڵك لە ژیانی ئۆردووگاکان، جۆرێك لە کۆچی پێچەوانە (لە ئۆردووگاوە بۆ گوند) بە شێوەیەکی بەرفرەوانتر لە کوردستانی خواروو روویدا. ئەم کۆچە، کۆچێکی زۆرەملیّ نەبوو، بەڵکو لە زۆر باردا کۆچێکی ناچاری بوو، لە کەم حاڵەتیشدا کۆچێکی ئیرادی بوو، چونکە وێڕای ئەوەی خەڵکێك بەبیّ ئەوەی زۆریان لیّ بکرێت یان گوشارێکی سیاسیان لەسەر بێت، گەڕانەوە بۆ گوندەکانیان و دەستیان کرد بە ئاوەدانکردنەوەیان. ئەوان بۆ شوێنێك گەڕابوونەوە کە نە قوتابخانە، نە نەخۆشخانە، نە کارەبا و لە هەندێك حاڵەتیشدا جادەیەکی وەهایان نەبوو کە شیاوی باس بێت. ئەگەر ناچاری نەبوایە ئەوان بەو شێوەیە بۆ ئەویّ کۆچیان نەدەکرد، هەرچەند زێدی خۆشیان بێت. ئەوەی کە ئەوانی ناچارکرد کۆچ بکەن، کۆمەڵە هۆکارێك یان پاڵنەرێك بوون لەوانە: خراپی باری ئابووری لە ئۆردووگاکان (پێشتر ئاماژەمان بەوەکرد کە لەو ماوەیەدا ـ دوای راپەڕین ـ رەوشی ئابووری ئۆردووگاکان لە رەوشی ئابووریی دانیشتووانی شار و لادێکان خراپتر بوو)، کەمی دەرفەتەکانی کار، خراپی خزمەتگوزاریەکان، دەسپێکردنی شەڕی ناوخۆ لە نێوان حزبە کوردستانییەکاندا، هاندانی دەسەڵاتی کوردی بۆ ئاوەدانکردنەوەی

گوندەکان، دەکرێ ئەوانە بە هۆکاری پاڵپێوەنەری کۆچی پێچەوانە ناو بنێین. چەند هۆکارێکی دیکەش هەبوون کە پەیوەندیان بە ژینگە و هەلومەرجی گوندەکانەوە هەبوو و سەرنجی کۆچکردووەکانیان رادەکێشا لەوانە: بوونی زەوی کشتوکاڵی بەو هیوایەی لەوێ بەروبومێکی کشتوکاڵیان دەسکەوێت و لەمەترسیی برسێتی رزگاریان دەبێت، دوورکەوتنەوەیان لە مەترسی شەڕی براکوژی کە تەڕ و وشکی دەسوتاند، بوونی بیرەوەری خۆشی ژیانی رابردووی گوند لە یادەوەری راگوێزراوەکاندا، یارمەتی و هاوکاریی رێکخراوە مرۆییە بیانییەکان بۆ لادێنشینان.*

هەر وەك چوون هەموو ئۆردووگاکان یەك فۆرم، یەك قەبارە و شێوەیان نەبوو، گوندەکانیش بە هەمان شێوە لەگەڵ ئاوەدانبوونەوەیان لە دوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ فرە جۆرترن و بە هیچ شێوە ئێمە یەك شێوەی گوندمان نییە کە بگشتێنین و بڵێین گوندی کوردی بە تەواوی بەم شێوەیەیە، جیاوازی نێوان گوندەکان بە پێی ناوچە جیاوازەکان دەگۆڕێت، ئەمە لەڕووی قەبارە و شێوەوە، لەلایەکی دیکەشەوە گوندمان هەیە خزمەتگوزاری کەمی پێ گەیشتوون کە شیاوی ئاماژە پێ کردن نین، گوندیشمان هەیە زۆربەی خزمەتگوزاریە پێویستەکانی

---

* بەشێکی ئەم خێزانە گەڕاوانە (بەتایبەتی لە ناوچە سەر سنووریەکان) بوون بە دوو خێزان، یەکێکیان لە گوند و ئەویتر لە ئۆردوگا، کۆمەڵێکی دیکەی ئەو خێزانانە تەنیا لە زستاندا دەبوون بە دوو خێزان، ئەویش بۆ ئەوەی خوێندنی منداڵەکانیان نەفەوتێت، چونکە لە گوند قوتابخانە نەبوو. دواتریش هەندێك لەو کۆچکردووانە لە گوندەوە گەڕانەوە ئۆردووگاکان و وازیان لە ژیانی گوند هێنا، ئەویش لە بەر: شەڕی حزبە کوردیەکان بە تایبەتی pdk . puk. pkk ، هەروەها لەبەر خراپی خانووەکانیان کە بەرگەی بەفر و بارانی کوێستانەکانیان نەگرت، باشتر بوونی رەوشی ژیانی ئۆردووگاکان لە دوای بڕیاری ٩٨٦ و کەمی خزمەتگوزاریەکان لە گوند.

بۆ رۆیشتوون. سەرەڕای ئەوەش ئەم جیاوازیە نابێتە هۆی ئەوەی رەگەزگەلێکی گشتی لە نێوان زۆربەی گوندە نوێکاندا نەبینینەوە و بە هۆی خەسڵەتگەلێکەوە لە ژیانی دانیشتووانی گوندەکانی حەفتاکان و هەروەها ئۆردووگاکان جیانەکەینەوە.

ئەو خانووەی ئێمە لە سەرەتای ئەم باسەدا ئاماژەمان بە دروست کردنی لە لایەن گەڕاوەکانەوە کرد (ئەو خانووەی لە سەر شێوەی خانووی کۆنە)، هەرچەند لە ناوچە شاخاویەکاندا ژمارەیان کەم بوو، بەڵام بەرەو کەمتریش رۆیشتوون، چونکە دوای ئەوەی خەڵکی زێتر گەڕانەوە گوندەکان و دەستیان بە کار کرد، لەپاڵ داچاندنی زەوی و بەخێوکردنی ئاژەڵان ژمارەیەکی زۆری لادێنشینەکان بە پیشەیەکی دیکەشەوە خەریك بوون، بەمەش رەوشی ئابووریان بەرەو باشتری چوو، بەرە بەرە هەوڵیاندا خانووەکانیان گەورەتر بکەن و زێتر بایەخ بە جوانکاریەکەی بدەن. لە زۆر لە گوندە تازە ئاوەدانکراوەکانیشدا رێکخراوە بیانییە مرۆییەکان راستەوخۆ دوای راپەڕین لە ناوچە جیاجیاکاندا ئەرکی دروست کردنی خانووی هەندێك لە هاووڵاتیان یاخود بەشێکی ئەرکەکەی وەك بەخشینی بەشێکی کەرەستەی خانووبەرە پێیان، لە ئەستۆ گرت. بە دەرچوونی بڕیاری ۹۸٦ی نەتەوە یەکگرتووەکان (نەوت بەرامبەر خۆراك)، هەم رەوشی ئابووری لادێنشینان هاوکات لەگەڵ رەوشی دانیشتووانی شار و ئۆردووگاکان بەرەو باشتری چوو، هەمیش رێکخراوەکانی سەر بە UN لە بوارە جیاوزاەکاندا خزمەتگوزاری جیاجیایان پێشکەش بە ژمارەیەك دانیشتووانی گوندەکان کردن بەجۆرێك کە ئەو گوندانەی یارمەتیان درا لەڕووی خزمەتگوزاریەکانەوە بە تەواوی لە گوندەکانی شەست و حەفتاکانی سەدەی رابردوو جیاوازن، جیاوازیەکەش بە رادەیەکە کە بە زەحمەت دەشێ بەراورد بکرێت. بەڵام لە پێدەشتدا (بۆ نموونە دەشتی

هەولێر) ئەو خانووەی لەسەر شێوەی خانووی کۆن دروستکرایەوە ڕێژەی زۆر زێترە لەو خانووەی بە شێوەی جیاواز لە جاران دروستکرا. هەروەها کەرەستەی بیناکردنیش لەم جۆرە گوندانەدا بەزۆری خشتە و کەمتر پەنایان بۆ بلۆك بردووە. ڕێکخراوە NGO یەکانیش کەمتر هاوکاری خەڵکی ئەم لادێیانەیان کردووە. لەلایەکی تریشەوە دەرفەتەکانی کارکردنیش لەبەردەم دانیشتووانی ئەم لادێیانەدا کەمتر بوون. وەکو دیاریشە ئەو خەڵکەی گەڕاوەتەوە ئەم گوندانە زێتر خەڵکێکی هەژار بوون، بەپێچەوانەی ناوچە شاخاویەکان کە تەنیا هەژارەکان نەگەڕانەوە. بۆیە گوندی نوێی پێدەشت زێتر لە گوندی کۆن دەچێت.

یەکەم شتێك لە گوندی ناوچە شاخاویەکادا کە لە گوندە شەترەنجیەکان (ئۆردووگا) وەرگیراوە، نەخشەی خانووە،* خانوو لە گوندی نوێدا، هەڵبەت نەك هەموو خانووێك بەڵکو زۆریان (ئەوانەی ئێمە بینیومانە) بەتایبەتی ئەوانەی پێش بڕیاری ٩٨٦ دروست کراون لە سەر نەخشەی خانووی ئۆردووگا یاخود نەخشەیەکی نزیك لەوەوە دروست کراون. ئەو خانووانەی درەنگتر دروستکران یاخود خەڵکێك دروستی کردن کە باری ئابووریان باشتر بوو، دەکرێ بڵێین لەڕووی گەورەیی و کاری ئەندازەییەوە خانووی گونجاو بوون. هەروەها کەرەستەی خانووی گوندی نوێ جگە لەو خانووە سەرەتاییەی یەکسەر لە دوای ڕاپەڕین دروست کرا، زۆربەی هەرە زۆری خانووەکان بەرد و گەچ، بەرد و چەمەنتۆ یاخود بلۆکی کۆنکریت و چەمەنتۆ بوون، زۆر کەمیش کەرپووچ تیایاندا بەکار هاتوون. هەروەها چیتر داری مازوو یان بەڕۆ لە دارەڕاکردنی خانوودا بەکار نایەت، ژمارەیەکی بەرچاوی بانی خانووی گوندەکانیش کۆنکریتن، ئەگەر بانەکانیان خۆلیش بن

* ئەم دیاردەیە تایبەتە بەو ڕاگوێزراوانەی لە ئۆردووگاکاندا نیشتەجێ کران.

ئەوا یان حەسیر یان تەنەکە تیایدا بەکار هـاتووە. دیـواری خانووەکـان وەك جـاران نـزم نـین یـاخود پەنجـەرەیان کـەم نییـە و پەنجـەرەکانیش بچووك نین.

لەم ساڵانەی دوایی بە هۆی پرۆگرامـی نـەوت بەرامبـەر خـۆراك، کۆمـەڵێك خانووی بە کۆمـەڵ لە شوێنە جیاجیاکان دروسـتکران، ئـەم خانووانە ئەگەرچی لەڕووی قەبارەوە خانووی گەورە نین، بـەڵام لـەڕووی کەرەستە و کاری هونەری و ئەندازەییەوە نموونەیین و ئێمە لەو بڕوایەدا نین پێشتر لە گوندی کوردیدا بەو شـێوەیە بایـەخ بـە خـانوو درابێـت بەتایبەتی لـەڕووی کـاری ئەندازەییـەوە. هـەمدیس لـەم خانووانـەدا خزمەتگوزاریـەکانی وەك کارەبـا، کەرەسـتەی تەندروسـتی ... لـەبیر نـەکراون. بۆیـە لـە بـارەی خـانووی گونـدی کوردیـەوە دەتوانـین بـە دڵنیاییەوە بڵێین چ لەڕووی قەبارە و کـاری ئەندازەییـەوە بێـت یـاخود لەڕووی کەرەستەی بیناسازی، خانوو لە گوندا گەشەیەکی بەرچاوی بە خۆیـەوە بینیـوە و زۆر لـە خـانووی حـەفتاکانی سـەدەی رابـردوو جیـاوازە.** وێـڕای ئـەوەش بـە پێچەوانـەی مـاڵی پێـش چارەگـە سەدەیەکی گوندی کوردی، ئەمڕۆ خانووەکان لـە گونـد کەلوپـەلێکی زۆر زێتر لـە جـاران لـە خۆیـاندا جـێ دەکەنـەوە و کەلوپەلـەکانیش هەمووی سادە نین، یاخود تەنیا پێویستیە بنەڕەتیەکان نین.

دیاردەیەکی دیکە لـە گونـدی نوێـی کوردیـدا ئەوەیـە کـە ئـەو گوندانەی هەندێك دوور بوون لە شەقامی سەرەکی، دانیشتووانیان لـە جیاتی ئەوەی هەوڵبدەن جادەیەك بۆ گوندەکەیان بکەنەوە، لـە شـوێنە

** مەبەست لێرەدا خانووی ئەو گوندانەیە کە رێکخراوە ((NGO)) کان بەچڕی کاریان بۆ ئاوەدانکردنەوەیان کردووە. حزبە کوردیەکانیش (PUK . PDK) رۆڵیان هەبوو لـەوەی رێکخراوەکان چالاکیەکانیان لە هەندێ ناوچەدا چڕبکەنەوە.

بەرزەکان هاتوونەتە خـــوارەوە و خۆیـان لـە شـەقامی سـەرکی نزیـك کردووتەوە. نزیکی لە شەقامی ســەرەکی پێویسـتیەکی ژیانیـان بـوو نەدەکرا چاوپۆشی لیّ بکەن. بۆ گۆڕینی شوێنی گوندەکەش ســیّ شـت یارمــەتیدەر بـوون: یەکـەم، نـەمانی ئـــەو هۆکــارەی کــە هــانی لادێنشـینەکانی دەدا شـوێنی سـەخت و شـاراوە بـۆ شـوێنی گونـــد هەڵبژێرن. دووەم، ئاســـانی گواسـتنەوەی سـەرچاوەی ئـاوی گونـد بـۆ شوێنێکی نزمتر لە شــوێنی گونـدی کـۆن. سـێیەم، هەسـتکردن بـە پێویستی خۆنزیککردنەوە لە شــەقامی سـەرەکی، چونکـە بـە نزیـك بوونەوەیان لە شەقامی سەرەکی زۆر لە کارەکانیان ئاساناتر جێبــەجێ دەبن. هەروەها ئەگەرچی لادێنشــینەکان ئـەمڕۆش بـۆ هـەندێك کـار پێویستیان بە راگرتنی ولاخ مابێت، ژمارەیـەکی خـەڵکی لادیّ کـەر، ئێستر یان ئەسپ بەخێو بکەن، ئەوە مانای ئەوە نییە کـە لـە بایـەخی ئوتۆمبێل کەم دەبێتەوە. تەنیا چەند پێویستیەکی کەم و سنووردار بـە ولاخ جێبەجیّ دەبن. بۆیــەش رەنگـە هیـچ گوندێکـی بچووکیـش لـە کوردســتانی خــواروودا نـەبێت ئوتۆمبێلـی لیّ نـەبێت. نـەك تـــەنیا ئوتۆمبێلی وەك تەراکتۆر و تۆیۆتا کە زێتر ئوتۆمـبێلــی عـەمــەلین بـۆ گوند، بەڵکو هەموو جۆرە ئوتۆمبێلێکی نەفەر هەڵگری بچووکیـــش کە ئەمڕۆ لە شارەکان هەن لە هەندیّ لادیّ دەسدەکەون.

سەبارەت بە ژمارەی دانیشتووان و چڕی لە گوندی نوێـدا دەتوانـین بڵێین ئەم لایەنە، رەنگە تاکە شتێك بێت لە گوندی نوێدا کــە لەگـەڵ گوندی کۆن جیاوازیەکی زۆری نــەبێت. وێـڕای ئـەوەی دانیشـتووانی کوردستانی خواروو لە سیّ دەیەی کۆتاییدا بە بەراورد لەگــەڵ پێشـتر ژمارەیان زۆر زیاد بووە، شار و شارۆچکەکانی ئەمڕۆ بە بەراورد لەگەڵ شاری حەفتاکان لە رادە بەدەر گەورە بووین، هەروەها ئۆردووگاکان لــە هەموو لایەکیانەوە پەلۆپوو دەهاوێن، ســەبارەت بـەو گوندانـەش کـە

دانیشتووانیان بەر پەلاماری راگواستن نەکەوتن، زۆر چڕترن لە جاران، بەڵام گوندە نوێکان زۆربەیان لەڕووی چڕی دانیشتووانەوە زۆر زیادیان نەکردووە. ئەمەش لە بەر ئەوەی ژمارەیەکی کەم لە خەڵکی زۆربەی لادێکان گەڕاونەتەوە، چونکە لەلایەکەوە دەرامەتی هەر گوندێك سنووردارە، بەتایبەتیش کە زێتر پشت بە کشتوکاڵ دەبەستن، بەشی خەڵکێکی زۆر ناکات. لەلایەکی دیکەشەوە خەڵکی ئەو گوندانە لە ژینگەی نوێیاندا بەبۆنەی پیشەی نوێیان و هەندێك بابەتی دیکە وا بە باش دەزانن کە بە ئێکجاری یان بەلای کەمەوە لەم بارودۆخەی ئێستادا نەگەڕێنەوە بۆ گوندەکانیان. بەڵام لەبەر ئەوەی خانووەکانی ئەمڕۆ بەگشتی قەبارەیان گەورەترە لە خانووە کۆنەکان هەروەها چیتر وەك جاران ناچار نین لە نزیك سەرچاوەی ئاوەوە لەپاڵ یەك دروست بکرێن، قەبارەی گوند گەورەتر و خانووەکان پەرت و بڵاوترن، بەڵام دیسان چونکە ژمارەی خێزانە گەڕاوەکان لە زۆربەی گوندەکاندا کەمە، ئەو جیاوازیە (قەبارەی گوندی نوێ و کۆن) هێندە زۆر نییە.

دەکرێ بڕیاری نەوت بەرامبەر خۆراکی نەتەوە یەکگرتووەکان، بە خاڵێکی وەرچەرخێنەر لە ژیانی هەندێ لە لادێنشینە کوردەکان لە کوردستانی خوارووودا لەقەڵەم بدەین. لە ئەنجامی ئەو بڕیارەوە قوتابخانە و بنکەی تەندروستی زۆر لە گوندەکان دروستکران، هەروەها گەلێك پرۆژەی ئاو و ئاوەڕۆ کرانەوە. هەرچەند لە سەردەمی رژێمی بەعسدا جادەی عەسکەری گەیشتە لوتکەی زۆر لە چیا بەرزەکان، بەڵام جادە بۆ زۆر لە گوندەکان تا بەم دواییانەش نەچوو بوو، لە ئەنجامی ئەم بڕیارەدا جادەی زۆر گوند کرایەوە. کارەبا کە پێویستیەکی ئەم سەردەمەیە یەکەم جار بەهۆی ((موەلیدەی کارەبایی بچووك)) لە رێی هەندێك خێزانی خۆشگوزەرانەوە چووە ناو زۆر لەو گوندانەی کە تا ئەو کات کارەبایان نەبینیبوو. بە هۆی جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارەوە

موەلیدەی کارەبایی تاڕادەیەك گەورە بەسەر زۆر لە گوندەکاندا دابەشکران.

ناکرێ بە هیچ شێوەیەك رۆڵی کارەبا لە ژیانی لادێنشینان و دروست کردنی گۆڕان لە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانیاندا پشت گوێ بخەین. تەلەڤزیۆن زۆرترین کاریگەری هەبوو لە هاتنی کارەبا بۆ گوند، بە دەستەواژەیەکی دیکە تەلەڤزیۆن هۆی گەیشتنی کارەبا بوو بۆ یەکەم جار لە زۆر لە گوندەکاندا. وێڕای ئەوەی کارەبا و روناکی سیمایەکی تازە بە گوند دەبەخشن و سەرنج راکێشن، بەڵام زێتر تەلەڤزیۆن یان باشتر بڵێین سەتەلایت بوو نەك روناکی رۆڵی گەورەی گێڕا لە گەیشتنی کارەبا، سەرەتاش لەرێی موەلیدەی بچووکەوە. سەتەلایت هەر زوو جێگەی چیرۆك و سەربوردە کۆنەکانی بەرئاگردانی کوردەواری گرتەوە، خەڵکی لادێ لە جیاتی ئەوەی وەك جاران لە دیوەخانێك کۆببنەوە، لە ماڵێکا کۆدەبوونەوە کە سەتەلایتی هەبوو، بەڵام دوای ئەوەی بە هۆی بڕیاری ۹۸٦ وزەی کارەبا گەیشتە زۆر لە گوندەکان و باشتر بوونی باری ئابووری گوندنشینان، ژمارەی سەتەلایتەکان لە هەندێك لە گوندەکان نزیکەی ژمارەی ماڵەکانی گوندەکانی لێهات،* دواتریش زۆربوونی ئامێرەکانی CD لەپاڵ رادیۆ و ستریۆدا، لە ئەنجامی هاتنی ئەم ئامێرانە و هەندێك هۆی دیکە نەك تەنیا کۆبوونەوەی لادێنشینەکان شەوانە لە یەکێك لە ماڵەکاندا کەمبووەوە بەڵکو سەردانی لادێنشینانی زوو زوو بۆ ماڵی یەکتر بەرەو کزی رۆیشت، هەڵبەت کەمبوونەوەی ئەم کۆبوونەوە و سەردانانە

---

* ئەگەر بەراوردێك لە نێوان ژمارەی سەتەلایتەکان لە هەندێك لە گوندە سەر سنووریەکان و ناو شاری هەولێر بکرێت، بە مەرجێك رەچاوی ژمارەی خێزانەکان لەو بەراوردەدا بکرێت، ئەوا بە دڵنیاییەوە ژمارەی سەتەلایتەکان لەو گوندانە زیاترەبن وەك لە شاری هەولێر.

کاریگەری بەرچاوی لەسەر پەیوەندی هاوگوندیەکان هەیە.* رەنگە ئەمە یەکێك لەو هۆکارانەش بێت کە ئێمە ئەمڕۆ کەمتر شایەدی هاوکاری و کاری هەرەوەزین لە گوندە نوێکاندا.

ژیان لە ئەمڕۆی گوندی کوردیدا وەك جاران سەخت نییە، لادێنشینان وەك جاران رووت و رەجال و برسی و چەوساوە نین. هەروەها بە گەورە و گچکەوە وەکو پێشان مێروولە ئاسا خەریکی کار و بزاڤ نین، دەگمەنن ئەوانەی جووت بە کەر و گا یاخود ئامێرە سەرەتاییەکان دەکەن، یان بە شێوەی جاران زەوی دەکێڵن و مەڕ و ماڵات بەخێو دەکەن. ئەمڕۆ لادێنشینان لە ژیانیاندا تەنیا پشت بە مەڕداری یاخود داچاندنی زەوی نابەستن، لەپاڵ ئەوەدا کە زۆربەیان مانگایەك یان چەند سەر مەڕ و بزنێك بەخێو دەکەن و چاودێری چەند دار و درەختێك و هەندێك بەروبۆمی کشتوکاڵی دەکەن، سەرقاڵن بە پیشەیەکی دیکەی وەك شوفێری، دوکانداری، فەرمانبەری...هتد. هەروەها بەشێکی خەڵکی لادێکان هێندە خۆیان بە بەروبۆمە خۆمالیەکانی دیکەی وەك تەماتە، باینجان، سەوزە و میوەوە خەریك ناکەن، چونکە بەبێ ماندووبوون و بە نرخێکی گونجاو دەستیان دەکەون. لە دوای بڕیاری ۹۸٦ رۆژ لە دوای رۆژ لادێنشینان لە ناوچە شاخاویەکاندا پشت لە داچاندنی زەوی دەکەن و بەگشتی زۆر کەمتر لە جاران

---

* رێبوار سیوەیلی لە وتارێکی درێژدا بە ناوی ((وردە مێژوو: حەکایەتی ئامێرە تەکنەلۆژیەکان))، بە درێژی پەرژاوەتە سەر کاریگەری رۆڵی ئامێرە تەکنەلۆژیەکانی وەك رادیۆ، کامێرای کۆداك، کامێرای ڤیدیۆ... لەم وتارەدا باس لە رۆڵی ئەم ئامێرانە دەکات لە دروست کردنی گۆڕان لە شێوەی پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان و ئەو وێنانەی لە زەینی تاکەکاندا بوون. بەڵام ناوبراو کەمتر ئاماژەی بە رۆڵی تەلەڤزیۆن کردووە. لەگەڵ ئەوەشدا ئەوە لە بایەخی ئەو باسە کەم ناکاتەوە، بەوەی کەتوانیویەتی تیشك بخاتە سەر ئەم لایەنەی مێژووی کۆمەڵگاکەمان کە ئەوانی دیکە فەراموشیان کردووە. لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ: رێبوار سیوەیلی، دنیای شتە بچووکەکان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ۱۹۹۹، ل ۱۸۳ ـ ۲۱٤

خەریکی کاری کشتوکاڵین.

کەمبوونەوەی ئاژەڵ و پەلەوەرەکان بە هەموو جۆرەکانیانەوە دیاردەیەکی بەرچاوی دیکەیە لە گوندی نوێی کوردیدا. ئەگەرچی لادێنشینان ئەمڕۆش هەموویان ئاژەڵ بەخێو دەکەن، بەڵام ژمارە و جۆری ئەو ئاژەڵانەی بەخێو دەکەن بەتایبەتی مەڕ و بزن و رەشەولاغەکان زۆر لە کەمی داوە و وەك جاران ئێواران مێگەلە مەڕ رێچکە نابەستن بۆ گوند و پێشوازیکردن لە بێریەکان، بەمەش چیتر هەموو پیاو و ئافرەتێکی گوند لە قۆناغێکی تەمەنیدا نابێت بە شوان یان بێری.

ئەمڕۆ دەسەڵات لە گونددا بە شێوەیەکی جیاواز لە گوندەکانی جاران یاخود ئۆردووگا زۆرەملێکاندا دەردەکەوێت. لە دوای ئاوەدانکردنەوەی گوندەکان زۆر کەم لە ئاغاکان یاخود دەولەمەندەکان گەڕاونەتەوە، بەڵکو لە شارەکاندا نیشتەجێ بوون. ئەو ئاغایانەی کە گەڕاونەتەوەش وەك جاران دەسەڵاتیان بەسەر تاکەکاندا ناشکێت، تەنانەت ئەگەر ئەو ئاغایە دەسەڵاتێکی حزبی یان عەسکەری لە یەکێك لە حزبە دەسەڵاتدارەکانیشدا هەبێت. ئاغاکان ئەمڕۆش بە شێوەی جاران لە خەمی کۆکردنەوەی پارە و پول دان و هەموو هەوڵێکیان رووەو ئەوەیە لە دەسەڵاتیان زیاد بکەن، بەڵام میکانیزمی گەیشتن بەو مەبەستە گۆڕاوە، بە شێوازی کاری جاران ئەوان هەرگیز بەو مەبەستەیان ناگەن، چونکە چەوساندنەوەی جووتیارێك یان دەستگرتن بەسەر زەوی و زاری لادێنشینەکاندا هەم ئاسان نییە و هەمیش بۆ ئەو وەك جاران سوودی نییە، بۆیە ئەوان کەمتر پەنا دەبەنە بەر کاری وا و خەریکی کاری دیکەن، لە هەموو کارێکیش زێتر رەنگە بەڵێندەرایەتیان هەلبژارد بێت.

ئینتیمای حزبیش هەندیك جێ پێی ئینتیمای خێڵەکی لەق کردووە. وێڕای ئەوەی کە هەر خێڵێکی کوردی زێتر خۆی داوەتە پاڵ

حزبێك، بەڵام دەگمەنن ئەو خێڵانەی بەگشتی خۆیان دابێتە پاڵ یەكێك لە حزبەكان. هەندێك لە ئەندامەكانی خێڵێك كەوتوونەتە جەمسەری دژی خێڵەكەیان بەوەی كە ئینتیمایان بۆ حزبێكی جیا لەو حزبە هەیانە كە خێڵەكە خۆی داوەتە پاڵ، بەو پێیەی كە حزبەكانمان زێتر وەك دژ نەك وەك هاوكار و هاوخەبات مامەڵە لەگەڵ یەكتر دەكەن.

ئەوەی زۆر گۆڕاوە پەیوەندی نێوان شار و لادێیە. لە بەشی دووەمی ئەم توێژینەوەیەدا ئاماژەمان بەوە كردووە كە لە پەنجا و شەستەكانی سەدەی رابردوو یاخود پێشتر زۆربەی گوندەكانی كوردستان كیفایەتێكی زاتی (خودكەفایی) یان هەبوو. واتە زۆربەی ئەو شتانەیان بەرهەمدەهێنا كە پێویستیە سەرەكیەكانی ژیانیان بوون. هەر بۆیە لادێنشینەكان ناچار نەبوون بۆ دابین كردنی پێداویستیە رۆژانەییەكانیان سەردانی شار بكەن، چونكە تەنانەت جلوبەرگ و پێڵاویشیان هەر لە گوند بەرهەم دەهێنا. لادێنشینان وێڕای كشتوكاڵ و مەڕداری خۆیان بە پیشەگەلێكی دیكەوە خەریك دەكرد، ئەو پیشانەش بەرهەمیان لیّ دەكەوتەوە و بۆ فرۆشتنی ئەو كەلوپەلە بەرهەم هاتووانەش سەردانی شاریان دەكرد. ئەوەی زۆر پێویستیان پیّ بوو و لە گوند دەستیان نەدەكەوت كەلوپەلێكی كەمی وەك شەكر، چا ... هتد بوون. واتە شار بەوەی زێتر بەكاربەری كەلوپەلە بەرهەم هاتووەكانی لادێنشینان بوو نەك دابین كەری زۆربەی پێویستیەكانی لادیّ، لە توانایدا نەبوو گوندەكان بكات بە پاشكۆی خۆی و فەرمانڕەواییان بەسەردا بكات. *هەر لەگەڵ دروست بوونی گوندە شەترەنجیەكان و دواتریش گوندی نویّ، پەیوەندیەكە گۆڕا و گوند بوو بە پاشكۆی شار و شار وەك ئیمپراتۆریەت هەڵسوكەوت لەگەڵ لادێكانی دەوروبەری دەكات، چونكە ئەمڕۆ نەك گوندەكان خودكەفا

---

* دەربارەی پەیوەندیی نێوان شار و لادیّ، بگەڕێوە بۆ: فرنان برودل، هەمان سەرچاوە، ل ٤٩٧ ـ ٥٠١.

نین و بەژداری لە گەشەسەندنی شارەکاندا ناکەن، بەڵکو بە هیچ شێوەیەك توانای دابین کردنی پێداویستیە رۆژانەییەکانیشیان نەماوە. بۆ هەموو پێویستیەك و بۆ زۆربەی کارەکان ناچارن روو لە شار بکەن، بەمەش دەسەڵاتی شار بەسەر لادێدا دەشکێ و پەیوەندی نێوانیان تا رادەیەکی زۆر پێچەوانە بۆتەوە.

بە هۆی مانەوەی لادێنشینان بۆ ماوەیەکی تارادەیەك درێژ لە ئۆردووگاکان، تێکەڵاوبوونیان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکانی دیکە، زۆری ئامرازەکانی پەیوەندی، بەربڵاوی هۆیەکانی گواستنەوە و گەیاندن، هاتنی ئامێری تەکنەلۆژی نوێ بۆ ناو ژیانیان ... کاریگەریەکی زۆریان لەسەر ژیانی لادێنشینەکان هەبوو و ئاکامەکانی ئەو کاریگەریەش لە جۆری جلوبەرگی بۆ نموونە منداڵ و گەنجەکان، شێوازی هەڵسوکەوت و رەفتار، جۆری خواردنەکان، پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان، دابونەریت و بەهاکاندا دەردەکەوێت.

لە ئەنجامی هەموو ئەوەی لە سەرەوە باسکرا، ئێمە تاکێکی لادێیی جیاوازمان هەیە لە تاکەکەسە لادێنشینەکانی پێش دوو سێ دەیە، تاکەکەسی لادێیی چیتر وەك جاران مرۆڤێکی دەست و پێ سپی و خاوەن کەسایەتیەکی سادە و ساکار نییە. چیتر ناکرێ وەك کەسانێکی بێ ئاگا و ناهوشیاری دوور لە شارستانییەت و ژیانی نوێ لێی بڕوانین. هێشتا جیاوازی هەیە لە نێوان کەسایەتی شارنشین و لادێنشیندا، لە نێوان قەرەباڵغی شار و هێمنی لادێ، لە نێوان وردە کولتوورە جیا جیاکانی شار و وردە کولتووری لادێدا، بەڵام هەموو ئەم جیاوازیانەی لە نێوان شار و لادێی کوردیدا هەن لەمڕۆی کۆمەڵگای کوردی لە کوردستانی خواروودا، جیاوازی نێوان لادێنشینێك و شارنشینێك زۆر کەمترە لە جیاوازی نێوان لادێنشینێك و شارنشینێکی پێش سێ دەیە. ئەم دوو گروپە بە هۆی کۆمەڵێك فاکتەری جۆراوجۆر جاران زۆر لێکجیاوازتر بوون وەك لە ئێستا.

بەشی شەشەم

خستنەڕوو و راڤەی خەسڵەتە گشتیەکانی تۆژینەوە

باسی یەکەم: خستنەڕووی خەسڵەتە گشتیەکانی نموونەکە

لەم باسەدا هەندێك لە خەسڵەتە گشتیەکانی نموونەی تۆژینەوەکە دەخرێنەڕوو، بەو مەبەستەی باشتر روونببێتەوە نموونەی تۆژینەوەکە هەڵگری چ خەسڵەتگەلێکە و تایبەتمەندیەکانی چین، چونکە ئێمە لەو بڕوایەداین دەستنیشانکردنی خەسڵەتە گشتیەکان یارمەتیمان دەدات لە ناسینی هەلومەرجە جیاوازەکانی نموونەکە و دەردەکەوێت نموونەکە چەندە گوزارشت لە کۆمەڵگای تۆژینەوە دەکات. لە هەر لێکۆڵینەوەیەکی کۆمەلایەتیدا لێکۆڵەر هەوڵدەدات ئەو خەسڵەتە گشتیانە بخاتەڕوو کە بە پێویستیان دەزانێت بۆ ناسین و زانینی هەلومەرجی نموونەکەی، نەك هەموو خەسڵەتێکی گشتی.

ئێمەش لەم تۆژینەوەیەدا ئەو خەسڵەتانەمان بەرچاو خستوون کە بە پێویستمان زانیون، ئەوانیش بریتین لە: رەگەز، تەمەن، ئاستی خوێندن، باری ئابووری، باری کۆمەلایەتی، ساڵی راگواستن، شوێنی نیشتەجێبوون، جۆری پیشەی نموونەکە پێش راگواستن و دوای راگواستن.

١- پێکهاتەی رەگەز

پێکهاتەی رەگەز یەکێکە لەو خەسڵەتە گشتیانەی تۆژەران جەختی

لەسەر دەکەنەوە. مەبەست لە پێکهاتەی رەگەز لەم خشتەیەدا دابەشکردنی نموونەی توێژینەوەکەیە بۆ دوو رەگەزی نێر و مێ.
لە خشتەی ژمارە (١٠) دا، کە تایبەتە بە رەگەزی نموونەکە دەردەکەوێت کەوا ٢١٣ کەس لە کۆی ٣٠٠ کەس بە رێژەی ٧١٪ لە رەگەزی نێرن و ٨٧ کەسیش بە رێژەی ٢٩٪ لە رەگەزی مێن. هەروەك دیارە جیاوازیەکی بەرچاو لەنێوان رێژەی دوو رەگەزەکەدا هەیە، دەکرێ ئەمەش لە روانگەیەکەوە بە کەموکوورپیەکی باسەکە لەقەڵەم بدرێت. ئەو کۆمەڵناسانەی لە راقەکانیاندا پشت بە تیۆری کۆمەڵناسیی فیمینیستی دەبەستن، کۆمەڵناسی بەوە تاوانبار دەکەن کە زانستی رەگەزی نێرە و هەر لە سەرەتاوە تاکو ئێستا بایەخ بە حەز و ویست و کێشەکانی ئەو رەگەزە دەدات.[١] بێگومان دەکرێ گومانیان لە هەموو ئەنجامەکانی ئەم باسەش هەبێت ئەگەر لەو گوشەنیگایەوە لێی بڕوانن. هەرچەند دەمانویست رێژەکان لە یەکترەوە نزیك بوونایە و هەوڵیشمان لەو بارەوە دەدا، بەڵام لە کۆمەڵگایەکی نەریتخوازدا بە زەحمەت دەکرێ ئەو هاوسەنگیە رابگیرێت.

خشتەی ژمارە (١٠) رەگەزی نموونەی توێژینەوەکە

رەگەز	ژمارە	رێژەی سەدی
نێر	213	71.00%
مێ	87	29.00%
کۆی گشتی	300	100.00%

١ لەم بارەیەوە بگەڕێوە بۆ: پاملا ابوت و کلر والاس، جامعەشناسی زنان، منیژه نجم عراقی، نشر نی، تهران، ١٣٨٠، ص ٢٣ـ٢٤.

٢ـ پێکهاتەی تەمەن

لـە خشـتەی ژمـارە (١١)دا کـە تایبەتـە بـە تەمـەنی نموونـەی تۆژینەوەکە دەردەکەوێت کەوا یەکەم ڕێژەی نموونەکـەمان کـە دەکاتـە ٢٥,٦٧٪تەمەنیان دەکەوێتە نێوان ٣٠ـ٤٠ ساڵی. دووەم ڕێـژەش کـە دیسـان ڕێژەیـەکی نزیکـە لـە ڕێـژەی یەکـەم و دەکاتـــە ٢٤,٦٧٪ تەمەنیان دەکەوێتە نێوان ٤١ـ٥١ ساڵی. ڕێژەی سێیەمیش ڕێژەیـەکی بـەرزی نموونەکـەمان پێکدێنێـت و دەکاتـە ١٨,٣٣٪، ئەمانـەش تەمەنیان لە نێوان ٥٢ـ٦٢ ساڵیدایە. ئەوانەش کە تەمەنیان لـەنێوان ١٩ـ٢٩ ساڵیدایە ڕێژەیەکی کـەمتر لـە ڕێـژەی سـەرەوە پێکدێنـن، و دەکاتە ١٦,٦٧٪. ئەوانەش کە تەمەنیان لە نێوان ٦٣ـ٧٣ سـاڵیدایە ڕێژەکەیان دەکاتە ٩,٦٧٪ و دوا ڕێژەش کە کەمترین ڕێژەیـە و دەکاتـە ٥٪ نموونەکـە ئەوانـەن کـە تەمـەنیان لـەنێوان ٧٤ـ٨٤ سـاڵیدایە. هەڵبەت ئەم ڕێژەیەی کۆتایی کە ڕێژەیەکی کەمـە بەبـەراورد لەگـەڵ ڕێژەکانی دیکە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێك کـە زیـاتریش پەیوەندیان بەباری تەندروستی تاکـەکانی کۆمـەڵگاوە هەیـە. ڕێـژەی بەتەمەنەکان لە ڕێژەی گەنج و منداڵەکان کەمترە و نێونجی تەمـەنیش لە کۆمەڵگاکانی وەك کۆمەڵگای ئێمە کە کاری قورس و ژینگەیەکی سەختیان هەیە و کەمتریش تاکـەکان بایـەخ بـە تەندروسـتی خۆیـان دەدەن نزمترە وەك ئەوەی لە ڕۆژئاوا هەیە. ڕەنگە لـێرەدا ئـەو پرسـیارە دروست ببێت کە ڕێژەی ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ١٩ـ٢٩ سـاڵیدایە ڕێژەیـەکی بـەرزە و باشـتر وابـوو کەسـانێکی بەتەمـەنتر وەك نموونـە وەرگرین کە ئەزموونێکی ژیانی زیاتریـان لـە ژینگـەی کـۆن (لادێ) هەبوو. ئـەوەی دەکـرێ لـە وەڵامـی ئـەوەدا بڵێـین ئەوەیـە کـە ئێمـە هەوڵمانداوە نموونەکەمان لەکاتی ڕاگواستندا بەلای کەمەوە تەمـەنی لـە دە سـاڵان کـەمتر نـەبێت و ١٩ سـاڵیش کـە نزمـترین تەمـەنی

نموونەکەمانە بەلەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە راگواستن تا دوا رۆژەکانی رژێمی بەعس بەردەوام بووە، ١٩ ساڵی تەمەنێکی لەبارە بۆ نموونەی تۆژینەوەکەمان. هەروەها بە بەکارهێنانی پێوەری "نێونجی تەمەن" (متوسط العمر) دەرکەوت کەوا ناوەندی تەمەنی نموونەکەمان دەکاتە ٤٢,٢ ساڵ.

خشتەی ژمارە (١١) تەمەنی نموونەی تۆژینەوە

تەمەن	ژمارە	رێژەی سەدی
19-29	50	16.67%
30-40	77	25.67%
41-51	74	24.67%
52-62	55	18.33%
63-73	29	9.67%
74-84	15	5.00%
کۆی گشتی	300	100.00%

٣ـ ئاستی خوێندن

مەبەست لە ئاستی خوێندن دابەشکردنی نموونەی تۆژینەوەکەیە بەپێی قۆناغەکانی خوێندن، وەك نەخوێندەوار، خوێندەوار، قۆناغی

سەرەتایی، قۆناغی ناوەندی... هتد.

لە داتاکانی ناو خشتەی ژمارە (١٢)دا کە تایبەتن بە ئاستی خوێندنی نموونەی تۆژینەوەکەمان دەردەکەوێت کەوا نەخوێندەوارەکان زۆرترین ڕێژەی نموونەکەمان پێکدێنن کە دەکاتە ٣٦,٣٣٪، ئەمەش ئەگەرچی وەك باسمان کرد یەکێك بوو لە گرفتەکانی پڕکردنەوەی پرسیارنامەکە، بەڵام ئەوەمان لەبەرچاوە کە ڕێژەی نەخوێندەواران لە کوردستانی باشووردا ڕێژەیەکی بەرزە بەتایبەتیش لەنێو بەتەمەنەکاندا، چونکە لە سەردەمی منداڵی یاخود گەنجێتی ئەواندا کە ماوەی خوێندن و فێربوونیان بوو ڕێژەی قوتابخانەکان زۆر کەم بوو و حکومەت کەمتر بایەخی بەم بوارە دا و وێڕای کەمتر بە پێویست زانینی خوێندەواری.

ئەوانەش کە تەنیا دەزانن بخوێننەوە و بنووسن و پلەیەك لە سەرووی نەخوێندەوارەکانەوەن ڕێژەکەیان بەرزە و دەکاتە ١٢,٦٧٪، دوو ڕێژەکەی سەرەوە نزیکەی نیوەی نموونەی باسەکەمان پێکدێنن. ئەوانەش کە سەرەتاییان تەواو کردووە ڕێژەکەیان بەرزە و دەکاتە ١٥٪ نموونەکەمان. لە قۆناغی سەرەتایی بە سەرەوە ڕێژەکان کەم دەبنەوە و ئەمەش بارێکی ئاساییە لە وڵاتێکدا کە دەرفەتەکانی خوێندن زۆر نین و جارانیش زۆر کەمتر بوونە لە ئێستا. ئەوانەی قۆناغی ناوەندیان تەواو کردووە ١٢٪ نموونەی باسەکەمان پێکدێنن. هەڵگرانی بڕوانامەی پەیمانگاش ١١,٣٣٪ نموونەکەمانن و ئەوانەی لە کۆلێژیش دەخوێنن یاخود بەکالۆریۆسیان هەیە ١٢,٣٣٪ نموونەکەن و تەنیا دوو کەسیش بە ڕێژەی٦٧,٠٪ نموونەی باسەکە خوێندنی باڵا (ماستەر، دکتۆرا)یان تەواو کردووە.

خشتەی ژمارە (١٢) ئاستی خوێندنی نموونەی تۆژینەوەکە

ئاستی خوێندن	ژمارە	ڕێژەی سەدی
نەخوێندەوار	106	35.33%
خوێندنەوە و نووسین	38	12.67%
سەرەتایی	45	15.00%
دواناوەندی	36	12.00%
پەیمانگا	34	11.33%
کۆلێژ	37	12.33%
خوێندنی باڵا	2	0.67%
بێ وەڵام	2	0.67%
کۆی گشتی	300	100.00%

٤- باری ئابووری

ئێمە پێوەرێکی چەندێتیمان نییە بۆ ئەوەی بزانین کێ باری ئابووری باشە و کێ باری ئابووری خراپ. هەروەها ئابووریناسانیش نەیانتوانیوە وەك ئەوەی لە زۆر لە وڵاتی دیکەدا هەیە هێڵێ هەژاریمان بۆ دیار بکەن کە هەر کەسێك سامانەکەی لە خوار ئەو هێڵەوە بوو بە هەژاری ناوبنێین. بۆیە ئێمە وەك زۆربەی تۆژەرەکانی دیکە ئەو بوارە بۆ نموونەکان خۆیان دەهێڵینەوە پێمان بڵێن باری ئابووریان چۆنە؟ هەڵبەت ئەمەش مەسەلەیەکی زۆر زاتیە و پەیوەندی بە خودی کەسەکەوە هەیە، دەشێ دوو کەس سامانێکی وەك یەکیان هەبێت، بەڵام لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا تەواو پێچەوانەی یەکتر بیر بکەنەوە.

خشتەی ژمارە (١٣) باری ئابووریی نموونەکە

ڕێژەی سەدی	ژمارە	باری ئابووری
16.00%	48	باش
64.00%	193	مامناوەندی
19.00%	58	خراپ
100.00%	300	کۆی گشتی

زۆرترین ڕێژەی نموونەکەمان پێیان وایە باری ئابوورییان مامناوەندیە، ڕێژەیان دەکاتە ٦٤,٦٧٪. دووەم ڕێژەش کە دەکاتە ١٩,٣٣٪ی نموونەکە پێیان وایە باری ئابووریان خراپە. کەمترین ڕێژەش کە دەکاتە ١٦٪ نموونەکە، ئەوانەن کە پێیان وایە باری ئابووریان باشە.

٥- باری کۆمەڵایەتی

خشتەی ژمارە (١٤) باری کۆمەڵایەتیی نموونەی باسەکەمان دەخاتە ڕوو. وەکو هەمیشە خێزاندارەکان زۆرترین ڕێژەی نموونەی باسەکە پێکدێنن، ڕێژەیان لە باسەکەماندا دەکاتە ٦٧,٦٧٪، ئەمەش ڕێژەیەکی نەك تەنیا چاوەڕوانکراو بەڵکو کەمیشە بۆ کۆمەڵگایەکی وەکو کۆمەڵگای کوردی کە هێشتا هاوسەرگیری و تاکی بەهاوسەربوو مامەڵەیەکی تایبەتیتری لەگەڵدا دەکرێت و کۆمەڵگا بە چاوێکی تر

لێی دەروانێت. نزمترین تەمەنی نموونەکەمان ١٩ساڵانە کە لە کۆمەڵگا لادێییەکاندا تەمەنێکی لەبارە بۆ هاوسەرگیری، بەڵام ئەگەر وا گریمان بکەین کە هەموو ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ١٩ـ٢٩ ساڵیدایە نەبۆنەتە هاوسەر ئەوا هێشتا ڕێژەی ئەوانەی بە سەڵتی ماون کەم نییە (بگەڕێوە بۆ خشتەی ژمارە ـ ١١ ـ). واتە پێویستە کەسانێکی دیکە کە تەمەنیان لە سەرووی ٣٠ ساڵیەوەیە سەڵت بن.

خشتەی ژمارە (١٤) باری کۆمەڵایەتی نموونەکە

ڕێژەی سەدی	ژمارە	باری کۆمەڵایەتی
24%	71	سەڵت
67.67%	203	خێزاندار
7.33%	22	تاکمردوو
1.00%	3	تەڵاقدراو
100.00%	300	کۆی گشتی

سەڵتەکان لە باسەکەماندا ڕێژەیان دەگاتە ٢٤٪، ئەوانەش کە تاکمردوون ڕێژەیان ٧,٣٣٪ یە، دەشێ ژمارەیەکیان ئەو ئافرەتانە بن کە پیاوەکانیان ئەنفالکراون، چونکە ئەوان مەگەر بەدەگمەن دەنا هەر بە تەنیا و بێ هاوسەر دەژین. ئەوانەش کە جیابوونەتەوە (تەڵاقدراوەکان) تەنیا ١٪ نموونەی باسەکە پێکدێنن.

٦ـ ساڵی ڕاگواستن

خشتەی ژمارە (٦) ساڵی ڕاگواستنی نموونەی باسەکەمان روون دەکاتەوە. ئێمە ساڵی ڕاگواستنی نموونەکەمان بۆ ٣ گروپ دابەش

کردووە (هەروەك لە خشتەی ژمارە ـ١٥ـ دیارە).
زۆرترین ڕێژەی نموونەکەمان لەنێو ئەوانەدان کە لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٨٠ـ١٩٩٠ ڕاگوێزراون کە دەکاتە ٥٧٪. هەروەها ڕاگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٦٩ـ١٩٧٩ دووەم ڕێژەی بەرزی نموونەکەمان پێکدێنن کە دەکاتە ٣٩٪. بەڵام ڕاگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ١٩٩١ـ٢٠٠١ ڕێژەیان بەبەراورد لەگەڵ ڕاگوێزراوەکانی دوو گروپەکەی پێشوو زۆر کەمە و تەنیا ٤٪ نموونەکە پێکدێنن. ئەمەش لەبەر ئەوەی لەم ماوەیەدا خەڵكێکی زۆر کەم ڕاگوێزراون.

خشتەی ژمارە (١٥) ساڵی ڕاگواستنی نموونەکە

ڕێژەی سەدی	ژمارە	ساڵی ڕاگواستن
39.00%	117	1969- 1979
57.00%	171	1980-1990
4.00%	12	1991-2001
100.00%	300	کۆی گشتی

٧ـ شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی توێژینەوە بەپێی پارێزگا

خشتەی ژمارە (١٦) نموونەکەمان بەپێی پارێزگاکان دیار دەکات. لەبەرئەوەی ئێمە هیچ ئامارێکمان نەبوو پیشانبدات کە هەر پارێزگایەك چەند کەس ڕاگوێزراون، ناچار بەمەزندەی خۆمان ڕێژەکانمان بەسەر پارێزگاکاندا دابەش کردن، کە دواجار بەم شێوەیە

نموونەکەمان لە هەر پارێزگایەك وەرگرت: کەرکوك ـ دیالا ٨٧ کـەس بە ڕێژەی ٢٩٪، دوو پارێزگای هەولێر و سلێمانی بە ڕێـژەی یەکسـان، واتە ٢٤,٦٧٪ و دوا ڕێژەش ڕاگوێزراوەکـانی دوو پارێزگـای دهـۆك ـ مووسڵ بە ڕێژەی ٢١,٣٣٪.

((کـەرکوك ـ دیـالا)) و ((دهـۆك ـ مووسـڵ)) مـان پێکـەوە وەرگرت، یەکەم لەبەر ئەوەی سنووری ئیداریـی پارێزگـای کـەرکوك و دیالا بەردەوام گۆڕانیان بەسەردا هاتووە و لێکجیاکردنـەوەیان قورسـتر بـوو، دووەمیـش چونکـە ڕێـژەی ڕاگوێزراوەکـانی پارێزگـای مووسـڵ ڕێژەیـەکی نزمـە و ڕووبـەری پارێزگـای دهۆکیـش بچووکـترە لـە پارێزگاکانی دیکە بەباشمان زانی پێکەوە وەریانگرین.

خشتەی ژمارە (١٦) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی تۆژینەوە

پـاریـزگـا	ژمـارە	ڕێـژەی سـەدی
کـەرکـوك ـ دیـالا	87	29.00%
هـەولـێـر	74	24.67%
سـلێـمـانی	74	24.67%
دهـۆك ـ مـووسـڵ	65	21.67%
کـۆی گشـتی	300	100.00%

٨ـ جۆری پیشەی نموونەکە لە پێش ڕاگواستن

خشتەی ژمارە (١٧) تایبەتە بە پیشەی نموونەی باسەکە لـە پێـش ڕاگواستن. ئەوانەی خۆیان بە بێکار لەقەڵـەم داوە ڕێژەیـەکی بـەرچاون

که دەکاتە ٨,٦٧٪. ئەوانەش کە کاسبکارن واتە بۆ خۆیان کاسبی دەکەن (بارهەڵگری، دوکانداری، کرێکاری...) ٨,٣٣٪ی نموونەکەمان پێکدێنن. ڕێژەی کابان و ئەو ئافرەتانەی کاری ماڵەوە دەکەن دەکاتە ١٨٪نموونەکە. هەروەك دیارە ڕێژەی ڕەگەزی مێ لە باسەکەماندا زۆر لەوە زۆرترە، بەڵام دیارە هەندێکیان کاری دیکەیان کردووە، واتە ٣\١١ی ڕەگەزی مێ پێش ڕاگواستن کاری دەرەوەیان کردووە.

ڕێژەی قوتابیانیش لە نموونەکەدا ڕێژەیەکی بەرزە و دەکاتە ١٦٪ نموونەکە، بەڵام بەرزترین ڕێژەی نموونەکەمان لە پێش ڕاگواستن جووتیارەکان پێکی دێنن کە دەکاتە ٢٤,٦٧٪ و ئەگەر ئەوانەی پیشەیان ئاژەڵداری بووە یاخود ئاژەڵداری و داچاندنی زەوی کە یەکەمیان ٣,٦٧٪ و دووەمیان ٨٪ نموونەکە پێکدێنن بۆ ڕێژەی سەرەوە (جوتیاری) زیاد بکەین نزیکەی ٣\١١ نموونەکەمان پێش ڕاگواستن خەریکی کاری ئاژەڵداری و داچاندنی زەوی بووین. چەکدارەکانیش ٤٪ نموونەکەمان پێکدێنن، ڕێژەی پیشەکارەکانیش (تەنەکەچی، جۆلا، دارتاش...) هەمان ڕێژەی چەکدارەکانە (٣,٦). دوا کۆمەڵەش فەرمانبەرەکانن کە ڕێژەیان دەکاتە ٥٪نموونەکە.

خشتەی ژمارە (١٧) جۆری پیشەی نموونەکە لە پێش ڕاگواستن

ڕێژەی سەدی	ژمارە	پیشەی نموونەکە لە پێش ڕاگواستن
8.67%	26	بێکار
8.33%	25	کاسبکار
18%	54	کابان و کاری ماڵەوە

خوێندکار	48	16%
جـوتیار	74	24.67%
پێشمەرگـە*	13	4.33%
فەرمـانبەر	14	4.67%
ئاژەڵدار	11	3.67%
پیشـەکار	11	3.67%
ئاژەڵداری و داچـاندنی زەوی	24	8.00%
کـــۆی گشـــتی	300	100.00%

٩ـ جۆری پیشەی نموونەکە لەدوای ڕاگواستن

خشتەی ژمارە (١٨) پیشـــەی ڕاگوێزراوەکـان (نموونـەی باسـەکە) لەدوای ڕاگواستن ڕووندەکاتەوە. بەبەراوردکردنی ئەم خشـــتەیە لەگـەڵ خشتەی پێشوو دەردەکەوێت کەوا هـەندێك لـە پیشـەکان گۆڕانێکـی گەورەیان بەسەردا هاتووە و هەندێکیشیان کەمتر گـۆڕاون. بـۆ نموونـە کاری ئاژەڵداری و داچاندنی زەوی کە لە خشـتەی پێشـوودا بـەرزترین ڕێژەی هەبوو، لەم خشـتەیەدا کـەمترین ڕێژەیـە (٥,٣٣٪). هـەروەها

* لە ڕاستیدا پێشمەرگایەتی پیشە نییـە، بەتایبـەتی پێش ڕاپـەڕینی ١٩٩١، بـەڵام لەبەرئەوەی هـەندێك لـە نموونـەکانی توێژینەوەکـەمان لـە جیـاتی پیشـەکانی دیکـە پێشمەرگایەتیان نووسیبوو، ئێمەش هـەر وەك خـۆی نووسـیمانەوە نـەك لەبـەر ئـەوەی پێشمەرگایەتی بە پیشە لە قەڵەم دەدەین.

ڕێژەی فەرمانبەران لە بەرامبەردا بەرزبۆتەوە لەدوای ڕاگواستن کە دەکاتە ١٩,٦٧٪ نموونەکە. ڕێژەی کاسبکارانیش لەدوای ڕاگواستن ڕێژەیەکی بەرزە و دەکاتە ١٨,٣٣٪ واتە دوو هێندەی پێش ڕاگواستن .

پیشەکارەکانیش لەدوای ڕاگواستن ڕێژەیان زۆر بەرز بۆتەوە(پێش ڕاگواستن ڕێژەیان تەنیا ٣,٦٧٪ بوو، دوای ڕاگواستن بوو بە ١٠,٣٣٪). ڕێژەی قوتابیان لەدوای ڕاگواستن دەکاتە ١٣٪ نموونەکە کە هەندێك نزیکە لە ڕێژەکەیان لە پێش ڕاگواستن. هەروەها ڕێژەی بێکارەکان و ئەو ئافرەتانەی کاری ماڵەوە دەکەن و لەگەڵ چەکدارەکان ڕێژەی زۆر نزیکن لە ڕێژەی هەمان ئەو گروپانە پێش ڕاگواستن . بەتایبەتیش ڕێژەی ئەو ئافرەتانەی کاری ماڵەوە دەکەن ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە ئافرەتی ڕاگوێزراو کەمتر توانیویەتی کاری دەرەوە بکات، بەڵکو زیاتر کاری ماڵەوە دەکەن.

خشتەی ژمارە (١٨) جۆری پیشەی نموونەکە لەدوای ڕاگواستن

پیشەی نموونەکە لەدوای ڕاگواستن	ژمارە	ڕێژەی سەدی
بێکار	30	10.00%
کاسبکار	50	16.67%
کابان و کاری ماڵەوە	55	18.33%
جوتیار	16	5.33%
خوێندکار	39	13.00%

پێشمەرگە	21	6.67%
فەرمانبەر	59	19.67%
پیشەکار	31	10.33%
کۆی گشتی	300	100.00%

لە میانەی ئەو داتایانەی لەم باسەدا خرانە ڕوو، دەردەکەوێت ڕێژەی ڕەگەزی نێر زۆر زێترە لە ڕێژەی ڕەگەزی مێ، واتە ٧١٪ بەرامبەر ٢٩٪. هەروەها بچووکترین تەمەنی نموونەکە ١٩ ساڵە و بەرزترینی ٨٤ ساڵ، ناوەندی تەمەنیش ٤٢،٢ ساڵ. نەخوێندەوارەکانیش ڕێژەیەکی بەرز (٣٥,٣٣٪) نموونەکە پێکدەهێنن. ڕێژەی ئەوانەش کە باری ئابووریان مامناوەندیە دەکاتە ٦٤٪ و زۆرینەی نموونەکە لەمانەن. سەبارەت بە باری کۆمەڵایەتیش، خێزاندارەکان زۆرینەی نموونەکە پێکدێنن بە ڕێژەی ٦٧,٦٧٪. زۆرترین ڕێژەی نموونەکەش کە دەکاتە ٥٧٪ لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٨٠ـ١٩٩١ ڕاگوێزراون، بەڵام لەمەڕ پیشە لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن هەست بە گۆڕانێکی بەرچاو دەکرێت، بۆنموونە ئەوانەی پێش ڕاگواستن خەریکی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بوون زێتر لە ٣٦٪ نموونەکە بوون کەچی دوای ڕاگواستن تەنیا ڕێژەیان ٥,٣٣٪. هەروەها ڕێژەی پیشەکار و کاسب و فەرمانبەرەکان لەدوای ڕاگواستن گەلێ زیادیان کردووە.

باسی دووەم: خستنە ڕوو و ڕاڤەی زانیاریە تایبەتیەکانی نموونەی تۆژینەوە

لەم باسەدا کە تایبەتە بە ڕاڤەکردنی خەسڵەتە تایبەتیەکانی

نموونەی تۆژینەوە، هەوڵدەدرێت لە هەر خشتەیەکدا پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاو روونبکرێتەوە. بەو مەبەستەی زێتر دەرکەوێت راگواستنی کوردان چ ئاکامێکی کۆمەڵایەتی لێ کەوتووتەوە.

لە خشتەکاندا دەردەکەوێت کەوا گەلێ پشتمان بە سێ گۆڕاوی ساڵی راگواستن، رەگەز و شوێنی نیشتەجێبوون (پێش راگواستن) بەستووە. ئەم سێ گۆڕاوە لە زۆر لە خشتەکاندا و لەگەڵ زۆر لە گۆڕاوەکانی دیکە کۆکراونەتەوە. دەکرێ هۆیەکەش لەم خاڵانەی خوارەوەدا کورت بکەینەوە.

١ـ رەگەز گۆڕاوێکی گرنگە. بۆچوونی دوو رەگەزەکە لەمەڕ زۆر بابەت و هەلوێست جیاوازە. زێتریش بۆ زانینی ئەم جیاوازیە لەنێوان بۆچوونی پیاو و ئافرەتی کورددا ئەم گۆڕاوە لەگەڵ یەکێك لە گۆڕاوەکانی دیکە لە زۆر خشتەدا کۆکراوەتەوە.

٢ـ راگوێزراوەکان بەو پێیەی هەر گروپێکیان لە ساڵێکدا یاخود ماوەیەکی زەمەنیدا راگوێزراون، میکانیزمی راگواستن و ئەو شوێنەی بۆی رادەگوێزران بەردەوام گۆڕانیان تێدەکەوت، ئەوا هەلومەرجی راگوێزراوەکانیش بەپێی ساڵەکانی راگواستن جیاواز بوو. بۆ زانینی جیاوازی بۆچوونی راگوێزراوەکانی هەر ماوەیەکی زەمەنی لە بۆچوونی راگوێزراوەکانی ماوەکانی دیکە، گۆڕاوی ساڵی راگواستن لەگەڵ گۆڕاوی دیکە لە هەندێ خشتەدا کۆکراوەتەوە.

٣ـ بەو پێیەی پێش راگواستن ناوچەکانی کوردستان زێتر بەسەر خۆیاندا داخراو بوون و هەر ناوچەیەك تارادەیەك وردە کولتوورێکی تایبەت بە خۆی هەبوو، ئەوا دانیشتووانی هەر ناوچەیەك روانینیان بۆ دیاردە و مەسەلە جیاوازەکان هەندێ جیاواز بوو. بۆ زانینی ئەو جیاوازیە لە بیربۆچوونی دانیشتووانی ناوچە جیاوازەکان، گۆڕاوی شوێنی نیشتەجێبوون (پێش راگواستن) لەگەڵ هەندێ لە گۆڕاوەکانی

دیکەدا بەکارهاتووە.

لەخوارەوە بەجیا و لە هەر خشتەیەکدا پەیوەندی نێوان دوو گــۆڕاو ڕووندەکرێتەوە:

١ـ گۆڕانی دابونەریتەکان لەگەڵ ڕادەی گۆڕانیان

خشـــتەی ژمـــارە (١٩) وەڵامـــی دوو پرســـیاری تایبـــەت بـــە دابونەریتەکان دەداتەوە: پرسیاری یەکەم سەبارەت بــە ڕێــژەی گۆڕانــی دابونەریتەکان، پرسیاری دوەمیش بۆچوونی نموونەی باسەکە ســەبارەت بە باشی و خراپی ئەو گۆڕانە دەخاتەڕوو.

لە وەڵامی پرسیاری یەکەمدا ١٥٣ کەس بە ڕێــژەی ٥١٪ دەڵێــن: زۆربــەی دابونەریتــەکانیان لــە ئــەنجامی ڕاگواســتندا گــــۆڕاون. ٧٣ کەسـیش لـە نموونـەی باسـەکە بـە ڕێـژەی ٢٤,٣٣٪ پێیـــان وایـــە ژمارەیەکی کەمی دابونەریتەکانیان گۆڕاون و زۆربــەیان وەکــو خۆیــان ماونەتەوە. بەڵام ٤٠ کەسی دیکە بە ڕێژەی ١٣,٣٣٪ وای بۆ دەچن کە هەموو دابونەریتەکانیان کەم تا زۆر گۆڕانیان بەسەردا هاتووە و هیــچ کامێکیان وەك خۆی نەماوەتــەوە. ٣٤ کەسـیش بـە ڕێـژەی ١١,٣٣٪ نموونەی باسەکە بە هیچ جۆرێك وەڵامی ئــەم پرســیارەیان نەداوەتــەوە، ڕەنگە هۆیەکەشی بۆ یەکێك لەم دوو بۆچوونە بگەڕێتەوە: یــان پێیــان وایە هیچ گۆڕانێك بەسەر دابونەریتەکانیاندا نەهاتووە کە ئەمەش لــە ڕاســتیەوە دوورە، یــان نــەیانتوانیوە بێننــە بــەرچاوی خۆیــان کــە چ دابونەریتێکیان گۆڕاوە و کامەیان وەکو جاران ماوەتەوە هــەر بۆیەشــە بێ وەڵام لێی گەڕاون.

لە وەڵامی ئەوەی کە ئایا گۆڕانەکەیان پێ باشــە یــاخود پــێ بــاش نییــە، دەردەکــەوێت زیــاتر لــەنیوەی نموونــەی باســەکە ڕێــژەی ٥٢٪ گۆڕانەکەیان پێ باشە و لەگەڵ گۆڕانەکەدان، بەڵام ڕێـژەی ٣٠,٦٧٪ی

نموونەکە ئەو گۆڕانەیان پێ باش نییە و حەزیان لـەوە بـووە نـەگۆڕێن. ئەوانەی دەمێننەوە ڕێژەی ١٧,٣٣٪ نموونەی باسەکە پێکدەهێنن هیـچ وەڵامێکی ئەو پرسیارەیان نەداوەتەوە و ڕای خۆیان دەرنـەبڕیوە، دەکـرێ هەندێك لەمانە ئەوانەبن کە گۆڕانی هەندێك لە دابونەریتەکانیان پێ باش بێت و گۆڕانی هەندێکی دیکەیان پێ باش نەبێت، بەڵام چونکـە هیچ گۆڕاوێکمان بۆ ئەوە دانەنابوو، هیچ وەڵامێکیان نەداوەتەوە.

خشتەی ژمارە (١٩) گۆڕانی دابونەریتەکان لەگەڵ ڕادەی گۆڕانیان

دابونەریتەکانتان گۆڕاون؟ / گۆڕانیی دابونەریتەکانم	وەکو خۆیانن	هەموویان گۆڕاون	زۆربەیان گۆڕاون	کەمیان گۆڕاون	کۆی گشتی
پێ باشە	0 0.00%	26 8.67%	90 30.00%	40 13.33%	156 52.33%
پێ باش نییە	0 0.00%	12 4.00%	59 19.67%	21 7.00%	92 30.67%
بێ وەڵام	34 11.33%	2 0.67%	4 1.33%	12 4.00%	52 17.33%
کۆی گشتی	34 11.33%	40 13.33%	153 51.00%	73 24.33%	300 100.00%

٢ـ گۆڕانی دابونەریتەکان لەگەڵ تێکەڵاوی دانیشتووان

لە خشتەی ژمارە (٢٠)دا، وەڵامی دوو پرسـیار بـەرچاو دەکـەون، یەکەم، ئایا دوای ڕاگواستن دابونەریتەکان گۆڕاون. دووەم، ئایا خەڵکـە

راگوێزراوەکە لە دوای راگواستنیان زێتر تێکەڵاوی خەڵکی ناوچەکانی دیکە بوون و زیاتر شارەزای ناوچەکانی دیکە بوون.

سەبارەت بە پرسیاری یەکەم، نموونەی تۆژینەوەکە بە رێژەی ٨٥,٣٣٪ بە بەڵێ وەڵامیان داوەتەوە و پێیان وایە لە ئەنجامی راگواستنندا دابونەریتەکانیان گۆڕاون. لە بەرامبەر ئەمانەشدا ئەوانەی بە نەخێر وەڵامیان داوەتەوە و پێیان وایە دوای راگواستن دابونەریتەکانیان نەگۆڕاون رێژەکەیان تەنیا ١٣,٦٧٪ نموونەکە پێکدێنن، ئەمەش رێژەیەکی کەم نییە.

خشتەی ژمارە (٢٠) گۆڕانی دابونەریتەکان لەگەڵ تێکەڵاوی دانیشتووان

دوای راگواستن زێتر لەگەڵ خەڵکی ناوچەکانی دی / دابونەریتەکانتان پێش راگواستن گۆڕاون	تێکەڵاو بوین	تێکەڵاو نەبوین	کۆی گشتی
بەڵێ	245 81.67%	11 3.67%	256 85.33%
نەخێر	28 9.33%	13 4.33%	41 13.67%
نازانم	3 1.00%	0 0.00%	3 1.00%
کۆی گشتی	276	24	300

سەبارەت بە پرسیاری دووەم، ئایا راگواستن هۆکارێك بوو بۆ ئەوەی تێکەڵاویان لەگەڵ خەڵکی دیکە زێتر ببێت و شارەزای ناوچەی زێتر بن؟ رێژەی ٩٢٪ بە بەڵێ وەڵامیان داوەتەوە و تەنیا ٨٪ بە نەخێر

وەڵامیان داوەتەوە و پێیان وایە ڕاگواستن هیچ کاریگەریەکی لەم بوارەدا نەبووە.

ئەوەی گرنگە ڕێژە زۆرەکەیە (٩٢٪)، ئەم ڕێژە بەرزە ڕاگواستن بە هۆکاری تێکەڵاوی زێتر و شارەزایی زیاتر لەقەڵەم دەدەن و ئەم ڕێژەیە چونکە بەرزە ئەوا پێویستە بە هێند وەربگیرێت. هەر وەکو هەمووشمان ئاگادارین خەڵکی کوردستان تا کۆتایی حەفتاکانی سەدەی ڕابردووش لەبەر چەند هۆکارێك تێکەڵاویەکی کەمیان لە نێواندا هەبوو، هەروەها خەڵکێکی کەم لە کوردستان سەفەریان دەکرد نەك تەنیا بۆ دەرەوەی وڵات، بەڵکو بۆ ئەو شار و شارۆچکانەش کە نزیکیان بوون، بەڵام ڕاگواستن واقعێك بوو هەموو ڕاگوێزراوەکانی ناچار کرد تێکەڵاوی خەڵکی ناوچەکانی دیکە ببن و لە نزیکەوە بە خەڵکی ناوچەکانی دیکە ئاشنا بن.

٢- گۆڕانی دابونەریتەکان لەگەڵ ساڵی ڕاگواستنی نموونەکە

داتاکانی خشتەی ژمارە (٢١) وەڵامی ئەو پرسیارەی دەڵێت ئایا لە دوای ڕاگواستن دابونەریتەکانتان گۆڕاون، بەپێی ساڵەکانی ڕاگواستنی ڕاگوێزراوەکان، ڕووندەکەنەوە.

بەگشتی ٢٥٦ کەس بە ڕێژەی ٨٥,٣٣٪ نموونەی باسەکەمان پێیان وایە لەدوای ڕاگواستن دابونەریتەکانیان گۆڕاون. ئەوانەی پێیان وایە دابونەریتەکانیان نەگۆڕاون ١٣,٦٧٪ نموونەکە پێکدێنن، ئەمەش ڕێژەیەکی کەم نییە.

لە کۆی ئەوانەی پێشساڵی ١٩٧٦ ڕاگوێزراون و ڕێژەیان ٨,٣٣٪ نموونەکەیە بە ڕێژەی ٦,٦٧٪ نموونەکە پێیان وایە دابونەریتەکانیان گۆڕاون. ڕاگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧-١٩٧٩ کە ٣٠,٦٧٪ ی نموونەکە پێکدەهێنن، ڕێژەی ٢٧,٣٣٪ پێیان وایە

دابونەریتەکانیان گۆڕاون. سەبارەت بە راگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦ ڕێژەی ١٠,٦٧٪ لە کۆی ١٣,٦٧٪ هەمان رای دوو کۆمەڵەکەی دیکەیان هەیە. راگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٧ و ١٩٨٨ کە زۆرترین ڕێژەی نموونەکە پێکدێنن، زۆرترین ڕێژەشیان کە دەکاتە ٣٤٪ لە کۆی ٣٩,٦٧٪ دەڵێن لە ئەنجامی راگواستنەوە دابونەریتەکانیان گۆڕاون. لەبارەی راگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٩ و ١٩٩٠ کە ڕێژەیان ٣,٦٧٪ نموونەکەیە ٣٪ هەمان رای ئەوانەی پێش خۆیانیان هەیە. دوا کۆمەڵەش ئەو راگوێزراوانەن کە لە ناوچە بەعەرەبکراوەکانەوە لە ماوەی نێوان ١٩٩١ـ٢٠٠١ راگوێزراون و تەنیا ٤٪ نموونەکە پێکدێنن. ئەمانەش بە ڕێژەی ٣,٦٧٪ پێیان وایە دابونەریتەکانیان لەدوای راگواستن گۆڕاون.

خشتەی ژمارە (٢١) گۆڕانی دابونەریتەکان لەگەڵ ساڵی راگواستنی نموونەکە

کۆی گشتی	نەخێر	بەڵێ	بێ وەڵام	ئایا دابونەریتەکانتان گۆڕان / ساڵی راگواستن
25 8.33%	5 1.67%	20 6.67%	0 0.00%	1969-1976
92 30.67%	10 3.33%	82 27.33%	0 0.00%	1977-1979
41 13.67%	8 2.67%	32 10.67%	1 0.33%	1980-1986

1987-1988	2 0.67%	102 34.00%	15 5.00%	119 39.67%
1989-1990	0 0.00%	9 3.00%	2 0.67%	11 3.67%
1991-2001	0 0.00%	11 3.67%	1 0.33%	12 4.00%
کۆی گشتی	3 1.00%	256 85.33%	41 13.67%	300 100.00%

٤- گۆڕانی بیروبۆچوونی نموونەکە لەگەڵ ئاراستەی گۆڕانەکەدا

داتاکانی ناو خشتەی ژمارە(٢٢) رای نموونەکە پیشاندەدەن سەبارەت بەوەی ئایا دوای راگواستن کە تێکەڵاو بوون لەگەڵ خێڵ و عەشرەتەکانی دیکە، ئەو تەسەور و بۆچوونەی بۆ خێڵ و عەشرەتەکانی دیکە هەیانبوو گۆڕا یاخود وەکو خۆی مایەوە و ئەگەر گۆڕاوە باشتر بووە یان خراپتر؟

زۆربەی هەرە زۆری نموونەکە بە رێژەی ٨٩,٣٣٪ لەو بڕوایەدان کە ئەو تەسەور و وێنەیەی بۆ خێڵ و عەشرەتەکانی دیکە هەیانبوو، دوای ئەوەی راگوێزران و تێکەڵاوی خەڵکی ناوچەکانی دیکە بوون گۆڕانی بەسەردا هاتووە. لە بەرانبەر ئەمەشدا رێژەیەکی کەم کە دەکاتە ١٠,٦٧٪ پێیان وایە تەسەور و بۆچوونیان لە سەر خێڵ و خەڵکی ناوچەکانی دیکە نەگۆڕاوە و وەکو خۆی ماوەتەوە. لێرەدا دەکرێ بڵێین لەبەر ئەوەی خێڵە کوردەکان تاڕادەیەك داخراون و خۆیان لە تێکەڵاوی لەگەڵ خێڵەکانی دیکە و یان هەر کەسێکی دەرەوەی عەشرەتەکەیان

دەپارێزن، هەروەها چونکە سروشتی خێڵ وایە هەمیشە ئەویتر بۆ خۆی دروست دەکات، ئەوا بۆچوونێکی ناڕاستیان لەسەر ئەوانی دیکە هەبووە کە دواجار لە دوای ڕاگواستن بە گوتەی زۆربەی هەرە زۆری نموونەکە، گۆڕانی بەسەردا هاتووە. هەمیشە ئەویتر وێنەیەکی نێگەتیڤی هەیە لە زەینی ئێمەدا، بەڵام دوای ئەوەی خێڵەکان و خەڵکی ناوچە جیاوازەکان تێکەڵ بەیەکتر دەبن، ناچار دەبن پێکەوە بژین و مامەڵە و هەڵسوکەوت لەگەڵ یەکتردا بکەن، لە ئەنجامی ئەم تێکەڵاویە بۆیان دەردەکەوێت کە پێشتر وێنەیەکی جوانیان لەسەر ئەوانی دیکە هەبووە، کەچی دوای تێکەڵاوبوونیان بۆیان دەردەکەوێت کە بە هەڵە دا چووبوون.

خشتەی ژمارە (٢٢) گۆڕانی بیروبۆچوونی نموونەکە لەگەڵ ئاراستەی گۆڕانەکە

بیروبۆچوونمان / بیروبۆچوونتان سەبارەت بە خەڵکی دیکە گۆڕا	نەگۆڕا	گۆڕا و باشتر بوو	گۆڕا و خراپتر بوو	کۆی گشتی
بەڵێ	0 0.00%	218 72.67%	50 16.33%	268 89.33%
نەخێر	32 10.67%	0 0.00%	0 0.00%	32 10.67%
کۆی گشتی	32 10.67%	218 72.67%	50 16.67%	300 100.00%

لەو ٢٦٨ کەسەی کە ڕێژەیان دەکاتە ٨٩,٣٣٪ نموونەکە و بۆچوونیان لەسەر خەڵکی ناوچەکانی دیکە گۆڕانی تێکەوتووە، ٧٢,٣٣٪ یان پێیان وایە بۆچوونیان گۆڕاوە و بەرەو باشی چووە، واتە

پێشتر بۆچوونێکی خراپیان لەسەر خەڵکی دیکە هەبووە و بەرەو باشی چووە. لە بەرامبەر ئەمانیش ڕێژەیەکی زۆر کەمتر کە دەکاتە ١٦,٦٧٪ وای بۆ دەچن کە پێشتر وێنەیەکی جوانیان لەسەر خێڵ و خەڵکانی دیکە هەبووە و دوای ڕاگواستن و تێکەڵاوبوونیان بە خەڵکی ناوچەکانی دیکە ئەم وێنەیە ناشیرین بووە و بۆچوونیان بەرەو خراپی چووە. بەگشتی ئەو دوو ڕێژەیەی کە تەسەور و بۆچوونیان گۆڕانی تێکەوتووە، ڕێژەیەکی زۆر بەرز پێکدێنن.

٥ ـ تەمەنی نموونەکەمان لەگەڵ گۆڕانی چەمکەکان دا

خشتەی ژمارە (٢٣) بەپێی تەمەنی نموونەی باسەکە ڕای ئەوان سەبارەت بەوەی ئایا چەمکەکانی وەك خزمایەتی، برادەرایەتی، میوانداری، پیاوەتی، مەردایەتی و ... تد لەدوای ڕاگواستن گۆڕاون، ڕووندەکاتەوە.

٤ کەس بە ڕێژەی ١,٣٣٪ هیچ وەڵامێکی ئەو پرسیارەیان نەداوەتەوە و لەبەر ئەوەی ڕێژەکەش کەمە هیچ کاریگەرییەکی ئەوتۆی لەسەر وەڵامەکان نابێت. بەڵام زۆرترین ڕێژەی نموونەکەمان کە دەکاتە ٨٣,٦٧٪ پێیان وایە لەدوای ڕاگواستن چەمکەکان گۆڕانیان بەسەردا هاتووە، بەم شێوەیە: ١٤,٦٧٪ ئەوانەن کە تەمەنیان لەنێوان ١٩ـ٢٩ ساڵیدایە، ٢٢٪ ئەوانەن کە تەمەنیان ٣٠ـ٤٠ ساڵیدایە، ١٨,٣٣٪ ئەوانەن تەمەنیان لەنێوان ٤١ـ٥١ ساڵیدایە، ١٥,٦٧٪ ئەوانەن تەمەنیان لەنێوان ٥٢ـ٦٢ ساڵیدایە، ٨,٦٧٪ ئەوانەن تەمەنیان لە نێوان ٦٣ـ٧٣ ساڵیدایە و ٤,٣٣٥ ئەوانەن کە لەنێوان ٧٤ـ٨٤ ساڵیدان.

بەوەی کە ڕێژەی ئەوانەی پێیان وایە چەمکەکان گۆڕانیان بەسەردا هاتووە لەلایەك و ئەوەش کە ڕێژەی هەموو کۆمەڵە تەمەنییەکان

ئەوانەی لەو بڕوایەدان لەگەڵ ڕێژە گشتییەکانیان زۆر لە یەکتر نزیکن و جیاوازیەکی ئەوتۆ لەنێوان ئەو کۆمەڵە تەمەنیانەدا نییە کە شیاوی باس بێت، دەکرێ بگەینە ئەو ئەنجامەی کە چەمکە ناوبراوەکان لەدوای ڕاگواستن گۆڕاون و ڕاگواستن وەك زۆربەی بوارەکانی دیکە کاریگەری لەسەر ئەم بوارەش هەبووە. ئەوانەی پێیان وایە چەمکەکان نەگۆڕاون ١٥٪ نموونەکە پێکدێنن، هەڵبەت ئەمە ڕێژەیەکی کەم نییە، بەڵام ڕەنگە ژمارەیەکی بەرچاوی ئەمانە ئەوانە بن کە لە شار و شارۆچکەکانەوە ڕاگوێزراون و بەوەی کە پێشتر لە شاردا ژیاون و ژیانی شار جیاوازە لە ژیانی لادێ و ئەم چەمکانە پێویستە لە شار بەجۆرێکی دیکە بن و زووتر گۆڕانیان بەسەردا هاتبێت.

خشتەی ژمارە(٢٣) تەمەن لەگەڵ گۆڕانی چەمکەکان

چەمکە کۆمەڵایەتییەکان گۆڕاون؟ / ساڵی ڕاگواستن	بەڵێ	نازانم	نەخێر	کۆی گشتی
19-29	44 14.67%	1 0.33%	5 1.67%	50 16.67%
30-40	66 22.00%	1 0.33%	10 3.33%	77 25.67%
41-51	55 18.33%	1 0.33%	18 6.00%	74 24.67%

52-62	47 15.67%	1 0.33%	7 2.33%	55 18.33%
63-73	26 8.67%	0 0.00%	3 1.00%	29 9.67%
74-84	13 4.33%	0 0.00%	2 0.67%	15 5.00%
کـۆی گشـتی	251 83.67%	4 1.33%	45 15.00%	300 100.00%

٦ـ گۆڕانی چەمکە کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ ڕەگەز

خشـتەی ژمـارە (٢٤) تایبەتـە بـە گۆڕانـی چەمکـەکانی وەك خزمایـەتی، برادەرایـەتی، پیـاوەتی و...تـد لـەدوای ڕاگواسـتن لـە پەیوەندیدا لەگەڵ ڕەگـەزی نموونەکـە. ئەگـەرچی خشـتەی پێشـتریش تایبەت بوو بە چەمکەکان، بەڵام ئەویان تایبەت بوو بـە چەمکـەکان لە پەیوەندیدا بە تەمەنی نموونەکە. لەم خشتەیەدا دەمانـەوێت بزانـین ئایا جیاوازی هەیە لەنێوان بیرۆڕای ڕەگـەزەکان لـەبارەی گۆڕانـی ئـەم چەمکانە لەدوای ڕاگواستن؟

٢٩٪ ڕەگەزی مێ کە کۆی گشتی‌ی ئەو ڕەگەزەیـە لـەنێو نموونـەی باسەکەدا، بە ڕێژەی ٢٤,٦٧٪ پێـی وایـە لـەدوای ڕاگواسـتن گـۆڕان بەسەر چەمکە ناوبراوەکاندا هاتووە. هەروەها بە ڕێژەی ٣,٦٧٪ پێیـان وایە ئـەم چەمکانـە هـەمان دەلالـەتی پێـش ڕاگواسـتنیان هەیـە و ڕووبەڕووی گۆڕان نەبۆنەتەوە.

سەبارەت بە ڕەگەزی نێریش کە زۆرینەی نموونەکەمان ڕێـژەی ٧١٪

پێکدێنێت، زۆربەیان بە ڕێژەی ٥٩٪ پێیــان وایــە لــەدوای ڕاگواســتن چەمکەکان گۆڕاون و وەکو جاران نین، بەڵام بــە ڕێژەیــەکی زۆر کــەمتر ١١,٣٣٪ لەو بڕوایەدان هیچ گۆڕانێك بەسەر چەمکەکاندا نــەهاتووە. لەم خشتەیەشدا وەکو خشتەی پێشوو (تەمــەن و چەمکــەکان) هیــچ جیاوازیەکی وا کە شیاوی باس بێت، نییە. واتە هەردوو ڕەگەزەکــە بــە ڕێژەی لەیەك نزیك هەمان بیروبۆچوونیان هەیە.

خشتەی ژمارە (٢٤) گۆڕانی چەمکە کۆمەڵایەتیەکان لەگەڵ ڕەگەز

ڕەگــەز / ئایا چەمــکە کــۆمەڵایەتــیەکان گۆڕاون	نــێر	مــێ	کــۆی گشــتی
بــەڵێ	177 59.00%	74 24.67%	251 83.67%
نەخــێر	34 11.33%	11 3.67%	45 15.00%
بــێ وەڵام	2 0.67%	2 0.67%	4 1.33%
کــۆی گشــتی	213 71.00%	87 29.00%	300 100.00%

٧ـ بیروبۆچوونی نموونەکە سەبارەت بە خەڵکی ناوچەکانی دیکەو سەردانی خزم و کەسوکار

خشتەی ژمارە (٢٥) وەڵامی دوو پرســیار دەداتــەوە: یەکــەم، ئایــا ئێستا یان پێش ڕاگواستن زیاتر سەردانی خزم و برادەران دەکەن. دووەم،

لەدوای راگواستن بۆچوونیان لەمەڕ عەشـــرەت و خـەڵکی ناوچـەکانی دیکەی کوردستان گۆڕاوە یان نەگۆڕاوە؟

لە خشتەکەدا دەخوێنینەوە کــە ٢٥٧ کـەس بـە رێـژەی ٨٥,٦٧٪ پێیـــان وایـــە دوای راگواســـتن بیروبۆچوونیـــان لەســـەر خــــەڵك و عەشرەتەکانی دیکە گۆڕاوە، واتە ئەوان پێشتر وێنەیەکیان لـــە زەینـــی خۆیـاندا هـەبووە، دوای ئـەوەی رادەگوێزرێـن و تێکـەڵاوی خــــەڵکی ناوچەکانی دیکەی کوردستان دەبن، ئەو وێنەیە دەگۆڕێت. کـەچی ٤٣ کەس بە رێژەی ١٤,٣٣٪ی نموونەی باسەکە پێیان وایە دوای راگواستن هیچ گۆڕانێك بەسەر وێنەی ئەوان بۆ خێــڵ و عەشـرەتەکانی دیکـەدا نەهاتووە، بەڵام ئەم رێژەیــە بــە بــەراورد لەگــەڵ رێژەکـەی پێشــتر زۆر کەمە.

لەوانەی کە بۆچوونیــان گـۆڕاوە و رێژەیــان ٨٥,٦٧٪ بــوو، رێـژەی ٤٢.٦٧٪ پێیــان وایـە کـەمتر لـە پێش راگواسـتن سـەردانی خـزم و برادەرانیــان دەکــەن، رێـژەی ٢٨٪یــش دەڵێــن دوای راگواســتن زیـــاتر سەردانی خزم و برادەران دەکەن، تەنیا ٤٥ کەسیشیان بە رێــژەی ١٥٪ پێیان وایە وەکو جاران سەردانی خــزم و بــرادەران دەکــەن و راگواســتن کاریگەریەکی بەسەر ئەم بوارەوە نەبووە.

بەڵام لــەو رێژەیــەی (١٤,٣٣٪) کــە پێیـــان وایــە بیروبۆچوونیـــان سەبارەت بە خەڵکانی دیکە نەگۆڕاوە، لـــە نیــوە زیاتریــان بــە رێــژەی ٧,٦٧٪ دەڵێن کەمتر سەردانی خزم و برادەرانیـــان دەکــەن. بــە رێــژەی ٤,٣٣٪یش پێیان وایە دوای راگواستن ســەردانەکانیان زیـترن. ئــەوانی دیکە کە رێژەیان ٢,٣٣٪ی نموونەکەیە وای بۆ دەچن کە وەکـــو پێـش راگواستن سەردانیان دەکەن.

بە گشتی، ئەوانەی پێیان وایــە کــەمتر ســەردانی خـزم و بــرادەران دەکەن، رێژەیان ٥٠,٣٣٪یە واتەزیاتر لە نیوەی نموونەی تۆژینەوەکە.

خشتەی ژمارە (٢٥) بیروبۆچوونی نموونەکە سەبارەت بە خەڵکی ناوچەکانی دیکەو سەردانی خزم و کەسوکار

سەردانی خزم و برادەران / بیروبۆچوونمان لەمەڕ خەڵکی ناوچەکانی تر	دوای راگواستن زیاتر سەردانیان دەکەین	پێشتر راگواستن زێتر سەردانمان دەکردن	وەکو پێشتر راگواستن سەردانیان دەکەین	کۆی گشتی
گـــۆڕا	84 28.00%	128 42.67%	45 15.00%	257 85.67%
نـــەگـــۆڕا	13 4.33%	23 7.67%	7 2.33%	43 14.33%
کـۆی گشـتی	97 32.33%	151 50.33%	52 17.33%	300 100.00%

٨ ـ رەگەز لەگەڵ هەستکردن بە خۆشویستن یان خۆشنەویستن

خشتەی ژمارە (٢٦) کـە تایبەتـە بـە رەگـەزی نموونەکـە لەگـەڵ هەستکردنی نموونەکە بە هاوسۆزی یاخود خۆشنەویستنی خەڵکی ئەو ناوچەیەی بۆی راگوێزراون، دەردەکەوێت کەوا رێژەی ٤٥,٨٢٪ لە دوای راگواستنیان هەستیان کردوە خەڵکی رەسەنی ئەو ناوچەیـەی ئـەمانی بۆ راگوێزراون، ئەوانیان خۆشناوێن، واتە لە تازە هاتووەکان. لەوانـــەی دەڵێن هەستمان بەوە کردووە رەگـــەزی نـێر ٣٢,١١٪ و رەگـەزی مـێ رێژەی ١٣,٧١٪ پێکدێنن. رەنگە ئەمە بگەڕێتەوە بۆ ترس لە ئـەوانی

دیکه بەتایبەتی ئەوەی کە پێش ڕاگواستن کوردی ناوچە جیاوازەکان زۆر کەم تێکەڵاوی یەکتر بوون، یان بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ڕاگوێزراوەکان لەسەر زەوی و زاریان نیشتەجێ کراون یاخود ڕاگوێزراوەکان لە دەرفەتەکانی کاریان کەم دەکەنەوە.

خشتەی ژمارە (٢٦) ڕەگەز لەگەڵ هەستکردن بە خۆشویستن یان خۆشنەویستن.

خەڵکی ئەو ناوچەیەی بۆی ڕاگوێزران / ڕەگەز	پێمەیان خۆشنەدەویست	پێمەیان خۆشدەویست	هەستمان بە هیچ نەکرد	کۆی گشتی
نێر	96 32.11%	61 20.40%	355 18.39%	212 70.90%
مێ	41 13.71%	20 6.69%	26 8.70%	87 29.10%
کۆی گشتی	137 45.82%	81 27.09%	81 27.09%	299 100.00%

لە بەرامبەر ئەمانیش ڕێژەی ٢٠,٤٠٪ ی ڕەگەزی نێر و ٦,٦٩٪ی ڕەگەزی مێ کە تێکڕا ٢٧,٠٩٪ی نموونەی باسەکە پێکدێنن، هەستیان کردووە خەڵکی ڕەسەنی ئەو ناوچەیەی کە ئەوانی بۆ ڕاگوێزراون، ئەوانیان خۆشدەوێت. پێمان وایە ڕەنگە زۆربەی ئەوانەی

ئەم هەستەیان هەبێت خەڵکە ئەنفال کراو و لێقەوماوەکان بن، چونکە ئەوان رەوشێکی زۆر نالەباریان هەبوو و خەڵکی دیکە بەزەیی‌یان پێدا دەهاتەوە و یارمەتیان دەدان.

جگە لەم دوو دەستەیەی سەرەوە، دەستەیەکی دیکەمان هەیە کە دەڵێن لەدوای راگواستنیان هەستیان بە هیچ نەکردووە، نە رق لێبوونەوە و نە خوشەویستی. بەگشتی ئەمانە ٢٧,٠٩٪ نموونەکە پێکدەهێنن، واتە هەمان رێژەی ئەوانەی پێش خۆیان. لەم رێژەیەش رەگەزی نێر ١٨,٢٧٪ و رەگەزی مێ ٨,٧٠٪ پێکدێنن.

٩- رەگەز لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

خشتەی ژمارە (٢٧) پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاوی رەگەز و بیروڕای نموونەکە سەبارەت بە گەڕانەوە بۆ زێدەکەیان یاخود شوێنی پێش راگواستنیان روونده‌کاتەوە.

بەپێی خشتەکە جیاوازیەکی زۆر هەیە لە نێوان بیروڕای دوو رەگەزەکە سەبارەت بە گەڕانەوە. سەبارەت بە رەگەزی مێ، ئەوانەی پێیان وایە دەگەڕێنەوە یاخود حەزیان لە گەڕانەوەیە رێژەکەیان کەمە بەرامبەر بە دوو گۆڕاوەکەی دیکە (نزیکەی نیوەی دوو گۆڕاوەکەی تر)، تەنیا ٦,٣٣٪ نموونەی باسەکە پێکدێنن، واتە نزیکەی ١\٥. هەروەها دوو رێژەکەی دیکە لە رەگەزی مێ، ئەوانەی پێیان وایە ناگەڕێنەوە و ئەوانەی مەرجیان هەیە بۆ گەڕانەوە زۆر لە یەکەوە نزیکن (یەکەم ١١٪ و دووەم ١١,٣٣٪). ئەمەش نیشانەی ئەوەیە رەوشی ئافرەتی کورد پێش راگواستن نالەبار بووە.

خشتەی ژمارە (٢٧) ڕەگەز لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

بۆ ناوچەکەتان دەگەڕێنەوە / ڕەگەز	دەگەڕێینەوە	ناگەڕێینەوە	مەرجمان هەیە	نازانم	کۆی گشتی
نێر	63 21.00%	52 17.33%	89 29.67%	9 3.00%	213 71.00%
مێ	19 6.33%	33 11.00%	34 11.33%	1 0.33%	87 28.99%
کۆی گشتی	82 27.33%	85 28.33%	123 41.00%	10 3.33%	300 99.99%

بەڵام لە وەڵامی ڕەگەزی نێردا دەردەکەوێت ئەوانەی پێیان وایە دەگەڕێنەوە ڕێژەیان ٢١٪ و زێترە لە ڕێژەی ئەوانەی دەڵێن ناگەڕێینەوە یاخود حەزیان لە گەڕانەوە نییە کە ڕێژەکەیان ١٧,٣٣ ٪یە. هەروەها بەپێچەوانەی ڕەگەزی مێ ئەو ڕێژەیەی لە ڕەگەزی نێر مەرجیان بۆ گەڕانەوە هەیە تارادەیەکی بەرچاو بەرزترە لە ڕێژەکانی دیکە کە دەکاتە ٢٩,٦٧٪. هەروەها ٣٪ ڕەگەزی نێر بڕیاریان نەداوە و نازانن دەگەڕێنەوە یاخود ناگەڕێنەوە.

بەگشتی، ئەوانەی مەرجیان هەیە بۆ گەڕانەوە لە هەردوو ڕەگەزەکە زۆرترین ڕێژەی نموونەکە پێکدێنن (٤١٪)، مەرجەکانیش بەزۆری گەیاندنی خزمەتگوزاریە جۆراوجۆرەکانە بۆ گوندەکانیان

(ئـاوی بـۆڕی، جـادەی قیرتـاو، قوتابخانـەکان و بنکـەی تەندروسـتی ...تد)، چونکە زۆر ناوچەی کوردستان بەتایبەتی ناوچە سنووریەکان کـە تارادەیـەك ئـاوەدانیش کراونەتـەوە بێبەشـن لـە زۆربـەی ئـەم خزمەتگوزاریانە. هەروەها ئەو دوو ڕێژەیەی پێیان وایـە دەگەڕێنـەوە و ئەوانەی پێیان وایە ناگەڕێنەوە زۆر لێك نزیکن. ئەوانـەی دەگەڕێنـەوە ٢٧,٣٣٪ و ئەوانەی ناگەڕێنەوە ٢٨,٣٣٪ نموونەکە پێکدێنن.

١٠ـ رەگەز لەگەڵ زانینی هۆی راگواستن

لە خشـتەی ژمـارە (٢٨)دا کـە پـەیوەندی دوو گـۆڕاوی رەگـەز و هوشـیاری نموونـەی تۆژینەوەکـە سـەبارەت بـەوەی ئایـا دەزانـن بـۆ راگوێزران، دەردەخات. دەردەکەوێت کەوا جیاوازیەکی بەرچاو هەیە لـە نێوان هوشیاری دوو رەگەزەکە.

رەگەزی مـێ ٢٠٪ دەڵێـت: بـەڵێ دەزانم بـۆ حکومـەت ئێمـەیان راگواست، بەڵام ٩٪ی نموونەی باسەکە لە رەگەزی مێ دەڵێت نازانم بـۆ حکومەت ئێمەی راگواست، واتە نزیکەی یەك لە سێی رەگـەزی مـێ ئاگادار نییە لەوەی بۆچی راگوێزراون. ئەمەش بێ باکی رەگـەزی مـێ سەبارەت بە مەسەلە سیاسیەکانی کۆمەڵگاکەمان دەردەخات، ئافرەت لەو کۆمەڵگایانەی وەك کۆمـەڵگای ئێمـەن زۆر بایـەخ بـە مەسـەلە سیاسیەکان نادەن.

٦١٪ی نموونەکە لە رەگەزی نێر وای بۆ دەچن کە ئاگادارن و دەزانن بـۆ حکومـەت ئـەوانی لـە زێدەکـەیان راگواسـتووە، لـە بەرامبـەر ئەمانەشدا ١٠٪ رەگەزی نێر دەڵێن نازانین بۆچـی راگوێزراویـن. واتـە ٦\١ رەگـەزی نـێر هوشـیار نـین بەرامبـەر بـەو پرۆسـەیەی ژیـانی ئەوانی گۆڕی.

خشتەی ژمارە (٢٨) رەگەز لەگەڵ زانینی هۆی راگواستن

دەزانی بۆ ئێوەیان راگواست / رەگەز	نەخێر	بەڵێ	کۆی گشتی
نێر	30 10.00%	183 61.00%	213 71.00%
مێ	27 9.00%	60 20.00%	87 29.00%
کۆی گشتی	57 19.00%	243 81.00%	300 100.00%

بەگشتی ٨١٪ی نموونەی باسەکە لە هەردوو رەگەز دەڵێن دەزانین بۆچی حکومەت ئێمەی راگواست. ئەوانی دیکە کە ١٩٪ نموونەکە پێکدێنن بە نەخێر وەڵامیان داوەتەوە. ١٩٪ رێژەیەکی بەرزە، ئەمە جگە لەوەی نیشانەی بێباکی راگوێزراوەکانە، نیشانەی کەمتەرخەمی هۆکارەکانی راگەیاندن و حزب و رێکخراوە جیاجیاکانیشە کە نەیانتوانیوە نە راگواستن و نە ئەنفال و نە هەڵەبجە بکەن بە یادەوەری تاکەکانی کۆمەڵگا و زۆر کەم بایەخیان بەم مەسەلانە داوە. ئەمە جگە لەوەی شەڕی ناوخۆ لە بایەخی ئەو کارەساتانەی کەم کردووتەوە.

١١ـ رەگەز لەگەڵ بۆچی راگوێزران

خشتەی ژمارە (٢٩) بیروڕای راگوێزراوەکان، بەپێی رەگەز لەبارەی هۆی راگواستنیان روون دەکاتەوە.

لە خشتەکەدا دەردەکەوێت کەوا نزیکەی سێیەکی رەگەزی مێ واتە

١٠٪ له کۆی ٢٩٪، وەڵامی ئەم پرسیارەیان نەداوەتـــەوە و هۆیەکـەش ئەوەیە کە نازانن بۆ راگوێزراون. ئەمەش جگە لەوەی بێباکی رەگـــەزی مـــێ لـــە کوردســـتانی باشــور ســەبارەت بــە مەســەلە سیاســـیەکان پیشـانده‌دات، نیشـانەی ئەوەشـە کـە ئاســتی هوشـیاری سیاسـی میللەتەکەمان نزمە، وێـــرای کەمتەرخـەمی رێکخـراو و حزبـەکان و دەزگاکانی راگەیاندن چونکە ٩٪ رەگەزی نێریش نازانن بۆ حکومــەت ئەوانی لە شوێنی خۆیـــان راگواســتوون. بەگشــتی لـه ١٩٪ نموونــەی باسەکەمان نازانن حکومەتی بۆچی بەعس ئەوانی راگواستوون. بــەڵام زۆرترین رێژەی نموونەکەمان کە دەکاتە ٣٦٪ وای بــۆ دەچــن هۆکـاری راگواستنیان کوردبوونیان بووە. واتە ئــەوان کوردبــوون بــە فاکتــەری راگواستن دەزانن و پێیان وایە ئەگەر نەتەوەیــەکی دیکـە بوونایـە بـه تایبـەتی عەرەب ئــەوا رانــەدەگوێزران. رێژەیــەکی دیکـە کـە دیسـان رێژەیەکی بەرزە (٢٢,٣٣٪) پێیان وایە حکومەت بۆیە ئەوانی لەسەر موڵك و ماڵەکانیان راگواستووە، چونکە پێشمەرگەیان لە ناودا بــوون یـاخود بەشــەوان و بــەدزی هاتونەتـە ناویانــەوە. ئەگـەرچی هـــاتنی پێشمەرگە بۆ ناو دێ بەتایبەتی لە نیوەی دووەمی هەشتاکانی ســەدەی رابردوو پاساوێکی بەهێز بوو بــۆ حکومــەت تـاکو خـەڵکی دێیەکـە راگوێزێت و دێیـەکـــە کـاوڵ بکـات، بـەڵام ئـەم رێـژە زۆرە کـە ئـەوە بــەهۆکاری راگواسـتنیان لەقەڵـەم دەدەن، هـەمان رای بەعســیەکان دووبارە دەکەنەوە، ئەمە پاســاوی بــەعس بــوو نــەك شـتێکی دیکـە، چونکــە بــەو پێیــە بوایــە خـەڵکێکی کـەمی کوردســـتانی باشـــور رادەگوێزران و شارەکانی وەکو کەرکوك و مووسڵ کە قەت پێشـــمەرگە نــەدەچووە ناویــان دانیشــتووانە کوردەکانیـــان رووبــەڕووی راگواســـتن نەدەبوونەوە. رێژەی دوای ئەم رێژەیە کە ١٢,٦٧٪ نموونەکەیــە وای بـۆ دەچن مەبەستی حکومەت لە راگواستنی کوردەکان لەناوبردنی کــورد

و دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی بوو. ئەمانە پێیان وایە هۆی ڕاگواستنیان ئەوە بووە کە حکومەتی بەعس ویستویەتی کورد وەکو نەتەوە لەناوبەرێ یاخود بەلای کەمەوە شۆڕشی کوردی کە دەمێکی درێژ بوو بەردەوام بوو دامرکێنێتەوە، چونکە ڕاگواستنی گوندنشینەکان، گورزێك دەبێت بەر شۆڕش دەکەوێت، بەو پێیەی گوندنشینەکان پاڵپشتێکی گەورەی (مادی و مەعنەوی) پێشمەرگە و شۆڕش بوون. هەروەها ڕێژەیەکی کەمی دیکە کە تەنیا ٢,٦٧٪ نموونەکەیە وای بۆ دەچن مەبەستی حکومەت لە ڕاگواستنی گوندەکان هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئابووریی کوردستان بوو.

خشتەی ژمارە (٢٩) ڕەگەز لەگەڵ بۆچی ڕاگوێزران

ڕەگەز / بۆ ئێوەیان ڕاگواست	نێر	مێ	کۆی گشتی
نازانم	27 9.00%	30 10.00%.	57 19.00%
ئێمە کورد بووین	86 28.67%	22 7.33%	108 36.00%
پێشمەرگەمان لەناو بوو	47 15.67%	20 6.67%	67 22.33%
لەناوبردنی کورد و بزوتنەوەکەی	29 9.67%	9 3.00%	38 12.67%

هەڵتەکاندنی ژێرخانی ئابووری	6 2.00%	2 0.67%	8 2.67%
سەرسنوور بووین	2 0.67%	2 0.67%	4 1.33%
بۆ ئەوەی کۆنترۆڵمان بکەن	15 5.00%	1 0.33%	16 5.33%
بۆ ئەوەی ژیانمان خوش بکەن	1 0.33%	1 0.33%	2 0.67%
کۆی گشتی	213 71.00%	87 29.00%	300 100.00%

ڕێژەیەکی لەویش کەمتر واتە ١,٣٣٪ پێیان وایە لەبەر ئەوەی ناوچەکەیان ناوچەیەکی سەرسنووری (عێراق - ئێران) بووە ڕاگوێزراون. بەڵام ڕێژەیەکی تاڕادەیەك بەرچاوی دیکە کە دەکاتە ٥.٣٣٪ نموونەکە وای بۆ دەچن کە ئەو کاتەی ئەوان لە گوندەکان دەژیان ئازادبوون و حکومەت دەسەڵاتی بەسەریاندا نەدەشکا، بۆیە ئەوانیان ڕاگواست تاکو بەتەواوی کۆنترۆڵیان بکات. تەنیا دوو کەسیش بە ڕێژەی ٠,٦٧٪ پێیان وایە حکومەت بە مەبەستی خوشکردنی ژیانیان ئەوانی ڕاگواستووە، ئەگەرچی ڕێژەکە هێندە کەمە کە بەتەواوی دەکرێ پشتگوێ بخرێت، بەڵام ئەم ڕایە بەتەواوی ڕەنگدانەوەی بیروڕای بەعسە و کاریگەری بەعس لەسەر تاکەکانی کۆمەڵگاکەمان دوای دوازدە ساڵ ڕزگاربوونی لە دەسەڵاتی بەعس دەردەخات.

١٢- ئازادیی ئافرەت لەگەڵ رەگەز

خشتەی ژمارە (٣٠) وەڵامــی دوو پرسـیار روونده‌کاتـەوە. یەکـەم، رەگەزی نموونەکەمان، دووەم، ئایا ئافرەت لە گوند یاخود لە ئوردووگـا و شار ئازادتر بوو لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن؟

بەگشتی دەردەکەوێت کەوا ١٦٥ کەس بە رێژەی ٥٥٪ واتە زێتر لە نیوەی نموونەکەمان بەم شێوەیە ٣٩,٣٣٪ لە رەگەزی نـێر و ١٥,٦٧٪ لە رەگەزی مێ پێیان وایە ئافرەت لە گوند ئازادتر بووە وەك لە شـار و ئوردووگا لەدوای راگواستن. ئەگەرچی ئێمە لەلایەنە تیۆریەکەدا باسی ئەوەمان کـرد کـە ئـافرەت لـە شـاری کـوردی دا پێشـان رەوشـێکی پەشێوتری هەبوو بەتایبەتیش بەهۆی پێچەوە، بەڵام لەدوای راگواسـتن وێڕای ئەوەی کە ئافرەت پەچەی نامێنێت و سەرباری ئەوەی دەخوێنێـت و ئەرکەکانی ماڵەوەی سوکتر دەبن، هێشتاش بە رێژەیەکی گەلێ زۆرتر پێی وایە جاران ئازادیەکی زێتری هەبووە لە ئێسـتا. ئەمـەش گومـان دەخاتـە سـەر هـەموو ئـەو پێشـکەوتنەی کـە بانگەشــە دەکرێــت کوردستانی باشور بەخۆیەوە بینیویەتی.

ئەو رێژەیەی پێی وایە لەدوای راگواستن ئـافرەت ئـازادترە لـەپێش راگواستن دیسان رێژەیەکی بەرچاوە، بەم شێوەیە: ٢٢٪ رەگەزی نـێر و ٩,٦٧٪ رەگەزی مێ کە پێکەوە ٣١,٦٧٪ نموونەکە پێکدێنێت، وێڕای ئەو پرسیارەی ئایا دەکرێ رای پیاو سەبارەت بە ئازادی ئـافرەت چـەند بە هێند وەربگیرێت.

دوا رێژەش کە پێی وایە لەگەڵ راگواستندا گۆڕان بەسـەر ئـازادیی ئافرەتی کورددا نەهاتووە دەکاتە ٩,٦٧٪ نموونەکـە. ٧,٣٣٪ رەگـەزی نێر و ٢,٣٣٪ رەگەزی مێ لەگەڵ ئەم رایەدان.

ئەو رێژەیەش کە پێی وایە ئافرەت نە لـە گونـد و نـە لـە شـار و ئوردووگا واتە نـە پێـش راگواسـتن و نـەدوای راگواسـتن ئـازاد بـووە،

کـەمترین ڕێـژەی نموونەکـــەمان پێکدێنێـــت کــە تێکـــڕا ٣,٦٧٪ نموونەکەیە. ئەمەش ئەوە دەردەخـات کـە ئـافرەتی کـورد لـە ڕەوشـی کۆمەڵایەتی خۆی ڕازییــە و هەسـت ناکـات دەچەوسـێنرێتەوە یـاخود پیاوەکان پانتایی ئازادی ئەویان زۆر بچـووك کردووتـەوە. ئەمــەش بـۆ ئێمە چاوەڕوان نەکراو بوو بەتایبەتی لـەمڕۆی کۆمەڵگاکـەماندا کـە ڕۆژانە گوێبیستی مافەکانی ئافرەت و ئازادیەکانی دەبین لـــە کـەناڵی جیـا و لەلایـەن توێـژ و کەسـایەتیە جیاجیاکانـــەوە. ئـــەم هەســـت نەکردنەش بەوەی ئافرەتان ئازاد نین، ڕەنگە گەورەترین هۆکارێك بێـت لە سەرهەڵنەدانی بزوتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی ڕاسـتەقینەی ئافرەتـان. تەنانەت هیچ کۆمـەڵە و ڕێکخراوێکی ئافرەتـانیش کـە ئـازاد بێـت و لەلایەن ئافرەتانی کوردەوە پشتگیری بکرێـت و داوای ئـازادی ئـافرەت بکات لە کوردستانی باشوردا سەریهەڵنەداوە.

زۆربەی هەرە زۆری ڕێکخراوەکان، کۆمەڵە و ڕێکخراوە حزبیـــەکانن کە خزمەت بە بەرژەوەندی حزبەکان زیاتر دەکەن و هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدان ئافرەتـــانی کوردســـتان وەك بوونـــەوەری ئـازاد و خـاوەن مــاف بخەنەڕوو. هەڵبەت ئەمانەش بەوەی کە ڕێکخراوی بەهێزن و پشتگیریی مــادی و مەعنــەویان هەیـە، کاریگــەریان لەســەر گەلالـە کــردن و داڕشتنی بیروڕای ئافرەتان کەم نەبووە.

خشتەی ژمارە (٣٠) ئازادی ئافرەت لەگەڵ ڕەگەز

ڕەگـــەز ئـافـرەت ئـــازادتـــر بـــوو	نـێـر	مـێ	کـۆی گشـتی
لـە گـونـد	118 39.33 %	47 15.67%	165 55.00%

لـه ئـۆردووگـا	66 22.00%	29 9.67%	95 31.67%
لـه هیـچ کـامـێـکیـان	7 2.33%	4 1.33%	11 3.67%
لـه هـەردوو لا وەك یـەك بـوو	22 7.33%	7 2.33%	29 9.67%
کـۆی گشـتی	213 71.00%	87 29.00%	300 100.00%

١٣ـ مامەڵەی پیاو لە بەرامبەر ئافرەت

داتاکانی ناو خشتەی ژمارە(٣١) بـیروڕای دوو رەگەزەکـە لـەبارەی مامەڵەی پیاو لەگەڵ ئافرەت لە کوردستانی باشور لــە دوو قۆنـاغی پێش راگواستن و دوای راگواستن روون دەکەنەوە، ئایا ئەم مامەڵەیە لە کام لەم دوو قۆناغە باشتر بووە؟

لە راستیدا بە چاوخشـاندن بـە داتاکـاندا هیـچ پەیوەندیـەك کـە شـیاوی بـاس بێـت دەرناکـەوێت (هـەروەك لـە خشـتەی پێشـوودا ـ پـەیوەندیی رەگـــەز و ئـــازادیی ئـــافرەت ـ پەیوەندیـــەکی ئـــەوتۆ دەرنەکەوت)، چونکە بەپێی رەگەزەکان جیاوازیـــەکی ئـەوتۆ لـەنێوان بۆچوونەکاندا نابینین.

ئەوانەی پێیان وایە پێش راگواستن مامەڵەی پیاو لەگەڵ ئـــافرەتدا باشتر بووە رێژەیان ٣٧,٣٣٪ یە، بەم جۆرە: ١٠,٦٧٪ لـە کـۆی ٢٩٪ لە رەگەزی مێ و ٢٦,٦٧٪ لەکۆی ٧١٪ لـە رەگـەزی نـێر. هـەروەها رێژەیـەکی زۆر نزیکیـش لەمـە، واتـە ٣٨,٦٧٪ لەوبڕوایـەدان دوای راگواستن مامەڵـەی پیـاو لەگـەڵ ئـافرەت باشـتر بـووە، بـەم جـۆرە:

١٠,٦٧٪ له ڕهگەزی مێ و ٢٨٪ له ڕهگەزی نێر. ئەوانەش کە پێیان وایە مامەڵەکە وەکو جاران وایە ڕێژەکەیان بەگشتی ٢٤٪ ە، ٧,٦٧٪ لە ڕەگەزی مێ و ١٦,٣٣٪ لە ڕەگەزی نێر.

هەروەك لە سەرەتادا ئاماژەمان پێکرد بەبەراوردکردنی ڕێژەی گشتیی دوو ڕەگەزەکە لەگەڵ ڕێژەی هەر یەك لە ڕەگەزەکە بەجیا پەیوەندیەکی ئەوتۆ کە ئێمە چاوەڕێمان دەکرد، نابینرێت. ئێمە لەو بڕوایەدا بوین کە جیاوازیەك دەبێت لەنێوان بۆچوونی دوو ڕەگەزەکەدا. ئەمەش دوو ئەگەرمان دەخاتە پێش: یەکەم، یان مامەڵەی پیاوەکان سەرەڕای گۆڕانی شوێن و کاتەکە و ئەو گۆڕانەی بەسەر ژیانیاندا هاتووە نەگۆڕاوە یاخود بە ئەگەرێکی کەمتر ئافرەتانی کورد ناتوانن بە باشی جۆری ئەو پەیوەندیە دیار بکەن.

خشتەی ژمارە (٣١) مامەڵەی پیاو لە بەرامبەر ئافرەت لەگەڵ ڕەگەز

ڕەگەز / مامەڵەی پیاو لەگەڵ ئافرەت	نێر	مێ	کۆی گشتی
پێش ڕاگواستن باشتر بوو	80 26.67%	32 10.67%	112 37.33%
دوای ڕاگواستن باشترە	84 28.00%	32 10.67%	116 38.67%
وەکو جارانە	49 16.33%	23 7.67%	72 24.00%
کۆی گشتی	213 71.00%	87 29.00%	300 100.00%

١٤- شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش ڕاگواستن لەگەڵ ڕێژەی خۆکوشتن

خشتەی ژمارە (٣٢)، داتاکانی تایبەت بە شوێنی نیشتەجێبوونی ڕاگوێزراوەکان هاوشان بە بیروڕایان سەبارەت بە زۆری خۆکوشتن لە ناوچەکەیان لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن دەخاتە ڕوو.

زۆربەی هەرە زۆری نموونەی تۆژینەوەکە بە ڕێژەی ٨٧,٣٣% پێیان وایە دیاردەی خۆکوشتن لەو ناوچانەی کە ئەوانیان لێ نیشتەجێ بووین دوای ڕاگواستن زێتر بووە وەك پێش ڕاگواستن. خۆکوشتن وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی هاوشان بە ئاڵۆزبوونی ژیانی کۆمەڵایەتی تاکەکان زێدەدەکات و گومانیشی تێدا نییە کۆمەڵگای کوردی لەدوای ڕاگواستن وەك جاران سادە نییە و ئاڵۆز بووە. بەڵام ئەوانەی پێیان وایە پێش ڕاگواستن خۆکوشتن زێتر بووە، ڕێژەیەکی زۆر کەمی نموونەکە پێکدێنن و تەنیا ٤,٦٧% نموونەکەن. بەڵام ئەوانەی بە نازانم وەڵامیان داوەتەوە ڕێژەکەیان بەرزترە و دەکاتە ٨% نموونەکە. ڕەنگە هۆی ئەم وەڵامە ئەوەبێت کە تا ئەمڕۆش خۆکوشتن نەبۆتە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، بەڵکو لە هەندێ ناوچە ئەوانەی خۆیان کوشتوە بۆ ماوەیەکی تاڕادەیەك درێژ ڕەنگە ژمارەکان لە پەنجەی دەست زێتر نەبن.

خشتەی ژمارە (٣٢) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش ڕاگواستن لەگەڵ ڕێژەی خۆکوشتن

خۆکوشتن / قەزا	پێش ڕاگواستن زێتر بوو	دوای ڕاگواستن زۆرترە	نازانم	کۆی گشتی
هەڵەبجە	0 0.00%	36 12.00%	1 0.33%	37 12.33%

پێنجوین	0 0.00%	3 1.00%	1 0.33%	4 1.33%
سلێمانی	0 0.00%	7 2.33%	0 0.00%	7 2.33%
شارباژێر	0 0.00%	7 2.33%	1 0.33%	8 2.67%
دوکان	1 0.33%	5 1.67%	0 0.00%	6 2.00%
رانیه	2 0.67%	9 3.00%	1 0.33%	12 4.00%
چۆمان	0 0.00%	14 4.67%	1 0.33%	15 5.00%
شەقلاوە	0 0.00%	3 1.00%	0 0.00%	3 1.00%
مێرگەسوور	4 1.33%	30 10.00%	2 0.67%	36 12.00%
مەخموور	0 0.00%	8 2.67%	2 0.67%	10 3.33%
هەولێر	1 0.33%	7 2.33%	0 0.00%	8 2.67%
کۆیە	0 0.00%	1 0.33%	1 0.33%	2 0.67%
کفری	0 0.00%	26 8.67%	1 0.33%	27 9.00%

خانەقین	0 0.00%	8 2.67%	0 0.00%	8 2.67%
کەرکوك	3 1.00%	30 10.00%	7 2.33%	40 13.33%
تووزخورماتوو	0 0.00%	10 3.33%	2 0.67%	12 4.00%
زاخۆ	0 0.00%	6 2.00%	1 0.33%	7 2.33%
ئامێدی	2 0.67%	30 10.00%	1 0.33%	33 11.00%
دهۆك	0 0.00%	18 6.00%	1 0.33%	19 6.33%
شنگار	1 0.33%	4 1.33%	1 0.33%	6 2.00%
کۆی گشتی	14 4.67%	262 87.33%	24 8.00%	300 100.00%

ئەوەی جێی تێبینییە، زۆرترین ڕێژەی ئەوانەی لەو بڕوایەدان پێش ڕاگواستن خۆکوشتن زێتر بووە، ڕاگوێزراوەکانی دوو قەزای کەرکوك و مێرگەسوورن، بەجۆرێك کە ئەم دوو قەزایە نیوەی ئەوانەی ئەم وەڵامەیان داوەتەوە پێکدێنن و ڕاگوێزراوەکانی ١٨ قەزاکەی دیکەش نیوەکەی تر. بەڵام ئەوانەی بە نازانم وەڵامیان داوەتەوە زۆرترین ڕێژەیان لەنێو ڕاگوێزراوەکانی قەزای کەرکوکدان واتە ٢,٣٣٪ لەکۆی ٨٪.

١٥ـ شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی تۆژینەوە لەگەڵ مەسەلەکانی شەرەف

سێکس و مەسەلە سێکسییەکان لە ناو کوردانـدا تا ئەمڕۆش حیسابێکی تایبەتیان بۆ دەکرێت. ئەم مەسەلانە پەیرەوی لە چەند یاسا و پرەنسیپێکی تا رادەیەکی بەرچاو جێگیر و چەسپیو دەکەن. سێکس بەوەی کە بە مانایەك لە ماناکان شەرەف و ناموسە لە ناو کوردانـدا لەسەر ئاستی تاکەکەس، خێزان، بنەماڵە و تەنانەت هەندێ کات عەشرەت. لادان لەو یاسا و بنەمایانەی ئەم مەسەلانە لە سەریان رێکخراون گران دەکەوێتەوە لە هەمان ئەو ئاستانەدا کە لە سەرەوە ناویان هات.

خشتەی ژمارە (٣٣) تیشك دەخاتە سەر زۆری ئەو کێشە کۆمەڵایەتییە (مەسەلەکانی شەرەف) لە پێش راگواستن و دوای راگواستن، ئایا ئەم کێشانە پێش راگواستن یان دوای راگواستن زێترن ئەویش بە پێی شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی باسەکە. هۆی ئەوەش کە لە پەیوەندیدا بە شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە دەیخەینەڕوو بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەم مەسەلەیە (سێکس) سەرەڕای ئەوەی لە هەموو کوردستانی باشووردا حەساسە، لە هەندێك ناوچە و لە ناو هەندێك عەشرەتدا هەستیارترە وەك لە هەندێ دەڤەر و لەنێو هەندێ خێڵدا.

بەگشتی، ٥٪ی نموونەکەمان وەڵامی ئەم پرسیارەیان نەداوەتەوە، زۆرترینی ئەمانەش دەکەونە نێو ئەو نموونانەی کە دانیشتووی قەزای کەرکوك بوون و ژمارەیان ٤ کەسە. کەچی ئەوانەی پێیان وایە دوای راگواستن ئەم کێشانە زێترن، زۆربەی هەرە زۆری نموونەکەمانن بە رێژەی ٨١٪، ئەمەش جێگەی تێڕامانە و دەکرێ ئێمە لێرەدا لە

خۆمان بپرسین ئایا کۆمەڵگاکەمان لەم دوو دەیەی کۆتاییدا بەرامبەر بە سێکس هەستیارتر بووە یاخود هۆکارێکی دیکە لە پشت مەسەلەکەوەیە؟ ئایا هۆیەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە جاران خەڵك کەمتر بایەخیان بەم مەسەلانە دەدا یاخود خەڵکی لەو کاتدا زێتر چاویان لەم مەسەلانە دەپۆشی؟ یان دوای ئەوەی تێکەڵاوی یەکتر بوون و دوای ئەوەی ئافرەت زێتر چووە نێو فەرمانگەکان و خەڵکی لادێی جیاواز یان ناوچەی جیاوازیان لە گەڕەکێکدا کۆکردنەوە ئەم مەسەلانە پەرەیان سەند؟ یان هۆکارێکی دیکەی نادیار هەیە؟ چونکە ئەوانەی پێیان وایە جاران ئەم کێشانە زێتر بوون تەنیا ١٤٪ نموونەی باسەکە پێکدێنن. ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە ژمارەیەکی زۆریان یاخود بەدەستەواژەیەکی دیکە نزیکەی نیوەیان واتە ٢٠ کەس لە کۆی ٤٢ کەس دانیشتووی سێ قەزای کەرکوك، مێرگەسوور و ئامێدین.

خشتەی ژمارە (٣٣) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی تۆژینەوە لەگەڵ مەسەلەکانی شەرەف

کێشەکانی شەرەف زۆرتر بوون / قەزا	پێش ڕاگواستن	لەدوای ڕاگواستن	نازانم	کۆی گشتی
هەڵەبجە	2 0.67%	35 11.67%	0 0.00%	37 12.33%
پێنجوین	0 0.00%	3 1.00%	1 0.33%	4 1.33%
سلێمانی	0 0.00%	7 2.33%	0 0.00%	7 2.33%

شـاربـاژێـر	1 0.33%	6 2.00%	1 0.33%	8 2.67%
دوكـــان	2 0.67%	4 1.33%	0 0.00%	6 2.00%
رانیه	4 1.33%	8 2.67%	0 0.00%	12 4.00%
چۆمـــان	1 0.33%	14 4.67%	0 0.00%	15 5.00%
شـەقـلاوه	0 0.00%	3 1.00%	0 0.00%	3 1.00%
مێـرگـەسـوور	6 2.00%	28 9.33%	2 0.67%	36 12.00%
مـەخمـوور	3 1.00%	6 2.00%	1 0.33%	10 3.33%
هـەولـێر	2 0.67%	6 2.00%	0 0.00%	8 2.67%
كـۆیـە	1 0.33%	1 0.33%	0 0.00%	2 0.67%
كـفـری	2 0.67%	24 8.00%	1 0.33%	27 9.00%
خـانەقـین	0 0.00%	8 2.67%	0 0.00%	8 2.67%
كـەركـوك	5 1.67%	31 10.33%	4 1.33%	40 13.33%

تــووزخــورمــاتوو	1 0.33%	10 3.33%	1 0.33%	12 4.00%
زاخــۆ	1 0.33%	5 1.67%	1 0.33%	7 2.33%
ئـامێـدی	9 3.00%	23 7.67%	1 0.33%	33 11.00%
دهــۆك	1 0.33%	17 5.67%	1 0.33%	19 6.33%
شنــگار	1 0.33%	4 1.33%	1 0.33%	6 2.00%
کـۆی گشـتی	42 14.00%	243 81.00%	15 5.00%	300 100.00%

١٦ـ شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش راگواستن لەگـەڵ ڕێژەی منداڵبوون

لـە خشـتەی ژمـارە (٣٤)دا کـە داتاکـانی تایبـەت بـە شـوێنی نیشتەجێبوونی نموونەی باسەکە بەپێی قەزا و چەندێتی لـەدایکبوونی منداڵان لەدوای راگواستن و پێش راگواستن دەخاتــە ڕوو، دەردەکـەوێت ٢٪ی نموونەی باسەکەمان ئەم پرسیارەیان فەرامووش کـردووە و هیــچ وەڵامێکیـان سـەبارەت بـە ڕێـژەی لـەدایکبوونی منـداڵان لـە پێــش راگواستن و دوای راگواستن نەداوەتەوە. کەچی ٤٤٪ی نموونەکــە پێیان

خشتەی ژمارە (٣٤) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش راگواستن لەگەڵ رێژەی منداڵبوون

منداڵ / قەزا	لەدوای راگواستن زیتر لە دایك دەبن	لەدوای راگواستن کەمتر لەدایك دەبن	وەکو جاران لەدایك دەبن	بێ وەڵام	کۆی گشتی
هەڵەبجە	26 8.67%	3 1.00%	8 2.67%	0 0.00%	37 12.34%
پێنجوین	1 0.33%	2 0.67%	1 0.33%	0 0.00%	4 1.33%
سلێمانی	1 0.33%	4 1.33%	2 0.67%	0 0.00%	7 2.33%
شارباژێر	5 1.67%	2 0.67%	0 0.00%	1 0.33%	8 2.67%
دوکان	0 0.00%	5 1.67%	1 0.33%	0 0.00%	6 2.00%
رانیە	2 0.67%	5 1.67%	5 1.67%	0 0.00%	12 4.01%
چۆمان	9 3.00%	4 1.33%	2 0.67%	0 0.00%	15 5.00%
شەقڵاوە	0 0.00%	1 0.33%	2 0.67%	0 0.00%	3 1.00%
مێرگەسوور	7 2.33%	20 6.67%	8 2.67%	1 0.33%	36 12.00%

مەخموور	2 0.67%	4 1.33%	4 1.33%	0 0.00%	10 3.33%
هەولێر	3 1.00%	1 0.33%	4 1.33%	0 0.00%	8 2.66%
کۆیە	0 0.00%	1 0.33%	1 0.33%	0 0.00%	2 0.66%
کفری	13 4.33%	9 3.00%	5 1.67%	0 0.00%	27 18.00%
خانەقین	7 2.33%	0 0.00%	1 0.33%	0 0.00%	8 2.66%
کەرکوك	13 4.33%	15 5.00%	10 3.33%	2 0.67%	38 13.33%
تووزخورماتوو	5 1.67%	5 1.67%	1 0.33%	1 0.33%	12 4.00%
زاخۆ	6 2.00%	0 0.00%	1 0.33%	0 0.00%	7 2.33%
ئامێدی	17 5.67%	5 1.67%	10 3.33%	1 0.33%	33 11.00%
دهۆك	14 4.67%	1 0.33%	4 1.33%	0 0.00%	19 6.33%
شنگار	1 0.33%	1 0.33%	4 1.33%	0 0.00%	6 1.99%
کۆی گشتی	132 44.00%	88 29.33%	74 24.67%	6 2.00%	300 100.00%

وایە لەدوای راگواستن منداڵ زیتر لەدایك دەبن، رەنگە هــۆی ئەمــەش بگەڕێتەوە بۆ ئــەوەی کــە ئافرەتــان لــەدوای راگواســتن کــەمتر کــاری قورسیان کردووە و کەمتر بەدەست بەدخۆراکیــەوە دەنــاڵێنن. هــەروەها نەخۆشخانە و داوودەرمانیش کاریگــەریان هــەبووە. ژمارەیــەکی زۆری نموونەی وەرگیراوی قــەزاکانی هەڵەبجــە، شــارباژێر، کــەلار، خانــەقین، زاخۆ، ئامێدی، دهۆك و چۆمان نیشانەیان لەبەردەم ئەم گۆڕاوە داناوە.

هەروەها ئەوانەی پێیان وایــە لــەدوای راگواســتن ژمــارەی منداڵــە لەدایکبووەکان کەمترە ٩,٣٣٪ی نموونــەی باســەکەمان پێکدەهێنــن، زۆربەشیان دانیشتووی قەزاکانی کەرکوك، سلێمانی، پێنجوین، دوکان و مێرگەسوور بوون پێش راگواستنیان.

کــەچی ئەوانــەی جیاوازیــەکی ئــەوتۆ نــابینن لــە نێــوان رێــژەی لــەدایکبوونی منــداڵان لــەو دوو قۆناغــەدا ٢٤,٦٧٪ی نموونــەی تۆژینەوەکــە پێکدێنــن، ئەوانــەی ئــەم بۆچوونەشــیان هەیــە زۆربــەی نموونــەی قــەزاکانی رانیــە، شــەقڵاوە، مــەخموور، هــەولێر و شــنگار پێکدەهێنن.

لێرەشدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە وەڵامی نموونەکە پەیوەندیــەکی پتەوی هەیە بە شوێنی نیشــتەجێبوونەوە، چونکــە هــەروەکو بینیمــان هەر ژمارەیەك قەزا وەڵامێکی تایبەتیان بەسەردا زاڵ بوو.

١٧- شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش راگواستن لەگەڵ رێژەی تەڵاق

لــە خشــتەی ژمــارە (٣٥)دا کــە وەڵامــی دوو گــۆڕاوی شــــوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە لە پێش راگواستن لەگەڵ رێژەی تەڵاق لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن دەداتــەوە، دیــارە ٨٧,٣٣٪ی نموونەی باسەکەمان لەو بڕوایە دان دوای راگواســتن رێــژەی تــەڵاقدانی

ئافرەتان لە کۆمەڵگای کوردیدا زیاد بووە. لێرەشدا بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بۆ ئەو ٧ نموونەیەی قەزای سلێمانی، ١٥ نموونەی قەزای چۆمان و ٨ نموونەکەی قەزای خانەقین بکەین کە بە ڕێژەی ١٠٠٪ پێیان وایە لەدوای ڕاگواستن ڕێژەی تەڵاقدان ڕووی لە زیادیە. هەڵبەت هۆی ئەم کێشەیەش جگە لە کاریگەری ڕاگواستن دەگەڕێتەوە بۆ ئاڵۆزبوونی ژیان، گۆڕانی بەها و دابونەریتەکان و کرانەوەی زیتر بەڕووی جیهاندا.

بەڵام ئەوانەی پێیان وایە تەڵاق پێشڕاگواستن زیتر بووە تەنیا ٦,٦٧٪ی نموونەی باسەکە پێکدێنن. لەنێو ئەو نموونانەی نیشانەیان لەبەردەم ئەم گۆڕاوە داناوە، هیچ یەکێك لە نموونە وەرگیراوەکانی قەزاکانی پێنجوین، سلێمانی، شارباژێر، چۆمان، شەقڵاوە، مەخموور، کۆیە، خانەقین، تووزخورماتوو و زاخۆی تیا نییە. زۆرترین ئەوانەی ئاماژەیان بە زۆری ئەم دیاردەیە کردووە لەپێش ڕاگواستن دانیشتووی سێ قەزای کەرکوك، ئامێدی و کفرین.

هەروەها ئەوانەی پێیان وایە جیاوازیەکی ئەوتۆ نییە لە ڕێژەی تەڵاق لە پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن تەنیا ٦٪ی نموونەی باسەکەمان پێکدێنن. زۆرترینی ئەمانەش دانیشتووی ئەم قەزایانەن، بەم شێوەیە:

کەرکوك ٥ کەس، بۆ هەر یەك لە دوو قەزای مێرگەسوور و ڕانیە ٢ کەس. هیچ یەکێك لە نموونەی قەزاکانی هەڵەبجە، سلێمانی، دوکان، چۆمان، شەقڵاوە، هەولێر، کۆیە و خانەقین نیشانەیان لەبەردەم ئەم گۆڕاوە دانەناوە.

خشتەی ژمارە (٣٥) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش راگواستن لەگەڵ رێژەی تەڵاق.

تەلاق قەزا	وەکو پێش راگواستنە	پێش راگواستن زیتر بوو	دوای راگواستن زیترە	کۆی گشتی
هەڵەبجە	0 0.00%	1 0.33%	36 12.00%	37 12.33%
پێنجوین	1 0.33%	0 0.00%	3 1.00%	4 1.33%
سلێمانی	0 0.00%	0 0.00%	7 2.33%	7 2.33%
شاربازێر	1 0.33%	0 0.00%	7 2.33%	8 2.67%
دوکان	0 0.00%	1 0.33%	5 1.67%	6 2.00%
رانیە	2 0.67%	2 0.67%	8 2.67%	12 4.00%
چۆمان	0 0.00%	0 0.00%	15 5.00%	15 5.00%
شەقلاوە	0 0.00%	0 0.00%	3 1.00%	3 1.00%
مێرگەسوور	2 0.67%	1 0.33%	33 11.00%	36 12.00%

مەخموور	1 0.33%	0 0.00%	9 3.00%	10 3.33%
هەولێر	0 0.00%	1 0.33%	7 2.33%	8 2.67%
کۆیە	0 0.00%	0 0.00%	2 0.67%	2 0.67%
کفری	1 0.33%	3 1.00%	23 7.67%	27 9.00%
خانەقین	0 0.00%	0 0.00%	8 2.67%	8 2.67%
کەرکوك	5 1.67%	4 1.33%	31 10.33%	40 13.33%
تووزخورماتوو	1 0.33%	0 0.00%	11 3.67%	12 4.00%
زاخۆ	1 0.33%	0 0.00%	6 2.00%	7 2.33%
ئامێدی	1 0.33%	4 1.33%	28 9.33%	33 11.00%
دهۆك	1 0.33%	2 0.67%	16 5.33%	19 6.33%
شنگار	1 0.33%	1 0.33%	4 1.33%	6 2.00%
کۆی گشتی	18 6.00%	20 6.67%	262 87.33%	300 100.00%

١٧ـ شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش ڕاگواستن لەگەڵ ڕێژەی هاوسەرێتی

لە خشتەی ژمارە(٣٦)دا کە داتاکانی تایبەت بەو دوو پرسیارەی کە نموونەکەمان پێشڕاگواستن لە سنووری چ قەزایەك دادەنیشتن؟ و ئایا پێیان وایە شووکردن و ژنهێنان پێش ڕاگواستن یان دوای ڕاگواستن ئاسانترە؟

خشتەی ژمارە (٣٦) شوێنی نیشتەجێبوونی نموونەکە پێش ڕاگواستن لەگەڵ ڕێژەی هاوسەرێتی

هاوسەرگیری / قەزا	پێش ڕاگواستن ئاسانتر بوو	دوای ڕاگواستن ئاسانتر بوو	وەکو یەك وابوو	کۆی گشتی
کەرکوك	29 9.67%	10 3.33%	1 0.33%	40 13.33%
هەڵەبجە	26 8.67%	10 3.33%	1 0.33%	37 12.33%
پێنجوین	4 1.33%	0 0.00%	0 0.00%	4 1.33%
سلێمانی	2 0.67%	5 1.67%	0 0.00%	7 2.33%
شارباژێر	5 1.67%	0 0.00%	3 1.00%	8 2.67%

دوكـان	3 1.00%	2 0.67%	1 0.33%	6 2.00%
رانيه	10 3.33%	1 0.33%	1 0.33%	12 4.00%
چـۆمـان	9 3.00%	3 1.00%	3 1.00%	15 5.00%
شـەقـلاوە	2 0.67%	1 0.33%	0 0.00%	3 1.00%
مـێرگەسوور	20 6.67%	13 4.33%	3 1.00%	36 12.00%
مەخمـوور	9 3.00%	0 0.00%	1 0.33%	10 3.33%
هـەولێر	6 2.00%	2 0.67%	0 0.00%	8 2.67%
كـۆيـە	2 0.67%	0 0.00%	0 0.00%	2 0.67%
كـفـرى	7 2.33%	18 6.00%	2 0.67%	27 9.00%
خـانەقين	6 2.00%	2 0.67%	0 0.00%	8 2.67%
توزخورماتوو	4 1.33%	8 2.67%	0 0.00%	12 4.00%
زاخـۆ	5 1.67%	1 0.33%	1 0.33%	7 2.33%

ئـامێدی	21 7.00%	7 2.33%	5 1.67%	33 11.00%
دهـــۆك	11 3.67%	7 2.33%	1 0.33%	19 6.33%
شــنگار	5 1.67%	1 0.33%	0 0.00%	6 2.00%
کـۆی گـشتی	186 62.00%	91 30.33%	23 7.67%	300 100.00%

دەبینین زۆرینەی نموونەی باسەکەمان بە ڕێــژەی ٦٢٪ پێیــان وایــە پێش ڕاگواستن ئــەم کارانــە ئاســانتر پێکدەهــاتن. بــەڵام ئــەوەی لــەم وەڵامەدا جێگەی سەرنجدانە ئەوەیە کە لە کۆی ئەو ٢٧ نموونەیــەی لــە قەزای کەلار وەرگیراون تەنیا ٧ کەسیان ئەم بۆچوونــەیان هەیــە، واتــە نزیکــەی ٤\١ ، هــەروەها لــەو ١٢ کەســەی وەك نموونــە لــە قــەزای توورخورماتوو وەرگیراون تەنیا ٤ کەســیان واتــە بــە ڕێــژەی ٣\١ ئــەم بۆچوونــەیان هەیــە. دەشــێ بڵێــین یــان پێشراگواســتن مەرجــەکانی هاوســەرێتی لــەو دوو ناوچەیــە زۆر قــورس بوونــە یــاخود ئێســتا زۆر سوکن.

بەڵام ئەوانــەی پێیــان وایــە دوای ڕاگواســتن ژنــهێنان و شــووکردن ئاسانترن، ڕێژەکەیان گەیشتووتە ٣٣,٣٠٪ ، پێشتر ئاماژەمان پێکــرد کە دانیشتووی دوو قەزای کەلار و تووزخورماتوو ژمارەیــەکی زۆریــان لەگــەڵ بۆچوونــی پێشــتردا نــەبوون، ئــەوا زۆرینــەیان لەگــەڵ ئــەم بۆچوونەدان. ڕێژەیەکی بەرچاوی نموونەکانی قەزای دهۆك، مێرگەسوور و سلێمانیش هەمان ئەم بۆچوونەیان هەیە.

کەمترین ڕێژەی نموونەکەش ئەوانەن کە پێیــان وایــە جیاوازیــەکی

ئەوتۆ نییە لەمەڕ ژنهێنان و شووکردن لە پێش راگواستن و دوای راگواستن، تێکڕا ژمارەیان ٢٣ کەسە بە رێژەی ٧,٦٧٪ی نموونەکە. هیچ یەکێکیش لە نموونە وەرگیراوکانی ئەم قەزایانە: پێنجوین، سلێمانی، شەقلاوە، هەولێر، کۆیە، خانەقین، تووزخورماتوو و شنگار لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا نین.

١٨ـ جلوبەرگی پیاوان لەگەڵ ساڵی راگواستن

سەبارەت بە گۆڕانی جلوبەرگی پیاوان لە ئەنجامی راگواستنی کوردەکاندا، بەپشت بەستن بە خشتەی ژمارە (٣٧) دەکرێ بڵێین گۆڕانێکی گەورە بەسەر جلوبەرگی پیاودا هاتووە. لە کۆی ئەو ٣٠٠ کەسەی وەك نموونە وەرگیراون تەنیا ٢ کەس بەرێژەی ٠,٦٧٪ی نموونەکە پێیان وایە هیچ گۆڕانێك بەسەر جلوبەرگی پیاواندا لە دوای راگواستن نەهاتووە. یەکێك لەو دوو نموونەیە لە ساڵی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ راگوێزراوە و ئەویتریان لەماوەی نێوان ١٩٩١ـ٢٠٠١ دەکرێ هەردووکیان خەڵکی شارێکی گەورە و کۆنی وەك کەرکوك بن و دەمێك بێت ئەو گۆڕانە بەسەر جلوبەرگیاندا هاتبێت. هەروەها لەبەرئەوەی رێژەکە زۆر کەمە دەکرێ فەراموش بکرێت.

ئەوانەی کە پێیان وایە جلوبەرگی پیاوان گۆڕانێکی زۆری بەسەردا هاتووە، رێژەیان دەکاتە ٤٦,٤٧٪ی نموونەی باسەکە. زۆرترینی ئەمانەش ئەوانەن لە دوو ساڵی ١٩٨٧ـ ١٩٨٨ راگوێزراون. ئەمەش بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە: یەکەم، ئەم کۆمەڵەیە زۆرترین رێژەی نموونەکە پێکدەهێنن و دووەم، لەبەرئەوەی زۆربەی هەرە زۆری ئەمانە ئەنفال کراوەکان بوون و کەوتنە نێو هەژاریەکی رەهاوە، گۆڕانی زۆر گەورەیان لە هەندێ بواردا بە خۆوە بینی. ئەوانەی لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ راگوێزراون و پێیان وایە گۆڕانێکی زۆر بەسەر جلوبەرگەکانیاندا هاتووە رێژەیان دەکاتە ١٥٪ی نموونەکە. ئەمەش

ڕێژەیەکی بەرزترە لـــە ڕیـژەی کۆمەڵـەی ١٩٨٧ـ ١٩٨٨ بەلەبـەرچاو گرتنی ڕێژەی گشتیی هەردووکیان. لەدوای ئەمانەش ڕاگوێزراوەکـانی ساڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦ دێن، ئەوانـــەی هـەمان ڕای ئەوانـەی پێـش خۆیانیان هەیە ڕێژەکەیان ٥,٣٣٪ نموونەی باســەکەیە. هەریەکـە لـە ڕاگوێزراوەکانی دوو کۆمەڵەی ساڵانی ١٩٦٩ـ١٩٧٦ و ١٩٩١ـ٢٠٠١، بە ڕێژەی ٣,٣٣ ٪ پێیـــان وایـە جلوبـەرگی پیـاوان گۆڕانێکـی زۆری بەخۆوە بینیوە.

هەڵبەت بـەبینینیش دەتوانـین تێبینـیی کەمبوونـەوەی هـەندێك جـۆری جلوبـەرگی پیـاوان یـان هـەندێك پارچـە لـە جلوبـەرگ لــە کوردستانی باشوردا بکەین، بۆ نموونە شالوشەپکی ناوچـەی بادینـان، کەواو سەڵتەی گەرمیان، یاخود ئەوەی لە بادینان پێی دەڵێـن چـۆخ و لە هەولێر و سلێمانیش پێی دەڵێن پەستەك، هەروەها جامانە زۆر کەم بۆتەوە بەتایبەتی بەلەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە تا ماوەیەکی درەنگ لە زۆر ناوچەی کوردستان سەرکۆتی مایەی شەرم بووە.

لەبەرامبەر ئەمانەی سەرەوەشدا، زۆرینـــەی ژمـارەی نموونەکـەمان پێیان وایە گۆڕانێکی کەم بەسەر جلوبەرگی پیـــاواندا هـاتووە. تێکـڕا ٥٢,٦٧٪ ی نموونەی باسەکە لەسەر ئەم بڕوایـەن. زۆرتریـن ڕیـژە کـە دەکاتـە ٢١٪ لەوانـەی لەسـەر ئـەم بڕوایـەن دەکەونـە نێـو گرووپـی ڕاگوێزراوەکانی ساڵانی ١٩٨٧ـ١٩٨٨، لـەدوای ئـەمانیش بـە ڕیـژەی ١٥,٦٧٪ لە کۆمەڵـــەی ڕاگوێزراوەکـانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ پێیـان وایـە جلوبەرگی پیاو لەدوای ڕاگواستن کەم گۆڕاوە. ئینجـــا ڕاگوێزراوەکـانی ســاڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦ بـە ڕیـژەی ٨,٣٣٪ لەسـەر ئـەم بڕوایـــەی سەرەوەن. ڕاگوێزراوەکانی مـــاوەی نێـوان١٩٦٩ـ١٩٧٦ بـە ڕیـژەی ٥٪ لەگەڵ ئەم بۆچوونەی سەرەوە کوکن. ڕێژەی ٢,٣٣٪ ی ڕاگوێزراوەکـانی دوو ساڵی ١٩٨٩ـ١٩٩٠ یش هەمان ڕایان هەیە.

خشتەی ژمارە (٣٧) جلوبەرگی پیاوان لەگەڵ ساڵی راگواستن

جلوبەرگی پیاوان دوای راگواستن / ساڵی راگواستن	نەگۆڕاون	زۆر گۆڕاون	کەم گۆڕاون	کۆی گشتی
1969-1976	0 0.00%	10 3.33%	15 5.00%	25 8.33%
1977-1979	0 0.00%	45 15.00%	47 15.67%	92 30.67%
1980-1986	0 0.00%	16 5.33%	25 8.33%	41 13.67%
1987-1988	1 0.33%	55 18.33%	63 21.00%	119 39.67%
1989-1990	0 0.00%	4 1.33%	7 2.33%	11 3.67%
1991-2001	1 0.33%	10 3.33%	1 0.33%	12 4.00%
کۆی گشتی	2 0.67%	140 46.67%	158 52.67%	300 100.00%

١٩ـ جلوبەرگی ئافرەتان لەگەڵ ساڵی راگواستن

لە خشتەی ژمارە (٣٨)دا بە پێچەوانەی خشتەی ژمارە (٢٩) کە تایبەت بوو بە گۆڕانی جلوبەرگی پیاوان، نموونەی باسەکەمان زێتر پێیان وایە کە جلوبەرگی ئافرەتان گۆڕانێکی زۆری بەسەردا هاتووە. هەروەها هیچ کەسێك نییە پێی وابێت جلوبەرگی ئافرەتان نەگۆڕاوە. بە چاودێریکردنێکی سەرپێیانەش دەردەکەوێ کە جلوبەرگی ئافرەتان زۆر گۆڕاوە، جلوبەرگی مۆدە کە جاران تەنیا لە شارەکان و زیاتر لە لای توێژی گەنج دەبینرا، ئەمڕۆ بەشێوەیەکی زۆر زێتر بڵاوبوتەوە و ئەو گوندانەش زۆر کەمن کە ئەم جلوبەرگەی پێ نەگەیشتبێت تەنانەت ئەگەر لەڕێی مامۆستای قوتابخانەکانیشەوە بێت. پەچە لە چەند شوێنێکی زۆر کەم بەدەگمەن ماوە. هەروەها عەبای رەشی ئافرەتان کە لە زۆربەی ناوچە لادێنشینەکاندا نەبوو، ئێستا لە هەموو شوێنێك هەیە، جگە لەوەی کە مۆدێل و جۆری قوماشی ئافرەتان رۆژانە گۆڕانیان تێدەکەوێت.

تێکڕا ژمارەی ئەوانەی پێیان وایە جلوبەرگی ئافرەتە کوردەکان لەدوای راگواستن زۆر گۆڕاوە، رێژەیان ٥٨٪، زۆرترین ژمارەش دەکەوێتە ناو گروپی راگوێزراوەکانی ساڵەکانی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ (لەبەر هەمان ئەو هۆیەی لە راڤەی خشتەی پێشتردا باسکرا) لەدوای ئەوان هەروەك خشتەی پێشوو راگوێزراوەکانی ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ دێن، رێژەی ئەمانیش٢٠٪ کە نزیکەی دوو هێندەی ئەوانەن کە لە هەمان ئەو ساڵانەدا وەڵامی گۆڕاوەکەی دیکەیان داوەتەوە. دوای ئەوانیش کۆمەڵەی راگوێزراوەکانی ساڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦، بە رێژەی ٧,٣٣٪ پشتگیری لە بۆچوونی سەرەوە دەکەن. ئەوانەی لەماوەی نێوان ١٩٩١ـ٢٠٠١یش راگوێزراون بە رێژەی ٣,٣٣٪ پێیان وایە جلوبەرگی ئافرەتان زۆر گۆڕاوە. ٨ کەسیش بە رێژەی ٢,٦٧٪ کە دەکەونە نێو

راگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ١٩٦٩ـ١٩٧٦، و لە راگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٩ـ١٩٩٠یش بە رێژەی ١,٦٧٪ هەمان بۆچوونیان هەیە.

خشتەی ژمارە (٣٨) جلوبەرگی ئافرەتان لەگەڵ ساڵی راگواستن

جلوبەرگی ئافرەتان / ساڵی راگواستن	زۆر گۆڕاون	کەم گۆڕاون	**کۆی گشتی**
1969-1976	8 2.67%	17 5.67%	25 8.33%
1977-1979	60 20.00%	32 10.67%	92 30.67%
1980-1986	22 7.33%	19 6.33%	41 13.67%
1987-1988	69 23.00%	50 16.67%	119 39.67%
1989-1990	5 1.67%	6 2.00%	11 3.67%
1991-2001	10 3.33%	2 0.67%	12 4.00%
کۆی گشتی	174 58.00%	126 42.00%	300 100.00%

لەلایەکی دیکەشەوە ئەوانەی پێیان وایە جلوبەرگی ئافرەتان کەم گۆڕاوە رێژەیان ٤٢٪ـە، رێژەی ١٦,٦٧٪ی راگوێزراوەکانی دوو ساڵی

١٩٨٧ـ ١٩٨٨ لەم بڕوایـەدان. هـەروەها ٦٧, ١٠٪ی راگوێزراوەکـانی سالآنی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ لەسەر هەمان بڕوان. لەدوای ئـەوانیش ئەوانـە دێن کە لە مـاوەی نێـوان ١٩٨٠ـ١٩٨٦ راگوێـزراون. ٢٢ کـەس بـە رێژەی ٦٧, ١٠٪ پێیان وایە جلوبەرگی ئافرەتـان کـەم گـۆڕاوە. ئینجـا ئەوانەی لە سالآنی١٩٦٩ـ١٩٧٦ راگوێزراون بە رێژەی ٦٧, ٥٪ پێیـان وایە جلوبەرگی ئافرەتان کەم گۆڕاوە لە ژمارەی ئەوانە زۆرترە یان گەلێ زۆرترە کە پێیان وایە جلوبەرگی ئافرەتان زۆر گۆڕاوە. ئـەم کۆمەڵەیـە لەم بارەیەوە تەواو بەپێچەوانەی ئەو راگوێزراوانە بیردەکەنـەوە کـە لـە سـاڵەکانی١٩٧٧ـ١٩٧٩ راگوێـزراون، ئەمـەش جێگـەی تێڕامانـە بەتایبەتیش کاتێك دەبینین ماوە زەمەنییەکەیان زۆر لەیـەکتر نزیکـە، بۆیە رەنگە جیاوازیەکە بگەڕێتەوە بـۆ شـێوازی راگواستنی ئـەم دوو کۆمەڵەیـە و ئـەو ژینگەیـەی ئـەمانی بـۆ راگوێـزراون یـان لێـی راگوێزراون و بارە ئابووریەکەیان. هەردوو کۆمەڵەی دیکەش بە رێـژەی ٢٪ لە راگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٨ـ١٩٨٩ هـەروەها بـە رێـژەی ٦٧, ٠٪ لە کۆمەڵەی راگوێزراوەکـانی سـالآنی ١٩٩١ـ٢٠٠١ پێیـان وایە جلوبەرگی ئافرەتان زۆر گۆڕاوە.

٢٠ـ جلوبەرگی گەنجان لەگەڵ ساڵی راگواستن

خشتەی ژمارە (٣٩) تایبەتـە بـە گۆڕانـی جلوبـەرگی گەنجـەکان لەگەڵ گۆڕاوی ساڵی راگواستنی نموونەکە، جیاوازیەکەی لەگـەڵ دوو خشتەکەی پێشوو ئەوەیـە، زۆربـەی هـەرە زۆری نموونەکـە پێـی وایـە جلوبـەرگی گـەنجان زۆر گـۆڕاوە، هەڵبـەت هۆکارەکـانی گۆڕانـی جلوبەرگی گەنجان کەم نین، بەڵام قوتابخانە رۆڵێکـی زۆری بینیـوە لـە گۆڕینی جلوبەرگی قوتابیاندا و گەنجـەکانیش زۆرینـەی رەهایـان ئـەو قۆناغەیان بڕیوە، لە گشت قوتابخانەکان یاخود لە گشت قۆناغـەکانی

خوێندندا مەرج نییە قوتابی چ جلوبەرگێك لەبەر بكات، بەڵام وەكو نەریتێكی لێ هاتووە بەتایبەتی لەلای كچان و تەنانەت لە گوندەكانیش جلی رەسمی دەپۆشن و ئەمەش بەرەبەرە رێگەی خۆشكرد بۆ گۆڕانی جلوبەرگی گەنجەكان.

خشتەی ژمارە (٣٩) جلوبەرگی گەنجان لەگەڵ ساڵی راگواستن

جلوبەرگی گەنجان / ساڵی راگواستن	زۆر گۆڕاون	كەم گۆڕاون	كۆی گشتی
1969-1976	20 6.67%	5 1.67%	25 8.33%
1977-1979	80 26.67%	12 4.00%	92 30.67%
1980-1986	32 10.67%	9 3.00%	41 13.67%
1987-1988	110 36.67%	9 3.00%	119 39.67%
1989-1990	11 3.67%	0 0.00%	11 3.67%
1991-2001	9 3.00%	3 1.00%	12 4.00%
كۆی گشتی	262 87.33%	38 12.67%	300 100.00%

بەگشتی، لە خشتەکەدا دەردەکەوێت بە ڕێژەی ٨٧,٣٣٪ نموونەی باسەکە پێیان وایە جلوبەرگی لاوەکان زۆر گۆڕاوە. لەم ڕێژەیەش ٣٦,٦٧٪ لەو ڕاگوێزراوانەن کە لە ساڵەکانی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ ڕاگوێزراون. هەروەها بە ڕێژەی ٢٦,٦٧٪ لەو ڕاگوێزراوانەن کە دانیشتووی پشتێنەی سنووری بوون و لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩دا ڕاگوێزراون. ئەوانەی لە نێوان ساڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦دا ڕاگوێزراون و پێیان وایە جلوبەرگی گەنجان زۆر گۆڕاوە ڕێژەیان ١٠,٦٧٪ی نموونەی باسەکەیە. ٦,٦٧٪ی نموونەکەش لە ڕاگوێزراوەکانی پێش ساڵی ١٩٧٦ لەگەڵ ئەو بۆچوونەی سەرەوە کۆك و تەبان. ئەوەی دەمێنێتەوە بە ڕێژەی ٣,٦٧٪ کە کۆی نموونەی وەرگیراوی ڕاگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٩ـ١٩٩٠ پێکدێنن و ٣٪ی ڕاگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ١٩٩١ـ٢٠٠١ پێیان وایە دوای ڕاگواستن جلوبەرگی گەنجەکان زۆر گۆڕاوە.

لە بەرامبەر ئەمانیشدا تەنیا ١٢,٦٧٪ی نموونەکە پێیان وایە جلوبەرگی گەنجەکان کەم گۆڕاوە. زۆرترین ژمارەی ئەوانەی بەم جۆرەش بیردەکەنەوە لە ڕاگوێزراوە لادێنشینە سەر سنووریەکانن، واتە لە ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩، ڕێژەی ئەمانە دەکاتە ٤٪، دوای ئەوانیش دوو کۆمەڵەی ڕاگوێزراوەکانی ماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦ و ڕاگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ دێن بەڕێژەی ٣٪ بۆ هەریەکەیان. هەروەها ئەوانەی لە ساڵانی ١٩٦٩ـ١٩٧٦ ڕاگوێزراون بەڕێژەی ١,٦٧٪ هەمان ڕای ئەوانەی سەرەوەیان هەیە، واتە جلوبەرگی لاوان کەم گۆڕاوە.

٢١ـ ئاژەڵەکانی نموونەکە لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن

لە خشتەی ژمارە(٤١)دا دەردەکەوێت نموونەی باسەکەمان پێش راگواستن و دوای راگواستن چ جۆرە ئاژەڵێکیان بەخێو کردووە. دەبینین پێشراگواستن زۆرترین رێژەی نموونەکە کە دەکاتە ٣٠٪ مەڕ و بزن و مانگایان بەخێو کردووە، بەڵام ئەوانەی هەمان ئەو ئاژەڵانەیان بەخێو کردوون لە دوای راگواستن رێژەیان تەنیا ٢٪ە، جیاوازیەکە هێندە زۆرە بەراورد ناکرێت. لە دوای ئەوان دەبینین ٢٢٪ی نموونەی باسەکەمان پێشراگواستن تەنیا مەڕ و بزنیان بەخێو کردوون، ئەمانەش بە رێژەیەکی بەرچاو لە دوای راگواستن ژمارەیان کەم بۆتەوە و تەنیا ٦٪ نموونەکە پێکدێنن. و ئەو نموونەیەی پێشراگواستن مەڕ، بزن، چێڵ و وڵاخ (بە هەموو جۆرەکانییەوە) یان بەخێو کردووە رێژەیان ١٦٪یە، بەڵام هیچ کەسێك لە نموونەی باسەکەماندا ئاماژەی بەوە نەکردووە کە لەدوای راگواستن ئەم چوار جۆر ئاژەڵەیان پێکەوە بەخێو کردووە. تەنانەت هیچ کەسێکیش ئاماژەی بەوە نەداوە کە وڵاخی لەگەڵ ئاژەڵەکانی دیکە یاخود بەتەنیا بەخێو کردبێت، ئەمەش ئەوە دەردەخات کە راگواستن رێژەی وڵاخەکانی لە وڵاتەکەماندا بەرەو ئەوپەڕی کەمبوونەوە بردووە. لە لێکۆڵینەوەیەکی ئاماریدا لەبارەی ئەنفالی بادینان لە ساڵی ١٩٨٨ کە ٥٥٣ خێزان لە پارێزگای دهۆك و ٥٤٠ خێزان لە قەزای مێرگەسوور وەکو نموونە وەرگیراون، دەردەکەوێت برێکی زۆر ئاژەڵیان لەدەست چووە وەك لە خشتەی خوارەوەدا دەردەکەوێت.

خشتەی ژمارە (٤٠) لەدەست چوونی سامانی ئاژەڵی هەندێ لە ئەنفالکراوەکان پیشان دەدات[٢]

شوێن	پەلەوەر	ژمارەی مانگا و گامێش	ژمارەی مەڕو بزن	ژمارەی وڵاغ	ژمارەی خێزان
پارێزگای دهۆك	8762	960	4826	984	553
قەزای مێرگەسوور	12304	1868	13221	1261	540

ڕێژەی ١١,٦٧٪ی نموونەی باسەکەمان ئاماژەیان بەوە کردووە کە پێشراگواستن تەنیا مانگایان بەخێو کردووە. ئەم دەستەیە لە دوای ڕاگواستنیش گۆڕانێکی هێندەی بەخۆیەوە نەبینیوە و ڕێژەکەیان ١٠,٦٧٪یە، بەڵام ئەوەی لە هەموویان زیتر گۆڕاوە و ئەوە دەهێنێت هەڵوەستەی لەسەر بکەین ئەوانەن کە هیچ ئاژەڵێکیان بەخێو نەکردووە، ئەمانە پێشراگواستن ١٩,٦٧٪ی ڕێژەی نموونەکە پێکدێنن و دەکرێ زۆربەی زۆریشیان دانیشتووی شار و شارۆچکەکان بن، بەڵام ئەم ڕێژەیە لە دوای ڕاگواستن خۆی لە قەرەی ٨١,٦٧٪ دەدات، واتە زیاتر لە چوار هێندەی پێش ڕاگواستنیان کە هەڵبەت هەموویان دانیشتووی شار و شارۆچکەکان نین. ڕاستە ئێمە ئەو خەڵکەمان کە بۆ گوندەکانیان گەڕاونەتەوە وەرنەگرتوون، بەڵام زۆربەی زۆری

---

[٢] رؤوف عقراوی، حملة على البادينان واحوال اللاجئين، دار ئاراس للطباعة والنشر، الطبعة الثانية، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٨٨-٨٩.

نموونەکەمان خەڵکی ئۆردووگا زۆرەملێکانن، بەمەش دەردەکەوێت ئێستا لە ئوردووگاکانیشدا خەڵکێکی زۆر هەیە ئاژەڵ بەخێو ناکەن، هەموومانیش ئاگادارین لە وڵاتەکەماندا کێڵگەی بەخێو کردنی ئاژەڵەکان بۆ سامانی ئاژەڵی نە لە لایەن کەرتی گشتی و نە کەرتی تایبەتی بایەخێکی زۆریان پێ نەدراوە، لە کاتێکدا باشترین ئەتمۆسفێر و ژینگەمان بۆ ئاژەڵداری مۆدێرن و کێڵگەی لەوەڕاندنی ئاژەڵان هەیە. ئەمەش ئەوە دەگەینێت ئێمە پێویستیمان بە زیادکردنی ژمارەی ئاژەڵەکان هەیە لە کوردستاندا بۆ زۆربوونی سامانی ئاژەڵی.

خشتەی ژمارە (٤١) ئاژەڵەکانی نموونەکە لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن

ئاژەڵەکان پێش راگواستن / ئاژەڵەکان دوای راگواستن	هیچ	مەڕ و بزن	مەڕ، بزن و مانگا	مانگا	کۆی گشتی
هیچ	53 17.67%	3 1.00%	0 0.00%	3 1.00%	59 19.67%
مەڕ و بزن	55 18.33%	9 3.00%	1 0.33%	1 0.33%	66 22.00%
مەڕ، بزن و مانگا	69 23.00%	6 2.00%	4 1.33%	11 3.67%	90 30.00%
مەڕ، بزن، مانگا و وڵاخەکان	39 13.00%	0 0.00%	0 0.00%	11 3.67%	50 16.67%
مانگا	29 9.67%	0 0.00%	1 0.33%	5 1.67%	35 11.67%
کۆی گشتی	245 81.67%	18 6.00%	6 2.00%	31 10.33%	300 100.00%

٢٢ـ لە خواترسی لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن لەگەڵ هۆی لەخواترسی

لە خشتەی ژمارە (٤٢) دا کە تایبەتە بە وەڵامی دوو پرسیار لەبارەی ئەوەی خەڵکی کوردستان ئێستا یان پێشراگواستن لەخواترسترن؟ لەگەڵ هۆیەکەی، دەردەکەوێت کە ١٩١ کەس بە ڕێژەی ٦٣,٦٧٪ نموونەی باسەکە پێیان وایە خەڵکی کوردستان پێش ڕاگواستنیان واتە ئەو کاتەی لەسەر ڕێوشونی خۆیان بوون، دیندارتر و لە خواترستر بوون. بە ڕێژەی ٩,٦٧٪ نازانن هۆیەکەی چیە، بەڵام زۆرترین ڕێژە کە دەکاتە ٢٠,٦٧٪ کەس پێیان وایە هۆیەکەی بۆ دڵپاکی و نەبوونی فرتوفێڵ لای لادێنشینان دەگەڕێتەوە. ٤٣ کەسیشیان بە ڕێژەی ١٤,٣٣٪ پێیان وایە ئەوەی وای دەکرد خەڵکی لە کاتی خۆیدا لەخواترستر بن هۆکاری کۆمەڵایەتیە (تێکەڵاوی کەم، سەرقاڵی ڕۆژانە، سەردان و پەیوەندیە خزمایەتییەکان و کاریگەری باوان). لە دوای ئەوانیش بە ڕێژەی ٨٪ پێیان وایە خەڵکی لە لادێ هوشیاری ئایینیان زێتر بووە و لەدوای ڕاگواستن خەڵکی کەمتر ئاوڕ لە خوێندنی ئایینی دەدەنەوە و کەمتر بایەخ بە مەعریفەی ئایینی دەدەن. بە ڕێژەی ٦٪ی نموونەکەش هۆیەکەی بۆ کاریگەری مزگەوتەکان و ڕۆڵی مامۆستای ئایینی لە لادێکاندا دەگێڕنەوە، هەروەك ڕوون و دیاریشە جاران مامۆستای ئایینی ڕۆڵێکی زۆر بەرچاوی لە لادێ گێڕاوە و ئەم ڕۆڵەی ئەو تەنیا لە کایەی ئاییندا کورت ناکرێتەوە، بەڵکو ڕۆڵێکی بەرچاوی لە ژیانی کۆمەڵایەتیی لادێدا دەگێڕا. کەمترین ژمارەی ئەوانەش کە پێیان وایە جاران خەڵك لە خواترستر بوون، دەکاتە ١٥ کەس بە ڕێژەی ٥٪، ئەوان بۆیە وای بۆ دەچن، چونکە ئەو کات ڕاگەیاندن بەتایبەتیش تەلەڤزیونەکان لە کۆمەڵگادا بوونێکی ئەوتۆیان نەبوو، واتە ئەم کەسانە پێیان وایە

راگەیاندن رۆڵێکی سلبی هەبووە لە کەم کردنەوەی دینداری و لە خواترسی بۆیە کەمی تەلەڤزیون رۆڵی هەبووە لە سەر دینداری تاکەکانی کۆمەڵگا لە پێش راگواستن.

لە بەرامبەر ئەمانەی سەرەوەشدا ۱۰۹ کەس بە رێژەی ٣٦,٦٧٪ پێیان وایە دوای ئەوەی خەڵکی لە زێدی خۆیان راگوێزران، دیندارتر و لەخواترسترن. ٦,٦٧٪ لە رێژەی سەرەوە نازانن هۆیەکەی چییە، زۆرترین رێژەشیان کە دەکاتە ۲۱,۳۳٪ پێیان وایە هۆیەکەی بۆ هۆشیاری ئیسلامی دەگەڕێتەوە، واتە ئەو بێداربوونەوەیەی بەتایبەتی لە دەیەی نەوەدەکانی سەدەی رابردوو کوردستانی باشوری گرتەوە.[٣] هەروەها بە رێژەی ٥,٦٧٪یش پێیان وایە زۆربونی ژمارەی مزگەوت و دەرکەوتنی مامۆستای ئایینی شارەزا و وتاربێژی بەتوانا و راگەیاندنی ئیسلامی وایکردووە دینداری لە کوردستاندا زێدە ببێت. لە ساڵی ۱۹۹۲وە تا ساڵی ۲۰۰۰ (۳۲) مزگەوت لەناو شاری هەولێر دروستکراون، ژمارەیەکی زۆری مزگەوتەکانی دیکەش نۆژەنکردنەوە و گەورەکردنیان بەخۆوە بینیوە.٤ بە رێژەی ۲,٦٧٪ نموونەی باسەکەش زیاتر ئاماژە بە ململانێکانی ناو دێ و رۆڵی هۆکارەکانی راگەیاندن دەکەن و پێیان وایە بە کەمبوونەوەی یەکەم و زۆربوونی دووەم (رۆڵی راگەیاندن) لەدوای راگواستن خەڵك دیندارتر بووە.

---

[٣] لە بارەی ئەم بێداربوونەوەیە بگەڕێوە بۆ: ئایین و ناسیۆنالیزم: موسلح عەبدولقەهار ئیروانی، رۆڵ و کاریگەری و پەیوەندی نێوانیان لەدوای راپەڕینی ۱۹۹۱ لە هەرێمی کوردستاندا، ماستەرنامە، ل ٨٦ـ٩٤

٤ هەمان سەرچاوە، ل ٨٨. هەروەها لە لاپەرە ٨٩ باس لە کاریگەریی مامۆستا ئایینییەکان کراوە.

خشتەی ژمارە (٤٢) لە خواترسی لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن لەگەڵ هۆی لەخواترسی.

خەڵك لە خواترستر بوو / هۆیەکەی	پێش راگواستن	دوای راگواستن	کۆی گشتی
مزگەوت و مەلاکان زۆرتر بوون	18 6.00%	17 5.67%	35 11.67%
هۆشیاری ئایینی بەرزتر بوو	19 6.33%	61 20.33%	80 26.67%
دڵەکان پاکتر بوون	62 20.67%	3 1.00%	65 21.67%
رۆڵی راگەیاندن	15 5.00%	2 0.67%	17 5.67%
هۆکاری کۆمەڵایەتی	43 14.33%	3 1.00%	46 15.30%
هۆشیاری و خوێندەواری	5 1.67%	3 1.00%	8 2.67%
بێ وەڵام	29 9.67%	20 6.67%	49 16.33%
کۆی گشتی	191 63.67%	109 36.33%	300 100.00%

٢٣- پیشەی نموونەی باسەکە لەدوای ڕاگواستن لەگەڵ گەڕانەوە

لە خشتەی ژمارە (٤٣)دا پرسیار لە دوو گۆڕاو کراوە، یەکێکیان پیشەی نموونەکە لە دوای ڕاگواستن و ئەویتر ئایا کێ (پیر، لاو، هەردووکیان، هیچ کامێکیان) حەزی لە گەڕانەوەیە بۆ زێدەکەی؟ سەبارەت بە پرسیاری یەکەم، دەبینین فەرمانبەرەکان زۆرترین ڕێژەی نموونەکەمان پێکدێنن کە دەکاتە ١٩,٦٧٪، لەم گروپە ١٣,٣٣٪ پێیان وایە پیرەکان حەزیان لە گەڕانەوەیە بۆ شوێنی جارانیان، ئەمەش ڕێژەیەکی بەرزە. هەروەها ئەو ئافرەتانەی کابانن یاخود کاری ماڵەوە دەکەن ١٨,٣٣٪ی نموونەی باسەکە پێکدێنن، ١٤٪ ئەم ئافرەتانەش دەڵێن بەتەمەنەکان حەزیان لە گەڕانەوەیە بۆ زێدەکەیان. لەدوای ئەوان کاسبکارەکان (دوکاندار، ئەوانەی کاری سەرپێیی دەکەن، بارهەڵگر، ئەوانەی کاری جیاجیا دەکەن) سێیەمین دەستەی نموونەکەمان پێکدێنن بە ڕێژەی ١٦,٦٧٪، لەم دەستەیەشدا ڕێژەی ١٠,٣٣٪ هەمان ڕایان بەرامبەر بە گەڕانەوەی بەتەمەنەکان هەیە. بەڵام ڕێژەی ئەوانەی قوتابین دەکاتە ١٣٪، ڕێژەیەکی بەرزی ئەمانەش واتە ٩٪ پێیان وایە بەتەمەنەکان حەزیان لە گەڕانەوەیە بۆ شوێنی جارانیان و ژینگەی نوێیان پێ خۆش نییە. لەدوای ئەم گروپە پیشەکارەکان دێن بە ڕێژەی ١٠,٣٣٪، زۆرینەی ئەمانەش بە ڕێژەی ٧,٦٧٪ هەمان بۆچوونیان سەبارەت بە بەتەمەنەکان هەیە. بێکارەکانیش چ ئەوانەی لەبەر پیری و پەککەوتەیی کاریان پێ ناکرێت یان ئەوانەی هیچ کارێکیان دەست ناکەوێت ڕێژەیەکی زۆر نزیک لە ڕێژەی پێشتر (پیشەکارەکان) پێکدێنن، واتە ١٠٪، نزیکەی نیوەی ئەمانیش بە ڕێژەی ٥,٣٣٪ پێیان وایە بەتەمەنەکان بە تەمای گەڕانەوەن بۆ شوێنی پێش ڕاگواستنیان، ڕێژەی دواتر کە دەکاتە ٦,٦٧٪ پێشمەرگەکانن، نیوەی ئەمانیش ڕای ئەوانەی پێش خۆیان

هەیە. دوا ڕێژەش کە کەمترین ڕێژەی نموونەکەیە (٥,٣٣%) ئەوانەن کە خەریکی کاری کشتوکاڵین. کەمتر لە نیوەی ئەم ڕێژەیە، واتە تەنیا ٢,٣٣% پێیان وایە بەتەمەنەکان حەزیان لە گەڕانەوەیە بۆ شوێنی جارانیان.

هەروەکو باسمان کرد زۆرینەی نموونەی باسەکەمان بە ڕێژەی ٦٥,٣٣% لەگەڵ ئەوەدان بەتەمەنەکان بەتەمای گەڕانەوەن ، ئەمەش شتێکی ئاساییە. ئەوانەی زۆربەی تەمەنیان لە شوێنێك بەسەربردووە، زۆربەی یادگاریەکانیان لەوێن و ئەوێ زۆرترین پانتایی خەیاڵی ئەوانی داگیرکردووە و خوویان بە دار و بەردی ئەوێوە گرتووە. حەزیان لە گەڕانەوە دەبێت بۆ ئەوێ.

خشتەی ژمارە (٤٣) پیشەی نموونەی تۆژینەوەکە لەدوای ڕاگواستن لەگەڵ گەڕانەوە

کێ دەگەڕێتەوە / پیشەی نموونەکە لەدوای ڕاگواستن	بەتەمەنەکان	گەنجەکان	هەردووکیان	هیچ کامیان	کۆی گشتی
بێکار	16 5.33%	3 1.00%	7 2.33%	4 1.33%	30 10.00%
کاسبکار	31 10.33%	5 1.67%	12 4.00%	2 0.67%	50 16.67%
کاری ماڵەوە	42 14.00%	3 1.00%	4 1.33%	6 2.00%	55 18.33%

جووتیار	7 2.33%	3 1.00%	5 1.67%	1 0.33%	16 5.33%
قوتابی	27 9.00%	2 0.67%	6 2.00%	4 1.33%	39 13.00%
پێشمەرگە	10 3.33%	0 0.00%	8 2.67%	2 0.67%	20 6.67%
فەرمانبەر	40 13.33%	1 0.33%	12 4.00%	6 2.00%	59 19.67%
پیشەکار	23 7.67%	3 1.00%	4 1.33%	1 0.33%	31 10.33%
کۆی گشتی	196 65.33%	20 6.67%	58 19.33%	26 8.67%	300 100.00%

له بەرامبەر ڕێژە زۆرەکەی سەرەوەدا تەنیا ٦,٦٧%ی نموونەکەمان پێیان وایە لاوەکان حەزیان لە گەڕانەوەیە هۆیەکەش ئەوەیە لەگەڵ ژینگەی نوێ ڕاهاتوون و زەحمەتە بتوانن وەکو دایك و باوکەکانیان لەگەڵ ژینگەی کۆن ڕابێن، چونکە ژینگەی کۆن (لادێ) ژینگەیەکی دیکەی جیاوازە و هەلومەرج و تایبەتمەندی تایبەت بە خۆی هەیە. دوای ئەمانە ڕێژەیەکی بەرزتر کە دەکاتە ١٩,٣٣%ی نموونەکە پێیان وایە هەردوولا پیر و لاوەکان پێکەوە حەزیان لە گەڕانەوەیە بۆ شوێنی جارانیان. ڕێژەیەکی بەرچاویش کە دەکاتە ٨,٦٧% بە پێچەوانەی دەستەی پێشوو پێیان وایە هیچ یەکێکیان نە پیرەکان و نە لاوەکان نایانەوێت بگەڕێنەوە بۆ شوێنی جارانیان و ژینگەی نوێیان پێ خۆشترە.

٢٤- بەراوردی ژیانی نموونەکە لەنێوان دوو قۆنـاغی پێش راگواسـتن و دوای راگواستن لەگەڵ ساڵی راگواستن

لە خشتەی ژمارە (٤٤)، پەیوندی نێـوان سـاڵی راگواسـتن و بەراوردی ژیانی پێش راگواستن و دوای راگواستن دەردەکەوێت. واتە ئایا راگوێزراوەکان چ جیاوازیەك لـە نێـوان ئـەو دوو قۆناغـەی ژیانیـاندا دبینن. بەر لەوەی داتاکان بخەینـە ڕوو پێویسـت دەکـات ئامـاژە بـەوە بکەین کە لەکاتی تاوتوێ کردنی داتاکان هەستمان کرد خەڵکی ئێمە زۆر کەم دەتوانن بەدەنگ بێن و باسی ژیانیان بکەن، هەر ئەوەشـە بـۆ نموونـە وایکـرد ١٤,٦٧٪ی نموونەکـەمان تـەنیا وشەیەکیشـیان پـێ نەگوترا و ئەو پرسارەیان بەگشتی فەراموش کـرد، ئـەوانی دیکـەش تەنیا لە سەر یـەك دوو شـت دەوەسـتان و بـەلای زۆربـەی شـتەکاندا نەدەچوون.

رێژەیەکی بەرزی نموونەی تۆژینەوەکـە بـە رێـژەی ٢٥,٣٣٪ پێیـان وایە ژیانیان پێشراگواستن خوشتر و ئارامتر بوو، لەمانەش زۆرترینیـان بە رێژەی ١١,٣٣٪ی راگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٧ و ١٩٨٨ بوون، هۆیەکەشی رەنگە زیـاتر بـۆ ئـەوە بگەڕێتـەوە کـە ئەمانـە بـەزۆری ئەنفالکراوەکان بوون، ئەنفالکراوەکانیش دوای نیشتەجێ کردنیـان لـە ئوردووگا زۆرەملێکاندا دووچاری خراپترین رەوشی ژیان هاتن. هـەروەها لە کۆی ئەوانەی ساڵانی ١٩٦٩-١٩٧٦ راگوێزراون، زۆریـان واتـە ١٠ کەس بە رێژەی ٣,٣٣٪ جـەخت لەسـەر هـەمان بۆچـوون دەکەنـەوە. کەچی لەو ١٢ کەسەی لـە دوو سـاڵی ١٩٨٩ و ١٩٩٠ راگوێـزراون و خەڵکی ناوچەی قەلادزێ و مێرگەسوورن، تەنیا یەك کەس بـە رێـژەی ٠,٣٣٪ لە کۆی ٤٪ پێی وایە جاران ژیانیان خوشـتر و ئارامـتر بـووە. دوای ئەمانیش بە رێژەی ١٤٪ نموونەی تۆژینەوەکە پێیان وایە ژیانیـان دوای راگواستن ئارامـترە وەك پێـش راگواسـتن، زۆربـەی ئەوانـەی ئـەم

وەڵامەیان داوەتــەوە لــەو راگوێزراوانــەن کــە لــە دوو ســاڵی ١٩٨٧ و ١٩٨٨ راگوێزراون و ڕێژەیان ٦,٣٣٪ یە. هەروەها نیوەی ئەوانــەی لــە دەستەی راگوێزراوەکانی دوای ساڵی ١٩٩١، بە رێژەی ٢٪ پێیان وایــە دوای راگواســتن ژیانیــان خۆشــتر و ئارامــترە. دەکــرێ ئــەوەش بــەوە لێکبدەینەوە کە ئەوان پێش راگواستن لــە ژێــر دەســەڵاتی حکومــەتی بەعسدا ژیانیــان دەگوزەرانــد، بــە زەحمــەتیش خــەڵکێك دەدۆزرێتــەوە بەتایبەتی لە دوای شەڕی دووەمــی کــەنداو و ئەگــەر کوردیــش بێــت لەژێر سایەی ئەو رژێمــەدا هەســتی بــە ئــارامی کردبێــت. کــەمترین ڕێژەش کە ئاماژەیان بــەم جیاوازیــە کردبێــت ڕێژەیــان ٦٧,٠٪ە لــەو راگوێزراوانەی لە دوو ساڵی ١٩٨٩ و ١٩٩٠ راگوێزراون.

ڕێژەی ١٤٪ی نموونەی باسەکەمان باس لەوە دەکــەن کــە ئێســتا، واتە دوای ئەوەی راگوێزراون شارەزاییان لــە بوارەکــانی ژیــاندا زێــتر و شارســتانیترن بــە بــەراورد لەگــەڵ پێــش راگواســتن. زۆرتریــن رێــژەی ئەمانەش کە دەکاتە ٥,٣٣٪ ئەوانەن کە خــەڵکی سەرســنوورەکانن و لــە مــاوەی نێــوان ســاڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ راگوێــزراون، رەنگــە هۆیەکەشی بۆئەوە بگەڕێتەوە کــە ئــەمان پێــش راگواســتن بەتــەواوی فەرامۆشکرابوون لەڕووی خزمەتگوزاریەکانــەوە و حکومــەت بایــەخی پێنەدەدان. هەروەها ئەوانەی لــە ســاڵەکانی ١٩٨٩ و ١٩٩٠یش بــە نموونەی باسەکە وەرگــیراون زۆرترینیــان واتــە ١,٦٧٪ ئاماژەیــان بــەم خاڵە کردوە، دەبێت ئەوەش لەبیرنەکەین کە خــەڵکی راگوێــزراوی ئــەم دوو ساڵەش دیســان دانیشــتووی سەرســنوورەکانی عــێراق ـ ئــێران و عێراق ـ تورکیان، بەڵام تەنیا یەك کەس بە ڕێــژەی ٣٣,٠٪ لــە کــۆی ٢٥ کەس لەوانەی لەماوەی نێوان ١٩٦٩ـ١٩٧٦ راگوێزراون ئاماژەیان بەم خاڵە کردووە، ئەمەش رەنگە بۆ ئەوە بگەڕێتەوە کە بەر لەو ســاڵە زیاتر خەڵکی شارەکان و ناوچە بەعەرەبکراوەکان رادەگوێزران هەروەها

ئەوانەی دەکەوتنە ناو قوولاییەکانی خاکی عێراق وەکو ناوچە سەرسنوورییەکان بێبەش نەبوون لە خزمەتگوزارییەکانی وەك جادە، کارەبا، هەردوو بواری پەروەردە و تەندروستی. لە لایەکی دیکەشەوە بە ڕێژەی ٩,٣٣٪ نموونەکە پێیان وایە لەدوای ڕاگواستن بەهاکانی وەك ڕاستگۆیی، برادەرایەتی، خزمایەتی، وەفاداری و... کەوتونەتە قەیرانەوە و لەم بارەشەوە بێزاری خۆیان پیشان دەدەن. نیوەی ئەمانە بە ڕێژەی ٤,٦٧٪ نموونەکە لەو ڕاگوێزراوانەن کە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٧٧ ـ ١٩٧٩ ڕاگوێزراون، بەڵام هیچ یەکێك لە ڕاگوێزراوەکانی دوو کۆمەڵەی ساڵەکانی ١٩٨٩ و ١٩٩٠ و ئەوانەی ساڵانی ١٩٩١ـ٢٠٠١ ئاماژەیان بەم خاڵە نەکردوە.

خشتەی ژمارە (٤٤) بەراوردی نێوان پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن لەگەڵ ساڵی ڕاگواستن

ساڵی ڕاگواستن / بەراوردی نێوان پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن	1969-1976	1977-1979	1980-1986	1987-1988	1989-1990	1991-2001	کۆی گشتی
بێ وەڵام	6 2.00%	17 5.67%	7 2.33%	12 4.00%	1 0.33%	1 0.33%	44 14.67%
دوای ڕاگواستن خەڵك ئارامترە	1 0.33%	9 3.00%	5 1.67%	19 6.33%	2 0.67%	6 2.00%	42 14.00%

دوای راگواستن مادده بەسەر خەڵکدا زاڵ بووە	5 1.67%	7 2.33%	3 1.00%	11 3.67%	1 0.33%	0 0.00%	27 9.00%
دوای راگواستن کێشەکان زیاترن، خەڵکیش هۆشیارتر و خوێندەوارترن	0 0.00%	12 4.00%	4 1.33%	8 2.67%	0 0.00%	1 0.33%	25 8.33%
دوای راگواستن کێشەکان زۆرن	1 0.33%	2 0.67%	1 0.33%	12 4.00%	1 0.33%	0 0.00%	17 5.67%
جاران خەڵك راستگوتر بوون، بە وەفاتر بۆ خزم و ناسیاوەکان بوون	1 0.33%	14 4.67%	3 1.00%	10 3.33%	0 0.00%	0 0.00%	28 9.33%
جاران ژیان خۆشتر بوو، ئێمەش ئارامتر	10 3.33%	15 5.00%	11 3.67%	34 11.33%	1 0.33%	4 1.33%	75 25.00%
دوای راگواستن بەهۆی تێکەڵاوی شارەزاترو شارستانیترین	1 0.33%	16 5.33%	7 2.33%	13 4.33%	5 1.67%	0 0.00%	42 14.00%
کۆی گشتی	25 8.33%	92 30.67%	41 13.67%	119 39.67%	11 3.67%	12 4.00%	300 100.00%

هەروەها ڕێژەی ٩٪ی نموونەکە باس لەوە دەکەن کە دوای ڕاگواستن وێڕای ئەوەی خەڵکی هۆشیارترن، بەڵام پارەوپوول بەسەر بیرکردنەوەیاندا زاڵ بووە. لەم بارەیشەوە دیسان دوو کۆمەڵەی ڕاگوێزراوەکانی ساڵانی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ و ١٩٧٧ـ١٩٧٩ زۆرترین ئاماژەیان بەم خاڵە کردووە، یەکەمیان بە ڕێژەی ٣,٦٧٪ و دووەمیان بە ڕێژەی ٢,٣٣٪ . ڕێژەی ٨,٣٣٪ی نموونەکەش دەڵێن وێڕای ئەوەی خەڵکی ئێستا خوێندەوارتر و زیاتر ئاگاداری جیهانن هوشیاریشیان زێترە کێشە و گیروگرفتەکانیش له جاران زێترن. لەمانەش بە ڕێژەی ٤٪، نزیکەی نیوەی کۆی ئەوانەی ئەم بۆچوونەیان هەیە لەوانەن لەماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩دا ڕاگوێزراون و هیچ کەسێکیش لەوانەی ساڵەکانی ١٩٨٩ـ١٩٩٠ ڕاگوێزراون ئاماژەیان بەم خاڵە نەکردووە. کەمترین ڕێژەی نموونەکەش بە ڕێژەی ٥,٣٣٪ هەر ئەوەندەیان گوتووە کە ئێستا بەپێچەوانەی پێش ڕاگواستن گیروگرفت زۆرن، زۆربەی ئەمانەش بە ڕێژەی ٤٪ لەوانەن لە دوو ساڵی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ ڕاگوێزراون.

٢٥ـ جیاوازیی ژیانی نموونەکە لەگەڵ ساڵی ڕاگواستن

خشتەی ژمارە (٤٥) پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاو دەردەخات: یەکەم، ساڵی ڕاگواستن. دووەم، جیاوازی ژیانی ڕاگوێزراوەکان لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن.

ڕێژەیەکی زۆر بەرزی نموونەکەمان کە دەکاتە ٨٤,٣٣٪ پێیان وایە ژیانیان دوای ڕاگواستن جیاوازیەکی زۆری هەیە لەگەڵ ژیانیان لەو کاتەی هێشتا ڕانەگوێزرابوون. هەروەها ژمارەیەکی دیکە بە ڕێژەی ١٢,٣٣٪ پێیان وایە ژیانیان دوای ڕاگواستن جیاوازیەکی کەمی هەیە لەگەڵ ژیانیان لە قۆناغی پێش ڕاگواستن. ئەوانەی پێیانوایە ژیانیان وەك پێش ڕاگواستنە یان هیچ جیاوازیەك نییە و هیچ گۆڕانێك ڕووی نەداوە تەنیا ٣,٣٣٪ نموونەی باسەکە پێکدەهێنن.

خشتەی ژمارە (٤٥) جیاوازیی ژیانی نموونەکە لەگەڵ ساڵی راگواستن

ژیانی ئێستامان / ساڵی راگواستن	زۆر جیاوازە لەگەڵ پێش راگواستن	جیاوازیەکەی لەگەڵ پێش راگواستن کەمە	وەکو پێش راگواستن	کۆی گشتی
1969-1976	19 6.33%	5 1.67%	1 0.33%	25 8.33%
1977-1979	77 25.67%	11 3.67%	4 1.33%	92 30.67%
1980-1986	34 11.33%	4 1.33%	3 1.00%	41 13.67%
1987-1988	104 34.67%	14 4.67%	1 0.33%	119 39.67%
1989-1990	11 3.67%	0 0.00%	0 0.00%	11 3.67%
1991-2001	8 2.67%	3 1.00%	1 0.33%	12 4.00%
کـۆی گشـتی	253 84.33%	37 12.33%	10 3.33%	300 100.00%

ئەوانــەی ســاڵانی ١٩٦٩ـ١٩٧٦ ڕاگوێــزراون و ڕێژەیــان ٨,٣٣٪ی نموونەکەیە، ٦,٣٣٪ پێیان وایە ژیانیــان لەگــەڵ پێــش ڕاگواســتن زۆر جیــاوازە. بــەڵام ئەوانــەی لــە مــاوەی نێــوان ســاڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩دا ڕاگوێزراون لــە کــۆی ٣٠,٦٧٪ نموونەکــە ٢٥,٦٧٪یــان پێیــان وایــە ژیانیان جیاوازیــەکی زۆری هەیــە لەگــەڵ قۆنــاغی پێــش ڕاگواســتن. سەبارەت بەو نموونەیــەی لــە ســاڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦ ڕاگوێــزراون و ١٣,٦٧٪ی نموونەکە پێکدێنن ١١,٣٣٪یان دەڵێــن جیاوازیەکــە زۆرە. ڕاگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ بــەرزترین ڕێــژە (٣٩,٦٧٪) پێکدێنن، نزیکەی ٣٥٪ لەمانەش دەڵێن ژیانی ئێستایان زۆر جیــاوازە لەگــەڵ پێــش ڕاگواســتن. تێکــڕای ڕاگوێزراوەکــانی دوو ســاڵی ١٩٨٩ـ١٩٩٠ کە ڕێژەیان ٣,٦٧٪ نموونەکەیە، هەموویان ئامــاژە بــە جیاوازیــەکی زۆری ژیانیــان دەکــەن لــەو دوو قۆناغــە جیــاوازەدا. دوا کۆمەڵەش ئەوانەن کە لــەماوەی نێــوان ١٩٩١ـ٢٠٠١ ڕاگوێــزراون و ٤٪ نموونەکە پێکدێنن، ڕێژەی ٢,٦٧٪ی ئەمانەش باس لەو جیاوازیــە زۆرە دەکەن.

٢٦ـ خۆشــی ژیــان لــە دوو قۆنــاغی پێــش ڕاگواســتن و دوای ڕاگواستن لەگەڵ هۆی خۆشیەکە

لە خشتەی ژمارە (٤٦)دا وەڵامی دوو پرســیار بــەرچاو دەکــەوێت. یەکەم، ئایا پێــش ڕاگواســتن یــان دوای ڕاگواســتن ژیانتــان خوشــتر و ئارامتر بوو، دووەم، پرسیار لە هۆی ئەو خوشی و ئارامیە کراوە.

سەبارەت بە پرسیاری یەکەم، ڕێژەیەکی بەرزی نموونەی تۆژینەوەکــە کە دەکاتە ٨٤,٣٣٪ پێیان وایە بەر لەوەی ڕاگوێزرێن ژیانیان خوشتر و ئارامتر بووە. ئەم ڕێژەیە لە بەرامبــەر ئــەو ڕێژەیــەی پێــی وایــە دوای ڕاگواستن ژیانیــان خوشــتر و ئارامــتر بــووە تــەنیا ١٥,٦٧٪ نموونەکــە پێکدێنێت ڕێژەیەکی زۆر بەرزە، لێرەدا بۆمان دەردەکــەوێت ڕاگواســتن

یاخود رژێمی بەعس بە پیادەکردنی ئـەم سیاسـەتەی راگوێزراوەکـانی ڕووبەڕووی چ بارۆدوخێك کردووە یان لە چ ئارامی و خوشیەکی بێبەش کردوون.

لەو ڕێژە بەرزەی کە پێی وایە پێـش ڕاگواسـتنیان ژیانیـان خوشـتر بووە، زیاتر لە نیوەیان بە ڕێژەی ٥٥,٣٣٪ هۆیەکەی بەوە دیار دەکـەن کە جاران لەسـەر خـاك و ڕێ وشـوێنی خۆیـان بـوون. ئەمـەش ئـەوە دەگەینێت کە ئەوان شوێنی نیشتەجێبوونی ئێستایان کە هـەندێکیان تەمەنی وەچەیەکە لەوێ دەژین بـە شـوێن و خـاکی خۆیـان نـازانن و ئینتمایان بۆ شوێنی پێشوویان هەیە، واتە ئەو گونـد یـاخود شـارەی لێی ڕاگوێزراوە. ١٤٪شیان پێیان وایە پێش ڕاگواستن خەم و خەفەتیان کەمتر بووە. کەمی خەم و خەفـەتیش نیشـانەی ئـارامی دەروونییـە و دواجار خۆشی ژیانە. بەڵام بـە ڕێـژەی ١٠٪ هـۆی خۆشـی ژیـان لـەو کاتەدا دەگەڕێننـەوە بـۆ بـاری ئـابووری، ئەمانـە پێیـان وایـە پێـش ڕاگواستن ژیانیان باشتر دەگـوزەرا و وەك ئێسـتا هـەژار نـەبوون، ئـەم گروپە پەیوەندی لە نێوان باری ئابووری و خوشـی و ئـارامـی ژیـاندا دروست دەکەن.

لەو ڕێژە کەمەش (١٥,٦٧٪) پێیان وایە دوای ئەوەی ڕاگوێـزراون ژیانیان بەرەو ئارامی و خۆشی چووە، ڕێژەیـەکی بـەرزیان کـە دەکاتـە ٥,٣٣٪ هۆیەکەی بۆ باشبوونی باری ئـابووری دەگەڕێننـەوە، ئەمانـە پێیان وایە ئێستا ژیانیان باشتر دەگوزەرێ و لە هەژاری ڕزگاریان بـووە. ڕێژەیەکی نزیك لەمەش کە دەکاتە ٤,٣٣٪ پێیان وایە دوای ڕاگواسـتن پانتایی ئـازادی تاکەکەسـی فرەوانـتر بـووە و توانیویانـە خۆیـان پـێ بگەینن و زێتر ئاگاداری ڕەوشی جیهان بن. هەر بۆیـە دوای ڕاگواسـتن بە خۆشـتر و ئارامـتر لەقەڵـەم دەدەن. ڕێژەیـەکی دیکـە کـە دەکاتـە ٣,٦٧٪ وای بـۆ دەچـن دوای ئـەوەی ڕاگوێـزراون خـەم و خەفـەتیان کەمترە، واتە پێش ڕاگواستن خەمیان زێتر خواردووە.

خشتەی ژمارە (٤٦) خۆشیی ژیان لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن لەگەڵ هۆی خۆشیەکە

ژیانمان خۆشتر بوو / هۆیەکەی	پێش ڕاگواستن	دوای ڕاگواستن	کۆی گشتی
شوێنی خۆمان بوو	166 55.33%	1 0.33%	167 55.67%
خەم و خەفەت کەمتر بوون	42 14.00%	11 3.67%	52 17.67%
ژیان ئاسانتر دەگوزەرا	30 10.00%	16 5.33%	46 15.33%
ئازادیی تاك زیاترە و خۆمان پێگەیاندووە و لە جاران شارەزاترین	0 0.00%	13 4.33%	13 4.33%
ئارامی زیاتر بوو هەروەها میهرەبانی	3 1.00%	0 0.00%	2 1.00%
بێ وەڵام	12 4.00%	6 2.00%	18 6.00%
کۆی گشتی	253 84.33%	47 15.67%	300 100.00%

٢٧ـ گۆڕانی هەستی کوردایەتی لەگەڵ ئاراستەی گۆڕانەکە

خشتەی ژمارە (٤٧) داتاکانی تایبەت بە دوو پرسیار لەخۆ دەگرێت، یەکەم ئایا دوای ئەوەی حکومەت ئێوەیان راگواست هەستی کوردایەتیتان گۆڕا یاخود نەخێر؟ دووەم، ئەگەر گۆڕاوە بەهێز بووە یان بەرەو لاوازی چوو؟

سەبارەت بە وەڵامی پرسیاری یەکەم، ڕێژەی ٧٢٪ی نموونەکە پێیان وایە لە دوای ئەوەی راگوێزران، هەستی نەتەوەییان گۆڕا. لە بەرامبەر ئەم ڕێژەیەشدا ئەوانەی ماونەتەوە ڕێژەیان ٢٨٪ی نموونەکەیە هەموو ڕێژەکە وای بۆ چووە کە راگواستن هیچ کاریگەریەکی لەسەر هەستی نەتەوەیی ئەوان نەبووە. بێگومان ٢٨٪ی نموونەکە ڕێژەیەکی زۆرە، بەڵام لە خشتەی ژمارە (٣٨)دا دەردەکەوێت کە ١٩٪ نموونەی باسەکەمان نازانن حکومەت بۆ ئەوانی راگواستووە. کاتێك تۆ هەست بەوە نەکەی بۆیە تۆیان راگواستووە چونکە کورد بووی، ئەوا ئەو هەستە نەتەوەییەی هەتە راگواستن چۆن دەیگۆڕێت.

بەڵام سەبارەت بەو نموونەیەی کە ڕێژەی ٧٢٪ پێی وایە لە ئەنجامی راگواستنەوە گۆڕان بەسەر هەستی نەتەوەییاندا هاتووە، ئەوا ٥٧,٦٧٪ پێی وایە هەستی نەتەوەییان لەدوای ڕاگواستنیان بەهێزتر بووە، ئەمەش بارێکی ئاساییە، چونکە ئەوانە هەست دەکەن ستەمێکی زیاتریان لیٚ کراوە. کەچی ڕێژەی ١٢,٣٣٪ نموونەکە پێیان وایە راگواستن وای کرد هەستی نەتەوەییان بەرەو لاوازی بچێت، دەشیٚ ژمارەیەك لەمانە ئەوانە بن کە لە ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێم ژێر دەسەڵاتی حکومەت لەدوای راپەڕینی ١٩٩١ بۆ ناوچە کوردنشینەکان راگوێزرابن، چونکە پێمان وایە لە ئەنجامی زیاتر لە دە ساڵ حوکمرانی حکومەتی هەرێمی کوردستان، خەڵکی بەجۆرێك لە جۆرەکان هەستی نەتەوەییان لاواز بووە.

خشتەی ژمارە (٤٧) گۆڕانی هەستی کوردایەتی لەگەڵ ئاراستەی گۆڕانەکە

لەدوای راگواستن هەستی نەتەوەییمان / لەدوای راگواستن هەستی نەتەوەییمان	نەگۆڕاوە	بەهێز بووە	بێهێز بووە	کۆی گشتی
گۆڕاوە	6 2.00%	173 57.67%	37 12.33%	216 72.00%
نەگۆڕاوە	84 28.00%	0 0.00%	0 0.00%	84 28.00%
کۆی گشتی	90 30.00%	173 57.67%	37 12.33%	300 100.00%

٢٨ـ ئاوەدانیی گوند لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

لە خشتەی ژمارە (٤٨)دا و لە میانەی ئەو داتایانەی کە لە خشتەکەدا خراونەتەڕوو پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاوی، یەکەم، ئایا گوندی نموونەکە ئاوەدانە یاخود هێشتا ئاوەدان نەکراوەتەوە؟ دووەم، ئایا دەگەڕێتەوە بۆ گوندەکەی؟ دەردەکەوێت. رێژەی ٥٧,٦٧٪ی نموونەی باسەکە گوندەکەیان ئاوەدانە و رێژەی ٤٢,٣٣٪ هێشتا گوندەکانیان ئاوەدان نەکراونەتەوە.

سەبارەت بەوانەی گوندەکانیان ئاوەدانن و ڕێژەکەیان ٥٧,٦٧٪ ە، دەبینین تەنیا ١١,٦٧٪ پێیان وایە دەگەڕێنەوە. بەڵام نزیکەی دوو هێندەی ئەوان بە ڕێژەی ٢٢,٦٧٪ پێیان وایە ناگەڕێنەوە، ڕێژەیەکی نزیکیش لەم ڕێژەیەی سەرەوە کە دەکاتە ٢٠,٦٧٪ مەرجیان هەیە بۆ ئەوەی بگەڕێنەوە بۆ گوندەکەیان.

کەچی ئەو ڕێژەیەی (٤٢,٣٣٪) کە گوندەکانیان ئاوەدان نین، بە ڕێژەی ١٥,٦٧٪ دەڵێن ئەگەر گوندەکەیان ئاوەدان کرا دەگەڕێنەوە بۆی، بەڵام بە ڕێژەی ٥,٦٧٪ نموونەکە پێیان وایە ناگەڕێنەوە بۆ گوندەکەیان، سەبارەت بەوانەی کە مەرجیشیان هەیە بۆ گەڕانەوە ڕێژەیان لە دوو کۆمەڵەکەی دیکە زیاترە و دەگاتە ٢٠,٣٣٪.

خشتەی ژمارە (٤٨) ئاوەدانیی گوند لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

بۆ ناوچەکەتان دەگەڕێنەوە؟ ئایا دەگەڕێنەوە	نازانم	دەگەڕێمەوە	ناگەڕێمەوە	مەرجم هەیە	کۆی گشتی
بەڵێ	8 2.67%	35 11.67%	68 22.67%	62 20.67%	173 57.67%
نەخێر	2 0.67%	47 15.67%	17 5.67%	61 20.3	127 42.33%
کۆی گشتی	10 3.33%	82 27.33%	85 28.33%	123 41.00%	300 100.00%

٢٩ـ رادەی کار لەگەڵ خۆشیی ژیان لە پێش راگواستن و دوای راگواستن

خشتەی ژمارە (٤٩) وەڵامی دوو پرسیاری دیکە دەداتەوە: یەکەم، پێش راگواستن زێتر کارت دەکرد یان دوای راگواستن؟ دووەم، ئایا پێش راگواستن یان دوای راگواستن ژیانت خوشتر و ئارامتر بوو؟

٦٨٪ی نموونەی توێژینەوەکە پێیان وایە پێش راگواستن پڕ ئیش و کارتر بوون وەك دوای راگواستن، ئەمەش ئەوە پیشان دەدات کە سەرەڕای ئەوەی زۆربەی نموونەکە پڕکارتر بوون ژیانیشیان خۆشتر و ئارامتر بوو. واتە پڕ ئیش و کاری کە ماندووبوونی جەستەیشی لەگەڵە نابێتە رێگر لەبەردەم خۆشی و ئارامیی ژیان چونکە ئەگەر رێگر بوایە ئەوا زۆربەیان لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا کە ئایا ژیانتان پێش راگواستن خۆشتر و ئارامتر بوو؟ بە بەڵێ وەڵامیان نەدەدایەوە، چونکە لەو ٦٨٪ بەوە وەڵامیان داوەتەوە کە جاران پڕ ئیش و کارتر بوون، ٦٠٪ ئەوانەن کە پێیان وایە ژیانیان پێشراگواستن خوشتر و ئارامتر بوو.

خشتەی ژمارە (٤٩) رادەی کار لەگەڵ خوشیی ژیان لە پێش راگواستن یان دوای راگواستن.

زێتر کارت دەکرد ژیانتان خۆشتر بوو	پێش راگواستن	دوای راگواستن	کۆی گشتی
پێش راگواستن	182 60.67%	22 7.33%	204 68.00%

دوای راگـــــــواســـــتن	47 15.67%	18 6.00%	65 21.67%
جیـــــــاوازیـەکـی وا نەبوو	24 8.00%	7 2.33%	31 10.33%
کــــــــۆی گشـــــــــتی	253 84.33%	47 15.67%	300 100.00%

ئەوانـەی پێیـان وایـە دوای راگواسـتن پڕکـارتر بـــوون ڕێژەیـــان ٢١,٦٧٪ی نموونەکەیـە. ١٥,٦٧٪ ئەوانـەن کـە پێیـان وایـە پێـــش راگواستن ژیانیان خۆشتر و ئارامتر بوو، ٦٪ ئەوانـەن کـە پێیـان وایـە پێش راگواستن ژیانێکی خوشتر و ئارامتریان دەگوزەرانـد. لـەو لاشـەوە تەنیا ١٠٪ی نموونەی تۆژینەوەکە پێی وایە جیاوازیەکی ئـەوتۆ نـەبووە لەنێوان رێـژەی کـاری نموونـەی باسـەکە لـە پێـش راگواسـتن و دوای راگواستن، ٨٪ ئەم گرووپـە ئەوانـەن کـە پێیـان وایـە پێشراگواسـتن ژیانیان خۆشتر و ئارامتر بووە و ٢,٣٣٪ شیان ئەوانەن کە دەڵێـن دوای راگواستن ژیانیان خوشتر و ئارامترە.

٣٠- باری ئابووریی نموونەکە لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

خشتەی ژمارە (٥٠) پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاوی بـاری ئـابووریی نموونەکە و مـەیلی گەڕانـەوەیان بـۆ گونـد پیشـاندەدات. لەمیانـەی داتاکانەوە دەردەکـەوێت ئەوانـەی بـاری ئابوورییـان باشـە ڕێژەکـەیان ١٦٪یـە، لـەم ڕێژەیـەش ئـەو دوو گرووپـەی دەڵێـن دەگەڕێینــەوە و ناگەڕێینەوە، هەر یەکەیان ٤٪ی نموونەکە پێکدێنن. کـەچی ئەوانـەی

باری ئابووریان مامناوەندیە زۆرترین ڕێژە پێکدێنن کە دەکاتە ٦٤,٦٧٪ی نموونەی تۆژینەوەکە بەم جۆرە: ١٧٪ دەگەڕێنەوە، ٢٠,٣٣٪ ناگەڕێنەوە و ٢٥,٦٧٪ مەرجیان بۆ گەڕانەوە هەیە. واتە ئەوانەی دەگەڕێنەوە ڕێژەیان لە هەموویان کەمترە. گرووپی سێیەم ئەوانەی باری ئابووریان خراپە ١٩,٣٣٪ی نموونەکەن. ڕێژەی ٤٪ ناگەڕێنەوە، ٦٪ دەگەڕێنەوە و ٨٪ مەرجیان هەیە بۆ گەڕانەوە. واتە ئەوانەی ناگەڕێنەوە ڕێژەیان لە هەموویان کەمترە. واتە چەند باری ئابووری خراپتر بێت ئەگەری گەڕانەوە بۆ گوند زێترە.

خشتەی ژمارە (٥٠) باری ئابووریی نموونەکە لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

بۆ ناوچەکەتان دەگەڕێنەوە؟ / باری ئابووریتان	نازانم	دەگەڕێنەوە	ناگەڕێنەوە	مەرجمان هەیە	کۆی گشتی
باشە	2 0.67%	12 4.00%	12 4.00%	23 7.67%	49 16.33%
مامناوەندی	5 1.67%	51 17.00%	61 20.33%	76 25.33%	193 64.33%
خراپە	3 1.00%	19 6.33%	12 4.00%	24 8.00%	58 19.33%
کۆی گشتی	10 3.33%	82 27.33%	85 28.33%	123 41.00%	300 100.00%

٣١ـ گۆڕانی باری خوێندەواری لەگەڵ ئاراستەی گۆڕانەکە

داتاکانی ناو خشتەی ژمارە (٥١) وەڵامی دوو پرسیار دەخەنە ڕوو: یەکەم، ئایا لەئەنجامی ڕاگواستندا باری خوێندەواری منداڵەکانتان گۆڕانی تێکەوت. دووەم، ئەگەر گۆڕانی تێکەوتووە، گۆڕانەکە بە کام ئاراستە بووە، بەرەو باشی یاخود بەرەو خراپی؟

لە وەڵامی پرسیاری یەکەمدا نموونەکەمان ڕێژەی ٩٣٪ پێی وایە ڕاگواستن کاریگەری هەبووە لەسەر گۆڕانی باری خوێندەواری منداڵەکانیان. لەبەرانبەر ئەمەشدا تەنیا ٧٪ی نموونەکەمان پێیان وایە ڕاگواستن هیچ کاریگەرییەکی لەسەر باری خوێندن نەبووە و منداڵەکانیان وەکو پێش ڕاگواستن بەردەوامیان بە خوێندنی خۆیان داوە، ئەگەر گۆڕانیش ڕووی دابێت هۆیەکەی ڕاگواستن نەبووە.

لە وەڵامی پرسیاری دووەمدا، دەبینین لەو ٩٣٪ پێیان وایە باری خوێندنی منداڵەکانیان گۆڕانی تێکەوتووە، بە ڕێژەی ٨١,٣٣٪ نموونەی توێژینەوەکەمان پێی وایە گۆڕانەکە بە ئاراستەی باشتر بووە. هەڵبەت ئەمە تارادەیەکی زۆر چاوەڕوانکراو بوو، چونکە زۆر لەم ڕاگوێزراوانە خەڵکی ئەو گوندانە بوون کە دوور بوون لە شار و شارۆچکەکان و حکومەت بایەخێکی ئەوتۆی بە خزمەتگوزارییەکانی وەك پەروەردە و تەندروستی نەدەدا لەو ناوچانەدا. هەروەها بەشێکی زۆری ڕاگوێزراوەکانیش بۆ شار و شارۆچکەکان هاتن لەدوای ڕاگواستن و لەوێ پێویستی دەکرد زیاتر بایەخ بە خوێندن بدەن و هەلومەرجی خوێندن لە شارەکان لەبارتر بوو و دەرفەتەکانیش زێتر بوون، سەرەڕای ئەوەی کە منداڵ لە لادێ هەمیشە دەکرێ بە کاروبارەکانی ماڵەوە و یارمەتیدانی گەورەکانەوە سەرقاڵ بێت، بەڵام لە شار یاخود ئوردووگا ئەو کارانەی نییە و دەبێت بخوێنێت، جگە لەمەش ڕاگوێزراوەکان هەستیان بە گرنگیی خوێندن کردبوو.

خشتەی ژمارە (٥١) گۆڕانی باری خوێندەواری لەگەڵ جۆری گۆڕانەکە

باری خوێندەواری منداڵەکانتان لە دوای ڕاگواستن / لەدوای ڕاگواستن	وەکو خۆی مایەوە	بەرەو باشی چوو	بەرەو خراپی چوو	کۆی گشتی
باری خوێندەواری منداڵەکانمان گۆڕا	0 0.00%	244 81.33%	35 11.67%	279 93.00%
باری خوێندەواری منداڵەکانمان نەگۆڕا	21 7.00%	0 0.00%	0 0.00%	21 7.00%
کۆی گشتی	21 7.00%	244 81.33%	34 11.33%	300 100.00%

هەروەها ١١,٦٧٪ی نموونەکە پێیان وایە دوای ڕاگواستن باری خوێندەواریی منداڵەکانیان بەرەو خراپی چووە، ئەگەرچی بەبەراورد لەگەڵ ڕێژەکەی پێشوو ڕێژەیەکی کەمە بەڵام هێشتاش زۆرە، و ئەمانە ئەوانەن کە ڕاگواستن بارودۆخێکی تایبەتی بۆیان هێناوەتە ئاراوە و لە ئەنجامدا لە خوێندن دابڕاون. هەندێك لەمانە ڕەنگە خەڵکی ئەو ناوچانەبن کە پێشتر بە عەرەبی خوێندویانە و کاتێ ڕاگوێزراون بۆ ئەو ناوچانەی خوێندن بە کوردیە تووشی گرفت هاتوون.

ئەو ڕێژەیەی دیکەش کە دەمێنێتەوە واتە ٧٪ ئەوانەبوون کە دەڵێن هیچ گۆڕانێك سەبارەت بە باری خوێندنی منداڵەکانیان ڕوی نەداوە.

٣٢ـ باری دارایی‌ی نموونەکە لەگەڵ ساڵی راگواستن

لە خشتەی ژمارە (٥٢)دا کە تایبەتە بەوەی ئایا لەدوای راگواستن باری داراییتان باشتربوو یاخود پێش راگواستن؟ ئەویش بەپێی ساڵەکانی راگواستن. دەبینین زۆرترین رێژەی راگوێزراوەکان کە دەکاتە ٦٦,٦٧٪ پێیان وایە پێش راگواستن لەڕووی داراییەوە ژیانیان باشتر دەگوزەرا. واتە بەوەی کە راگوێزراوەکان لەسەر رێوشونیان راگوێزراون لەڕووی داراییەوە زیانیان پێکەوتووە. دەشێ زۆربەی راگوێزراوەکان لەبەر ئەوە لەڕووی داراییەوە پێشراگواستن ژیانیان باشتر بوو بێت، چونکە ئەوکات خاوەنی خانووی خۆیان بوون و بەزۆری بە کاری کشتوکاڵی و بەخێوکردنی ئاژەڵەکانەوە خەریك بوون، بەڵام دوای ئەوەی رادەگوێزرێن جگە لەوەی پیشەکەیان و مەڕ و ماڵاتیان لە دەست دەدەن، بەشێکی ئەو پارەیەی کە هەشیانە لە خانووی نوێی خەرج دەکەن هەروەها دەبنە کەسی بەکاربەر زیاتر لەوەی بەرهەمهێن وەك لە لادێ.

لەلایەکی دیکەشەوە ٢٣,٦٧٪ نموونەی تۆژینەوەکەمان پێیان وایە لەدوای راگواستن باری داراییان بەرەو باشتر چووە. زیاتر لە نیوەی ئەمانە واتە ١٢,٦٧٪ لەو راگوێزراوانەن کە لەماوەی نێوان ساڵانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ راگوێزراون و بەجۆرێك قەرەبووکرانەوە کە هیچ راگوێزراوێکی دیکە بەختی ئەمانەیان نەبوو ئەوانیش بەزۆری پێشبینی ئەو جۆرە قەرەبووکردنەوەیەیان نەکردبوو، وێڕای ئەوەی کە حکومەت لە ئوردووگاگەلێکدا خانووی بۆ دروست کردبوون کە بەزۆری باشتر بوون لە خانووە کۆنەکانیان.

رێژەی سێیەمیش، واتە ئەوانەی پێیان وایە لەو دوو قۆناغەدا (پێش راگواستن و دوای راگواستن) جیاوازیەکی ئەوتۆ نەبووە سەبارەت بە باری داراییان، دەکاتە ٩,٦٧٪.

ئەوانەی پێش ساڵی ١٩٧٦ راگوێزراون زۆربەیان پێیان وایە پێش راگواستن ژیانیان لەڕووی داراییەوە باشتر بووە، واتە بە رێژەی ٦,٣٣٪ی کۆی ٨,٣٣٪ی ئەو راگوێزراوانە. بەڵام سەبارەت بە راگوێزراوەکانی ساڵەکانی ١٩٧٧ـ١٩٧٩، ئەگەرچی رێژەیەکی بەرچاویان کە دەکاتە ١٤,٦٧٪ نموونەکە هەمان رای گرووپی سەرەوەیان هەیە، بەڵام ئەمانە کەمترن لە نیوەی ئەو راگوێزراوانەی بە نموونەی ئەم ماوەیە وەرگیراون. لەلایەکی دیکەشەوە لە کۆی ١٣,٦٧٪ نموونەکە کە لەماوەی نێوان ساڵەکانی ١٩٨٠ـ١٩٨٦ وەرگیراون، ١٠٪ ئەوانە پێیان وایە پێش راگواستن ژیانیان لەڕووی داراییەوە باشتر بووە نەك دوای راگواستن. راگوێزراوەکانی دوو ساڵی ١٩٨٧ـ١٩٨٨ کە زۆرترین رێژەی نموونەی باسەکەمان پێکدەهێنن بە رێژەی ٣٩,٦٧٪، رێژەیەکی بەرز، واتە ٣٠٪ ئەو نموونەیەش لەگەڵ رای ئەوانەی پێش خۆیان کۆك و تەبان. سەبارەت بە راگوێزراوەکانی دو گرووپی ساڵەکانی ١٩٨٩ـ ١٩٩٠ و دوای ساڵی ١٩٩١، لە نیوە زێتری هەر یەکێك لەم دوو کۆمەڵەیەش پێیان وایە پێش راگواستن ژیانیان لەڕووی داراییەوە باشتر بووە.

خشتەی ژمارە (٥٢) باری دارایی‌ی نموونەکە لەگەڵ ساڵی راگواستن

باری داراییمان / *ساڵی راگواستن*	پێش راگواستن باشتر بوو	دوای راگواستن باشتر بوو	جیاوازیەکی وا نەبوو	**کۆی گشتی**
1969-1976	19 6.33%	4 1.33%	2 0.67%	25 8.33%

1977-1979	44 14.67%	38 12.67%	10 3.33%	92 30.67%
1980-1986	30 10.00%	6 2.00%	5 1.67%	41 13.67%
1987-1988	90 30.00%	18 6.00%	11 3.67%	119 39.67%
1989-1990	8 2.67%	3 1.00%	0 0.00%	11 3.67%
1991-2001	9 3.00%	2 0.67%	1 0.33%	12 4.00%
کۆی گشتی	200 66.67%	71 23.67%	29 9.67%	300 100.00%

٣٣ـ زۆریی نەخۆشی لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن لەگەڵ هۆی زۆریان

خشتەی ژمارە (٥٣) بۆمان ڕووندەکاتەوە کە ئایا پێش ڕاگواستن یان دوای ڕاگواستن نەخۆشیەکان زیاتر بوون، هەروەها هۆی زۆری ئەم نەخۆشیانە لە هەر یەکێك لەم دوو قۆناغەدا بۆچی دەگەڕێتەوە؟

لەمیانەی داتاکاندا دەردەکەوێت کە ٨٢٪ی نموونەی باسەکە لەو بڕوایەدایە کە دوای ڕاگواستن نەخۆشیەکان لەڕووی چەندێتییەوە لە کۆمەڵگادا زیادیان کردووە. تەنیا ١٨٪ی نموونەکەش پێیان وایە جاران واتە پێش ڕاگواستن نەخۆشیەکان زێتر بوون.

سەبارەت بەوەی کە هۆی زۆربونی نەخۆشیەکان چیە لە هەر یەکێك لەو دوو قۆناغەدا بە پێی ڕای ڕاگوێزراوان، (٩) وەڵامی

جیاجیامان لە نموونەکە دەستکەوتووە، بەم شـێوەیە: ١١٪ی نموونەکـە هیچ وەڵامێکیان نەداوەتەوە و گوتویانە ئێمە هۆیەکەی نازانین. کـەچی ١٣,٦٧٪ی نموونەکە کـە پێیـان وایـە دوای ڕاگواسـتن نەخۆشـیەکان زیاترن، هۆیەکەی دەگەڕێننەوە بۆ بەدخوراکی. ئەوان پێیان وایـە دوای ئەوەی لە چیاکان یان لە سروشت دوور کەوتوونەتەوە و کەمتر گژوگیـا دەخۆن نەخۆشیەکان زیادیـان کـردووە. هـەروەها ١٨,٣٪ نموونەکـەش هۆیەکەی بۆ پیسی ژینگە دەگەڕێننەوە لەدوای ڕاگواستن، ئەوان پێیان وایە ژینگە لە لادێ زۆر خاوێن بووە، بۆیـە کـەمتر تووشـی نەخۆشـی هاتوون. ڕێژەیەکی دیکە کە دەکاتە ١٠.٦٧٪ پێیـان وایـە زۆربوونـی ژمارەی خـەڵك و چـڕی دانیشـتووان هـۆی زێدەبـوون و بڵاوبوونـەوەی نەخۆشیەکانن لەدوای ڕاگواستن، چونکـە دوای ئـەوەی لادێکـان چـۆل کران، ڕووبەرێکی زۆری خاکی کوردستانی باشور بێ مرۆڤ مایـەوە و چڕی دانیشـتوانیش لـە ناوچەگـەلێکی دیکـە زیـادی کـرد. ٦٪ی نموونەکەش زۆربوونـی نەخۆشـیەکان بـۆ دوو هۆکـاری بـەدخوراکی و پیسبوونی ژینگە دەگەڕێننەوە. ڕێژەیەکی بەرزی دیکەی نموونەکـەشمان کـە ١٤,٣٣٪ یـە زێدەبوونـی خـەم و خەفـەت لـەدوای ڕاگواسـتن و جێهێشتنی زەوی و زاریان بە هۆی زێدەبوونـی نەخۆشـیەکان لەقەڵـەم دەدەن. ئـەمان پێیـان وایـە خـەم و خەفـەت کـە پـەیوەندیی بـەباری دەروونیی مرۆڤەوە هەیە دەتوانێ مرۆڤ تووشی نەخۆشـی جەسـتەیی بکا. ئەو ڕێژەیەی دەمێنێتـەوە بەشـێکی هۆیەکـەی دەگەڕێننـەوە بـۆ کەمیی هوشیاریی تەندروستی و بەشێکی دیکـەی بـۆ بـەکارهێنانی گازە ژەهراویەکان لەلایەن ڕژێمی بەعسەوە .

خشتەی ژمارە (٥٣) زۆری نەخۆشی لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن لەگەڵ هۆی زۆریان.

نەخۆشییەکان / هۆی زیندەبوونیان	دوای راگواستن زیاتر بوون	پێش راگواستن زیاترن	کۆی گشتی
خواردەمەنیی پاك نییە	41 13.67%	3 1.00%	44 14.67%
پیسیی ژینگە	55 18.33%	2 0.67%	57 19.00%
زۆربوونی دانیشتووان	32 10.67%	0 0.00%	32 10.67%
پیسیی ژینگە و بەدخۆراکی	18 6.00%	1 0.33%	19 6.33%
کەمیی هوشیاریی تەندروستی	12 4.00%	37 12.33%	49 16.33%
زۆریی خەم و خەفەت و پیسی ژینگە	7 2.33%	2 0.67%	9 3.00%
زۆریی خەم و خەفەت	43 14.33%	5 1.67%	48 16.00%
بەهۆی گازە ژەهراویەکانەوە	5 1.67%	0 0.00%	5 1.67%
نازانم	33 11.00%	4 1.33%	37 12.33%
کۆی گشتی	246 82.00%	54 18.00%	300 100.00%

٣٤ـ باری ئابووریی نموونەکە پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستن

لە خشتەی ژمارە (٥٤)دا کە پەیوەندیی دوو گۆڕاوی باری ئابووریی ئێستای نموونەکە و ڕەوشی ئابوورییان لە دوو قۆناغی پێش ڕاگواستن و دوای ڕاگواستندا ڕوندەکاتەوە، دەردەکەوێت کە ٤٨ کەس بە ڕێژەی ١٦٪ دەڵێن باری ئابووریان باشە. زۆرترین ڕێژەی نموونەکە (٦٤,٦٧٪) دەڵێن باری ئابووریان مامناوەندیە. ٥٨ کەسیش بە ڕێژەی ١٩,٣٣٪ پێیان وایە باری ئابووریان خراپە. بەگشتی ئەوانەی پێیان وایە باری ئابووریان مامناوەندیە زۆرترین ڕێژەی نموونەکە پێکدێنن، ئەمەش شتێکی ئاسابیە بۆ کۆمەڵگایەکی وەك کۆمەڵگاکەمان کە چینی ناوەندی زۆربەی هەرە زۆری کۆمەڵگا پێکدێنن. بەڵام سەبارەت بە گۆڕاوەکەی تر کە ئایا پێش ڕاگواستن یان دوای ڕاگواستن باری ئابووریان باشتر بووە، دەردەکەوێت دوو لەسەر سێی نموونەکە، واتە ٢٠٠ کەس بە ڕێژەی ٦٦,٦٧٪ پێیان وایە پێش ڕاگواستن باری ئابووریان باشتر بووە نەك دوای ڕاگواستن. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە دوای ڕاگواستنی لادێنشینان و دوای ئەوەی کەمتر پشت بە کشتوکاڵ و ئاژەڵداری دەبەستن، لە جیاتی ئەوە ڕوویان لە پیشەکانی تر کردووە یاخود ژمارەیەکیان بێکار ماونەتەوە، زیتر بەکاربەرن تاکو بەرهەمهێن، چونکە لادێ بەپێچەوانەی ئوردووگا ژینگەی کار و بەرهەمە.

خشتەی ژمارە (٥٤) باری ئابووریی نموونەکە لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستن

باری ئابووریمان / باری دارایی ئێستامان	پێش راگواستن باشتر بوو	دوای راگواستن باشتر بوو	جیاوازیەکی وا نیە	کۆی گشتی
باشە	28 9.33%	16 5.33%	4 1.33%	48 16.00%
مامناوەندیە	126 42.00%	48 16.00%	20 6.67%	194 64.67%
خراپە	46 15.33%	7 2.33%	5 1.67%	58 19.33%
کۆی گشتی	200 66.67%	71 23.67%	29 9.67%	300 100.00%

٧١ کەسیش بە رێژەی ٢٣,٦٧٪ی نموونەی تۆژینەوەکە لەو بڕوایەدان لەگەڵ راگواستن باری ئابووریان بەرەو باشتر چووە، واتە لەڕووی داراییەوە لەدوای راگواستن باشترن وەك پێش راگواستن. رەنگە زۆربەی ئەمانە لەو راگوێزراوانە بن کە سالآنی ١٩٧٧ـ١٩٧٩ لە

ناوچە شاخاویە سەختەکان راگوێزران و قەرەبووی دارایش کرانەوە. خەڵکی ئەم ناوچانە لەبەر چەند هۆکارێك زۆربەیان هەژار بوون، بەڵام دوای راگواستن و نیشتەجێ کردنیان لە نزیك شارەکان لە هەمووشی بەرچاوتر ئەو بڕە پارەیەی وەك قەرەبووی بەروبوومەکانیان پێیان بەخشرا، کەم نەبوو هەروەها رەوشێکی بەرەو باشتری لەڕووی ئابووریەوە باڵی بەسەر عێراقدا کێشا. هەموو ئەمانە وایانکردووە باری ئابووری ئەم گرووپەی نموونەکەمان دوای راگواستن باشتر بێت. دواجاریش تەنیا ٩,٦٧٪ لەو بڕوایەدان لە هەردوو قۆناغەکەدا باری ئابووریان جیاوازیەکی وای نەبووە.

٣٥- سیخوری لەگەڵ ترس لە رژێمی بەعس

خشتەی ژمارە (٥٥) کە لێرەدا خراوەتەڕوو، پەیوەندیی نێوان دوو گۆڕاومان بوو رووندەکاتەوە یاخود وەڵامی دوو پرسیار دەداتەوە: یەکەم، ئایا سیخوری لە کوێ (لادێ، ئوردووگا ـ شار ـ) زێتر بووە؟ دووەم، ئایا لە سەردەمی رژێمی بەعس هەستت بە ترس دەکرد.

سەبارەت بە وەڵامی پرسیاری یەکەم، زۆرترین رێژە ٧٣,٦٧٪ نموونەی باسەکەمان پێیان وایە لە ئوردووگا و شارەکان سیخوری زێتر بووە وەك لە لادێکان. لێرەشدا دەکرێ بڵێین لەگەڵ راگواستنی لادێنشینان، حکومەت هەوڵی دەدا خەڵکانێك بکڕێت و لەدژی خزم و ناسیاوەکانیان بیانخاتە کار. حکومەت بەڕادەیەك بایەخی بەم کارە دەدا و هێندە کاری لەسەر ئەم بنەمایە دەکرد کە خەڵك بەگشتی هەراسان دەبوون.* تەنانەت هەندێ کات بەدگومانی و نادڵنیاییەکی بەردەوام

* ترس و سیخوری دەکرێ لەوێدا راڤەیان بۆ بکرێت کە لە شاشەی تەلەفزیونەکانەوە بینیمان هاوڵاتیەکی عێراقی بۆ ماوەی بیست و یەك ساڵ لە ژوورێکی زۆر بچوکی ماڵەکەیدا خۆی حەشار دەدات و جگە لە دایك و باوکی هیچ کەسێکی دیکە هەست بە بوونی ئەو کەسە لە ماڵەکەیدا ناکەن. هەروەها دوای تێپەڕبوونی زێتر لە مانگێك بەسەر رووخانی رژێمی بەعسدا ئەوجا لەو ژوورە هاتە دەر و خۆی ئاشکرا کرد.

بەرامبەر کەسە نزیکەکانیشیان تەنگی بە هاوولاتیان هەڵدەچنی.

لەلایەکی دیکەوە ١٠٪ نموونەکە وای بۆ دەچن جیاوازیەکی وەها نەبووە لەنێوان ئوردووگا و لادێ لەڕووی بوونی سیخوڕەکانەوە. ٤٢ کەسیش بە ڕێژەی ١٤٪ پێیان وایە پێش ڕاگواستن واتە ئەو کاتەی لەسەر ڕێوشونی جارانیان بوون سیخوڕی لەلادێ زێتر بووە نەك لە ئوردووگا، دەکرێ ژمارەیەکی ئەمانە ئەو ڕاگوێزراوانە بن کە لەدوای ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ لە ناوچە کوردنشینەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی بەعس ڕەوانەی ناوچە ڕزگارکراوەکان کرابن. هەروەها ڕەنگە ئەم دوو گرووپەی سەرەوە دانیشتووانی ئەو گوندانە بن کە بەردەوام بنکەی پۆلیس لەوێ هەبووە و لەبەر ئەوەی سنوورەکە بچووك بووە هیچ شتێکیان لەبەر چاو ون نەبووە یاخود گوندەکانیان نزیك بوونە لە شار و شارۆچکەکان و حکومەت توانیویەتی زووتر خۆی بخزێنێتە ناویانەوە. ١,٦٧٪ی نموونەکەش هیچ وەڵامێکی ئەو پرسیارەیان نەداوەتەوە.

سەبارەت بە گۆڕاوی دووەم، واتە ترس، دەبینین ڕێژەیەکی زۆر بەرز کە دەکاتە ٧٨٪ی نموونەکە دەڵێن دوای ڕاگواستنیان و لە ئوردووگا یاخود شارەکان هەمیشە هەستیان بە ترس کردووە. هەروەها ٥٤ کەس بە ڕێژەی ١٨٪ دەڵێن هەندێ کات هەستیان بە ترس کردووە. تەنیا ٤٪ی نموونەی باسەکەش پێیان وایە لە سەردەمی بەعس هەستیان بە ترس نەکردووە. وێڕای کەمی ئەم ڕێژەیە بە بەراورد لەگەڵ ڕێژەکانی پێش خۆی، جێگەی تێڕامانە، چونکە ترس لە سەردەمی حکومەتی بەعس هێندە سەرتاپاگیر بوو کە تەنانەت بەعسیەکانیش زۆر کات لە خۆیان دڵنیا نەبوون.

خشتەی ژمارە (٥٥) سیخوری لەگەڵ ترس لە رژێمی بەعس

لە سەردەمی بەعس / سیخوری زۆرتر بوو	بەردەوام دەترساین	هەندێ کات دەترساین	هەستمان بە ترس نەدەکرد	کۆی گشتی
لە گوند	34 11.33%	4 1.33%	4 1.33%	42 14.00%
لە ئوردووگا ـ شار ـ	176 58.67%	41 13.67%	4 1.33%	221 73.67%
وەك یەك وابوو	21 7.00%	7 2.33%	4 1.33%	32 10.67%
بێ وەڵام	3 1.00%	2 0.67%	0 0.00%	5 1.67%
کۆی گشتی	234 78.00%	54 18.00%	12 4.00%	300 100.00%

٣٦ـ تەمەنی نموونەی باسەکە لەگەڵ هاوسەرێتی

لە خشتەیژمارە (٥٦)دا، کە پەیوەندی نێوان دوو گۆڕاو دەخاتەڕوو: یەکەم، هاوسەرێتی پێش راگواستن یان دوای راگواستن ئاسانتر بووە یاخود هیچ جیاوازیەك نەبووە، هەروەها وەڵامی ئەم گۆڕاوە بەپێی تەمەنی نموونەکە روونکراوەتەوە.

له خشته‌كه‌دا ده‌رده‌كه‌وێت كه‌وا ئه‌وانه‌ی پێیان وایه پێش راگواستن هاوسه‌رێتی ئاسانتر بووه رێژه‌كه‌یان ده‌كاته ٦٢٪ی نموونه‌ی باسه‌كه، رێژه‌یه‌كی به‌رزی ئه‌وانه‌ی له‌سه‌ر ئه‌م باوه‌ڕه‌ن كه ١٥٪ی نموونه‌كه‌ن ته‌مه‌نیان له‌نێوان ٤٠ـ٤٩ سالێدایه. هه‌روه‌ها هه‌ر یه‌كێك له دوو كۆمه‌ڵه‌ی ئه‌وانه‌ی ته‌مه‌نیان له‌نێوان ٣٠ـ٤٠ ساڵی و ٥١ـ٦١ ساڵیدایه، ١٣٪ ئه‌وانه‌ن كه پێیان وایه پێش راگواستن هاوسه‌رێتی ئاسانتر بووه وه‌ك له‌دوای راگواستن. ئه‌وانه‌ش كه ته‌مه‌نیان له‌نێوان ١٩ـ٢٩ ساڵیدایه و به‌گشتی ١٦٪ نموونه‌كه‌ن ١٠٪یان هه‌مان رای ئه‌وانه‌ی پێشه خۆیانیان هه‌یه. سه‌باره‌ت به به‌ته‌مه‌نه‌كانیش واته ئه‌وانه‌ی له ٦٠ به‌سه‌ره‌وه‌ن و به‌گشتی ١٥٪ نموونه‌كه پێكدێنن ٩٪یان له‌گه‌ڵ رای ئه‌وانه‌ی پێشوو كوكن.لێره‌شدا به پشت به‌ستن به‌وه‌ی زۆرینه‌ی هه‌موو كۆمه‌ڵه ته‌مه‌نییه‌كان پێیان وایه پێشراگواستن هاوسه‌رێتی ئاسانتر بووه، ده‌كرێ هۆیه‌كه‌ش بگه‌ڕێنینه‌وه بۆ ئه‌و ئاڵۆزی و گۆڕانه‌ی به‌سه‌ر كۆمه‌ڵگای كوردیدا هاتووه. جاران واته پێش راگواستن كه هاوسه‌رێتی ته‌واو كاری خێزان بوو نه‌ك ئه‌وانه‌ی ده‌بوون به هاوسه‌ر و زۆر جار كوڕ و كچه‌كه تا كاره‌كه پێك نه‌ده‌هات یه‌كتریان نه‌ده‌بینی. هه‌روه‌ها زۆربه‌ی هه‌ره زۆری هاوسه‌ره‌كان خزم بوون و داواكاریه‌كانی ماڵی كچه‌ش ده‌كرێ بڵێین كه‌متر بوون و نه‌ریته‌كانی وه‌كو ژن به ژنێ و گه‌وره به گچكه‌و شیربایی زێتر ره‌واجیان هه‌بوو، هاوسه‌رێتی ئاسانتر بوو. كه‌چی ئه‌مڕۆ ئه‌وانه‌ی ده‌بن به هاوسه‌ر كه زێتر ده‌رفه‌تی بینین و هه‌ڵبژاردنی یه‌كتریان هه‌یه و ئه‌و نه‌ریتانه‌ی له‌سه‌ره‌وه ناویان هات به‌ره‌و پاش ده‌چن و ژیان ئاڵۆزتر ده‌بێت، هاوسه‌رێتیش قورستر ده‌بێت.

خشتەی ژمارە (٥٦)

تەمەنی نموونەی باسەکە لەگەڵ هاوسەرێتی

هاوسەرێتی / تەمەن	پێش راگواستن ئاسانتر بوو	دوای راگواستن ئاسانتر بوو	وەکو یەک وایە	کۆی گشتی
19-29	31 10.33%	15 5.00%	4 1.33%	50 16.67%
30-40	40 13.33%	30 10.00%	7 2.33%	77 25.67%
41-51	46 15.33%	23 7.67%	5 1.67%	74 24.67%
52-62	39 13.00%	13 4.33%	3 1.00%	55 18.33%
63-73	20 6.67%	6 2.00%	3 1.00%	29 9.67%
74-84	10 3.33%	4 1.33%	1 0.33%	15 5.00%
کۆی گشتی	186 62.00%	91 30.33%	23 7.67%	300 100.00%

لەلایەکی دیکەشەوە ئەوانەی پێیان وایە دوای راگواستن ژنهێنان و شووکردن (هاوسەرێتی) ئاسانترە رێژەیان کەم نییە، بەڵکو ۳۰,۳۳٪ی نموونەکە پێکدێنن. زۆربەی ئەم رێژەیەش کە دەکاتە سێیەکی، واتە ۱۰٪ لەو کۆمەڵەیەن کە تەمەنیان لەنێوان ۳۰ـ٤۰ ساڵیدایە، رێژەی دوای ئەمەش کە دەکاتە ۷,٦۷٪ ئەوانەن کە تەمەنیان لەنێوان ٤۱ـ٥۱ ساڵیدایە، لە کۆمەڵەی تەمەنی ۱۹ـ۲۹ ئەوانەی لەگەڵ ئەم بۆچوونەدان رێژەکەیان ٥٪ ە، بەڵام گروپەکانی دیکەی تەمەن واتە ئەوانەی تەمەنیان دەکەوێتە نێوان ٥۲ـ٦۲، ٦۳ـ۷۳، ۷٤ـ۸٤ رێژەی زۆر کەمتر، واتە کەمتر لە ۱\٤یان لەگەڵ ئەم رایەدا کوك و تەبان، واتە تا نموونەکەمان بەتەمەنتر دەبێت کەمتر پێی وایە دوای راگواستن هاوسەرێتی ئاسانترە. ئەوان بەراوردی پرۆسەی بە هاوسەربوونی خۆیان کە زۆر سادە بووە لەگەڵ بەهاوسەربوونی ئێستا دەکەن کە نەك تەنیا بەهاوسەربوون بەڵکو هەڵبژاردنەکەش زۆر زەحمەتە.

رێژەیەکی دیکەی نموونەکەشمان کە ۷,٦۷٪ی نموونەکە پێکدێنێ، جیاوازیەکی ئەوتۆ نابینن لە نێوان ئاسانیی هاوسەرگیری لە هەردوو قۆناغەکەدا.

۳۷ـ تەمەنی نموونەکە لەگەڵ خواستی خەڵك بۆ گەڕانەوە

لە خشتەی ژمارە(٥۷)دا پەیوەندیی نێوان دوو گۆڕاوی گەڕانەوە بۆ شوێنی پێش راگواستن و تەمەنی نموونەکە روونەکاتەوە، تیایدا دەردەکەوێت کە رێژەیەکی بەرچاوی نموونەکە مەرجیان هەیە بۆ گەڕانەوە بۆ شوێنی جارانیان (بەتایبەتی لادێکان). بەبەراوردکردنی

ڕێژەکان بەپێی تەمەنیان لەگەڵ ئەو ڕێژەیەی مەرجیان هەیە، دەردەکەوێت کەوا نزیکەی نیوەی ئەو نموونەیەی تەمەنیان لەنێوان ٦٣ـ٧٣ ساڵیدایە، واتە ٩٪ لە کۆی ١٨,٣٣٪ مەرجیان هەیە بۆ گەڕانەوە. هەروەها ١٠.٣٣٪ نموونەکە لە هەر یەکێك لە دوو کۆمەڵەی ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان ٣٠ـ٤٠ و ٤١ـ٥١ ساڵیدایە مەرجیان بۆ گەڕانەوە هەیە. کۆمەڵە تەمەنییەکانی دیکەش بەم جۆرەی خوارەوە لەسەر هەمان بیروڕای ئەوانەی پێشوون: ٦,٦٧٪ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان ١٩ـ٢٩ ساڵ، ٣,٦٧٪ ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ٦٠ـ٦٩ساڵ و ١٪ ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان ٧٤ـ٨٤ ساڵیدایە.

هەروەها ٢٨,٣٣٪ی نموونەی باسەکەش پێیان وایە ناگەڕێنەوە، بەم شێوەیە: ٣,٣٣٪ی ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ١٩ـ٢٩ ساڵ، ٧,٣٣٪ی ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ٣٠ـ٤٠ ساڵ، ٧,٦٧٪ی ئەوانەی تەمەنیان لە نێوان ٤١ـ٥١ ساڵ، ٤,٦٧٪ ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ٥٢ـ٦٢ ساڵ، ٢,٣٣٪ی ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ٦٣ـ٧٣ ساڵدایە، بەڵام ئەوانەی لەسەروو ٧٠ ساڵیەوەن ٣٪یان لەکۆی ٥٪یان کە نموونەی باسەکەمانن پێیان وایە ناگەڕێنەوە بۆ شوێنی جارانیان، ئەمەش جێگای تێڕامانە کە بۆچی بەتەمەنەکان نایانەوێ بگەڕێنەوە بۆ شوێنی جارانیان، ئایا هۆیەکەی ئەوەیە کە پێیان وایە ژیانی ئەوێ سەختە و چیدی ناتوانن لەوێ کاربکەن و خۆیان بژێنن هۆیەکی دیکەی لە پشتەوەیە. ئەوانەی بەتەمای گەڕانەوەشن بەگشتی ٢٧,٣٣٪ی نموونەکەن و تەنیا دوو گرووپی ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان ١٩ـ٢٩ ساڵی و ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان

٧٤ـ٨٤سـالّيدايه نـهبێت، ئـهوانيتر لـه هـهموو كۆمهڵـه تهمهنييـهكان ڕێژهكانيان زۆر نزيكن لهگهڵ ئهوانهى لههمان كۆمهڵـهى تهمـهنياندان و بهتهماى گهڕانهوه نهبوون (كه پێشتر خرانه ڕوو)، بهلاّم ئهوانـهى تهمـهنيان له نێوان ١٩ـ٢٩ سالّيدايه به ڕێژهى ٥,٦٧٪ پێيان وايه دهگهڕێنهوه، واتـه نزيكهى ٣\١ و ئهوانهى تهمهنيشيان لهنێوان ٧٤ـ٨٤سـالّيدايه بـه ڕێـژهى ١٪ لهگـهڵ گهڕانـهوه دان، واتـه ١\٥. هـهردوو بارهكـهش پێچهوانـهى پێشبينى ئێمه بوون.

دوا ڕێژهش كه دهكاته ٣,٣٣٪ بڕيـارى گهڕانـهوهيان نـهداوه و بـه نازانم وهلاّميان داوهتهوه.

خشتهى ژماره (٥٧) تهمهنى نموونهكه لهگهڵ خواستى خهڵك بۆ گهڕانهوه.

بۆ شوێنى جاران / تهمهن	نازانم	دهگهڕێنهوه	ناگهڕێنهوه	مهرجمان ههيه	كۆى گشتى
19-29	3 1.00%	17 5.67%	10 3.33%	20 6.67%	50 16.67%
30-40	2 0.67%	22 7.33%	22 7.33%	31 10.33%	77 25.67%
41-51	0 0.00%	20 6.67%	23 7.67%	31 10.33%	74 24.67%
52-62	2 0.67%	12 4.00%	14 4.67%	27 9.00%	55 18.33%

63-73	3 1.00%	8 2.67%	7 2.33%	11 3.67%	29 9.67%
74-84	0 0.00%	3 1.00%	9 3.00%	3 1.00%	15 5.00%
کــــۆی گشـــــتی	10 3.33%	82 27.33%	85 28.33%	123 41.00%	300 100.00%

بەشی حەوتەم

ئەنجام و راسپاردەکان

باسی یەکەم: ئەنجامەکان

راگواستنی کوردان سیاسەتێکی دوژمنکارانە و لەهەمان کاتیشدا درێژخایەن و سەرتاپاگیر بوو. ئەم سەرتاپاگیری و درێژخایەنیەی کە تیایدا دانیشتووانی نزیکەی ٤٥٠٠ گوندی کوردستان، ژمارەیەکی بەرچاوی دانیشتووانی شار و شارۆچکە کوردی و عێراقیەکان راگوێزران، ئاکامگەلێکی کۆمەلایەتی، دیمۆگرافی، دەروونی، سیاسی و کولتووری ... تد بەدوادا هاتن. هەلبەت رژێمی بەعس بۆ کۆمەلێك ئامانج کە لە بەشەکانی سەرەتادا ئاماژەمان پێکردن ئەم سیاسەتەی لە کوردستانی باشور و عێراقدا پیادە کرد. ئامانجەکانیش ستەمکارانە و دوژمنکارانەبوون. کەچی ئەو ئاکامانەی لەو سیاسەتە کەوتنەوە مەرج نیە هەموویان سلبی بن، بەلکو دەشێ ئاکامی پۆزەتیڤی جیاجیاشی بەدوادا هاتبن بە پێچەوانەی ویستی ئەنجامدەرانی. لە خوارەوە هەولدەدەین ئەو ئەنجامانەی لە میانەی پرسیارنامەکەدا یاخود لە رێگەی چاودێریکردنەوە پێیان گەیشتووین و پێمان وایە شیاوی ئەوەن ئاوریان لێ بدرێتەوە، دەخەینە روو:

١ـ ئوردووگای زۆرەملێ ئەمڕۆ شێوەیەکی نیشتەجێبوونی دانیشتووانی کوردستانی خواروە. ئوردووگا دەرهاوێشتەی سیاسەتی

راگواستن و شوێنگۆڕکێی دانیشتووانە. لەبەر ئەوەی ژیانی ناو ئۆردووگا جیاوازی زۆرە لە شێوازی ژیانی گوند، راگوێزراوەکان رەنجی زۆریان کێشا تاکو لەگەڵ ئەو جۆرە ژیانە راهاتن. ئۆردووگا تاماوەیەك بۆ راگوێزراوان نیمچە گرتووخانەیەك بوو و کاریگەریەکی نێگەتیڤی کردە سەر دەروونی تاکەکەسان.

ئەمڕۆ ئۆردووگاکان بوون بە واقعێك و نەمانی راگواستن نەبووە هۆی لەناوچوونی ئەوان. ئۆردووگاکان گەورە بوویین و زۆریان لە ستاتووسی گوندەوە گۆڕاون بۆ ناحیە یاخود قەزا. کێشە و گیروگرفت لە ئۆردووگاکان زۆرن. وێڕای کێشە کۆمەڵایەتیەکان، کەمی خزمەتگوزاریەکان و بایەخپێنەدانیان لەلایەن دەسەڵاتی کوردی و کێشەی کەمی خانوو و چڕی دانیشتووان (بەتایبەتی لەو ئۆردووگایانەی لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی رابردوو دروست کران) ئەو کێشە سەرەکیانەن کە دانیشتووانی ئۆردووگاکان بەدەستیانەوە دەناڵێنن.

٢ـ زۆربەی شار و شارۆچکەکانی کوردستانی خوارو لە ئەنجامی کۆچی راگوێزراوەکانەوە ژمارەی دانیشتووانیان بەشێوەیەکی نائاسایی و ناسروشتی زیادی کرد، بەجۆرێك کە بووە هۆی ئەوەی شێوازی ژیانی لادێییانە لە زۆربەی شارەکاندا زاڵ ببێت و پرۆسەی شارنشینی لە کوردستانی خواروو دوابکەوێت. هەر لەمیانەی ئەم کۆچە بەربڵاوەوە چەندین کێشەی جۆراوجۆر لە شارەکان سەریانهەڵدا. هیچ پلانێك لەلایەن دەسەڵاتی بەعسەوە دانەرێژرابوو بۆ پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری پێویست بۆ تازەهاتووەکان، لە ئەنجامدا چەندین کێشەی وەك کەمی خانوو، زۆربوونی چڕی دانیشتووان، لاساریی کۆمەڵایەتی، گەڕەکە دواکەوتووەکان... هتد پەرەیان سەند. هەروەها لەدوای نەمانی رژێمی بەعسیش، دەسەڵاتی کوردی نەیتوانی ئەم

کێشانە چارەسەر بکات، بەڵکو کێشەکان بەبەردەوامی مانەوە، تەنانەت ئەو پارچە زەویانەی لە گەڕەکەکانیشدا بۆ باخچەی گشتی و خزمەتگوزاری دیکە دەستنیشانکرابوون، بەرپرسە حکومیەکان لە زۆر شاردا یان بەسەر خۆیاندا دابەشیان کردن یاخود بە دەوڵەمەندەکانیان فرۆشتن.

٣ـ لەدوای راپەڕینی ساڵی ١٩٩١ بەرە بەرە خەڵکی راگوێزراو گەڕانەوە شوێنی جاران. گەڕاوەکان هەوڵیاندا گوندەکانیان ئاوەدان بکەنەوە. لەئەنجامدا بەشێکی زۆری گوندەکان ئاوەدانکرانەوە. بەلام رێژەی ئاوەدانی گوندەکان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە جیاوازە، هەروەها گوندە سەر لەنوێ ئاوەدانکراوەکان ریتمێکی یەکدەستیان نییە و جیاوازی هەیە لەنێوانیاندا. ئەم جیاوازیەش زێتر دەگەڕێتەوە بۆ بایەخپێدانی دەسەلاتی کوردی بە هەندێ ناوچە و کەمتر بایەخدان بەهەندێ ناوچەی دیکە، هەروەها هەڵکەوتی جوگرافی ناوچەکەش لەم بارەیەوە رۆڵی خۆی بینیوە.

بەگشتی ژیان لە گوندی سەرلەنوێ ئاوەدانکراودا وەکو جاران سەخت نییە. هەڵسوکەوت و رەفتاری کۆمەلایەتی و پەیوەندی نێوان لادێنشینەکانیش گۆڕانیان بەسەردا هاتووە. گوندی سەرلەنوێ ئاوەدانکراوە جیاوازە لە گوندی کۆن.

٤ـ ژیانی کۆمەلایەتیی کوردەکان بەر لە چارەگە سەدەیەك هەروەك پێشتر باسمان کرد (بگەڕێوە بەشی سێیەمی باسەکە) زۆر سادە و ساکار بوو، بەتایبەتی لە لادێ ـ خانووی سادە و بچووك، ناوماڵێکی کەم و هەژارانە، جلوبەرگی زۆرجار نارێك ... بەلام دوای راگواستن و تێکەلاوبوونیان کە هاوکات بوو بە باشتربوونی باری ئابووری عێراق، هاتنی ئوتومبێل و کەرەستەی کارەبایی بە رێژەیەکی بەرچاو... ژیانی کۆمەلایەتیش گۆڕانی تێکەوت. زۆربەی هەرە زۆری

نموونەکەمان بە ڕێژەی ٨٤,٣٣٪ پێیان وایە ژیانی کۆمەڵایەتیان لەو دوو قۆناغەدا زۆر لێك جیاواز بووە.

٥- پیشەی ڕاگوێزراوەکان لە دوای ڕاگواستن گۆڕانێکی گەورەی بەخۆوە بینیوە. پیشەکانی ئاژەڵداری و جووتیاری کە پێش ڕاگواستن لە زۆرترین و باوترین پیشەکانی کۆمەڵگاکەمان بوون، دوای ڕاگواستن لەو پیشانە لەقەڵەم دەدرێن کە ڕاگوێزراوان زۆر کەم لەسەری ماونەتەوە. لەجیاتی ئەوە ڕوویان لە فەرمانبەری حکومی، کاسبکاری و پیشەکاری کردووە. ئەو پیشانەی جاران خەڵکی کوردستان خەریکیان بوون، خەڵکێکی زۆر کەم ئێستا مژوولیانن. ئەمەش ئەنجامی ویستی بارودۆخ و ڕەوشی بابەتی بوو نەك ویستی خۆیی ڕاگوێزراوان.

٦- پێشتر باسمان کرد لەگەڵ ڕاگواستن ڕێژەی جووتیارە ڕاگوێزراوەکان بەرەو کەمبوونەوەیەکی توند دەچێت، بەوەی کە جووتیاران چیتر زەویەکیان نییە بیکێڵن یاخود ڕەزێکیان نییە بیڕننەوە. ڕاگواستن هەمان بارودۆخی بۆ ئاژەڵدارەکانیش هێنایە پێش. ڕێژەی ئەوانەی لەدوای ڕاگواستن هیچ ئاژەڵێکیان بەخێونەکردووە چوار هێندەی ڕێژەی ئەوانەیە کە پێش ڕاگواستن هیچ ئاژەڵێکیان بەخێو نەکردووە. لەلایەکی ترەوە ڕاگوێزراوان لەدوای ڕاگواستن بەبەراورد لەگەڵ پێش ڕاگواستن زۆر کەم لە جۆرە ئاژەڵێك زیتر بەخێو دەکەن، وێڕای ئەوەش ژمارەی ئەو ئاژەڵانەی هەر خێزانێك پێش ڕاگواستن بەخێویان کردوون لەگەڵ ئەوانەی دوای ڕاگواستن بەخێویان دەکەن بەراورد ناکرێت ، چونکە هێندە لە کەمیان داوە. بەکورتی سامانی ئاژەڵی لە کوردستانی باشووردا لەدوای ڕاگواستن بە توندی ڕووی لە کەمی کردووە.

٧ـ ئاین و سرۆتە ئایینیەکان بەوەی پەیوەندیەکی راستەوخۆیان بە تاکەکانی کۆمەڵگاوە هەیە، دەکرێ بە دیاردەی کۆمەلایەتی لەقەڵەمیان بدەین. ئاین یاخود ئایینداری و لەخواترسی وەك دیاردەی کۆمەلایەتی هەمیشە پێشبینی ئەوەیان لیٚ دەکرێت بەهێز بن و رەواجیان هەبێت یاخود بەپێچەوانەوە. ئەو رووداو و بارودۆخانەی کۆمەڵگا پێیاندا تێدەپەرێت هەر وەك چۆن کار لە دابونەریت، بەها و چەمکە کۆمەلایەتیەکان دەکەن، بەهەمان شێوەش کاریگەریان لەسەر بۆچوونی تاکەکان لەمەرِ ئاین و دینداری هەیە و ئاین یاخود بۆچوونی تاکەکان بۆ ئاین بە تێپەرینی کات گۆرانی بەسەردا دێت.
راگواستن وەك هەر دیاردەیەکی دیکەی کۆمەلایەتی کاریگەری لەسەر دینداری و لەخواترسی تاکەکان هەبووە. ئەو راگوێزراوانەی بەبەر چاوانیانەوە گوندەکانیان خاپوور کران و مزگەوتەکان تەقێنرانەوە یاخود تا سنووری مەرگ چوون، بیروبۆچوونیان سەبارەت بە زۆر شت گۆرا، یەکێك لەو شتانەش ئاین بوو. بەگشتی رێژەی ئەوانەی پێیان وایە خەڵك پێش راگواستن لەخواترستر بووە گەلێك زێترە لەوانەی پێیان وایە دوای راگواستن خەڵکی لەخواترسترن، وێرای ئەو رابوونە ئیسلامیەی کوردستانی باشور لە دەیەی رابردوودا بەخۆیەوە بینی.
٨ـ راگواستنی کوردەکان لە عێراقدا بەوەی کە زێتر لە شێوازێك و لە جۆرێکی هەبوو، بەشێوەی جۆراو جۆریش دانیشتووانی کوردستانی باشوری تێکەڵ بەیەکتر کرد. واتە هەندێك لە راگوێزراوەکان لە شوێنی نیشتەجێبوونی پێشوویان زۆر دوور خرانەوە، هەندێکیشیان لە شوێنی نزیك لە ناوچەکەیان نیشتەجێکرانەوە، بەلام ئەم دوور و نزیك بردنەیان هیچی لەو راستیە نەگۆری کە کوردەکانی باشور زۆر کەم تێکەلاوی یەکترن و کەمیش یەکتر دەناسن. دەکرێ بلێین راگواستن

توانی زۆرترین خەڵکی کوردستانی باشوور بەیەکتر ئاشنا و تێکەڵیان بکات.

بەگشتی، ٨٩,٣٣٪ی نموونەکەمان پێیان وایە دوای ڕاگواستن ئەو وێنەیەی ئەوان بۆ خێڵ و خەڵکی ناوچەکانی دیکە لە زەینیاندا کێشابوو گۆڕانی تێکەوت و ٧٢,٦٧٪ ی ڕێژەی سەرەوە پێیان وایە وێنەکە جوان بووە. ئەمەش ئەوەمان بۆ دەردەخات کە کوردەکان بەزۆری بۆچوونێکی نێگەتیڤیان بەرامبەر یەکتر هەبووە. دەکرێ بڵێین گۆڕانی ئەم وێنە ناشیرین و بۆچوونە نێگەتیڤە لەدوای ڕاگواستن یەکێکە لەو خاڵە ئیجابیانەی لە ڕاگواستن کەوتوونەتەوە. گریمانەی دووەمی تۆژینەوەکەش جەخت لەو بارە دەکات کە لە سەرەوە ئاماژەی پێکرا.

لەلایەکی دیکەوە، ڕێژەیەکی زۆری ڕاگوێزراوەکان (٤٥,٨٢٪) دان بەوەدا دەنێن کەوا هەستیان کردووە خەڵکی ئەو ناوچەیەی ئەوانی بۆ ڕاگوێزراون خۆشیان نەویستوون، دەکرێ بەشێکی زۆری ئەمەش بۆ ئەو وێنەیە بگێڕینەوە کە لە زەینیاندا بوو. لەبەرامبەر ئەمانەشدا تەنیا ٢٧,٩٪ ڕاگوێزراوەکان پێیانوایە خەڵکی ئەو ناوچەیەی بۆی ڕاگوێزراون ئەوانیان خۆشویستووە. ئەمە ڕێژەیەکی زۆر کەمە ئەگەر دوو خاڵ لەبەر چاو بگرین: یەکەم، بەشێکی ڕاگوێزراوەکان لە هەمان ناوچەی خۆیان و لە ئوردووگایەکدا کۆکرانەوە کە هەر خەڵکی ناوچەکەی خۆیان و خەڵکی خێڵەکەیان بوون. دووەم، بەشێکی بەرچاوی ڕاگوێزراوەکان ئەنفالکراوەکان بوون و لە سەفەری مەرگ گەڕابوونەوە و خراپترین ڕەوشی ئابووری، کۆمەڵایەتی، تەندروستی و دەروونیان هەبوو، ئەمەش سۆزی خەڵکی بۆ لای ئەوان ڕادەکێشا.

دواجاریش ۹۵,۳۳٪ی نموونەکەمان پێیان وایە راگواستن هۆکارێك بوو ئەوانی زێتر تێکەڵاوی خەڵکی ناوچە و خێڵەکانی دیکە کرد و لەدوای راگواستن ئەوان زێتر شارەزای کوردستان و خەڵکەکەی بوون.

٩ـ جلوبەرگ، وەك رەگەزێکی گرنگی ناو کولتووری هەرکۆمەڵگایەك، پەیوەندیەکی توندوتولی هەیە بە ژینگەی سروشتیی کۆمەڵگا و باری دەروونیی تاکەکان. جلوبەرگ لە کوردستانی باشور لەدوای راگواستنی کوردان لە عێراقدا بەتایبەتیش راگواستنی خەڵکی لادێنشین، رووبەڕووی گۆڕانێکی گەورە هات. ئەم گۆڕانەش سەبارەت بە پیاو، ئافرەت و توێژی لاو جیاوازیی هەیە بەم شێوەیە: ۸۷٪ی نموونەکەمان پێیان وایە جلوبەرگی لاوان و ۵۸٪جلوبەرگی ئافرەتان و ٤٦٪ جلوبەرگی پیاوان زۆر گۆڕاوە. ئەوانی دیکەش پێیان وایە گۆڕانێکی کەم بەسەر جلوبەرگ دا هاتووە. ئەوەشیان کە جلوبەرگی گەنجان ئینجا ئافرەتان و دواجار هی پیاوان زێتر گۆڕاوە شتێکی پێشبینی کراوە و هەمیشە گەنج و دواتریش ئافرەت ئەگەری گۆڕانیان زێترە لە پیاو.

١٠ـ منداڵبوون وەك بابەتێکی دیمۆگرافی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیە. لەدایکبوونی منداڵان ئەگەرچی مەسەلەیەکی فیسیۆلۆجیە، بەڵام دابونەریت و بەها و پێودانگە کۆمەڵایەتیەکان وێڕای باری تەندروستی رۆڵێکی زۆر دەبینن لە زۆربوونی رێژەی لەدایکبوون یاخود سنووردارکردنی رێژەکەیان. کۆمەڵگای کوردی بەوەی کۆمەڵگایەکی تارادەیەکی زۆر نەریتخواز و ئایینیە سنووردارکردنی رێژەی لەدایکبوونی منداڵان لەدوای راگواستن بایەخێکی ئەوتۆی پێنەدراوە، بەڵکو بەپێچەوانەوە رێژەیەکی زۆرتری نموونەکەمان (٤٤٪) پێیان وایە دوای راگوستن منداڵ زێتر لەدایك دەبن لە بەرامبەر ۲۹٪ کە پێیان وایە پێش راگواستن زێتر منداڵ لەدایك دەبوون. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە باری تەندروستیی

دایکان، کەمبوونەوەی کاری قــورس و کەمبوونــەوەی ڕیــژەی مردنــی منــداڵان لەلایــەك و کــەمی هوشــیاریی کۆمەڵایــەتی و پــەروەردەیی لەلایەکی ترەوە کاریگەریان هەبووە لەسەر زێدەبوونی ئەو ڕێژەیە.

١١ـ هاوســەرێتی وەك دیاردەیــەکی کۆمەڵایــەتی لــە هــەر کۆمەڵگایەکدا ڕێسا و پرەنسیپی تایبەت بەخۆی هەیە و کــەم تــا زۆر لەگەڵ کۆمەڵگاکانی دیکە جیــاوازی هەیــە. هاوســەرێتی ئەگــەرچی ئەمڕۆ لە جیهاندا لــە شــێوەی فۆرمــی جیاوازدا خــۆی دەردەخــات و گۆڕانی زۆری بەسەردا هاتووە، بەتایبەتی لە کۆمەڵگا ڕۆژئاواییەکان، بەڵام لە کوردستانی باشوردا وێــڕای چــەند گۆڕانکاریــەکی کــەم کــە بەسەر میکانیزمی بەهاوسەربووندا هاتوون، هاوسەرێتی وەکــو خــۆی ماوەتەوە.

بەگشتی ٦٢٪ی نموونەی باســەکەمان پێیــان وایــە ئــەم پرۆســەیە (بەهاوسەربوون) پێش ڕاگواستن ئاسانتر پێکدەهات. لە بەرامبەریشــدا کەمتر لە نیوەی ڕێــژەی ســەرەوە، واتــە ٣٠,٣٣٪ی نموونەکــەمان لــەو بڕوایەدان لەدوای ڕاگواستن ژنهێنان و مێردکردن ئاسانترن.

١٢ـ کێشە کۆمەڵایەتیەکانی وەك تەڵاق، خۆکوشتن، مەسەلەکانی شەرەف هتد لەدوای ڕاگواستن بەپێی گوتەی زۆرینەی نموونەکە (تــەڵاق ٨٧,٣٣٪، خۆکوشتن ٨٧,٣٣٪، مەسەلەکانی شەرەف ٨١٪) زیادیــان کــردووە. ئــەم خاڵــەش ڕاســتی گریمانــەی پێنجــەمی توێژینەوەکــە دەســەلمێنێت. هــۆی زۆربوونــی ئــەم کێشــە کۆمەڵایەتیانــە بــەزۆری دەگەڕێتەووە بۆ تێکەڵاوبوونی خــەڵك، ئــاڵۆزتربوونی ژیــان، نــەبوونی پرۆگرامێکی چاکسازی کۆمەڵایــەتی، ســتەمی سیاســی وڵات، ئــەو شەڕانەی عێراق و کوردستانی باشــور بــە خۆیانــەوە بینیــان و خــراپ بوونی باری ئابووری لە دەیەی ڕابردوو.

١٣ـ کــارکردن دیاردەیــەکی کۆمەڵایەتیــە. مــرۆڤ لــە هــەموو سەردەمێك و لە هەموو کۆمەڵگایەکدا بۆ ئەوەی بژیت پێویســتی بــە

کارکردنە. کەچی ڕێژەی کارکردنی تاکەکان نەك لە نێو کۆمەڵگا جیاوازەکاندا، بەڵکو لەنێو کۆمەڵەیەکی چەند کەسیشدا (وەك خێزان) جیاوازی هەیە. زۆرینەی نموونەکەمان بە ڕێژەی ٨٤,٣٣٪ پێی وایە پێش ڕاگواستن زێتر کاریان کردووە. بەشێکی ئەم مەسەلەیە دەگەڕێتەوە بۆ ژیانی تایبەتی لادێنشینی، بەوەی لادێنشینان خەریکی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارین و ئەم دوو بوارەش هەم دەستی کاری زێتر و هەم ڕێژەی کاری زێتریان پێویستە. بەشێکی دیکەی بەتایبەتیی سەبارەت بە ڕاگوێزراوەکانی بەر لە ساڵی ١٩٨٠، ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ ئەو بارە ئابووریەی عێراق کە هێشتا گەشەیەکی بەرچاوی نەکردوون کە تێکڕای تاکەکانی وڵاتی عێراقی لێ سوودمەند بن. بەشێکی دیکەشی ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ ئەو بێکاریە زۆرەی لە دەیەی کۆتایی سەدەی ڕابردوودا باڵی بەسەر ناوچەکەدا کێشا.

١٤ـ یەکێك لە ئامانجەکانی ڕاگواستن لاوازکردنی هوشیاریی نەتەوەیی کوردەکان و لەناوبردنی شۆڕشی کورد بوو. ڕەنگە لە لاوازکردنی شۆڕشدا هەندێك سەرکەوتوو بێت، بەڵام سەبارەت بە هەستی نەتەوەیی وەك لە ئەنجامەکاندا دەردەکەوێت ڕاگواستن کاریگەریەکی ئیجابی هەبووە، چونکە ٥٧,٦٧٪ نموونەی باسەکەمان پێیان وایە لەدوای ڕاگواستن هەستی نەتەوەییان بەهێز بووە، لە بەرامبەردا تەنیا ١٢,٣٣٪ نموونەکە پێیان وایە دوای ڕاگواستن هەستی نەتەوییان بەرەو لاوازی چووە. لەلایەکی دیکەشەوە ئەو تێکەڵاویەی لە ئەنجامی ڕاگواستندا ڕوویدا سایکۆلۆژیەت و هەست و خۆلیای نەتەوەیی تاکەکانی کۆمەڵگای کوردی لێك نزیك خستنەوە. جگە لەوەش وردە کولتووورە جیاوازەکان بەیەکتر کاریگەر بوون و زۆرترین خەڵك توانیان ئاشنای دیالێکت و شێوەزارەکانی دیکە بن. ئەمەش خۆی لە خۆیدا لە بەرژەوەندی پرۆسەی بەنەتەوەبوونی کورد دا بوو.

١٥ـ خوێندن و خوێندەواری وەك چالاكیی كۆمەڵایەتی پەیوەندیەكی توندیان هەیە بە سستەمی سیاسی وڵات، دامەزراوە پەروەردەییەكان، باری ئابووری و هوشیاری كۆمەڵایەتییەوە. هەر وەك روون و دیاریشە هەموو ئەو رەگەزانەی سەرەوە لە كۆمەڵگای كوردی بەتایبەتیش لە لادێكاندا یارمەتیدەر نەبوون لە بەرزكردنی ئاستی خوێندەواری ، بەڵام وەكو راگوێزراوەكان دانیپێدادەنێن راگواستن كاریگەریی لەسەر ئەم بوارەش هەبووە وەك زۆر لە بوارەكانی دیكە، ٩٣٪ نموونەكەمان پێیان وایە راگواستن كاری لە خوێندنی منداڵەكانیان كردووە. رێژەیەكی بەرچاوی ئەمانە، واتە ٨١,٣٣٪ پێیان وایە كاریگەریەكە ئیجابی بووە و باری خوێندنیان بەرەو باشی چووە.

١٦ـ باری تەندروستی لە ئۆردووگا و شارەكان لەڕووی بوونی پزیشك و داوودەرمانەوە بەراورد ناكرێ لەگەڵ لادێ یاخود لەگەڵ دەیەی حەفتاكان. لەگەڵ ئەوەشدا نموونەی باسەكەمان بە رێژەی ٨٢٪ پێی وایە دوای راگواستن نەخۆشیەكان (جەستەیی، دەروونی) لە كۆمەڵگای كوردیدا زیادیان كردووە.

ئەو هۆكارانەی ئەوان دەستنیشانیان كردوون، ئەوانەن كە راگواستن رۆڵی هەبووە لە دروستكردنیاندا. واتە زۆربەی راگوێزراوەكان ئەو هۆكارانە بە هۆی نەخۆشیەكان دەزانن كە لە ئاكامی راگواستنەوە سەریانهەڵداوە وەك پیسبوونی ژینگە، زۆربوونی چڕی دانیشتووان، بەدخۆراكی و خەم و خەفەت ... لێرەشدا دەگەینە ئەو ئەنجامەی كە راگواستن كاریگەریەكی سلبی لەم بوارەدا هەبووە.

١٧ـ نموونەی باسەكەمان بە رێژەی ٦٦,٦٧٪ پێیان وایە پێش راگواستن باری ئابووریان باشتر بووە، لە بەرامبەر ٢٣,٦٧٪ كە پێیان وایە دوای راگواستن باری ئابووریان باشترە. رێژەیەكی كەمی راگوێزراوە كوردەكان لەلایەن حكومەتەوە قەرەبوو كرانەوە، ئەوانی تر جگە لە

ماڵوێرانی و هەندێ جار سەرگەردانیەکی زۆر شتێکی دیکەیان لە ڕاگواستن چنگ نەکەوت. ڕاگوێزراوەکان زۆربەی زۆریان نەخوێندەواربوون و تەنیا پیشەیەك کە تیایدا شارەزاییان هەبوو کشتوکاڵ و ئاژەڵداری بوون، ئەو پیشانەش بە کەلکی ژیانی ئوردووگا و شار نەهاتن.

١٨ـ دیاردەیەکی دیکە کە بەهۆی ڕاگواستنەوە بە شیوەیەکی سەرسورهێنەر پەرەی سەند، سیخوڕی و دەست تێکەڵکردن بوو لەگەڵ بەعسیەکان. نموونەکەمان بە ڕێژەی ٧٣,٦٧٪ پێیان وایە ئەم دیاردەیە لە ئوردووگا ـ شار ـ زێتر بوو، لە بەرامبەردا تەنیا ١٤٪ پێیان وایە لە گوند زێتر بوو. ئەم دیاردەیە لەدوای ڕزگاربوونی بەشێکی زۆری کوردستانی باشور لەدوای ڕاپەڕینی بەهاری ١٩٩١ نەك هەر بنەبڕ نەبوو، بەڵکو لەناو دامودەزگا حزبی و حکومیەکاندا پەرەی سەند و وەکو خوویەك کە پێشتر فێری ببوون وازیان لێ نەهێنا، چونکە پاڵنەرەکانی فێربوون و بەردەوامبونی لەدوای ڕاپەڕین زێتر بوون.

١٩ـ ئازادیی ئافرەت یەکێکە لەو چەمکانەی ماوەیەکی درێژە جێگەی باس و پرسی کۆمەڵناس، فەیلەسوف و بیریارانە. ئازادیی ئافرەت لەم سەردەمەدا بەزۆری وەك نیشانەیەکی پێشکەوتنی میللەتان سەیر دەکرێت. لەم بارەیەوە ڕاگواستن لێدانێك بوو بەر ئازادی ئافرەتە ڕاگوێزراوەکان کەوت. نموونەکەمان بە ڕێژەی ٥٥٪ پێی وایە پێش ڕاگواستن ئافرەت لە کۆمەڵگای کوردیدا ئازادتر بوو. تەنیا ٣١,٦٧٪ نموونەکە لەو بڕوایەدان لەدوای ڕاگواستن ئافرەت ئازادترە. ئەمە لە کاتێکدایە کە دانیشتووانی کوردستان خوێندەوارتر و هۆشیارترن لە پێش ڕاگواستن و حکومەتی هەرێم و حزبەکان پێیانوایە دەرفەتی گەورەیان بۆ ئافرەت ڕەخساندووە، هەروەها ئافرەت زێتر لە جاران بۆی ڕێدەکەوێ بچێتە نێو فەرمانگە جیاجیاکانەوە، بەڵام دیارە هەموو ئەمانەی لەسەرەوە باسکران ڕێگەیەك نین بۆ ئازادیی ئافرەت.

سەبارەت بە مامەڵەی پیاویش لەگەڵ ئافرەت بەپێی رای نموونەکە گۆڕانێکی وای بەخۆوە نەبینیوە کە شایانی باسکردن بێت. دەکرێ ئاماژە بەوەش بکەین کە لەمەڕ دوو خاڵی سەرەوە (ئازادی ئافرەت و مامەڵەی پیاو لەگەڵ ئافرەت) بۆچوونی دوو رەگەزەکە زۆر لە یەکتر نزیکە و ناتوانین هەست بە جیاوازیەك کە شیاوی باسکردن بێت، بکەین.

٢٠ـ دابونەریتەکانی کۆمەڵگای کوردی لە دوو قۆناغی پێش راگواستن و دوای راگواستندا گۆڕانێکی زۆریان بەخۆوە بینیوە. ئەمەش راستی گریمانەی چوارەمی تۆژینەوەکەمان دەردەخات. ئێمە ناتوانین جەخت لەسەر ئەوە بکەین کە راگواستن تاکە فاکتەری ئەو گۆڕانەیە، یاخود بەدەر لە هۆکاری راگواستن دابونەریتەکان ئەو گۆڕانەیان بەخۆوە نەدەبینی، بەڵام بەدڵنیاییەوە دەکرێ جەخت لەسەر ئەوە بکەین کە راگواستن رۆڵێکی سەرەکی بینیوە لە گۆڕان و خێراکردنی ئەو پرۆسەیە. هەروەها ئەو گۆڕانەی بەسەر دابونەریتەکاندا هاتووە ئەگەرچی لەگەڵ حەز و ویستی رێژەیەکی بەرچاوی راگوێزراوەکاندا رێك نایەتەوە، بەڵام زۆرینەی راگوێزراوەکان پێیان باشە، بەڕای ئێمە هەر ئەو بۆچوونەی دووەمیشە وای کردووە رادەی خێرایی‌ی گۆڕانەکە زیاتر بێ.

٢١ـ نموونەکەمان بە رێژەی ٨٣,٦٧٪ پێیان وایە دوای ئەوەی رادەگوێزرێن و تێکەڵاوی خەڵکانی دیکە دەبن و دابونەریتەکانیان دەکەونە بەر هەڕەشەی گۆڕان و بە شێوازێکی تارادەیەك جیاواز لە شێوازی پێش راگواستن دەژین، چەمکەکانی وەك مەردایەتی، پیاوەتی، برادەرایەتی، وەفاداری، مەردایەتی... هتد دەگۆڕێن و دەلالەتێکی نوێیان دەبێت. ئەمەش تاڕدەیەکی زۆر لەگەڵ گریمانەی سێیەمی تۆژینەوەکەمان یەکدەگرێتەوە.

باسی دووەم: ڕاسپاردە و پێشنیار

ڕاگواستن کردەیەکی سیاسیی ڕووت نەبوو، بۆیە لەگەڵ نەمانی ڕژێمی بەعس ، ناکرێ دۆسیەی ڕاگواستن و کۆچپێکردن دابخرێت. ڕاگواستن سیاسەتێکی فرە ڕەهەندی فرە مەبەست بوو، هەروەها سەرتاپاگیر و درێژخایەن. لەئەنجامی ئەم سیاسەتەدا گۆڕانێکی کۆمەڵایەتی و تەنانەت ژینگەیی بەسەر کوردستانی خوارووداهاتووە. دیمۆگرافیای کوردستانی باشور، بونیادی کۆمەڵایەتی، شار و لادێکان، ژێرخانی ئابووری، پێکهاتەی کولتووری و و زۆر لایەنی دیکە ڕووبەڕووی گۆڕان بوونەتەوە.

لەمیانەی تۆژینەوەکە (بەتایبەتی ئەنجامەکان)دا، هەندێ لە لایەنە نێگەتیڤەکانی ئەم سیاسەتە بەرچاوخران. بەشێکی ئەو لایەنە سلبیانە هێشتا ئامادەییەکی بەردەوامیان هەیە. بۆکەمکردنەوەی ئەم لایەنانە و گێڕانەوەی ئەو بارانەی پێشتر باسکران بۆ حاڵەتی سروشتیان، بەپێویست دەزانین هەندێك پێشنیار بخەینەڕوو بەو هیوایەی سوودمەندبن:

١ـ لەئەنجامی سیاسەتی ڕاگواستندا دیمۆگرافیای کوردستانی باشور گۆڕاوە، گۆڕانەکەش لەدژی بەرژەوەندی نەتەوەیی کوردە. سنوورەکانی کوردستانی باشور سەرەتا لە ئەنجامی بەیاننامەی ١١ی ئادار و دواتریش بە کردەوە بەهۆی سیاسەتی ڕاگواستنی کوردان و نیشتەجێکردنی عەرەبەکان و گرتنەبەری ڕێوشوێنە جیاجیاکانی بەعەرەبکردن تەسك کراونەتەوە. یەکێك لە میکانیزمەکانی چارەسەرکردنی ئەم کێشەیەش دەرکردنی عەرەبە هاوردەکانە بۆ بەخشینەوەی ناسنامەی کوردی بەو ناوچانە. هەرچەند جێبەجێکردنی ئەم پرۆسەیە لەم بارۆدوخەی ئێستادا هەندێك قورسە، بەڵام زۆر گرنگە و تا زووە دەبێت بکرێت. بۆیە پێویستە لەسەر دەسەڵاتی

کوردی بەوردی بیر لەم مەسەلەیە بکاتەوە و هەر چۆنێك بێت بارەکە ئاسایی بکرێتەوە و کوردەکان بۆ شوێنەکانیان بگەڕێنرێنەوە.

٢ـ راگواستن وەکو ئەنفال و کیمیاباران تاوانێکە دەکەوێتە ئەستۆی دەوڵەت، واتە سەرەڕای نەمانی بەعس لە دەسەلاتدا، یاخود سزادانی ئەنجامدەران، تاوانەکە لە ئەستۆی دەوڵەتی عێراقدا هەر دەمێنێتەوە. پێویستە دەوڵەت ناچار بکرێت قەرەبووی مادی و مەعنەوی راگوێزراوەکان بکاتەوە.

٣ـ هەوڵدان بۆ کۆکردنەوەی زانیاری و داتا، دەکومێنت و نووسراوی تایبەت بە راگواستن لەلایەکەوە، لەلایەکی دیکەشەوە ئەنجامدانی ئامارێکی وردو تایبەت بە راگوێزراوەکان و گوندە خاپوورکراوەکان، هەروەها هاندانی تۆژەران بۆ لێکۆڵینەوە لە راگواستن و رەهەندەکانی لە بوارە جیاجیاکاندا، چونکە راگواستن بەشێکی گرنگی مێژووی هاوچەرخی ئێمە پێکدێنێت ، لەسەرێکی دیکەشەوە هەست بە کەمتەرخەمی تەواو دەکرێت لەلایەن دەسەلاتی کوردیەوە.

٤ـ لە ئەنجامی کۆچی زۆرەملێی خێرا و بەلێشاوی لادێنشینان بۆ شارەکان، شار و شارۆچکەکان تەنیا گەورە نەبوون و چڕی دانیشتووانیان زیادی نەکرد، بەڵکو کۆمەڵە کێشە و گرفتێکی کۆمەلایەتی لێ کەوتنەوە. هۆی سەرەکی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئەم کێشانەش بێ توانایی و کەمی خزمەتگوزاریەکان بوو لە شارەکاندا. بۆیە دەستەبەرکردنی خزمەتگوزاریە جیاجیاکان بۆ دانیشتووی شارەکان و کاراکردنی دامەزراوە و رێکخراو و سەندیکاکان دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی ئەو کێشەو گرفتانە.

٥ـ ئۆردووگا زۆرەملێکان زۆرترین خەڵکی راگوێزراو لەخۆدەگرن، ئەم ئۆردووگایانە نەلەلایەن رژێمی بەعسەوە و نە لەلایەن دەسەلاتی کوردیەوە، بایەخێکی ئەوتۆیان پێنەدراوە. بۆیە کێشە و گرفت لەم ئۆردووگایانەدا زۆرن. پێویستە دەسەلاتی کوردی بایەخێکی تایبەتی

به ئۆردووگاکان بدات و خزمەتگوزاری جیاجیا بۆ دانیشتووانیان دەستەبەر بکات. وێڕای دابەشکردنی پارچەزەوی بەسەر دانیشتووانی ئەم ئوردووگایانە، چونکە کێشەی خانووبەرە بە ئاشکرایی لە ئوردووگاکاندا هەستی پێدەکرێت.

٦ـ لەدوای راگواستن ژمارەیەکی بەرچاو گوند سەرلەنوێ ئاوەدان کرانەوە. ئەم گوندە ئاوەدانکراوانە لەڕووی بایەخپێدانەوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکە جیاوازن، پێویستە لەسەر حکومەتی هەرێم بەچاوێکی یەکسان سەیری لادێنشینان بکات، بەچاوپۆشیکردن لە ئینتیمای حزبییان. هەروەها کاربکرێت بۆ ئاوەدانکردنەوەی ئەو گوندانەی دیکەش بەشێوەیەکی مۆدێرن کە تا ئێستا ئاوەدان نەکراونەتەوە.

٧ـ لەسەرلەنوێ ئاوەدانکردنەوەی گوندەکان، زۆر گرنگە رەچاوی جۆر و شێوەی سروشت و ژینگەکانیان بکرێ و کەلوپەل و کەرستەی بیناکردنی لەبار و گونجاو دابین بکرێ.

٨ـ بۆ چاکتر کردن و بەرەو پێشەوەبردنی شێوازی ژیان، بەتایبەتیش لە گوند و شارۆچکە و ئوردووگاکان، پێویستە پرۆگرامێکی زانستیانەی کۆمەڵایەتیی چڕ و بەتێن پیادەبکرێت بۆ فێرکردن و هوشیارکردنەوەی خەڵك ... بۆ نموونە: چەسپاندنی کولتووری دارچاندن، پاك و خاوێنی، کارکردن بەپێی پلانێکی زانستیانەی بیناکردن.

پێرست

پێشەکی ٣
دەروازەی یەکەم: لایەنی تیۆری ٨
بەشی یەکەم: میتۆدو ڕەهەندەکانی تۆژینەوە......... ١١
بەشی دووەم: چەمکەکانی تۆژینەوە............... ١٩
بەشی سێیەم: کۆمەڵگای کورد پێش ڕاگواستن......... ٥٧
بەشی چوارەم: قۆناغەکانی ڕاگواستنی کوردان لە عیراقدا ١٠١
دەروازەی دووەم: لایەنی مەیدانی ١٦٣
پێشەکییەکی میتۆدی بۆ کاری مەیدانی ١٦٥
بەشی پێنجەم: دوای ڕاگواستن، ئۆردوگا زۆرەملێکان،
شارو لادێ.......................... ١٧٢
بەشی شەشەم: خستنە ڕوو و خەسڵەتە گشتییەکانی
تۆژینەوە.......................... ٢٢٩
بەشی حەوتەم: ئەنجام و ڕاسپاردەکان.............. ٣٣٥